

Памятки
історичної
думки
України

Проф. Г. М. Луи

Ми повинні віднести
до цієї книжки
не то із захопленням
і пошаною,
а із подивом для совісті
й точності автора,
для ясного викладу,
яким пронизаний
величний твір,
для тої легкості пера,
котрим орудує автор...
Серед культурних націй,
як англійська,
така книжка знайшлася б
у кожній хаті
інтелігентного громадянина.

Професор К. СТУДИНСЬКИЙ

**ЗБІРНИК ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.
Т. ХІХ—ХХ—ХХІ.**

Проф. ІВ. ОГІЄНКО.

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА.**

ТОМ I.

**ІСТОРИЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА XV—XVIII В. В.**

Львів, 1925.

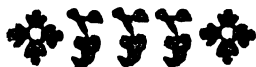
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

І.І. ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ДРУКАРСТВА

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1994

~~ББК~~ 76.11

О-36

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено

Бібліотека
«ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

Заснована 1989 року

Редакційна колегія бібліотеки:

Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, Ю. М. Мушкетик,
В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тараник, Ф. П. Шевченко (голова)

Упорядник, автор історико-біографічного нарису та приміток
М. С. Тимошик

Рецензенти:

д-р філол. наук *Р. Г. Іванченко* (Київ. політехн. ін-т),
д-р філол. наук *В. В. Яременко* (Київ. ун-т)

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Редактор *С. М. Рудь*

*Рекомендовано Міністерством освіти України для використання
у навчальному процесі студентами вищих навчальних закладів*

4502030000—042

О

 БЗ-25-15-93
224-94

ISBN 5-325-00510-3

© М. С. Тимошик,
упорядкування, історико-біо-
графічний нарис, примітки,
1994

НЕВТОМНИЙ СІВАЧ НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ

Нині, в давно очікувану добу духовного й національного відродження, ми маємо все більше можливостей неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії, власноручно стерти фальшивий глянець, здавалося б, назавжди покладений на ці сторінки тоталітарною системою. Багато з них нам ще не раз доведеться перечитувати, переосмислювати заново, ретельно відбираючи зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної полови всіляких вигадок, перекручень, огульних звинувачень, змішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Осібню викарбувані на таких сторінках немало імен кращих синів і дочок українського народу, зокрема діячів науки, культури, освіти, які, незважаючи на тяжкі випробування долі, весь свій талант, зусилля, а нерідко й життя, віддавали на вівтар боротьби за одвічну мрію — здобуття своєї державності. Та замість заслуженого пошанування й доброї пам'яті нащадків імена цих людей багато десятиліть у нас або свідомо замовчувалися, або були позначені ганебним тавром запродавців, відщепенців, зрадників інтересів народу. Серед таких постатей, реабілітованих історією, але ще глибинно не пізнаних в Україні — й ім'я Івана Івановича Огієнка.

Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це не випадково. Адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував і як мовознавець та літературознавець, і як редактор та видавець, і як перекладач та поет, і як ректор та міністр, і як православний митрополит та історик української церкви. Важко сказати, в якій із названих сфер діяльності І. Огієнка залишив найпомітніший слід. Одне

беззаперечно: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав сподвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвої рідної мови, культури в цілому. Переконає в цьому хоча б той факт, що бібліографія наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, за неповними даними, складає понад тисячу одиниць.

На жаль, переважна більшість творів І. Огієнка і сьогодні є недоступною для українського читача: знаходяться вони за кордоном, а та незначна їх кількість, що видавалася в 20-х роках у нас, — ще донедавна перебувала в спецсховищах як заборонена. Заборонене було й саме ім'я Огієнка. Зрозуміло відтак, чому про цього вченого із світовим ім'ям на його Батьківщині не вийшло не лише жодної поважної монографії, а й бодай кількох правдивих рядків у енциклопедичних та довідкових виданнях. Були, щоправда, на кшталт таких: «націоналістичний збрід», «запроданець-іуда в рясі митрополита» тощо.

Це — один із типових прикладів до гіркоти несправедливого присуду многотрудному життю вченого, який винесла свого часу офіційна українська наука.

Та найголовнішим суддею завжди, надто за найскладніших історичних обставин, був час. Саме завдяки його оновлюючій силі повертається чесне і чисте ім'я Івана Огієнка. 1992 року, в 110-ту річницю від дня його народження, відбулися дві всеукраїнські науково-практичні конференції — «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський) та «Іван Огієнко. Незабутні імена української науки» (Львів). Починає повертатися до читачького загалу багатюща наукова, просвітительська спадщина вченого. Достатньо сказати, що найвідоміша його праця «Українська культура» вже витримала два видання, до того ж, масовими тиражами. У київських видавництвах побачили світ ще дві Огієнкові книги — своєрідний посібник з нашої тисячолітньої історії «Українська церква» та фундаментальне дослідження «Дохристиянські вірування українського народу». От і це видання, яке тримає в руках читач, також уперше вільно виходить в Україні.

*
*   *
*

Народився Іван Іванович Огієнко (Митрополит Іларіон) 15(2) січня 1882 року в містечку Брусиліві Радомиського повіту Київської губернії (тепер Житомирської обла-

сті) у бідній селянській родині Івана та Єфросинії Огієнків. Батько походив з давнього козацького роду, коріння якого сягають Полтавщини. Його предок козак Максим Огієнко * в часи Коліївщини став одним з організаторів відомого в історії Кліщинського повстання (неподалік Лубен). Згодом Огієнки переселилися на Київщину.

Малий Іван, що був шостою дитиною в сім'ї, рано і сповна пізнав нужду й нестатки. Коли йому ледь виповнилося два роки, загинув унаслідок нещасного випадку батько. Мати у розпачі змушена була віддати трьох старших на утримання добрим людям, а сама зосталася з найменшим. У Івана змалку проявився потяг до знань, і мати робила все, що могла, аби син вчився. У 1896 році, закінчивши початкову чотирирічну школу, він пішки йде до Києва (75 верст) з наміром вступити до військово-фельдшерської школи. Вибір зумовлений тим, що навчання в такій школі було безкоштовним, хоча засади одержання освіти й професії не зовсім задовольняли майбутнього вченого. Адже по завершенні чотирирічного курсу йому належало обов'язково відпрацювати в лікарні протягом шести років.

Новий, київський, період свого життя Іван розпочав з інтенсивної самоосвіти. Він читає багато книжок з історичної, літературознавчої тематики, пробує сам писати вірші. Деякі з них були вміщені в рукописному місячнику «Моя бібліотека», який редагував разом зі своїм товаришем по навчанню Ю. Придворовим (пізніше — російським поетом Д. Бедним). За зароблені ще під час наймитування в селі кошти юнак передплачує часопис «Сельский вестник», що виходив у Петербурзі і в якому 1897 року з'явилася стаття «Как живут селяне». Її автор — 15-літній учень Київської військово-фельдшерської школи Іван Огієнко. То була перша друкована праця майбутнього вченого-українознавця — перше його правдиве і зболене слово про несправедливо тяжку долю свого народу.

Після закінчення повного фельдшерського курсу Огієнко відпрацював помічником лікаря військового шпиталю в Києві лише половину зазначеного терміну і в 1903 році вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. На інший (а мріяв він про історико-філологічний) дозволу з місця роботи не отримав.

У Київському університеті початкуючий студент, окрім

---

* Про свого безстрашного предка козака Максима Огієнка через багато літ, уже на чужині, Іван Огієнко схвилювано розповів у поемі «Конання України», що вийшла друком 1966 року у Вінніпезі у збірці його драматичних творів «Наш бій за державність».

опанування фахових дисциплін, відвідує лекції з історії, філології, особливо його зацікавлює курс академіка В. Перетца, дослідника давнього українського письменства. Це, зрештою, й зумовило остаточний життєвий вибір: Огієнку вдається перевестися на історико-філологічний факультет і стати незабаром одним з найздібніших студентів, улюбленцем відомого академіка. (Через багато літ, видаючи у Варшаві свою двохтомну літературно-лінгвістичну монографію «Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський «Апостол» 1560 року», професор Огієнко підготує для титулу книги таку посвяту: «Високоповажному і дорогому учителеві своєму академікові Володимирові Перетцу в день шістдесятиліття життя його на знак глибокої пошани та щирої вдячності присвячує автор».)

Роки навчання І. Огієнка в Київському університеті (1903—1909) припадають на той період українського національно-визвольного руху, який, за словами С. Петлюри, відзначався стійкою тенденцією до посилення української ідеї в широких масах населення України, зміцнення його творчих сил, активнішого вираження національної роботи, незважаючи на посилення репресивних заходів царського уряду¹. Зокрема, після вимушеного проголошення конституційних свобод починається бурхливе відродження українського друку, утворення українських громад, клубів, громадсько-політичних організацій. Стрімкий перебіг політичних подій помітно вплинув і на формування національної свідомості Огієнка, визначення його місця в громадському русі. В цей час він знайомиться з М. Грушевським, Б. Грінченком, П. Житецьким, активно співробітничав в ряді українських газет, зокрема «Раді», «Громадській думці», стає членом «Просвіти», бере безпосередню участь у випуску «Записок українського наукового товариства в Києві» (коректором, а згодом — і редактором). 1908 року в «Записках» друкується одна з перших наукових розвідок молодого дослідника українознавства «Огляд українського язикознавства», а наступного року окремим виданням виходить його брошура «Українська граматична література: розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити українській мові».

Така активність студента-філолога в позалекційний час не могла не бути поміченою адміністрацією університету. Незважаючи на те, що він з відзнакою закінчує 1909 року повний курс і одержує рекомендацію факультету щодо залишення його на кафедрі та призначення професорської

¹ Див.: Петлюра С. О переоценке // Укр. жизнь. 1913. № 1. С. 13.

стипендії, ректорат відповідає на це відмовою. Підозри в «сепаратизмі» та в «непомірній любові до української мови» зробили свою справу. І. Огієнко, аби прогледувати сім'ю (1907 року він одружується з учителькою з Брусилова Домінікою Литвинчук), влаштовується вчителем у Київській середній комерційній школі й водночас стає слухачем Вищих педагогічних курсів, які й закінчує у 1912 році. Він не полишає думки повернутися в університет і ґрунтовно зайнятися науковою та викладацькою справою. Мрія ця здійснилася в 1911 році, коли завдяки клопотанню впливових професорів університету перед Міністерством освіти кандидатуру І. Огієнка затверджують при кафедрі російської мови та літератури, а 1915 року, після складання магістерських іспитів, йому присвоюють звання приват-доцента цієї кафедри.

Нова сторінка наукової й громадської діяльності починається для І. Огієнка у 1917 році, коли в результаті розвалу «тюрми народів» — Російської імперії — український народ одержав можливість створити свою незалежну державу. З утворенням Центральної Ради, а згодом і Української Народної Республіки, на порядок денний постала гостра потреба активного впровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, у виданні для різних верств населення україномовних підручників, посібників, в унормуванні самої мови. За цю відповідальну справу серед перших береться, вже як професор новоствореної кафедри української мови і літератури Київського університету, І. Огієнко. Незважаючи на економічну розруху, політичну нестабільність, у Києві одна за одною виходять великими тиражами навчальні книги, автором яких був І. Огієнко: «Вчімося рідної мови», «Рідна мова в українській школі», «Краткий курс украинского языка», «Рідне писання», «Українська граMATика» та інші.

Ставши членом Ради новоутвореного Міністерства освіти, Огієнко виступає з ініціативою про заснування Українського народного університету, який згодом перетворюється в Український державний університет. Тут, зокрема, він розробляє і читає для студентів новий курс лекцій «Українська культура», який було оперативно видано окремою книжкою для широкого читацького загалу в 1918 році, а незабаром побачило світ і скорочене видання цієї книжки на 64 сторінки, призначене спеціально для війська. Великим і щирим було прагнення автора розповісти в доступній формі мільйонам своїх співвітчизників про те, як український народ утворив багату і своєрідну культуру, свою мову, право на яку він виборював віками.

Огієнко очолює правописну комісію Міністерства освіти, члени якої (а входили туди, зокрема, академік А. Кримський, професор Є. Тимченко) підготували «Проект правопису української мови», який невдовзі затвердила Всеукраїнська Академія наук і на основі якого були розроблені основні правила українського правопису для застосування в школах держави (січень, 1919 рік).

1918 року Директорія УНР призначає професора Огієнка міністром освіти, а згодом — міністром ісповідань. Незадовго до цього в Кам'янці-Подільському відкривається Державний Український університет, і вчений їде до міста над Смотричем очолити роботу з організації цього закладу, ставши, по суті, його першим ректором. У відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН України зберігся примірник Запрошення на відкриття нового університету за підписом ректора І. Огієнка. У ньому, зокрема, читаємо: «Новий університет, що вже з самого географічного положення найближчий до високої західноєвропейської культури, не буде звичайним університетом східного типу: при Кам'янець-Подільському Державнім Українським Університеті закладається вперше на сході слов'янства богословський факультет і, крім того, на історико-філологічному факультеті вже відкрито дві нові національні кафедри: одна польської, друга єврейської літератури й історії. Вірний кращим традиціям європейських університетів, новий Кам'янець-Подільський Державний Український Університет матиме на цілі невинну наукову працю на користь рідної української культури»¹.

Та цим великим намірам ученого не судилося сповна здійснитися. Новий ректор нового вузу встиг провести лише два набори студентів, розгорнути наукову та видавничу діяльність. Під натиском більшовицьких військ чергова хвиля визвольних змагань українського народу відкочувалася все далі до західних кордонів. Кам'янець-Подільський, як тимчасовий «центр» Української Народної Республіки, змушений був залишити у листопаді 1919 року весь склад уряду УНР, окрім міністра І. Огієнка. За спеціальним рішенням він продовжував перебувати тут як Головноуповноважений Уряду на час облаштування українських державних інституцій за кордоном. Працювати фактично на нелегальному становищі у прифронтовому місті, де кілька місяців поперемінно здобували успіхи і зазнавали поразок воюючі сторони, — то був мужній вчинок професора і дер-

¹ Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського (далі — ЦНБ). Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

жавного діяча Івана Огієнка. Про ту нележку й небезпечну для життя місію Головноуповноваженого залишив свідчення у своїй книзі безпосередній учасник подій О. Доценко: «Міністр Огієнко зробив велику цінну прислугу для України. Він поведився в Кам'янці з достоїнством, обороняв українське громадянство від сусідських зазіхань, виривав од поляків, що тільки можна було вирвати, і все робив, керуючись все ж тільки інтересами нації»¹.

З 1920 по 1924 рік І. Огієнко проживає із сім'єю у Винниках неподалік Львова, що належав тоді до Польщі. То був чи не найтяжчий, найдраматичніший період життя вченого. Поселившись після виснажливих переїздів у чужих людей, не знаходячи практично ніяких засобів заробітку, сім'я довго переживала матеріальну скруту. Але і в цій, здавалося, безвиході Огієнко не припиняє наукової роботи. Найбільше його непокоїть доля полишених в Україні рукописів, архівів. 8 січня 1926 року вже зі Львова він відважується написати листа до тодішнього секретаря Академії наук радянської України А. Кримського. Прочитуємо уривок з цього листа, аби читач міг відчутти хоч часточку болі душі сподвижника науки, трагедію українського вченого, який за велінням обставин опинився у вигнанні, і бодай приблизно уявити той величезний пласт Огієнкової праці, призначений Україні і значною мірою втрачений Україною в горнилі безглузких громадянських битв і пожеж: «Листом цим я звертаюся до Вас, як до секретаря Академії, з уклінним проханням взяти в свою опіку все моє наукове майно, яке я полишив у Кам'янці. Починаючи з 1919 р., я збирав матеріал для історії української мови та наголосу, назбирав їх прямо цілі стоси — і все це в Кам'янці лишилося. Це великої ціни матеріал. Крім цього, я переніс на карточки всі твори Шевченка та Котляревського, бо задумав дати розвідки про мову цих письменників. І все це в Кам'янці... Чи вже як воно має там загинути? Далі, в Кам'янці полишив я багато закінчених та незакінчених своїх праць рукописних... (Йде детальний перелік цих рукописів.— М. Т.)

Листом цим найсердечніше прошу Вас заопікуватися цим науковим майном моїм і не дати йому загинути. Це ж великий та цінний матеріал, який я збирав більше 10 років. Невже йому пропадати? Не знаю, як то зробити, щоби цей матеріал зберігався при Академії — про це на місці Вам краще знати. Я хочу мати свій матеріал, бо я ще чуюся на силах викінчити його.

¹ Літопис української революції: У 3-х т. Т. 2, кн. 5. С. 165—166.

...Звертаюся до Вас, як син до коханого батька,— прошу поради та допомоги. Звичайно, якби визнали, що не настав час для того, про що прошу, то не треба й зачинати цього, щоб не наразити моїх рукописів на небезпеку»¹.

Поради й допомоги І. Огієнко потребував не лише в цьому. У першому листі до А. Кримського він виклав розгорнуту програму своїх наукових досліджень в галузі історії й теорії української мови, історії українського друкарства, українського правопису. Програма ця й сьогодні видається гідною подиву й захоплення. Адже за обсягом, широтою проблематики її міг виконати за кілька років хіба що цілий науковий інститут. А тут — одна людина та ще й в таких непевних життєвих умовах. Дуже сподівався автор листа, що така програма може зацікавити нову українську академію. Водночас радився зі своїм колишнім учителем і колегою, чи варто приймати запрошення Варшавського університету читати там курс лекцій з церковнослов'янської мови на богословському (православному) факультеті, «чи не зашкодить це мені в очах київської професури»? Він сподівався, він дуже хотів повернутися в Україну, покладаючи надію, що саме там його праця потрібна буде народові.

Звертався І. Огієнко до найвищої інституції офіційної української науки після того ще двічі — у січні і в квітні 1927 року. Але відповідь з Києва так і не надійшла. Та й не могла надійти. А. Кримський мовчав не випадково. Уже тоді, з середини двадцятих років, в Україні все сильніше розкручувався маховик сталінських репресій. Вже тоді активізувалася кампанія шельмування помітної постаті в українській науці та в громадсько-політичній думці — віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) академіка Сергія Єфремова. Вже тоді в беріївських кабінетах ДПУ поспіхом, дико і цинічно фабрикувалася справа «Спілки визволення України», де Сергію Єфремову авторами 250-ти слідчих томів була відведена роль керівника СВУ. Ось витяг з одного із документів справи — інформаційного листа за підписом начальника ДПУ УРСР І. Балицького, розісланого «для орієнтації» в усі урядові установи: «За заздальгідь обдуманим планом колишній віце-президент Української Академії наук академік С. О. Єфремов — голова контрреволюційної організації «Спілка визволення України», користуючись своїм високим становищем в Академії, запросив з-за кордону колишнього міністра УНР А. В. Ніковського. Останній, маскуючись роботою в УАН, як

¹ ЦНБ. Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

її співробітник, виконував обов'язки емісара петлюрівського уряду...»¹

Про все це тоді ще не знав та й не міг знати І. Огієнко. А то ніколи б не приписав у першому листі до А. Кримського прохального речення: «Цього листа прошу дати прочитати академіку С. Єфремову». Листа від ще одного «емісара петлюрівського уряду»... Не знав, не осягав розумом, що дорога на Батьківщину йому відтоді буде закритою назавжди...

Не знаходячи виходу із скрутного матеріального становища (на руках його і дружини було вже троє дітей), він все ж пристає на пропозицію Варшавського університету і підписує контракт по вільному найму на один рік, не приймаючи, однак, польського громадянства. Завдяки великій ерудиції, вмінню жваво й цікаво викладати матеріал український професор швидко здобув авторитет у новому навчальному закладі і незабаром став заступником декана богословського відділу. Особливою повагою він користувався серед українського студентства, про що свідчить обрання його почесним головою й опікуном Української студентської громади, а згодом і головою Допомогового комітету студентів у Варшаві. Та через кілька років, у 1932-му, з посиленням у Польщі антиукраїнської політики, уряд цієї країни дає вказівку адміністрації університету звільнити з професорської посади І. Огієнка без попередження. Як згодом з'ясувалося — «за спротив полонізації православних студентів»². Приблизно за таким же звинуваченням польська шкільна рада усунула його у 1926 р. з посади викладача української мови та літератури Львівської учительської семінарії.

Втрапивши кафедру і сталий заробіток, професор Огієнко не зміг позбутися бажання й потреби в наукових дослідженнях, і саме в галузі україністики. 1933 року він заснував у Варшаві науково-популярний місячник «Рідна мова» (виходив до початку другої світової війни), а з 1935 року — журнал «Наша культура». Одночасно береться, здавалося б, за непосильний труд — переклад на українську мову Біблії, про що йтиметься далі, пише цілу низку задуманих ще в Україні наукових досліджень. Чехословацький університет у місті Брно, пошановуючи великий внесок ученого в дослідження слов'янської культури, а також ви-

¹ Цит. за: Балабольшенко А. СВУ: суд над переконаннями // Вітчизна. 1989. № 11. С. 160.

² Нестеренко А. Митрополит Іларіон — служитель Богові й народові // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона, Вінніпег, 1958. С. 154.

соко поцінуючи монументальну працю «Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р.», присуджує у 1931 році йому ступінь доктора філософії.

З початком другої світової війни подальша життєва доля для Огієнка складається несподівано. Керівництво Української Автокефальної православної церкви, турбуючись про достойну заміну досвідчених, сильних духом і знаннями проповідників для численної української пастви, розкиданої за останні десятиліття дорогами Європи і Америки, зупиняє свій вибір на докторові Огієнку і рекомендує його кандидатом в єпископи. Це відбулося 1940 року на соборі православних єпископів у Польщі. Того ж року він приймає чернечий постриг (по смерті дружини у 1937 році так і залишився удівцем) і обирає церковне ім'я Іларіон — на знак спадкоємності духовного подвигу першого митрополита Київського часів князя Ярослава Мудрого — Іларіона, великого патріота й філософа українського християнства. З цим іменем був рукоположений у сан архієпископа Холмського і Підляського УАПЦ, а з 1943 року одержав титул митрополита. З метою відродження української церкви митрополит Іларіон здійснює тривалі поїздки по Словаччині та Швейцарії, а в 1947 році переїздить до канадського міста Вінніпега, яке тоді вважалося одним з найбільших світових центрів українських переселенців. Там у 1951 році його обирають першоієрархом Української Православної Церкви в Канаді, де він і залишається на цьому посту до останніх днів свого життя.

Діяльність І. Огієнка як православного митрополита та історика української церкви — тема окремої розмови. Варто лише зазначити, що, перебуваючи на цьому важкому й відповідальному посту, він ні на мить не переставав дбати про розвиток української мови й культури на далекому континенті, писати українознавчі праці (а їх за 25 років життя на канадській землі було написано понад п'ятдесят) і видавати все це для українського читача. Назвемо лише деякі з канадських видань, яких так бракує сьогодні в Україні: «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови», «Нариси з історії української мови», «Навчаймо дітей своїх української мови», «Книга нашого буття на чужині», «Наука про рідномовні обов'язки», «Релігійність Т. Шевченка», художні твори у кількох томах. В Канаді написав Огієнко і цілу низку досліджень, присвячених історії української церкви. Серед них — «Українська церква за часів руїни (1657—1687)», «Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин». А ще раніше, у Празі, 1942 року, вийшла друком найважливіша його

праця з цієї тематики — «Українська церква» (у двох томах).

Помер І. Огієнко 29 березня 1972 року у Вінніпезі, де і похований. Світлий приклад многотрудного життєвого шляху, залишені ним в сотнях книг полум'яні рядки сколихнули за рубежем не лише все свідоме українство. У виданій незабаром Українським науковим богословським товариством у Канаді спеціальній книзі пам'яті¹ видруковані сотні відгуків, співчуттів на смерть великого українського вченого і патріота, які надійшли від урядових і політичних кіл ряду країн американського і європейського континентів, керівників світових наукових, громадсько-політичних, просвітницьких, релігійних, миротворчих, благодійницьких організацій та об'єднань. І сумно, і прикро, що не знайдемо в цій книзі жодного відгуку, жодного співчуття з України. З тієї України, якій він віддав весь свій вік, весь свій труд... А ще — ось це зболене, вистраждане в глибині свого серця шире зізнання. Вчитаймося, вдумаймося в його глибинний зміст:

Я взяв своє серце малими руками
Й віддано поклав Україні до ніг,
І юна любов розцвілася між нами
І став я орати твердий переліг.

Й нікому вже більше не дав я любові.
Бо другого серця кохати не маю
І вірним зостанусь, аж дошки соснові
Єдину любов мою спинять без краю...²

*
*   *

На сьогодні ще не складено повної бібліографії наукових і художніх праць І. Огієнка, хоча цією справою різного часу опікувалися зарубіжні вчені-українознавці. Та й чи могла вона бути повною? Адже унаслідок вимушених переїздів автора багато рукописів залишалося в різних містах Європи. Невідома й досі, зокрема, доля значної частини творчої спадщини, полишеної у прифронтовому на той час Кам'янці-Подільському. За перші двадцять років діяльності (1905—1925) список наукових праць ученого зробив В. Заїкін, помістивши його в окремих номерах щомісячного журналу «Духовна Бесіда» (Варшава, 1925). Більше ніж через десять років цей список значно розши-

¹ Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона. Вінніпег, 1973.

² Митрополит Іларіон Вікові наші рани. Вінніпег, 1960. С. 1.

рив, доповнив і опублікував професор Варшавського університету І. Коровицький (441 назва наукових праць)¹. А в 50-х роках таку копітку працю провів професор колегії св. Андрія у Вінніпезі Ю. Мулик-Луцик, віднайшовши, окрім 900 надрукованих, ще 59 недрукованих Огієнкових праць. Та через брак коштів видати цю бібліографію окремою книжкою йому не вдалося і вона залишилася в рукописному вигляді в домашній бібліотеці митрополита Іларіона². Першою спробою в Україні осягнути, бодай фрагментарно, велич і вагомість зробленого І. Огієнком є укладені працівниками Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника «Матеріали до бібліографії Івана Огієнка»³. Але й вони, на жаль, далеко не повні.

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагоміше місце посідають дослідження і розвідки з питань розвитку української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджувався на таких студіях? Певним чином відповідь на це запитання дають ось ці міркування вченого: «Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...»⁴

Саме з усвідомлення значення мови, як «душі нації», «серця народу», «головного двигуна української культури», «найміцнішої підвалини соборності його племен і розвою сил нації»; необхідності повернення цій мові належного їй місця не лише у сфері побуту, а й у всіх державних, громадських інституціях, звідки вона протягом століть методично й цілеспрямовано витіснялася; створення сприятливих умов для оволодіння нею, надто ж в період становлення своєї держави,— і сформувався в І. Огієнка потреба біль-

¹ Науковий збірник в 30 річницю наукової праці професора, доктора Івана Огієнка. Варшава, 1937. 223 с.

² *Мулик-Луцик Ю.* Наукова праця митрополита Іларіона // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. С. 92.

³ Іван Огієнко. Незабутні імена української науки // Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 110 річниці від дня народження професора Івана Огієнка. Львів, 1992. С. 203—249.

⁴ *Огієнко І.* Українська культура. К., 1918. С. 239—240.

шу частину своїх творчих і наукових зусиль спрямувати на дослідження пов'язаних з цією проблематикою питань. Такі зусилля вилилися у довгий список виданих у різні роки різних за характером і призначенням праць — від підручників, навчальних посібників, методичних poradників до фундаментальних монографій, які набудуть згодом міжнародного значення і принесуть авторові славу великого вченого світового масштабу.

Про масив Огієнкової навчальної літератури, що призначався як для українського шкільництва та студентства, так і для самоосвіти серед дорослого населення і який побачив світ у період існування УНР, вже йшлося вище. А от більшість мовознавчих та культурологічних досліджень друкувалася вже далеко від Батьківщини. З цього ряду виділяється, зокрема, десятитомна «Історія церковнослов'янської мови», перші шість томів якої побачили світ у Варшаві протягом 1926—1929 років. Про обсяг і складність цієї праці можна судити на прикладі одного з томів — п'ятого, присвяченого пам'яткам старослов'янської мови X—XI століть. В ньому ґрунтовно подано історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд старослов'янських писемних пам'яток болгарської, сербської, чеської, української, північно-руської редакцій, з повною їх бібліографією, альбомом з ілюстраціями досліджуваних творів, зразками шрифтів. Предметом детального розгляду вченим пам'яток української редакції стали, зокрема, такі шедеври культурної спадщини українського народу, як «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Чуднівський Псалтир», «Казання Григорія Богослова», а також написи на чернігівських гривнах, монетах XI століття. Для зручності користування книгою автор склав старослов'янсько-український словник. Таким чином, в одному томі у короткій, доступній формі викладу зібрано все найголовніше з царини вивчення писемних творів різноманітних відгалужень давньої старослов'янської мови. Це, без перебільшення, сподвижницький труд вченого, виконаний з надзвичайною ретельністю і любов'ю, до того ж, в далеко не сприятливих умовах. Чого вартує, скажімо, робота над версткою книги, особливо над альбомом, та хрестоматійною частиною слов'янських текстів, які набиралися, за свідченням самого автора, в технічно слабкій друкарні.

Захоплення працелюбністю, наполегливістю, науковою скрупульозністю і жертівністю вченого викликає й історія написання іншої праці — «Грамматично-стилістичного словника Шевченкової мови». Задум дослідити багату, глибоко народну мову Кобзаря, що лягла в основу української лі-

тературної мови, і на базі цього дослідження запропонувати читачеві своєрідного словника для повсякчасного користування виник у Огієнка ще в 1918 році. Вже на час роботи в Кам'янці-Подільському він виписав понад двісті тисяч (!) карток, куди були занесені не лише варіанти слів з «Кобзаря» і вживання їх у конкретному контексті, а й частота вживання. Втративши надію повернути рукописи з радянської України, вчений вже у Варшаві береться за справу заново і 1934 року завершує роботу. Але видати словник окремою книжкою йому вдалося аж через чверть століття — в 1961 році у Вінніпезі. У передмові автор зазначив: «Ця моя праця виходить до вшанування столітньої (1861—1961) пам'яті з дня смерті нашого великого національного поета й борця за волю України і українського народу. І я щиро прагну, щоб ця праця ширше пішла серед українського народу й допомогла розростові української літературної мови, бо цього прагнув і великий наш Кобзар»¹.

Ніщо інше, як щире прагнення піднести міжнародний престиж української мови, з умотивуванням основних наукових положень ствердити її окремішність, самобутність, відмести лженауковість поглядів деяких учених на українську мову як на чиесь «наріччя», показати в історичному розрізі той воістину тернистий шлях, яким пройшла ця мова, доки набула сучасної форми, спонукає І. Огієнка взятися ще за одне серйозне дослідження — «Історію української літературної мови» (вийшла друком у Вінніпезі 1950 року). Багатьма науковими доказами автор підтвердив тут, що українська літературна мова народилася ще в глибоку давнину, задовго до офіційного прийняття християнства (цю концепцію він обстоював і в раніших своїх працях, таких як «Руські переклади в Херсонесі в 860 році» (1927), «Кирило і Мефодій» (1927), «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (1937)). У першій частині книги обґрунтовує він і походження назв Русь — Україна — Малоросія, і шляхи взаємовпливу народної та літературної мов. Основні етапи розвитку української мови — від княжої доби до наших днів — автор розглядає крізь призму різноманітних історичних факторів, ролі окремих письменників у вдосконаленні літературної мови, докладно з'ясовує, яких негативних наслідків завдали ідеологічне втручання партійного чиновництва в процес створення нового українського правопису та репресії проти вчених-українознавців у 30-х роках у радянській Україні.

---

¹ *Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961. С. 41.*

«Історія української літературної мови» поклала початок цілісного багатотомного видання, своєї бібліотеки українського словенства, що зусиллями самого автора побачило світ у канадському видавництві «Наша культура». Окрім неї та Шевченкового словника, в зазначеній бібліотеці вийшли окремими томами «Граматичні основи української літературної мови» (1951), «Український літературний наголос» (1952) та «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» (1954).

Огляд праці вченого на ниві відродження української мови був би далеко не повним, коли б бодай коротко не зупинитися на заснованому і редагованому І. Огієнком протягом кількох років (1933—1939) журналі «Рідна мова». Журнал видавався у Варшаві, але розповсюджувався в усьому вільному світі, куди доля закидала українців. Тому програмним гаслом видання стали слова самого видавця: «Для одного народу — одна літературна мова, один правопис». За такими словами — глибинний зміст. Адже йшлося про нагальну потребу мовного об'єднання нації, про ідею соборності мови і велику працю заради її здійснення у час, коли в силу історичних обставин український народ і в материковій Україні, і в близькій та далекій діаспорі все в більшій кількості опинявся в різних державних утвореннях. Народ же, за словами І. Огієнка, який не має спільної літературної мови, — то недозріла нація. Ось чому і була такою актуальною потреба у виданні, яке б замість вузькопрофесійної філологічної тематики ставило завдання зацікавлення українського громадянства в засвоєнні саме унормованої рідної мови.

Вже з самого початку Огієнкові вдалося згуртувати докола журналу колектив талановитих авторів-українознавців, серед яких — Б. Кобилянський, Я. Рудницький, Я. Гординський. Характер публікацій визначали основні рубрики «Сучасна літературна мова Наддніпрянської України», «Мова нашої преси», «Канцелярська мова», «Життя слів», «Словник мови Кобзаря», «Новинки з мовознавства», «Мовний порадник для редакторів, видавців, працівників пера» тощо. З номера в номер друкувалися термінологічні словники за професійними ознаками, зокрема, словники термінів канцелярської, спортивної, авіаційної, автомобільної, пожежної справ. Такий значний за обсягом і тематикою масив інформації умовно можна згрупувати за трьома напрямками: функціонування, нормування сучасної української літературної мови, її історичний розвиток. Досвідчене перо Огієнка «прочитується» мало не на кожній сторінці часопису, і не лише там, де вміщені понад півтори сотні

його праць, а й на численних дописах, замітках, статтях різних авторів, де він робив свої доповнення, примітки, уточнення. Журнал було закрито за розпорядженням німецьких властей у 1939 році.

Сьогодні є нагальна потреба повернутися науковцям і філологам-практикам до цього унікального часопису і на основі його кращих публікацій видати своєрідного підручника для вивчення української мови.

Видавнича, редакторська діяльність далеко не вичерпується випусками «Рідної мови» (а вийшло їх за сім років 81 число). Цією справою він серйозно зайнявся ще з перших днів заснування Кам'янець-Подільського університету. З безпосередньою участю ректора там виходили науково-популярні місячники «Нове життя», «Нова думка». На їх сторінках уперше побачили світ твори В. Самійленка, Ю. Липи, М. Драй-Хмари. Було видруковано тут і лекційний курс І. Огієнка «Історія української мови». За часів його ректорства побачили світ п'ять томів «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського університету».

Задумане в Кам'янці професор Огієнко почав активно реалізовувати вже у Варшаві. Незважаючи на відсутність постійного місця роботи, а відтак невпевненість у завтрашньому дні, він виношує задум на широку ногу поставити справу популяризації українознавчих студій шляхом видання спеціальних як періодичних, так і неперіодичних видань. «Творімо вперто! — закликає до діла свого одностудента К. Студинського, обіцяючи самому «працювати вперто й витримано, аби тільки громадянство допомогло...»¹ Одночасно працюючи над черговими випусками «Рідної мови», з 1935 року приступає до організації видання науково-літературного місячника, присвяченого вивченню української культури, під назвою «Наша культура». За три роки на сторінках часопису побачили світ десятки статей, нарисів, розвідок з усіх ділянок української духовної й матеріальної культури, зокрема історії, літератури, мови, мистецтва, філософії, театру, етнографії, права, археології, палеографії, педагогіки, економіки, історії церкви. Коло авторського активу, що його складала авторитетні українознавці, було настільки великим, а обсяг матеріалу, що надсилався звідусіль, — таким об'ємним, що можливості журналу виявилися вже замалими. Відтак у професора Огієнка визріває план підготовки й видання 30-томної «Бібліотеки українознавства». Про це були повідомлені україномовні читачі з

---

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 362. Оп. 1. Од. зб. 358.

усього світу через «Нашу культуру» (№ 7 за 1936 рік). Передбачалося щорічно видавати по шість томів, кожний з яких містив би закінчену науково-популярну працю з тієї чи іншої галузі українознавства. А до переліченої вище тематики, що охоплювалася часописом, додавалися географія, статистика, психологія, музика, спів, друкарство.

Шкода, що цьому чудовому задумові не дано було здійснитися. Така вже житейська доля судилася Огієнкові: волею обставин мусити змінювати свої житейські плани в самому zenіті їх реалізації.

З переїздом до Канади почався й новий етап видавничої діяльності І. Огієнка, який тривав практично до початку 70-х років. Уже через два місяці після облаштування у Вінніпезі, в листопаді 1947 року, почав виходити редакований І. Огієнком місячник «Слово істини». Незважаючи на те, що нове видання слугувало, передусім, висвітленню релігійних питань діяльності українських громад, там знаходилося місце й публікаціям з історії та сучасного становища України. Першою конкретною справою часопису став заклик митрополита Іларіона, а згодом і буденні його клопоти стосовно допомоги українським скитальцям, переважно колишнім в'язням німецьких концтаборів, яких розкидала по всіх усюдах друга світова війна. З 1951 року відроджується у Вінніпезі започаткований у Варшаві часопис «Наша культура». З 1953 року він змінив назву на «Віру й культуру», оскільки поновилося засноване І. Огієнком ще в Лозанні 1947 року видавництво української книжки «Наша культура». І вже з канадської землі протягом майже двадцяти років розходилося по світу українське слово, створене чи зредаговане рукою й розумом невтомного сіва-ча на українознавчій ниві.

Про те, якого значення надавав цій сфері своєї діяльності митрополит Іларіон і які надії покладав на неї, найкраще засвідчують його слова, проголошені на ювілейному вечорі в честь свого 75-річчя: «Видавничій справі я все життя віддаю багато сил, бо глибоко вірю, що це реальна праця на добро українського народу»¹.

І. Огієнко залишив не лише велику наукову, а й художню спадщину, про яку наш читач практично нічого не знає. Не досліджений цей пласт творчості й літературознавцями. А він, безперечно, цікавий, самобутній і різнобічний. Сам автор розділив його на вісім томів: перші два — драматичні твори; наступні два — поеми; п'ятий — легенди; шос-

---

¹ Подяка й слово ювіляра на ювілеї у Вінніпезі // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. С. 118.

тий—восьмий — релігійна лірика. Переважна більшість художніх творів побачила світ у 50—60-ті роки у видавництві «Наша культура». У нас в Україні, зрозуміло, нічого з цього, навіть у періодичних літературних журналах, не друкувалося. І це маємо зробити тепер, бо художня творчість ученого важлива для нас як з точки зору повноти осмислення багатогранного, непересічного Огієнкового таланту, так і з пізнавального боку.

Художні твори, як правило, присвячені тій чи іншій маловідомій або спотвореній у нас на догоду ідеологічним постулатам сторінці боротьби українського народу за своє національне визволення. Таким є, зокрема, цикл драматичних поем «Вікові наші рани» (Вінніпег, 1960) та історична епопея у двох частинах «Наш бій за державність» (Вінніпег, 1961). У творах, що входять до цих збірок, діють як вигадані герої, так і відомі історичні постаті, такі як Кирило та Олексій Розумовські («Останній лицар»), гетьман Петро Сагайдачний, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда («Воскресення України»), Дмитро Туптало («На чужині»). Тривогою за долю України, високими патріотичними почуттями героїв, їхньою готовністю йти на самопожертву заради здобуття свободи й незалежності рідної землі пройняті як ці, так й інші твори історичної тематики. Виділяються в цьому ряду поеми «Туми» (про українців-зрадників, хто служить чужинцям, руйнуючи свою державу); «Недоспівана пісня» (про незвершені задуми Богдана Хмельницького); «За Україну» (про тих українців, хто за розчарування у більшовицьких ідеалах мусив терпіти нелюдські знущання в одному з колимських таборів).

Характерна особливість перелічених творів: багато роздумів, переживань героїв ніби спроектовані в сьогоdnішній день, ніби звернені до нинішніх нащадків. Ось, для прикладу, фрагмент монологу Кирила Розумовського:

Творців держави в нас замало
І гине рідна наша мати:
Усюди їй отруйне жало
И Москва кує підступні грати.

А Україну будувати
Тепер не всяк козак спроможен,
Бо щоб стягнути що до хати
Про це лиш думає з них кожен.

...

Ми зле Україну творили:
Лиш вибивали гопака,—
Коли б в одне зібрати сили,
Була б нам доля не така.

(«Конання України»)

Переважна більшість художніх творів І. Огієнка була написана ним у тяжкі, драматичні хвилини життя, коли автор, ніби відчуваючи свій прийдешній кінець, поспішав викласти на аркуші паперу все, чого не встиг вивістити своєму народові. Підтвердження цьому — історія створення поеми «Останній лицар». «У травні 1964 р., — пише Огієнко, — почали сильніше темнути мої очі (помітно темніли вони вже за попередні роки) — виявилось, що катаракта на них. Операція була зроблена перше лівого ока, а за тиждень правого. Я терпів тяжкі переживання — крім фізичних і духовних. Довелося багато перебувати з обома зав'язаними очима. Сильно біла незвичка бути без праці... І я вирішив щось-таки написати..., хоч лікар забороняв усяке читання й писання. І я написав оцю драму «Останній лицар», писав її з закритими очима, великими літерами...»¹

У тому ж шпиталі «Мізерикоздія» була написана й цитована вище поема «Конання України». А драматичну поему «В обіймах страждання» І. Огієнко створив за два дні в клініці «Ля сурс» міста Лозанни 1946 року.

Предметом спеціального дослідження мали б стати поетичні твори філософської, релігійної тематики, написані за всіма правилами класичного віршування. Найцікавішою з цього розділу, на наш погляд, є філософська тетралогія «Житейське море». Сюди входять містерії «Народження людини», «До щастя», «Любов» та «Остання хвилина», героями яких є Дух добра і Дух руїни, Душа, Здоров'я, Молодість, Мати, Надія, Праця, Дияволи, Смерть тощо. Ці твори сповнені глибоких роздумів про сенс людського буття, про призначення людини на землі, про вибір справжніх і фальшивих духовних та моральних цінностей, який завжди стоїть перед нами.

Досконало володіючи багатьма мовами, зокрема грецькою, латинською, церковнослов'янською, староеврейською, польською, німецькою, англійською, професор Огієнко не лише дослідив десятки, сотні написаних цими мовами різноманітних рукописних і друкованих книг, ввівши їх до наукового обігу, а й багато з них переклав на українську мову. Особливо інтенсивною, довготривалою і плідною була його праця над перекладом різноманітної богословської літератури для потреб Української Автокефальної Православної Церкви. Будучи одним з ініціаторів проведення Всеукраїнського Церковного Собору в Києві (січень 1918)

---

¹ Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея: У 2 ч. Вінніпег, 1966. Ч. 2. С. 137—138.

щодо відродження української церкви, учений і водночас міністр ісповідань провів велику організаційну роботу з метою активного впровадження в практику православної церкви української мови. Для цього його стараннями була створена спеціальна комісія з досвідчених філологів, теологів для перекладу на українську мову богослужбових книг, творів церковних діячів, життя святих та інше. Опісля, вже в еміграції (Тернів, 1921), Огієнко заснував видавництво «Українська Автокефальна Церква», для якого сам підготував цілий ряд україномовних видань. Найперше — «Шкільні мотиви», «Український православний молитовник», тексти церковних відправ на Різдвяні, Великодні, Зелені свята. Крім того, в цьому видавництві побачили світ і його власні наукові дослідження «Українська мова, як мова богослужбова», «Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту», «Церковний рух на Україні» та інші. Всього ж митрополит Іларіон здійснив і видав близько п'ятдесяти перекладів богослужбових книг рідною мовою. Такий обсяг роботи, виконаний однією людиною лише в одній галузі, сприймається як справжній життєвий подвиг. Та найбільшим його подвигом у цій справі є, безперечно, перекладена із староеврейської Біблія. Над нею він працював понад двадцять років. І ще більше десяти літ пішло на те, аби видрукувати її достатнім тиражем.

Одним з перших україномовний переклад Біблії, як відомо, було здійснено наприкінці XIX століття Пантелеймоном Кулішем. Вийшла Біблія 1903 року незначним тиражем. Однак вже на двадцяті роки — час активної українізації — з лексичного і фразеологічного боку вона була застаріла, адже саме тоді в українському правописі сталися суттєві зміни. Крім того, П. Куліш здійснював свій переклад Старого Заповіту місцями не дослівно, а у вільному переказі, що спричинило значні відхилення від оригіналу. Тому І. Огієнко, приступаючи до цієї надзвичайно складної роботи, поставив перед собою два завдання: по-перше, найточніше передати зміст оригіналу, дбаючи передусім про змістову точність цілого ряду багатозначних слів, і, по-друге, забезпечити переклад милозвучною сучасною літературною мовою. Робота пожвавилася після того, як Британське і Закордонне Біблійне товариство уклало з перекладачем угоду (1936 р.) про видання книги. Повністю переклад було завершено 1940, а друкування тиражу — аж 1958 року. Вихід у світ повної україномовної Біблії став помітною подією в усьому загальнохристиянському світі. Для прикладу, член ревізійної комісії з оцінки перекладу німець Мартин Гофман так оцінив працю українського вченого: «Це вели-

ке щастя, що переклад... не був знищений війною. Він такий гарний, що його друкування буде «un eveniment extraordinaire» («Слово істини». 1948. № 5). «Українська Біблія в перекладі професора д-ра Ів. Огієнка,— зазначає один з авторитетних знавців Святого Письма К. Костів,— класична й найкраща з цих досі існуючих перекладів чи не між всіма слов'янами» («Віра й культура». 1955. № 10).

Огієнкова Біблія, як і десятки інших перекладених і виданих за кордоном богослужбових книг, виконують і сьогодні, окрім релігійної, ще одну важливу місію — забезпечення українському народові його невід'ємного права читати й пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою.

*
*   *
*

Серед багатьох українознавчих студій професора Огієнка, яким притаманний особливо високий рівень наукового мислення, теоретичних узагальнень, переконливість аргументації, широта охопленості джерельним матеріалом і водночас емоційність, простота, дохідливість викладу, можна без перебільшення назвати в ряді перших «Історію українського друкарства». Цю книгу автор писав з особливим старанням. Він був глибоко переконаний в необхідності активізації досліджень саме на цьому пласті української культури — багатій, різнобічній і, на жаль, ще не дослідженої, не пізнаної науковцями, а відтак і читацьким загалом. Ось із якою широкою залюбленістю в цей предмет, з якими цінними конкретними міркуваннями і пропозиціями звертається І. Огієнко в листі зі Львова до А. Кримського: «Друга ділянка, в якій я тепер працюю (першою була історія української мови.— М. Т.), це — українська палеотипія, а власне — історія українського друкарства. Це величезна й велична ділянка нашої культури, а поміж тим ще й досі стоїть вона облогом... Друкарство — це така велика ділянка в нашій культурі, що праці хватить на ціле життя не одному поколінню. Дуже шкодую, що при Академії наук нема спеціальної кафедри палеотипії — я б зв'язався з цією кафедрою і працював би для неї як віл (виділення моє.— М. Т.). Думаю, що кафедра мала б бути на історико-філологічному відділенні,— бо ж вона доставляє силу матеріалу для історика мови та історика літератури. Спеціальна кафедра української палеотипії розбудила б жвавий інтерес до наших стародруків і поставила б їх вивчення на правильний ґрунт. Знайшлися б робітники, які б упорядкували і проаналізували цю ділянку і вона дала б великі

наслідки. Кафедра палеотипії є в Германії, в Лейпцігу працює навіть ціла окрема Академія друкарства. Чому б того не можна зробити і в нас?»¹

Шкода, що такі цінні пропозиції вченого, зокрема щодо створення відповідних кафедр при академічних чи вузівських інститутах, залишаються й сьогодні не реалізованими.

До написання фундаментального дослідження з історії українського друкованого слова І. Огієнко приступив тоді, коли вже видав більше десятка окремих нарисів-розвідок з цієї теми. Це, зокрема, «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври» (1921), «Свято нашої культури: нарис з історії початків українського друкарства» (1924), «Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович» (1924), «Дерманська друкарня» (1925). Для повноти охопленості джерельною базою він ще здійснив поїздку до Кракова, де працює в архівах, перечитуючи сотні стародруків, віднаходячи все, що стосувалося друкарства загалом й українського зокрема. І ось 1925 року накладом Наукового товариства імені Шевченка у Львові виходить праця — «Історія українського друкарства. Т. I. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства в XV—XVIII вв.». У післямові до книги автор, констатує фрагментарність і описовість розробки цієї теми попередниками, відсутність з цієї дисципліни спеціальних досліджень, свій підхід до розгляду зазначеної проблеми пояснює так: «Такий стан речі примусив мене поставити собі завдання бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни і відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим. Я поставив собі завданням в міру можливості освітити всі головніші моменти в історії українського друкарства, виразно намітити всі найголовніші віхи його»².

Реалізації цього завдання підпорядкована й структура книги: основними віхами українського книгодрукування автор визначив білорусько-українське друкарство, друкарство на галицькій землі, на Київщині, Чернігівщині, Поділлі. Окремо досліджується стан друкарства у слов'янських народів та друкарство інших національностей на території України.

Вихід книги у закордонній Україні був зустрінутий дуже прихильно. На сторінках періодичних видань з'явився ряд схвальних відгуків, ґрунтовних рецензій. Варто навести

¹ ЦНБ. Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

² Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів, 1925. С. 388.

одну з найхарактерніших оцінок, яку висловив відомий львівський професор К. Студинський: «Ми повинні віднести до цієї книжки не то із захопленням і пошаною, а із подивом для совісті й точності автора, для ясного викладу, яким пронизаний величний твір, для тої легкості пера, котрим орудує автор... Серед культурних націй, як англійська, така книжка знайшлася б у кожній хаті інтелігентного громадянина»¹. Зовсім інша доля судилася цьому виданню в радянській Україні. Офіційна книгознавча наука відбулася здебільшого відвертим мовчанням. Навіть у тематичному випуску збірника наукових праць «Федоровские чтения», що був спеціально присвячений 400-літньому ювілею книгодрукування в Україні² і в якому було вміщено цілий ряд наукових розвідок українських учених, немає жодного посилання ні на І. Огієнка, ні на його працю.

В найповнішому за останні шістьдесят років академічному виданні за редакцією члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова³, присвяченому історії українського книгодрукування, ім'я І. Огієнка також не згадується. Але, безсумнівно, автори мали на увазі саме цього вченого, обгрутовуючи передмову таким застереженням: «Попередні дослідники описували матеріали українського книгодрукування іноді з методологічно хибних позицій. Зважаючи на це, в даній книзі значне місце відведено марксистсько-ленінському висвітленню книгодрукування на Україні протягом усієї його історії»⁴. З відомих причин замовчувалося фундаментальне дослідження Огієнка й у випущених за радянських часів інших виданнях, як колективних, так і окремих авторів, що стосувалися того чи іншого періоду розвитку українського друкованого слова. Щоправда, невдовзі після виходу Огієнкової праці на неї відгукнувся журнал «Бібліологічні вісті» рецензією відомого книгознавця С. Маслової. В цілому назвавши книгу «найбільш ґрунтовною та документальною», рецензент, однак, спробував заперечити принципові положення автора. Вже пізніше московська дослідниця А. Зернова, ввівши до наукового обігу працю І. Огієнка, також ставить під сумнів найголовніші результати його студій⁵.

Негативні оцінки базувалися, безперечно, на офіційно

¹ Стара Україна. 1925. Ч. 1—2. С. 3.

² Федоровские чтения. 400-летие книгопечатания на Украине. М., 1976.

³ Книга і друкарство на Україні. К., 1965. 310 с.

⁴ Там само. С. 6.

⁵ Зернова А. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947. С. 47—49.

затверджених ідеологічних постулатах, які сконцентровано виражені ось у цих фразах, взятих нами з ювілейного книгознавчого видання: «Друкарству на Україні передували перші кроки його розвитку в Росії, зокрема в Москві, на початку другої половини XVI століття. Книгодрукування сприяло... розширенню і зміцненню політичних, економічних і культурних зв'язків між братніми російським і українським народами»¹.

Все, що не «вписувалося» в таку ідеологічну «схему», ще донедавна вважалося антинауковим, а отже, шкідливим. Огієнкова «Історія українського друкарства» з цієї схеми випадала зовсім, тому й потрапила до спецховищ.

Які ж принципові положення цього дослідження викликали заперечення в нашій офіційній науці? Передусім, йдеться про обрану й науково обгрунтовану І. Огієнком концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова як складової української культури. Особливість її в тому, що автор з самого початку поставив під сумнів домінуючі до цього у вітчизняній науці твердження щодо підпорядкованості українського друкарства російському, а також діюче донедавна датування початків і подальших етапів розвитку книгодрукування для українців. Друкарство в Україні, доводить автор, прийшло не зі Сходу, а з Заходу, до того ж, задовго до виходу в Москві 1564 року першої датованої друкованої книги — «Апостола» І. Федорова. Ніяк не применшуючи ролі й значення І. Федорова в розвитку цієї справи (цій постаті автор присвятив 49 сторінок своєї книги), І. Огієнко, однак, вважає його не засновником книгодрукування в Україні, а фундатором постійного друкарства на українських землях. Дослідник цитує нововіднайдені архівні документи, посилається на висловлювання ряду зарубіжних вчених (Д. Зубрицький, Я. Бандтке), які вважали, що ще раніше, до прибуття І. Федорова у Львів і заснування ним у 1572—1573 роках друкарні та видання у 1574 р. «Апостола», на західноукраїнських землях існувало книгодрукування. На користь цього твердження говорить і напис на надмогілній плиті І. Федорова, який у перекладі І. Крип'якевича звучить так: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом занедбане друкарство **обновив** (виділення моє.— М. Т.), умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих...»²

Логічно вмотивованим, на нашу думку, є поділ І. Огієнком початків українського книгодрукування на два періо-

¹ Книгодрукування на Україні. К., 1974. С. 2.

² Крип'якевич І. Перший український друкар. Львів, 1924. С. 8.

ди: власне на українських землях і поза ними. Має право на існування припущення автора, що початком постійного книгодрукування в Україні слід вважати не 1574 р. (рік виходу «Апостола» І. Федорова у Львові), а 1569 — час створення цим друкарем «Євангелія Учительного» в Заблудові — білоруському містечку на пограниччі з Україною, де на той час домінувало етнічне українське населення. У цьому контексті, зважаючи на найтісніші зв'язки, що існували в XVI—XVII ст. між українським і білоруським народами, їхніми культурами, І. Огієнко вживає термін «білорусько-українське друкарство», присвячуючи цій темі окремих розділ свого дослідження.

Що ж до появи друкованих книжок для українців поза етнічними українськими землями, то тут І. Огієнко однозначно називає рік 1491. Саме тоді у Кракові на прохання української громади німецький друкар Швайпольт Фіоль випускає у світ кириличним шрифтом Часословець і Осьмигласник, які не лише були оформлені за зразком рукописних західноукраїнських книжок, а й набрані за тогочасним українським правописом. В українському походженні цих та й інших Фіолевих книжок, надрукованих у Кракові, переконує й нещодавно зроблене науковцем із Закарпаття О. Оросом відкриття: першоджерелами для цих видань слугували рукописи, написані в XIV—XV століттях у Грушівському монастирі (нинішня територія Тячівського району на Закарпатті) ¹. Звідси — пояснення того феномена, що «давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його..., ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку» ².

Втім І. Огієнко, будучи надзвичайно ретельним і відповідальним у відборі й аналізі емпіричних даних, формулюванні наукових висновків, неодноразово наголошував на необхідності додаткових детальних досліджень чи ґрунтовної перевірки деяких тез, припущень, зроблених ним чи його попередниками. Стосується це зокрема й питання про «українську приналежність» заблудівського «Євангелія Учительного» й діяльності друкарів у Львові та інших західноукраїнських містах до приходу туди І. Федорова. Дослідник ніби вказував своїм послідовникам, «куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці», сподіваючись, що названі ним джерела, визначені віхи українського друкарства спонукатимуть до появи «більшого числа спеціаль-

¹ *Зубач В.* Олександр Орос — зек, політик і науковець // Республіка. 1992. № 2.

² *Огієнко І.* Історія українського друкарства. С. 2.

них і ґрунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхо-во намітив»¹. І як жаль, що науковий пошук, зусилля цілого ряду вчених радянського часу були спрямовані не туди, куди їх націлював великий учений, а на повторення в різних варіантах ідеологічних штампів, далеких від істини, але вигідних тоталітарному режимові. Та ось тепер, хоч і з запізненням, нове покоління українських дослідників може надолужити прогаяне, маючи унікальний, зібраний по крупинках протягом багатьох літ, історико-бібліографічний огляд українського друкарства — складової української культури.

Ще одна важлива особливість дослідження. У ньому чи не вперше у вітчизняній історіографії так глибоко, аргументовано, на конкретній джерельній основі показано, яка руйнівна сила методично, протягом століть спрямовувалася з імперських столиць Петербурга й Москви на знищення волі українського друку, придушення української культури в цілому. І. Огієнко одним із перших серед науковців, спочатку в «Українській культурі», а згодом і в «Історії українського друкарства» оприлюднив нечувані за своєю зверхністю й зневагою до цілого народу гласні й негласні документи минулої епохи — укази, розпорядження, циркуляри царського уряду про заборону українського друку, знищення українських книжок, виправлення українського правопису. Окрім того, він переконливо, аргументовано показав, як, незважаючи на всілякі утиски, заборони й переслідування, українське друковане слово пробивалося до народу, будило думку, піднімало його з колін.

Готуючи до видання «Історію українського друкарства», І. Огієнко зібрав величезний, у переважній більшості, ніким ще не прочитаний, не систематизований і не узагальнений матеріал, який структурно не міг увійти до одної книжки. Це спонукало автора приступити до підготовки багатотомного видання, розширивши і конкретизувавши тематичний діапазон наступних книг за такою проблематикою: історія української книги XV—XVIII століть, опис стародруків, альбом фотографій українських стародруків, хрестоматійні матеріали з історії вітчизняного книгодрукування. А ще ж — зміст давніх українських книжок, техніка старого друкарства, історія гравюри, випадки паління книжок, історія цензури в Україні. На превеликий жаль, і цьому, народженому в Україні, задуму також не судилося здійснитися. «Історія українського друкарства» так і залишилася окремим самостійним дослідженням нереалізованої серії. І сьогодні

---

¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 388.

вона по праву приходиться до українського читача не лише як одна з найцікавіших з пізнавального боку книг І. Огієнка, а й як історична та літературна пам'ятка.

Нинішнє видання цієї книги — третє. 1983 року, майже через шістьдесят літ після виходу її у Львові, Інститут дослідів Волині та товариство «Волинь», що діють у Вінніпезі, здійснили для канадських українців друге, факсимільне видання, зауваживши його невеликою передмовою. В ній, зокрема, зазначено: «Тепер активно відбувається процес зацікавлення молоддю духовною і культурною традиціями українського народу. Ця книга допоможе пізнати і краще оцінити нашу книжну культуру, яка дорівнювала іншим культурам Європи, а в дечому навіть перевищувала її»¹.

Повернення широкому читацькому загалу ще одного фундаментального українознавчого дослідження І. Огієнка — це, певною мірою, повернення безцінного скарбу його думки, його мудрості, його праці, що до останку, щиро й з великою любов'ю призначалися Україні.

**Микола Тимошик,
кандидат філологічних наук**

---

¹ *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Вінніпег, 1983. С. 3.

ВСТУП

Докладне вивчення історії нашого друкарства має для нас, українців, велике значення, бо якраз воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури, якраз воно показує, якими культурними були ми в старовину. Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи.

Розпочавшись в Германії, друкарство надзвичайно швидко ширилося на всі сторони, але рух поширення його на периферії все зменшувався в міру віддалення від Німеччини. Перша друкована книжка Європи появилася в Майнці, в друкарні Гутенберга ¹, 1450 р. Дальше поширення друкарства по Європі видно з цієї таблички початків друкарства:

Італія	1464 р.	Флоренція	1477 р.
Венеція (не слов.) .	1469 р.	Лондон	1480 р.
Мілан	1469 р.	Лейпціг	1481 р.
Аусбург	1470 р.	Данія	1482 р.
Нюрнберг	1470 р.	Португалія	1484 р.
Париж	1470 р.	Гамбург	1491 р.
Сицилія	1472 р.	Відень	1492 р.
Голландія	1473 р.	Гюбінген	1498 р.
Венгрія	1473 р.	Америка північна	1638 р. *
Іспанія	1474 р.		

* Як легко ширилося друкарство в Америці, показує ось це донесення Томаса Беркля, губернатора з Вірджинії, що 1671 р. урядово писав до Лондону: «Дякуючи Богові, у нас тут немає ані вільних шкіл, ані друкарень, і сподіваюсь, що так буде ще довго. Наука породила на

Як бачимо, друкарство відразу пішло по Європі і до кінця XV віку вже ціла Європа вкрита була друкарнями.

Звичайно, із слов'янських народів найскоріше прийшло друкарство до тих, що найближче стикалися з німцями. Це були чехи, і вони перші розпочали слов'янське друкарство, ще року 1478. І дедалі на схід, тим пізніше пробивалося друкарство; головним чином серед слов'ян ширилося друкарство вже з початком XVI віку. Ось ця табличка покаже нам поширення друкарства серед слов'янського світу:

чехи	1478 р.	білоруси	1517 р.
українці	1491 р.	серби	1553 р.
серби-чорногорці	1493 р.	росіяни	1564 р.
поляки	кін. XV в.	болгари	1641 р.

Як бачимо, по чехах українці займають перше місце серед цілого слов'янського світу, хоч безпосередньо й не стикалися вони з Європою так близько, як, скажімо, сусіди поляки.

Ось іще одна табличка — вже самого кирилівського друку. Перша книжка кирилівського друку появилася:

українці (в Кракові)	1491 р.	Белград	1553 р.
Цетинье	1493 р.	Москва	1564 р.
Венеція . . . . . (1493 р.)		Львів	1574 р.
білоруси (Прага)	1517 р.	Остріг	1580 р.
Вільна	1525 р.	Київ	1617 р.

Як бачимо, західні українці займають тут уже перше місце, а далі на схід друкарство посувається дуже поволі.

Давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його. Цікаво підкреслити, що з українських друкарень виходили книжки не тільки богослужбові, але багато книжок і світського змісту, і при тому різними мовами — церковно-слов'янською, польською та латинською, чим українське друкарство так відрізняється, скажімо, від друкарства московського, де друкувалися книжки переважно церковні.

Україна постійно кохалася в друкарстві, ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку. Нагадаю тут, що в § 8 Гадяцької умови² 1658 р. Виговського³ з поляками було забезпечено й волю українського друку: «Колегії, школи й друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно за-

---

світ лише непослух, еретичество та сектанство, а друкарство було слугою всіх цих страхіть. Нехай береже нас Бог від того й другого!» Див.: Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 172.

сновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки»*.

З історії українського друкарства написано вже багато різних праць, правда більше принагідних, менше спеціальних; на жаль, окремої поважної монографії про історію українського друкарства ми ще не маємо; кажу на жаль, бо така праця, добре оздоблена знімками з наших стародруків, виявила б світові силу та вагу нашої давньої культури, що так виразно проявилася якраз у друкарстві. Правда, що на полі вивчення нашого давнього друкарства ми взагалі маємо ще не багато добрих розвідок і з окремих питань, а з них же складається ціла історія нашого друкарства.

Проте в справах нашого давнього друкарства написано вже дуже багато окремих праць, головним чином росіянами (що до своїх описів стародруків повносили й всі наші) та українцями, менше поляками. От у цій праці своїй я й хочу оглянути все, що досі написано для вивчення історії нашого друкарства, хочу зазначити, що ми тут вже маємо, а чого нам ще бракує. Сподіваюся, що ця праця моя,— де зібрано все, що досі в цій царині зроблено,— не буде зайвою для кожного, хто схоче працювати в якійсь із численних ділянок історії українського друкарства. Ми ще не маємо повної історії свого друкарства. Нехай же до того часу цей мій історично-бібліографічний огляд його стане дороговказом кожному, хто захоче ближче пізнати долю нашого друкарства, того друкарства, що в історії культури нашої займає таке почесне місце. Звичайно, огляд мій не повний; але все найголовніше читач знайде тут.

I. ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Для вивчення загальної історії українського друкарства маємо вже багато різних праць, часом досить поважних; на жаль, як я вже зазначив вгорі, ми ще не маємо своєї детальної наукової монографії, присвяченої цій справі. Досі дослідники звичайно не відділювали українського друкарства від московського, чому до науки вносилося певне баламутство; через це звичайно більшість дотеперішніх праць трактують українське та московське друкарство разом.

Подаю тут в хронологічному порядку головніші праці для вивчення історії українського друкарства. Крім цих

* Соловьев. История России. Т. XI. С. 38.

праць, див. ще далі праці для вивчення друкарства московського, розділ XVI.

Hofman I. De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae. Dantisci, 1740. С. 1—71.

Евгеній. О. славянорусских типографіях//Вестник Европы. 1813. № 14. С. 104—129. Це найперший короткий огляд всього друкарства від 1491 року.

Сопиков В. С. Опыт Россійской библиографіи. Спб., 1813. В передмові розказано про початок друкарства і про перші друкарні.

Вандткіе J. Historia drukarni krakowskich, od zaprowadzenia druków do tego Miasta aż do czasów naszych. Краків, 1815. Тут на с. 122—145 про Швайпольта Фіюля.

Евгеній Митр. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1818. С. 273—302 (по другому вид.: 1827. С. 260—286). Тут дається стаття «О славянорусских типографіях».

Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. Вильна. 1823—1826.

Вандткіе J. Historia drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Ksiestwie Litewskiem, iako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. Краків, 1826. Т. I—III. Т. I розпочинається статтею: Rys krótki historii drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Ksiestwie Litewskiem. С. 1—31. А далі в азбучнім порядку йдуть різні друкарні; відомості про них дуже короткі; Т. I кінчиться Луцьком, в т. II закінчується опис крайових друкарень; в III т. описуються друкарні закордонні. Праця тепер вже зовсім перестаріла.

Строев П. М. Обстоятельное описаніе книг Толстова. М., 1829. В передмові короткий нарис історії друкарства.

Зубрзускі D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowianskich w Galicyi. Львів, 1836. С. 1—90. В скороченні цю працю передруковано також в «Ж. М. Н. Пр.» 1838. Кн. 9. Року 1912 цю працю Д. Зубрицького знову перевидав А. С. Петрушевич у «Временнику Ставропигійскаго института»⁴ на 1913 г., з поправками А. С. Петрушевича. Це перший цілий огляд українського друкарства, але тільки галицького.

Комранієвич В. Primus Truber, oraz wiadomości o niektórych drukarniach słowianskich i dziełach tamże wydanych//Pamiętniki historyczne krajowe Л. Зелінського. Львів, 1841. С. 109—146.

Максимович М. Книжная старина южно-русская//Временник Импер. Московскаго Общ. ист. и древн. Росс. 1849.

Кн. 1 і 4. Тут надруковано: 1) Початок друкарства на Україні; 2) Друкарство на Волині і 3) Друкарство в Галичині. Продовження праці друкувалося далі в «Кієвлянині». 1850. Кн. 3. С. 117—138. Тут: 1) Початок друкарства в Києві і 2) Латино-польські твори українських письменників. Всі ці праці передруковано в «Собрание сочинений». К., 1880. Т. III. С. 661—716. Ця праця Максимовича — перша цільна історія українського друкарства, вона дає огляд всіх давніх українських друкарень і перераховує, що в них друковано.

Wiszniewski M. *Historia Literatury polskiej*. Краків, 1851. Т. VIII. С. 405—439; *Historia drukarń kirylickych w Polsce*.

Флеров І. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 120—134. Про братські друкарні.

Пекарскій П. Наука и литература в России при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 633—675: Известия о славянорусских типографиях начала XVIII столетия. Тут дано: Києво-Печерська друкарня, утиски проти неї. Чернігівська друкарня, суворий догляд над нею. Друкарні у Львові та Могилеві.

Письма Лазаря Барановича. Чернігів, 1865. С. 85 і 227: висилання книжок до Москви; № 60, 62 і 69: давня цензура; № 17: графіка; № 149: історія чернігівської друкарні.

Гатцук А. Очерки истории книгопечатного дела в России // *Русский вестник*. 1872. Т. 99. Кн. 5.

Максимович М. Сведения о книгопечатании в Южной и Юго-Западной России//Кіев. Епарх. Ведом. 1872. № 10.

Чистович І. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1882. Ч. I. С. 211—213. Багато помилок; ч. II. Спб., 1884. С. 341—348. Є цікаві вістки про київську та чернігівську друкарні.

Кирпичников А. Очерк истории книги. Спб., 1888.

Булгаков Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Т. I: С изобретения книгопечатания по XVIII в. включительно. Спб., 1889. Видання А. Суворіна. Розділ X має такий зміст: Фр. Скорина і його видання пражські та віленські. Несвіжські видання. Друкарство в Москві: Іван Хведорів і Петро Мстиславець, Апостол 1564 р. і першодруковані московські видання. Друкарня в Заблудові. Петро Мстиславець у Вільні. Діяльність Івана Хведоровича у Львові. Діяльність Андроника Невжі і московське друкарство до 1611 р. Друкарство в Галичині. Віленські видання. Острожська Біблія. Друкарство на Волині. Друкарство в Києві і на півдні Росії. «Печатный

двор» в Москві і стародруки XVII віку.— Рец. *И. Ж.* в «Кіев. Стар.» 1890. Кн. 7. С. 155—158.

Бахтіаров А. Історія книги на Русі. Спб., 1890. Видання *Ф. Павленкова*.

М(ончаловск)ій О. А. Краткий обзор истории книгопечатания на Руси//Беседа. Львів, 1892. С. 142—145. Тут короткий огляд нашого друкарства, але більше про *Ів. Хведоровича*.

Эйнгорн В. Книги киевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII в.//Книговедение. М., 1894. №9—10. На основі архівних документів автор дає цікаві відомості про рух українських книжок на Москві і про утиски проти них. Рец. *Ів. Копача* в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

Божерянов И. Н. Исторический очерк русского книгопечатного дела. Спб., 1895. На с. 48—49 розказано про похідну друкарню кн. *Потьомкіна*, що урядив її на час подорожжі цариці *Катерини* на Україну; друкарня існувала 1789—1793 рр. На с. 46—48 — про заснування друкарні в *Харкові*.

Шрекник Е. Ф. Исторический очерк развития письменности и типографского искусства в России. Спб., 1895. Компіляція з книжки *Булгакова*.

Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. Про друкарство с. 239—240, 249—250, 260, 288 і др.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссійского духовенства с московским правительством в царствование *Алексея Михайловича*. М., 1899. Дається досить матеріалу про те, як українське духовенство друкувало свої твори і підносило їх московському цареві. С. 380—382, 630—634, 657—8, 667—70, 699—711, 743—50, 753—60, 819—22.

В. Д. Печатное дело в Малороссии в начале XIX века//Кіев. Стар. 1900. Кн. 9. С. 83—88. По документах *Мін. Нар. Пр.* дається спис усіх друкарень на 1802 рік із зазначенням, як вони постали.

Покровскій П. Історія русскої книги в очерках и образцах. Див.: «Известія» книгарні *Вольфа*. Спб., 1901.

Франко Ів. Початки друку. Див. його «Нарис історії українсько-руської літератури». Львів, 1910. С. 40—43.

Либрович С. Історія книги в Росії. Ч. I, с древнейших времен до конца XVII ст. Спб., 1913. С. 1—224. Видання *М. О. Вольфа*. Багато знімків.

Широкій К. Типографское искусство на Руси. Кам'янець-Подільський, 1915.

Грінченко Б. Про книги. К., 1908. Розд. VI: Як ширилось у нас друкарство. С. 27—33. Вид. 2. Черкаси, 1917.

Дмитренко Гр. Свято книги. Див.: Книгар. К., 1917. Кн. 4. С. 171—175. Коротесенький нарис історії українського друкарства.

Модзалевський В. З історії книги на Україні// Книгар, 1917. Кн. 5. С. 235—238. Про поміщицькі бібліотеки XVIII ст.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки//Нова Рада. К., 1917. № 153.

Титов Ф. И. Типографія Києво-Печерської Лаври. К., 1918. Т. I. Розд. II. С. 29—62: Фіоль, Скорина, Іван Хведорів, Стратинська друкарня.

Титов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. К., 1924. 548 с. 222 знімки. Видання Всеукраїнської Академії Наук.

Брикович Одарка. Дещо про книжку. З нагоди 350-ліття українського першодруку. Див.: Календар львівської «Просвіти» на 1924 р. С. 82—89. Коротенько розказано історію друкарства.

Огієнко І. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович. Історичний нарис із світанку українського друкарства//Літопис. Берлін. № 11—15 за 1924 р. і окремо.

II. НАЙПЕРШИЙ ДРУКАР УКРАЇНСЬКИХ КНИЖОК — ШВАЙПОЛЬТ ФІОЛЬ

Доля судила, щоб найперші книжки, надруковані кирилицею⁵, серед цілого слов'янства були українські. Перший друкар українських книжок був родом німець — Швайпольт Фіоль, походив десь із Нейштадту в Франконії, де родина Фіолів була поширена. Рід Фіолів рано емігрував до Польщі і батько нашого Швайпольта (Святополка) жив, здається, в Любліні, а пізніше перейшов до Кракова. В той час у Кракові жило багато українців, тут була для них окрема православна церква. От десь з цими краківськими українцями й зійшовся Фіоль, і навчився від них мови (а знав її ще з Любліна).

Головним ремеслом Фіоля було гафтарство — вишивання шовком або по шовку. Від природи Фіоль був людиною надзвичайно здібною, дуже спосібною до всяких інженерних робіт. Фіоль бував у Німеччині, і тут добре приглядався, а, може, і вчився різних технічних праць. У всякому разі вже на 1489 рік Фіоль настільки був видатним «механіком»

у Кракові, що придумав особливі машини, «ніде до того не видані», для висушування копалень від води, на які король видав йому привілею.

Де й коли вчився Фіоль друкарства, нічого не відомо. Певне, бував він у Німеччині і там навчився нового тоді друкарського ремесла; навчився від добрих майстрів, бо друки Фіоля не були гіршими від тогочасних німецьких друків.

І певне, ще десь 1489 р., а може й раніше, Фіоль став до друкарської праці, до друку найперших українських книжок. Знайшов Фіоль і майстра, що надзвичайно гарно, за вказівками самого Фіоля, виготовив йому потрібний шрифт; був це теж німець — Рудольф Борсдорф з Брунсвіку, що жив у Кракові.

Першими книжками, які видрукував Фіоль, були Октоїх⁶ та Часословець⁷, обидві 1491 р.; котра вийшла раніше, тобто котру з них вважати первенцем українського друку — не відомо, але традиція вважає Октоїха 1491 р. за найпершу слов'янську книжку, друковану кирилицею. Крім цього, надрукував Фіоль ще дві книжки — Тріодь пісню⁸ та Тріодь цвітну⁹, але вже без зазначення місця та часу друку. Збереглася звістка, що Фіоль видрукував ще й п'яту книжку — Псалтир¹⁰, але самої книжки до нашого часу не дійшло.

Для кого друкував Фіоль свої книжки? Через те, що книжки ці — це найперші друковані книжки серед цілого слов'янського світу, честь їх належності нам, українцям, різні вчені не раз намагалися відняти від нас. Але рішає тут мова цих друків: там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови.

Але праця Фіолева покінчилася трагічно: 1491 р. його арештувала краківська духовна інквізиція¹¹, і по довгій тяганині визволився Фіоль лише в середині 1492 р. Праця Фіолева спинилася, а книжки його, як каже переказ, спалено...

По такій невдачі Фіоль покинув Краків і перебрався на Угорщину, до вільного королівського міста Левочі, Спишського комитату¹². Можливо, що Фіоль хотів тут ще зайнятися друкарством, але на це він не мав вже матеріальних засобів. Помер Фіоль десь у 1525 р.

Через те, що Фіоль був першим друкарем краківським, ним зайнялися найперше поляки і дали добрі нарисни його життя. Але, на жаль, найперший друкар кирилівських друків ще чекає поважної монографії; кидається в вічі брак фактичного матеріалу про Фіоля; матеріал цей варто шу-

кати по архівах Кракова, Любліна, Левочі, а, може, знайдеться й по інших містах.

Про Фіоля зазначаю таку літературу:

Захар Копистенський був першим, що у своїй праці «Палидонія» 1620 р. (Кн. 3 Розд. I) вказав на праці Фіоля та на їх поширення.

Benkowski J. O najdawniejszych książkach, drukowanych w Polsce. Варшава, 1812. Автор вважає Фіоля одною особою, що й Зільбер, друкар римський; а в Кракові Фіоль був ніби тільки складачем у Яна Галлера.

Maciejowski W. De Sveboldo Fiolo et Joanne Hallego, duobus antiquis Cracoviae typographis // Miscellaneorum Cracoviensium fasciculus. Краків, 1814. С. 71 і далі.

Vandtkie J. O Swietopelku Fiol. Див. його «Historya drukarń krakowskich». Краків, 1815. С. 122—145. Це перший досить повний і правдивий опис життя Фіоля, на основі деяких архівних документів.

Евгеній Митрополит. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1818. Т. 1. С. 199. Тільки про друки Фіоля. Праці Бандтке Євгеній не знав.

Першими московськими дослідниками Фіоля були Каченовський та Калайдович, що написали добру рецензію на труд Бандтке:

Каченовскій. О Святополке Фиоле, краковском типографшике, первом издателе книг церковно-славянских. Извлечено из сочинения Георгия Самуила Бандтке: *Historya drukarń krakowskich* М. Т. Каченовским // Вестник Европы. М., 1819. Ч. CVI. № 14. С. 121; окрема відбитка с. 1—13. Це переклад з праці Бандтке: *Historya drukarń krakowskich*. С. 122—145.

Калайдович. Дополнительные сведения о трудах Швайпольта Фиоля, древнейшего славянского типографшика // Вестник Европы. 1819. Ч. CVII. № 18. С. 101; окрема відбитка. М., 1820. С. 1—10.

Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. Т. I. Вильна, 1823. Т. II — 1826. Цю працю написано з приводу книг Бандтке. Тут є стаття про Фіоля; на с. 150: умова Фіоля з Борсдорфом про різання «руських» букв. Є знімки з видань Фіоля і Скорини.

Miscellanea Cracoviensia. Краків, 1829. Є про Фіоля: *De Sveboldo Fiolo*.

Grabowski A. Starozytności polskie. Краків, 1840. Т. I. Тут на с. 449—456 дано стислий науковий опис життя Фіоля і надруковано нові акти про нього з краківського міського архіву.

Wiszniewski M. *Historya Literatury polskiej*. Краків, 1841. Т. III. С. 80—84. Бережний і правдивий нарис життя Фіоля. А на с. 483—486 подано латинською мовою два акти 1491 і 1492 в справі суду над Фіолем.

Grabowski A. *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*. Краків, 1852; про Фіоля с. 267.

Gwintler Fr. *Kunst und Künstler im Frankfurt-a-M.*, 1862. Тут на с. 16 і 22 розказано про відомих в Франкфурті-на-Майні в другій половині XV віку Фіолях,— певне, від них походить і наш Фіоль-друкар.

Стасов В. В. *Собрание сочинений*. Т. II. Спб., 1894. Тут на с. 155—157 дуже гарний нарис про Фіоля з 1864 р.; с. 160—161 про графіку його видань.

Estreicher K. *Günter Zeiner i Swietopolk Fiol*. Варшава, 1867. На с. 42—66 про Шв. Фіоля, але нового проти вже відомого нічого нема. До праці додано 4 знімки (злі!) з видань Фіоля.

Golowatzkij J. *Sweipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491 // Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften*, відділ філ.-істор. Відень, 1876. Т. 83. 443 с. Окрема відбитка с. 1—26.

Каратаев И. *Осмогласник 1491 года, напечатанный в Кракове кирилловскими буквами*. Спб., 1876. С. 1—21. Дано огляд літератури про цю книгу. Повний опис книжки (вона має 169 арк.). Про Фіоля мало. На початку статті гравюра: Розп'яття Христа.

Вержбовский Ф. *Отчет о научных занятиях за границей в 1877 г.* Див.: *Варшавские Университетские Известия*. 1878. № 3. С. 62. Є про Фіоля — критика праці Головацького.

Гильдебранд Петр. *По поводу разбора г. Вержбовского статьи Головацкого: Sweipolt Fiol // Древняя и Новая Россия*. 1880. № 2.

Собко Н. Ян Галлер, краковский типографщик XVI века, его предшественники, товарищи и преемники. // *Ж. М. Н. Пр.* 1883. Ч. 230 (листопад). С. 1—54; на с. 9—18 добрий критичний коротенький нарис про Фіоля, подано й важнішу літературу.

Каратаев И. *Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Т. I. Спб., 1883. Тут, на с. 1—12, ч. 1—5, дано детальний опис всіх п'яти видань Фіоля, а на с. 12—14 — короткі відомості про Фіоля.

Przewodnik Bibliograficzny. 1884. С. 82 і 166. Надзвичайна важна замітка до життєпису Фіоля, з 1498 р., що тоді Ф. жив у Кракові і не мав у себе ніяких «руських» видань.

В л а д и м і р о в П. В. Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. На с. 24—29 є, хоч мало, про Фіоля.

В л а д и м і р о в П. В. Про краківські видання Фіоля 1491 року. Див.: Церковные Ведом. 1888. № 15. С. 426—427. Коротенький зміст доповіді про Фіоля.

С о б о л е в с к і й А. Рецензія на книгу П. Владимиrowa про Скорину в «Ж. М. Н. Пр.» 1888. Кн. X. С. 331—332. Соболевський гадає, ніби Фіоль друкував свої книжки на замовлення когось з молдавських господарів або бояр.

Первенец старопечатной кириллицы//Славянский Календарь на 1891 р. Про Октоїх 1491 р., із знімком.

Чотирехсотлетие первой печатной славянской книги//Беседа. Львів, 1892. С. 11. Замітка про Фіоля.

В л а д и м і р о в П. В. О краковских изданиях Фиоля 1491 г.//Чтенія в Историческом Обществе Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 24—29. Це відповідь Соболевському; Владимиров настоює, що свої книжки Фіоль видавав для «русских», що й доказує головним чином формами мови видань Фіоля, а також й іменами святих в календарі.

K u g l i n W. Swietopelk Fiol z Krakowa i jego druki w Rosji // Muzeum Polskie. K., 1918. С. 131—138.

К о р е г а F. Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie. 1900. Тут, на с. 6—9 дано стислу, але досить правдиву біографію Фіоля; Копера схиляється до думки, що Фіоль не родився на території Польщі, а прибув сюди з Франкфурта-на-Майні.

О г і е н к о І. Друкарська трійця. Найперший друкар українських книжок Швайпольт Фіоль//Літопис. Берлін, 1924. № 11. С. 163—166.

О г і е н к о І. Свято української культури//Наш Світ. 1924. № 2, а також окреме видання цього журналу.

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

III. БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

У давнину наше культурне життя постійно стикалося з таким же життям народу білоруського. Жили ми тоді з білорусами в спільній державі — у Великім Князівстві Литовським¹; об'єднані одною вірою, мали ми з білорусами спільні інтереси політичні й культурні. Державною мовою Литовського Князівства була так звана «руська мова».

Хоча в цій «руській» мові було більш елементів українських і по самій основі своїй була вона українською, проте разом з тим була вона й мовою, добре розумною білорусові. Отож витворювалась тоді спільна українсько-білоруська літературна мова, бо спільним було саме життя і його щоденні інтереси.

Культурне життя українське та білоруське творили тоді часом ті самі люди; зв'язок Києва та Львова з Вільною² був тоді найближчим та живим; великі та енергійні церковно-культурні організації того часу — братства цих міст — були в найтісніших зносинах. Дуже багато українців працювали по школах білоруських, були проповідниками по церквах. Українці ж переповнювали білоруські монастирі. На вищих духовних посадах, на престолах єпископських та архімандритих, дуже часто бачимо в Білій Русі українців. От тому на Москві часто нас, українців, називали білорусами або литвинами, а мову нашу звали білоруською. Пригадаймо хоча б, що на московськiм перекладі XVII віку книжки нашого письменника Іоанникія Галятовського³ «Небо Новое» 1665 р. написано, що її перекладено з білоруської. Ще приклад. Лист 1657 р. воеводи молдавського

Георгія Степана, писаний мовою українською, має чужу дописку в заголовку: «Лист писан по белорусски» *.

Знаючи все це, не буде дивним, що ми, українці, так часто для своїх культурних потреб послуговувалися білоруськими друкарнями. У давнину друкарня, звичайно, була культурно-освітньою установою при братстві⁴ і при тісних зв'язках братств був найтісніший зв'язок і між друкарнями. Братства обмінювалися своїми виданнями, часом позичали одно одному черенки⁵; досвідчені вчені друкарі переходили від друкарні до друкарні, працювали однаково й на землі українській, і на землі білоруській. Скажемо, українець Спиридон Соболев заснував друкарні Кутеїнську та Буйницьку, а друкар віленський Лукаш організує друкарню Барановича в Чернігові.

А коли розпочалася латинська нагінка на православну віру⁶, то ця небезпека ще міцніше зв'язала два братських народи — український та білоруський, і проти латинської навали вони створили єдиний спільний фронт. Ця оборона батьківської віри своєї, а разом з тим і своєї народності, ще міцніше зв'язала українців з білорусами. Вони часто спільно утворювали свої культурні цінності.

От на основі всього сказаного я не можу з цієї праці своєї викреслити друкарства білоруського, не можу поминути його мовчанкою, я вважаю його білорусько-українським. Пригадаю ще, що наш письменник Мелетій Смотрицький⁷ свій славний «Плач» 1610 р. видрукував у Вільні, а свою славнозвісну «Граматику» 1619 р. в Єв'ю. Наш же українець Лаврін Зизаній⁸ свої праці друкував теж у Вільні. Складену в Острозі слов'янську граматику надруковано у Вільні 1586 р. (Див.: Х а р л а м о в и ч. Зап. прав. школи. С. 249). В Кутеїнській друкарні 1653 р. передрукували «Лексікона» Памви Беринди⁹ 1627 р.; в Могилівській друкарні 1699 р. М. Воцанка передрукував, щоправда, з перерібною, «Небо Новое» Іоаннікія Галятовського, а також два твори Кирила Ставровецького¹⁰: «Євангеліє Учительное» 1697 р. і «Перло Многоцінное» 1699 р.

Підкреслю тут іще те, що деякі з цих друкарень знаходились на мішаній українсько-білоруській полосі, на полові з мішаним населенням, де ще й тепер панують перехідні говірки. Така друкарня заблудівська, такі деякі друкарні коло Могилева.

В кінці зазначу ще, що друкарні Кутеїнську та Буйницьку заснував наш київський друкар-непосіда Спиридон Соболев.

---

* Акты Южной и Западной России. Т. IV. № 1.

Не буду більше подавати доводів, чому я цей розділ назвав «Білорусько-українське друкарство». Вже й подане промовляє за те, що давнього білоруського друкарства, точніше кажучи, білорусько-українського, не може пройти мовчанкою безсторонній дослідник української культури.

Рано розпочавшись, правда, на чужій землі, в Кракові 1491 р., українське друкарство завмерло і лежало занедбаним. Оновити це друкарство Фіолеве спробував Франциск Скорина ¹¹, що в 1517—1519 рр. вів свою друкарську працю в чеській Празі, а 1525 р. розпочав його вже в себе, у Вільні. Вільна була тоді й нашим, українським, столичним містом, була й нашим культурним осередком. Тому нема нічого дивного, що друкарство розпочалося якраз у спільній білорусько-українській столиці — у Вільні і вже звідси поволи сунуло на південний схід, на властиві українські землі. І спроба Скорини лишилася тільки спробою й не привела до заснування постійного друкарства. Так само й друкарство в Несвіжу ¹² 1562 р. і похідна друкарня Василя Тяпинського ¹³ 1570 р. не спричинилися до заснування міцного постійного друкарства. Це постійне друкарство заснувалося вперше вже на українській землі, у Львові, з 1573 р. і розпочав його славний друкар — Іван Хведорович ¹⁴, що перед Львовом побував в Заблудові ¹⁵, там 1569 р. видав «Євангеліє Учительное».

Про це спільне білорусько-українське та властиве білоруське друкарство зазначу таку літературу:

Погодин М. П. О западно-русских старопечатных изданиях//Виленский Вестник. 1866. № 25 і 76. Тут і покажчик «западнорусских» стародруків.

Гильдебрандт П. Перечень по типографіям и годам западнорусских старопечатных изданій церковно-славянскаго шрифта//Памятники Русской старины в западных губ. Спб., 1874. Т. VI. С. 171—193.

Лукашевич Л. О числе типографій в северо-западном крае в прежніе времена до настоящего столетія//Ковенские Губерн. Ведом. 1874. № 4.

Яковлев В. А. Русская печать в Привислинском крае. Историко-библиографический очерк//Варшавские Университетские Известия. 1878. № 4. Є історичні дані про стан «руського» друкарства в Польщі до її поділу.

Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II.

Сидоров А. А. Историческій очерк русской печати в Привислинском крае. М., 1896. 32 с.

Вольтер Е. А. Литовская печать в XVI веке//Печатное Искусство. 1903. Кн. 3.

Миловидов А. И. Судьба русской книги в Северо-западном крае в связи с его культурной историей//Христианское Чтение. 1903. Ч. 9—10.

Миловидов А. И. Старопечатные славянорусские издания, вышедшие из западно-русских типографий XVI—XVIII вв.//Чтения. М., 1908. Кн. I. С. 1—27. Негативна рецензія Ів. Кревецького на цю працю в «Записках». Львів. Т. 88. С. 185—188.

ІV. ПЕРШИЙ «РУСЬКИЙ» ДРУКАР ФРАНЦИСК СКОРИНА

Білорус «из славного града Полоцка», Скорина народився десь коло 1490 р. в міщанській купецькій православній родині і при хрещенні одержав ім'я Георгія. 1504 р. вступив Скорина до Краківського університету, де його вписали: Franciscus Luce de Ploczko.

По двох роках науки в Краківськiм університеті 1506 р. Скорина дістав тут перший вчений ступінь — ступінь бакалавра на філософськiм факультеті. Але в Кракові Скорина довго не пробув. Крім філософських наук, вчився він тут також і медицини, але якраз медицина зле викладалася в Кракові і Скорина мусив шукати собі іншої школи. І молодий бакалавр, шістнадцятилітній хлопчина, десь після 1506 р. кидає Краків і мандрує на Захід шукати науки. Шість років десь вчився на Заході Скорина, студіюючи медицину та богословіє, але де саме, у кого, в яких університетах, — нічого певного про це не знаємо. Тут десь Скорина й здобув собі важний учений ступінь — доктора *eximium artium*.

У листопаді 1512 р. прибув Скорина в Італію, в Падую, до славного тоді Падуанського університету, що пишався своїм медичинським факультетом, — тут 9 листопада 1512 р. блискуче здав відповідні іспити і отримав ступінь доктора медицини. По цьому новий доктор медицини вертається додому і приступає до культурної праці.

В той час у нас дуже відчувався брак біблійних книжок. Повного збору їх ми тоді не мали, а між тим вони так потрібні були і для церкви, і для домашнього читання. А те, що було в нас, часто було в недокладнім, а то і в злім спискові. І от Скорина надумався перекласти цілу Біблію на тодішню літературну «руську» мову, спільну тоді для українців і для білорусів. І задумав не тільки перекласти, але й видрукувати всі біблійні книжки. На той час це був великанський замір, бо тоді слов'яни тільки що зачинали друкарську справу.

Добув Скорина потрібні рукописи і поїхав до Чехії, до Праги, де й заходився заснувати собі друкарню. Було це десь наприкінці 1516 р.

Року 1517 Скорина вже жваво працює над виданням своїх перекладів біблійних книг. Знайшлися віденські міщани, що матеріально допомогали Скорині. Це були Богдан Оньків, Яків Бабич та інші. Скорина заложив у Празі власну друкарню і замовив у найкращих німецьких майстрів виготовити йому потрібні черенки. Книги випускає Скорина в світ одна по одній і за 1517—1519 рр. видрукував 23 біблійні книжки (на жаль, цілої Біблії Скорина не видрукував).

Скорина доклав усіх старань, щоб видання його із зовнішнього боку були якнайкращими. Друкарською технікою книжки Скорини стояли дуже високо і його друкам наслідували навіть в Германії. Найкращі видання тогочасні, венеціанські та нюрнберзькі, не стояли вище видань Скорини.

Слава про видання Скорини голосно пішла по цілому слов'янському світові, а друки його розійшлися по найдальших закутках слов'янських земель. Але все це не врятувало праці великого гуманіста і вона скоро спинилася. Що власне припинило працю Скорини, не знаємо. Може, якісь заходи римо-католиків, як то було з друками Фіоля, а, може, недостача матеріальних засобів. Одне слово: Скорина чомусь обриває свою працю, кидає Прагу і перевозить свою друкарню до Вільни.

Певне, віленське міщанство, зорганізоване в церковне братство, допомогло Скорині на перших порах. Бачимо, що нашого доктора прийняв до себе бурмістр¹⁶ віленський Яків Бабич і в домі його Скорина й заснував привезену з Праги друкарню.

Але віленська доба праці Скорини не була такою родючою, як доба празька. Тут 1525 р. надруковано було лише дві книжки: «Апостола»¹⁷ та «Малу Подорожню Книжицю». От цею «Подорожньою Книжицею» і закінчилася культура праця Скорини.

Праці Скорини мали велике поширення і скрізь викликали наслідування. Друкарня Скоринина занепала, а 1530 р., коли вигоріло дві третини Вільни, здається, знищено тоді й частину друкарні. Скорина не заклав ще постійного друкарства, але добрий ґрунт для такого друкарства він перший підготовив. І коли по Скорині зачалось друкарство в Москві, у Львові, в Острозі¹⁸ та інших містах, то скрізь на першодруках відчувався певний Скоринин вплив.

Про Франциска Скорину написано вже багато праць. Правда, дослідники більше цікавилися Скориною як перекладчиком Письма Святого, менше — як друкарем.

А л е к с е е в П. А. Рассмотрение славянской старопечатной книги «Апостол», которая справлена доктором Франциском Скориною из Полоцка, напечатана в Вильне в 1525 году//Опыт трудов Вольного Российского Собрания при Московском Университете. М., 1783. Ч. VII. С. 195—204.

В а н д т к i e J. Historia drukarń w Krol. Polsk. 1826. T. III. С. 164—175.

Ф и л а р е т А р х. Обзор русской духовной литературы. Харків, 1859. С. 123.

Але окремі, більш-менш солідні статті про Скорину починають появлятися лише з 60-тих років минулого століття. Це були:

Г о л о в а ц к і й Я. Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской Библии из XVI ст., обретающейся в библиотеке монастыря св. Онуфрия во Львове//Науковый Сборник. Львів. 1865. С. 225—257. Це суб'єктивна і мало критична стаття; Головацький безпідставно рахує Скорину протестантом і не визнає його правдивих заслуг.

В и к т о р о в А. Е. Замечательное открытие в древнерусском книжном мире//Беседы в Обществе любителей Российской Словесности. М., 1867. Вип. I. С. 1—27. Про Празький Псалтир Скорини 1517 р.

Б е л о р у с. Судьбы русского языка в костелах Северо-Западного края//Русский Вестник. 1868. Т. 77. Суб'єктивна та некритична стаття; Скорина тут змальовується як римокатолик та повірений короля польського Сигизмунда.

П е р в о л ь ф. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII века. Спб., 1874. С. 253—255.

(А. П е т р у ш е в и ч). Фр. Скорина, издатель в Праге Чешской в 1517, 1518 и 1519 годах//Слово. Львів, 1875. Ч. 130.

Отношение перевода Скорины к вульгате и древнеславянскому тексту //Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. 1877. Кн. XI. С. 642—653.

А н а т о л ь В а х н я н и н. О Докторе Фр. Скорине и его литературной деятельности. Львів, 1879. Скорину Вахн. вважає православним русином. Рец. в «Правді». 1879. Річник XII. С. 590, 640—645.

К а р а т а е в. Описание славяно-русских книг. Спб., 1878. Вид. 2. 1883. Про Скорину. С. 28—44 і 56—67.

К (а ч е н о в с к і й) В. По поводу юбилея первого русского печатника Ивана Федорова//Вестник Европы. 1884.

Кн. 3. С. 413—419. Автор вважає лише Скорину першим «руським» друкарем.

Ні одному з давніх друкарів наших не пощастило так, як Фр. Скорині. Хоч він не дочекався собі матеріального монумента, зате дочекався монумента духовного. Це спеціальна монографія про нього професора П. В. В л а д и м и р о в а: Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. XXVI+351 с. Видання «Общества Любителей Древней Письменности»; тут на с. I—XXVI подано всю бібліографію про Скорину по 1887 р. Спис всіх рецензій на цей капітальний труд див. в «Чтениях в Историческом Обществе Нестора Летописца». К., 1894. Кн. VIII. С. 30. З цих рецензій більш цікава рец. проф. А. Соболевського в «Ж. М. Н. Пр.» 1888. Кн. X. С. 321—332.

Б у л г а к о в Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Спб., 1889. На с. 201—211 життя і праця Скорини, головним чином з книжки П. Владимилова.

О с т р о г л а з о в. Книжные редкости//Русский Архив. 1891. № 8—9. Про віленського «Апостола» Скорини 1525 р.

Пробуваючи літом 1891 р. в Італії, в Падуї, проф. І. Шляпкін знайшов там в університетському архіві три дуже важні латинські документи з 1512 р. про те, як Фр. Скорина отримав у Падуї звання доктора медицини. Шляпкін опублікував ці документи в коротенькій своїй статті «К биографии Франциска Скорины» в «Ж. М. Н. Пр.» 1892. Кн. IV. С. 382—385.

На кінець 1894 р. проф. П. В. Владимиров ще вернувся до Скорини і присвятив йому статтю: Заметки и дополнения к исследованию о докторе Франциске Скорине//Чтения в Истор. Общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—32. Тут, власне, відповідь Владимірова своїм рецензентам.

А. Г р. Калі друкавалася першая беларуская Біблія?//Беларускі Календар на 1912 р. С. 81—82. Повна баламутства та непорозумінь статейка.

П р о ф. Т и т о в. Типографія Кієво-Печерської Лаври. К., 1918. Т. I. С. 32, 40—46.

О г і е н к о І. Перший руський друкар і гуманіст Франциск Скорина. Див.: Літопис. Берлін, 1924. № 12 і 13 (як II розділ праці: «Друкарська трійця»).

Я р е м ч е н к о О. Франциск-Георгій Скорина, його життя та літературна і видавнича діяльність//Літературно-Науковий Вісник. Львів, 1923. Кн. XI. С. 253—259.

Різні знімки з видань Фр. Скорини, а також і портрет його умістив П. Владимиров в своїй монографії. Крім цьо-

го, є такі знімки і в праці: «Образцы славяно-русского книгопечатания с 1491 года», під № 2, а також у багатьох інших виданнях. Див. розд. XVIII.

Про гравюри Скорини, крім праці П. Владимірова, див. ще:

Ровинскій Д. Русскіе граверы и их произведения с 1564 года до основанія Академіи Художеств. М., 1870. С. 5—6.

Ровинскій Д. А. Подробный словарь русских гравиров XVI—XIX вв. Спб., 1895. С. 8—10.

Стасов В. В. Собрание сочиненій. Спб., 1894. Т. II. С. 163—165: Про гравюри празьких видань Скорини, стаття в 1864 р.

V. ОГЛЯД БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Розпочавшись у столичному місті, в тодішньому білорусько-українському культурному центрі, у Вільні, друкарство скоро розійшлося по цілій білоруській та українській землі. Друкарень на білоруській землі було багато, але чимало з них існували лише недовгий час.

Подаю огляд цих друкарень на білоруській землі в хронологічному порядку повстання їх, а саме друкарні: Віленські, Несвіжська, Тяпинська, Заблудівська, Євська, Могилівська, Кутейнська, Буйницька і Супрасльська.

1. Віленські друкарні

Колискою «руського» друкарства на сході була Вільна, а першим «руським» друкарем, як ми бачили, був Франциск-Георгій Скорина. Друкарня Скорини з 1525 р. була найпершою «руською» друкарнею не тільки у Вільні, але й на цілій «руській» землі взагалі. Але друкарня Скоринина по 1525 р. припинилася, а разом з тим спинилося й віленське друкарство аж на цілих півстоліття.

Відновилося віленське друкарство значно пізніше, відновилося тоді, коли на українській землі, у Львові, була вже друкарня. Це занедбале віленське друкарство відновив славний Петро Мстиславець¹⁹, товариш друкаря Івана Хведоровича, відновив за допомогою віленських меценатів — Зіновія Зарицького та братів Мамоничів, Кузьми й Лукаша. Коштом цих меценатів і появилися у Вільні два друки Петра Мстиславця — Четвероєвангеліє²⁰ 1575 р. та Псал-

тир 1576 р. Але по цих друках праця Мстиславця у Вільні спинилася: Мамоничі добули собі королівського привілея, який надав їм виключне право на друкування і на продаж книжок у Вільні; Мамоничі стали на власні ноги і Петро Мстиславець був їм тепер не потрібним. Але з відходом Мстиславця на короткий час спиняється праця друкарні Мамоничів.

Року 1588 Кузьма Мамонич був у Львові і тут 24 лютого у львівських друкарів Сенька Корунки та Сачка Сеньковича купив їхню руську друкарню, що була у володінні князя Костянтина Остріжського²¹. Крім цього, ці ж друкарі продали Мамоничеві також свою львівську друкарню, а разом з тим 20 готових Біблій і 40 нескінчених (в них бракувало по 10 зшитків). Таким чином Львів допоміг віленському друкарству. Продані книжки були Біблії остріжського видання; їх Мамоничі додрукували і так постала так звана віленська Біблія. Друкарню Мамоничів пізніше купило собі віленське Св. Духівське братство.

Крім цих двох перших друкарень — Скорининої та Мамоничів, у Вільні потім працювали ще друкарні: братська Свято-Духівська та монастирська Свято-Троїцька. Віленські друкарні видали багато дуже корисних для церкви книжок, що широко розходилися по всьому слов'янському світові.

Жваво й корисно працювала віленська друкарня аж до часу церковної унії (9 жовтня 1596 р.), але вже з цього часу пішли на православних небувалі утиски; друкарня віленська змушена була випускати свої видання часто без зазначення місця друкування, особливо в творах полемічних.

Життя віленських друкарень взагалі надзвичайно трагічне, бо їм доводилося не стільки дбати про своє поліпшення, скільки боронитися проти латинської навали, що з усіх боків на них сунула. А коли 1610 р. з братської друкарні вийшов відомий «Плач Східної Церкви» Мелетія Смотрицького, то з наказу короля Сигізмунда²² всю друкарню було сконфісковано, а управителя її Л. Карповича (потім єпископа) разом з друкарями вкинено до в'язниці, а книжку спалено, і лише 1615 р. вдалося віленському братству дістати частину своєї друкарні назад. Але щоб не було перерви в друкуванні так потрібних тоді книжок, монахи свято-духівські заклали собі нову друкарню в містечку Єв'є.

Про віленські друкарні зазначу таку літературу:

Vandtkie J. *Historia drukarń w Krol. Polsk.* 1826. Т. II. с. 257—319.

K r a s z e w s k i. Wilno od początków jego do roku 1750. Вільна, 1842. Т. IV.

Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссией. Т. XX. Передмова. С. СXXXVII, CLI і CLII — про віленську друкарню і про віленських друкарів кінця XVI віку: Ленчицького та Корчана.

Л е о н и д А р х. Библиографические заметки о служебниках виленской печати XVI в. // Памятники Древней Письменности. Спб., 1882. Т. IX із знімками.

Г о л у б е в С. Т. Петр Могила. К., 1883. Т. I.

Ч и с т о в и ч И. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 344.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 228—230 і 252—256.

Л е о н и д А р х. Редкое старопечатное Евангелие // Киев. Стар. 1889. Кн. XI. С. 440—442: Про Будятицьке Евангеліє з бібліотеки Володимиро-Волинського братства, на яким є вкладний запис 25 березня 1564 р.; дослідник вважає це Евангеліє виданням віленським десь 1563 р. Див. про це також: Київ. Стар. 1889. Кн. VII. С. 289—290.

А р х а н г е л ь с к і й А. Очерки из истории зап.-русс. литературы. М., 1888. С. 120, 126.

П а п к о в А. Братства. 1900. Про віленські друкарні. С. 87—88, 135 і 168—170.

М и л о в и д о в А. И. Судьба русской книги в Северо-западном крае // Христианское Чтение. 1903. Ч. 9—10.

М и л о в и д о в А. И. Описание старопеч. книг Виленской Публичной Библиотеки. 1908. С. 33.

Про графіку віленських видань див. у В. В. С т а с о в а: Сочиненія. Т. II. С. 169—171. Знімки з віленських стародруків див. далі в розділі XVIII.

Крім цих праць про друкарню братів Кузьми та Лукаша Мамоничів зазначу ще:

Б е р х В. Известие о Евангелии, напечатанном в 1575 г. в Вильне // Северный Архив. 1822. Ч. 2. № 8.

W i s z n i e w s k i М. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. с. 407—408.

Документы касательно древней Виленской Русской типографии Луки Мамонича по претензии к оной Петра Мстиславцева 1577 г. // Литов. Епарх. Ведом. 1883. С. 366—368.

Редкости из книгохранилища К. Медокс // Книговедение. 1895. № 2. Описано Псалтиря 1575 р. з друкарні Мамоничів.

П а п к о в А. А. Братства. 1900. С. 6—7.

Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. X. С. 78, 158, 161, 240, 497, 783.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 438.

Крім зазначених праць про братську віленську друкарню вкажу ще:

Wiszniewski M. *Historia Lit. polskiej*. 1851. Т. VIII. С. 408—412.

Флеров И. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 129—131.

Описаніє документов Архива Западно-русских уніатских митрополитов. Т. I. Спб., 1897. Тут під ч. 807 надруковано цінного документа про пожар віленської братської друкарні 1653 р.

2. Петро Мстиславець

Товариш («клевет») славного московського друкаря Івана Хведоровича, Петро Тимофійович Мстиславець якимось остався цілком у тіні і дослідники цікавляться ним мало. Петро Мстиславець, родом із повітового міста Могилівської губернії, з Мстиславля, рано попав до Москви і тут став першим друкарем поруч із Іваном Хведоровичем, вкупі з котрим видрукував він у Москві дві книжки. Своєю присутністю в Москві Мстиславець виразно підкреслює, що московське друкарство розпочалося за допомогою також і русинів закордонних. Можливо, що до свого від'їзду на Москву Мстиславець був уже друкарем десь на Литві, може і в Вільні. Десь на початку 1566 р. Мстиславець покинув Москву разом з Хведоровичем і оселився з ним у Заблудові, де вони й видрукували «Учительне Євангеліє» 1569 р.

Певне в цім же році розпрощалися довголітні товариші — Мстиславець покинув Хведоровича і оселився в Вільні. Тут ласкаво прийняли його до себе в дім впливові віленські мужі — Кузьма та Лукаш Мамоничі (Лукаш був скарбником Великого Князівства Литовського) і доручили йому заснувати друкарню. Мстиславець залюбки почав працювати над відновленням віленського друкарства і року 1575 (з допомогою ще й Зиновія Зарицького) він і видрукував Євангеліє, а 1576 р. — Псалтиря (Псалтир, здається, був двох видань: 1575 і 1576 р.); це і був останній, 5-й друк Мстиславця (а, може, він друкував ще й «Апостола» 1576 р. Див.: Каратаєв. № 89). Петро Мстиславець по заслугі міг би сказати про себе, як то читаємо на могильній плиті Ів. Хведоровича, що він «своім тщанием» віленське «друкованіє занедбалое обновил».

Отже, Петро Мстиславець заснував Мамоничам дуже добру друкарню, на що не пошкодував своєї праці. 1576 р. Мамоничі добули собі королівського привілея на виключне право друкування та на продаж книжок; після цього Мстиславець став уже їм непотрібний, і наш друкар змушений був покинути засновану друкарню. 1577 р. звернувся Мстиславець до суду, скаржучися на Мамоничів, але нічого не помогло. По цьому всі сліди за цього друкаря губляться.

Про заслуженого мужа цього ще не маємо відповідної розвідки. Про життя його трохи говорять передмови до надрукованих ним книжок. Принагідно говорять про Мстиславця й ті праці, що їх зазначено попереду при віленських друкарнях. Тут додаю іще:

«Сказание известно о воображении книг печатного дела», половини XVII-го віку. Див. П. Строев. Описание книг И. Царского. М., 1836. С. 437—454.

Сахаров И. П. Первые русские типографщики//Сборник на 1838 г. А. Воейкова. Спб. С. 1—10.

Румянцов В. Сборник памятников. М., 1872. Вип. I. С. 42—43.

Берх В. Известие о Евангелии, напечатанном в 1575 г. в Вильне//Северный Архив. 1822. Ч. 2. № 8. С. 4.

Документи касательно древней Виленской Русской типографии Луки Мамонича по претензии к оной Петра Мстиславцева 1577 г.//Литов. Епарх. Ведом. 1883. С. 366—368.

Каратаев И. Описание слав.-русск. книг. Спб., 1883. Ч. 69, 70, 75, 87 і 89.

Русаков Е. В. «Клеврет» первопечатника. Див. ювіл. видання: Трехсотлетие первого друкаря на Руси. Спб., 1883. 7 с. Це, здається, єдина окрема стаття, присвячена Петру Мстиславцеві.

Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 216, 218, 228—230.

Редкости из книгохранилища К. Медокс//Книговедение. 1895. № 2. Описано Псалтиря 1575 р.

Slownik Geograficzny. 1895. Т. 14. С. 191 під словом Zabłudow розказує про Павла (зам. Петра!) Мстиславця (з помилками).

Ровинский Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 145—147.

В Енциклопедичнім Словнику Брокгауза, т. XX на с. 102 розміщено дуже коротеньку замітку про Петра Мстиславця.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 437—438.

Миловидов А. Описание старопеч. книг Виленской Публ. Библ. Вильна. 1908. Ч. 9 і 10.

Принагідно про П. Мстиславця оповідають також і ті праці, що присвячені Ів. Хведоровичу. Див. їх далі в розділі VII.

3. Несвіжська друкарня

Перерване по Скорині віленське друкарство по 37 роках вперше відновилося вже аж в м. Несвіжу: тут 1562 р. вишли дві книжки: Катехизис²³ та «О оправдании грешного человека». Несвіж — це містечко над Німаном в Слуцькім повіті на Мінщині.

В Несвіжу, маєтку кн. Миколая Радовила, засів видний свого часу кальвініст²⁴ Симон Будний, який і написав зазначені дві книжки; кошти на видання, крім самого князя, дали: Остап Волович, знаний свого часу білоруський маршалок, а також Матвій Кавечинський та Лаврін Кришковський.

Кому саме належала Несвіжська друкарня, остаточно не відомо. Одні дослідники господарем її вважають Матвія Кавечинського, намістника несвіжського, але другі — з більшим правом — звать її друкарнею Василя Тяпинського.

Черенки несвіжських друків цілком подібні до черенків Скорининих — праських та віленських. І може правдива думка, що частина Скорининої друкарні попала до Несвіжу.

Не довго існувала Несвіжська друкарня. 1565 р. помер кн. Микола Радивил, протестант, що допомагав друкарні; син Радивилів, на прізвище Сирітка, вернувся знову до католицтва, а тому Несвіжська друкарня змушена була шукати собі іншого місця і стала з того часу друкарнею мандрівною та вбогою.

Про Несвіжську друкарню писали:

В а н д т к і е J. *Historya drykarń w Krol. Polsk.* 1826. Т. II. С. 8—20.

В і с з н і е в с к і М. *Hist. Lit. polskiej.* Т. VIII. С. 412—413.

Г и л ь д е б р а н д т П. Див.: Памятники Русской Старины. 1874. Т. VI.

Л е о н и д А р х. в «Ж. М. Н. Пр.» за 1884 р. Кн. 5. С. 43—45.

К (а ч е н о в с к і й) В. Заметка//Вестник Европы. 1884. Кн. 3. С. 414.

К а р а т а е в И. Описание славяно-русских книг. Спб., 1883. № 58 і 59. Тут і література про Катехизис.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 211—214, і два знімки з Катехизису.

Карскій Е. Два памятника старого западнорусского наречия//Ж. М. Н. Пр. 1893. Кн. 8.

Русская Историческая Библиотека. Спб., 1903. Т. XIX. В кінці, на с. 82 примітка 34 — про Данила Ленчицького, фундатора Радивилівських друкарень, перше в Несвіжю, а потім з 1581 р. в Вільні.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 431—432.

Merzycng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Краків, 1913.

Плисс В. Симон Будный и его сектантская и литературная деятельность в Москве и Западной Руси//Христианское Чтеніе. 1894. Кн. IX.

4. Друкарня Василя Тяпинського

Василь Тяпинський, відомий автор першого друкованого перекладу Євангелія²⁵ на «просту руську мову», з походження був «не влох, не немец, не доктор, и ниякий поставлений межи попы, а русин, своей Руси услугоющий», як він сам про себе каже. Тяпинський мав мандрівну «убогу» друкарню — може Несвіжську, що з 1565 р. мусила покинути Несвіж. Ось у цій «убогій» мандрівній друкарні, десь між 1565—1570 рр., Тяпинський і видрукував своє Євангеліє на двох мовах: мовою церковно-слов'янською і з перекладом на «просту руську» мову; ані місця друку, ані часу його не зазначено, певне тому, що Євангеліє друком не закінчено. До нашого часу збереглося лише два примірники цієї надзвичайно рідкої книжки.

Про цього мандрівного друкаря й гарячого патріота маємо вже добру літературу; звичайно, Тяпинським більше цікавились як перекладчиком, а не друкарем.

Каратаев И. Описание славяно-русских книг. Спб., 1883. С. 201—203. № 94. Опис Євангелія, яке Каратаїв відносить на 1580 р.; тут і література по Описах стародруків.

Попов А. Обличительные списания // Чтенія в Обществе Истории и Древней Россіи. М., 1879. Т. 1.

Леонид Архим. Див.: Ж. М. Н. Пр. 1884. Кн. V. С. 43—45.

Владиміров П. Доктор Фр. Скорина. Спб., 1888. С. 30—31, 203—204, 234.

Владиміров П. Предисловіє В. Тяпинского к печатному Євангелію, изданному в Западной России около 1570 г. // Кіев. Стар. 1889. Кн. I.

Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 256—257.

Карский Е. К истории звуков и форм белорусской речи. Варшава, 1893. С. 117—123; Русский Филологический Вестник. Т. 23—24, 26—30.

Карский Е. Западно-русские переводы Псалтыри в XV—XVII веках. Варшава, 1896. С. 5, 15—19.

Довнар-Запольский М. В. Тяпинский, переводчик Евангелия на белорусское наречие // Исследования и статьи. К., 1909. Т. I. С. 232—256. Спочатку те ж саме друковане було в «Известиях». Спб., 1899. Т. IV. Кн. 3. С. 1031—1064.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 432—433, 436—437.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К., 1912. С. 59—62; на с. 57 знімок з Євангелії.

Левицький О. р. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангелію на просту мову // Записки Наукового Товариства в Києві. 1914. Т. XII.

5. Заблудівська друкарня

Несвіжські друки 1562 р. були протестантськими, а Євангелію Тяпинського не закінчене, отже, ці друки мало додали до скарбниці нашої культури, а тому Заблудівська друкарня по праву вважається першою поважною друкарнею по Скорині.

Змушений покинути Москву, перший московський друкар Іван Хведорович, разом з товаришем своїм Петром Мстиславцем, подався на Литву і десь на початку 1566 р. прибув до Вільни, де скоро пізнався з каштеляном²⁶ віленським, гетьманом литовським Григорієм Олександровичем Ходкевичем. Ходкевич, горливий оборонець «руського» народу, ласкаво прийняв емігрантів і запропонував їм свою службу. Він надумався закласти в родиннім місті своїм Заблудові друкарню і послужити церкві випуском потрібних їй книжок.

Заблудів (теперішня народна назва: Заблудове) — тепер містечко над річкою Мелетиною Білостоцького повіту на Городенщині, 18 верстов від Білостоку. Заснований Заблудів десь в першій чверті XVI в. Ось тут і оселився друкар Хведорович, одержавши наказа від Ходкевича «учинити варстат друкарській», цебто закласти друкарню. І Хведорович віддався своїй улюбленій праці — почав за-

кладати друкарню в Заблудові, на що пішов 1567 і половина 1568 року.

Ходкевич мав свої власні плани на друкарство; він бажав, щоби «слово божіе розмножилося, и наученію людем закону греческого ширилося». Вирішив він видрукувати «Євангеліє Учительное» і на це діло «не пощадох от богодарованных сокровищ дати». Склад цієї книжки розпочав Хведорович, разом з Петром Мстиславцем, 8 липня 1568 р., а 17 березня 1569 р. це «Євангеліє Учительное» вже побачило світ. Старий гетьман був надзвичайно втішений першим плодом кількалітньої праці і вже мріяв про більшу друкарську роботу. «Пріміте сію книгу с любовію»,— писав він у передмові до цього первенця Заблудівської друкарні,— а я божією помістю о иных книгах, церквам божіим потребных, промышляти буду, и накладу моего на то наложить не жалуючи, вскоре их друковать дам». Щоб достойно відплатити Хведоровичу за працю, гетьман подарував йому навіть немале село «на упокоєніє».

Ця заблудівська праця Хведоровича має для нас, українців, особливе значення. У теперішній час Заблудів знаходиться на мішаній українсько-білоруській полосі, але, здається, український елемент тут переважає, а в XVI в., в час Хведоровича, цей український елемент безумовно був ще більшим. Отже, не виключається можливість рахувати Заблудів українським, як то й роблять деякі вчені, напр. О. Потебня *, К. Михальчук **, А. Соболевський ***, М. Грушевський ****, Ст. Рудницький ***** та ін. А коли б це було так *****, тоді дата 17 березня 1569 р., день виходу в світ заблудівського «Учительного Євангелія», стає величною датою в історії української культури — це був би початок нашого друку вже на українській землі.

Десь у цей час кидає Хведоровича його довголітній товариш, Петро Мстиславець, а сам Хведорович 23 березня 1570 р. випускає в Заблудові ще одну книжку — Псалтир з Часословцем — останній заблудівський друк. Псалтир перед друком був виправлений і звірений з оригіналом. За-

---

* Два исследования о звуках русского языка. Воронеж, 1866. С. 141—143, також: Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871. С. 91—100, 114.

** Наречія, поднаречія и говоры Южной Руси. Спб., 1877. С. 500—501.

*** Очерк русской диалектологии. 1892.

**** Книга. Відень, 1921. Ч. I. С. 2.

***** Огляд національної території України. Берлін, 1923. С. 84.

***** Для цього треба остаточно на місці добре проаналізувати заблудівський говір.

блудівський Псалтир з друкарського боку точно віддає московські першодруки; видно, що Хведорович прибув до Заблудова з понсонами та гравюрами, виготовленими ще в Москві.

Але недовго пробув Хведорович в Заблудові. Обставини змінилися і десь в кінці 1572 р. він помандрував до Львова. Заблудівська друкарня перестала існувати.

Дійсної причини, що примусила Хведоровича покинути Заблудів, ми не знаємо. Ще 1570 р. гетьман Ходкевич був повний надій на дальше поширення своїх друкованих книжок; тоді в передмові до Псалтиря 1570 р. він писав: «Я такоже и вперед працы и накладу моего жаловати не буду, и другыя книги, церквам и людем божіим, во Христа верующим, потребныя, друковати дам». Але, здається, Люблінська унія 1569 р. так зле вплинула на Ходкевича, котрий був проти неї, що він охолов до друкарства і скоро захворів, а це й примусило Хведоровича шукати собі іншого поля, де він міг би не ралом, але духовних «семен сеяніем время живота своего сокращати». Гр. Ходкевич помер 9 (чи 12?) листопада 1572 р., вже по тому, як Хведорович виїхав до Львова.

Про Заблудівську друкарню й видрукувані тут книги зазначу таку літературу:

К а л а й д о в и ч К. Библиографическое известіе о Евангеліи Учительном, напечатанном в Заблудове 1569 г. первыми московскими типографщиками І. Федоровым Москвитиным и Петром Тимофеевичем Мстиславцевым//Северный Архив. 1823. Ч. V. № 4. С. 318—326. Це доповнення до тих статей про Хведоровича, що їх надруковано в «Вестнике Европы» за 1813, 1819 і 1822 р.

В a n d t k e J. Historya drukarń w Królestwie Polskiem. Краків, 1826. Т. II. С. 321.

W i s z n i e w s k i M. Historya Literatury polskej. Краків. 1851. Т. VIII С. 414—416.

Р у м я н ц о в В. Сборник памятников. М., 1872. Вип. I. С. 42—44.

К а р а т а е в И. Описание славянских книг. Спб., 1883. № 75 і 77. Тут і детальна література цих друків по описах стародруків.

А р х а н г е л ь с к і й А. Очерки из истории зап.-русс. литературы. М., 1888. С. 97.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная история книгопечатанія. Спб., 1889. С. 228—232.

Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 437—438.

М и л о в и д о в А. И. Описание старопечатных книг

Виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1900. № 6. С. 14—15.

Титов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской Лавры. К., 1918. С. 50—52.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Розд. III. С. 23—25 в «Старій Україні». 1924.

Зілінський І. Львів чи Заблудів? // Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 54—58. Поважна стаття про заблудівську говірку. Загальний висновок (с. 58): «Для остаточного вирішення питання про приналежність Заблудова до української території бракують нам поки що потрібні дані».

6. Друкарня в Єв'ю

Єв'є — це містечко Троцького повіту на Віленщині, в 35 верстах від Вільни, під Слонимом; містечко належало Троцькому Подкоморію — кн. Богдану Огінському, що збудував тут церкву і приписав її до Віленського Св. Духівського монастиря. Монахи цього монастиря (коли в Вільні польська влада, з наказу короля конфіскувала їм їхню друкарню) заснували тут, на кошти князя Огінського, добру друкарню, що 1611 р. й випустила першу книжку — Псалтир з Новим Завітом. Наш письменник, Мелетій Смотрицький видрукував тут 1619 р. свою славу «Граматику».

Папков А. (Братства. 1900) в примітці № 59 на с. 10 подає, що тепер на місці давньої друкарні знаходиться дім римо-католицького ксьондза; на городі ксьондза ще й тепер часом знаходяться старі літери...

Література про цю друкарню невелика:

Bandtkie J. Hist. druk. w Król. Polsk. С. 120—122.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. VIII. С. 434.

Jewje I. Słownik Geograficzny. 1882. Т. III. С. 569—570.

Булгakov Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 258.

Папков А. Братства. 1900. С. 168—170. Примітка 59 на с. 10.

7. Друкарня Могилівська

Могилівське церковне братство — в місті Могилеві на Дніпрі — було досить рухливим та діяльним і для своїх культурно-освітніх потреб рано заклало собі друкарню.

Перший друк Могилівської друкарні — Служебник²⁷ вийшов 1616 р., але початкові могилівські друки до нас не збереглися.

Під кінець XVII віку, коли друкарню тут мав М. Вощанка, могилівське друкарство було дуже жвавим. Пригадаю, що тут передруковували твори українських письменників. Так, 1697 р. тут передруковано «Євангеліє Учительное» 1619 р. Кирила Ставровецького, а 1699 р. — його ж «Перло многоцінное». Того ж року тут вийшло третє видання твору нашого письменника І. Галятовського «Небо Новое».

Про цю друкарню зазначу таку літературу:

Vandtkie J. Historua drukarń w Krol. Polsk. 1826. Т. II. С. 6—7.

О могилевской братской типографіи // Могилев Губерн. Вѣдом. 1847. № 34. С. 811—812.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. 1851. Т. VIII. С. 429.

Флеров І. Типографія при Могилевском Богоявленском. Див. його «О православных церковных братствах». Спб., 1857. С. 131.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 675.

Жудро Ф. Історія Могилевського Богоявленського Братства. Могилів-на-Дніпрі, 1890.

Папков А. Братства. 1900. С. 173, 255—257.

Маслов С. И. К исторіи западно-русских типографій XVII века // Труды XIV Археологического Съезда в Чернигове 1909 г. М., 1911. Т. III. С. 371—376 з 6 малюнками. Автор розповідає про підроблене видання М. Вощанки 1697 р. праці К. Ставровецького «Учительное Євангеліє» 1619 р. Про Могилівську друкарню і М. Вощанку тут с. 373—376.

Д. Ровинський у своїй праці «Подробний словарь русских граверов» (Спб., 1895) згадує про таких могилівських граверів: Ангилейко Федор с. 12, Афанасій П., Вощанка Василь с. 122, Вощанка Максим с. 122—124. Про гравюри могилівських видань — с.39—40.

Пекарскій П. Наука и литература (Т. II.) на с. 675 подає список могилівських граверів за XVIII вік, за добу Петра I.

8. Кутейнська друкарня

Кутейно — це містечко на Могилівщині, Оршанського повіту, коло м. Орші. 1630 р. Богдан Стеткевич заснував тут монастиря, а його мати, княжна Анна Огінська, пода-

рувала село Кутеїнському монастиреві, дозволяючи, якщо «похочуть школу наук писма языком Елленословенского, Латенского, Полского и Русского, также и друкарню, вед- луг можности мати» *.

Українець, київський друкар Спиридон Соболев, пере- ніс до Кутеїнського монастиря з Києва свою друкарню ** і першу книжку тут випустив 1631 р. (Молитвослов²⁸).

Але скоро Спиридон Соболев перейшов до Буйничів, а Кутеїнська друкарня існувала по 1655 р., а потім її пере- несено до Росії — до Іверського новгородського монастиря. Про це читаємо в Іверським виданні 1661 р. «Брашно ду- ховное» таке: «Псалтырь блаженнаго пророка и царя Да- выда еще на Белой Россіи, в монастыри Кутеенстим, нача- хом тиснением печатным издавати; нашедше же брани, оставлену сію и недокончанну нами, убогими монахи... с нею (друкарнею) и со всем вкупе во область Велико-Но- вгородскую 7163 лето (1655 р.) пресели ны». Отже, як ба- чимо, заснована українцем друкарня дала початок дру- карні вже на московській землі.

Пригадаю тут, що в Кутеїнській друкарні 1653 р. пере- видано «Лексикона Славеноросскаго» київського вченого друкаря Памви Беринди.

Про цю друкарню зазначу:

В а н д т к е J. Hist. druk. polsk. С. 323.

С т а с о в В. В. Сочиненія. Т. II. С. 173.

Л е о н и д А р х. Типографія Оршинскаго Кутеинска- го и Иверскаго Валдайскаго монастырей с 1630 по 1665 г. //Вестник Общества др.-русс. искусства. 1874. Розд. IV. С. 92—95.

Х а р л а м п о в и ч К. Западнорусские православные школы. 1898. С. 372.

9. Буйницька друкарня

Буйничі — це новозасноване містечко в 7 верстах коло Могилева, на березі Дніпра; в містечку був Буйницький Святодухів монастир, заснований Стеткевичем. Київський друкар, непосида Спиридон Соболев перейшов сюди з Ку- тейна і заснував тут друкарню — «в новозаложеном месте Буйничах, в маестности его милости пана Богдана Стетке-

---

* Археографическій сборник документов, относящихся к исторіи северо-западного края. Т. II. № 33.

** Про друкарню Соболева в Києві і про самого Соболева див. нижче в розділі XIII.

вича, подкоморего Мстиславского» і 1635 р. випустив тут Псалтиря. Через рік Соболь перейшов звідси до Могилева.

Про цю друкарню зазначаю:

К а р а т а е в И. Описание старопечатных книг. 1883. С. 448. № 425. Тут і література з Описів стародруків.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 275.

10. Супрасльська друкарня

Супрасльський Благовіщенський монастир заснував Олександр Іванович Ходкевич 1498 р. Монастир цей знаходився в двох верстах коло Супрасля²⁹, містечка Білостоцького повіту на Городенщині. В кінці XVII віку при Супрасльським монастирі, за допомогою Кароля Радивиля, засновано друкарню. Перша книжка з цієї друкарні — Службник — вийшла 1695 р. Через те, що панам Ходкевичам належав і Заблудів, у нашій літературі часом стрічається твердження, ніби Заблудівська друкарня перейшла до Супрасля.

З перервами Супрасльська друкарня проіснувала майже сто років, аж до кінця XVIII віку. Про неї:

М о д е с т А р х и м. Супрасльская типография и ея издания // Вестник западной России. 1867. Т. II. № 7.

Памятная книжка Гродненской губернии на 1880 і на 1890 р.

І. К г z. Supraśl. Див. Słownik Geograficzny. 1890. Т. XI. С. 590—591.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

VI. ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

Розпочавшись на чужій землі, у Кракові 1491 р., українське друкарство надовго занепало. В цей час на українській землі друкарство ще не стало необхідною потребою дня. І справді, по церквах було досить писаних книжок і особливого недостатку їх на галицькій землі не помічалось; якихось релігійних хвилювань через псування писарями богослужбових книжок не було. Звички мати в себе друковану книжку тоді ще не знали, а коли ця звичка й явилася у нашої вищої інтелігенції, то вона задовольняла її книжкою чужомовною — латинською та польською, накінець, завзятої релігійної боротьби проти українців тоді ще не велось. Отож, до 1569 р., до року Люблінської унії¹, на Україні ще не відчувалося гостро потреби в друкованим слові.

Але справа різко змінилася зараз же по 1569 р., цебто по політичній Люблінській унії. З цього часу розпочинається вже гострий похід на українську віру, дедалі напруження всього народу все збільшувалось. На оборону батьківської віри та своєї національності міцно стали церковні братства. Для заведення друкарства настав тоді відповідний час.

Власне, постійного, безперервного друкарства до цього часу у східного слов'янства тоді ще не було. Друкарство появлялося спорадично, трималося декілька років і, не розцвівши, в'януло. Таким от і було те білорусько-українське друкарство, що його розглянув я в попередніх розділах. Друкарство трималося ласкою окремих меценатів і було до певної міри їхньою примхою. У той час воно ще

не приносило доброго матеріального зиску, а тому й не могло існувати само по собі; навіть пізніше бідніші церкви частіше вживали писаних книжок, бо ще довго, аж до XVIII віку писана книжка все була дешевшою, ніж друкована, та й довір'я до добре писаної книжки було більшим.

Ясно загорілося було наше друкарство ще 1491 р. у Кракові, але згасло того ж самого року. Не горів, а палахкотів Скорина своїми славними виданнями на цілий слов'янський світ, але 1525 р. спинилися й вони. 1562 р. у Невсвіжу, 1564 — у Москві, 1569 — в Заблудові, 1570 р. у Тяпинського розпочалось було друкарство, але зараз же припинилося й воно, а Тяпинський навіть не додрукував розпочатого перекладу Євангелія. Друкарство заводилося навпацки і шукало собі міцного ґрунту, де б вже назавжди осісти. І ґрунт такий знайшовся. Це була українська земля, а саме — столичне місто західної України Львів.

Розпочав цей друк у Львові московський емігрант Іван Хведорович, що й став з того часу першим друкарем на українській землі.

Спроб друкування книжок до Хведоровича, певне, було більше, але ми про них мало знаємо. Так, у передмові до Псалтиря заблудівського 1570 р. гетьман Ходкевич оповідає: «В нынешняя времена панования Жикгмонта Августа, в здешнем паньстве его милости Государя нашего отчизном, як в коруне польскои, так и в великом князевстве литовском, на различных местах, тщанием и попечением многих людей, промыслено есть, создавши варстаты друкарскія, тиснуть». Отже, тут є вказівка, що ще до заблудівських друкарів появлялося друкарство, але про нього ми мало знаємо.

Як місце зародження вже постійного друкарства, друкарство галицької землі надзвичайно цікаве, але, на жаль, воно ще мало досліджене. Друкарству галицької землі випала надзвичайно гірка доля — йому першому доводилося приймати на себе такі дошкульні удари з боку римо-католиків, що увесь час намагалися знищити галицьке друкарство. Історія, скажімо, Львівської братської друкарні — це сумний опис вікової героїчної боротьби львівського міщанства з латинською навалою. Король польський дуже легко роздавав привілеї на руські друкарні у Львові, а 1651 р. навіть подарував руські львівські друкарні якомусь гостинському хорунжому Студзинському*, і Братство мусило витратити сили свої не на збільшення та удосконалення друкарської справи, а лише на оборону його існування.

---

* Див. про це далі, в розділі VIII.

Цього факту, що галицьке друкарство увесь час було серед цілком несприятливих обставин, не може опускати дослідник історії друкарства на галицькій землі.

Про це друкарство тепер зібралось вже досить різних дослідів по окремих питаннях, але доброї монографічної праці про все друкарство галицької землі ще не маємо. А попередні праці про це рішуче перестарілися. Вкажу таку літературу:

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi. Львів, 1836. С. 1—90. Це перший огляд цілого друкарства на галицькій землі. Ця праця Д. Зубрицького, без зазначення імені автора, була в скороченні передрукована в «Ж. М. Н. Пр.» за 1838 р. (Ч. XIX. Кн. 9. С. 560—585) під назвою: «О Славяно-русских типографіях в Галиціи и Лодомиріи». 1912 р. цю працю Д. Зубрицького в польській мові знову передруковано з зазначенням поправок А. С. Петрушевича у «Временнику Ставропигійскаго Института» на 1913 р. С. 1—54.

1849 р. у «Временнику Москов. Общ. исторіи и древн. Росс.» надруковано працю проф. М. Максимовича «Книгопечатаніе в Червоной Руси»; пізніше поширену цю статтю надруковано в «Кіев. Епарх. Ведом.» 1872 р. № 10 під назвою «Сведенія о книгопечатаніи в Южной и Юго-Западной Россіи». Але Максимович не далеко вперед пішов, рівняючи до Зубрицького.

Зазначу ще загальні праці, що цієї справи торкаються лише принагідно:

Zawadzki W. Literatura w Galicyi, 1772—1848. Львів, 1878. С. 1—158. Відбитка з «Przewodnika Naukowo-Litewskiego». Розділ I: Про друкарні в Галичині.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 266—270: Друкарство в Галичині.

Эйнгорн В. Книги Кіевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. // Книговедение. 1894. № IX—X. Рец. Ів. Копача в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

VII. ІВАН ХВЕДОРОВИЧ, ФУНДАТОР ПОСТІЙНОГО ДРУКАРСТВА НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Покинувши Заблудів, десь у другій половині 1572 р. з великими труднощами перейшов Хведорович до Львова і тут і заклав 1572—1573 р. найпершу друкарню вже на

українській землі. Доля судила, щоб ця друкарня Хведоровича стала в нас початком вже постійного українського друкарства — і в цім якраз і полягає велике значення Хведоровича в історії нашої культури. Хведорович не був звичайним собі друкарем — він перший заклав нам постійне друкарство у Львові та Острозі, він був тим мужем, що започаткував нам вже новочасну добу в історії української культури.

Не подаю тут окремої біографії Івана Хведоровича *, її заступить «Хронологічна канва» до життя його, на основі якої легко скласти собі найповніший життєпис цього славного мужа.

Джерела для вивчення життя й діяльності Івана Хведоровича

Про життя славного друкаря знаємо не багато певно, бо джерельного архівного матеріалу для цього маємо ще мало. Цей брак джерел надто помітний особливо по 1883 р., коли — в 300-літню річницю смерті друкаря — настав час підвести правдиві підсумки всій праці Хведоровича. До довгого часу власне навіть не знали, де шукати нових матеріалів про Хведоровича.

У грудні 1883 та в січні 1884 р. працював у Львові проф. С. Пташицький; пошукавши в земських та міських архівах львівських, знайшов тут аж 34 незнаних доти документи про Хведоровича за 1573—1584 рр. і видрукував їх в «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejetności». Краків, 1886. Т. XI. С. 21—43. На жаль, Пташицький не цілком використав свої цінні документи. Один з тих документів — умова Хведоровича з малярем і ритовником Гринем 1583 р. — надрукований в «Архиве Ю.—З. России». Ч. I. Т. X. № 169 та в «Akta Grodzkie». Т. X. С. 145.

Через 18 років по С. Пташицьким львівськими архівами зацікавився відомий польський археолог Ф. Бостель, який знову знайшов тут 6 нових документів про Хведоровича, котрі, власне, освітлюють добу вже по смерті Хведоровича, за 1585—1588 рр. Знайдені документи Бостель опублікував 1902 р. в I річнику, зшиток II «Pamiętnik Literacki», с. 294—303, в статті під назвою: «Przyczynek do dziejow

---

* Хто цікавиться життям його, відсилаю до своєї праці «Іван Хведорович. Історично-літературна монографія», або «Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні, життя і діяльність». Див.: Стара Україна. Львів. 1924. № II—V. С. 21—34.

pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie». Документи дуже цінні. Один з них описує друкарню Хведоровича (їх у нього було декілька), які пізніше 1588 р. разом з частиною книжок купив Кузьма Мамонич до Вільни.

Скоро знайшлося ще нове джерело для вивчення життя Хведоровича. Директор Київського Центрального Архіву І. М. Каманин серед луцьких міських книг за 1575 та 1576 рр. знайшов великої ціни документи про Івана Хведоровича і передав їх І. І. Малишевському, котрий і оголосив їх 1893 р. в VII кн. «Чтеній в Историч. Общ. Нестора Летописца», с. 95—116, у своїй праці «Новыя данныя для біографіи Ивана Федоровича, русскаго первопечатника». Нові документи оповідають нам про життя Хведоровича у князя К. К. Остріжського, що призначив нашого друкаря-диякона «справцею» (управителем) Дерманського монастиря (20 верст від Острога).

До цих матеріалів треба додати ще той матеріал, що був і давніше відомий, а саме передмови та післямови до всіх семи великих Хведорівських друків, цих важних передмов ніяк не може оминати науковий дослідник: Особливо велику ціну має автобіографічна післямова Хведоровича у львівським «Апостоли» 1574 р. на л. 260—264, що має назву: «Повесть, откуда начася и како совершися друкарня сія»,—це з запалом та драматизмом написані правдиві спомини нашого друкаря про своє гірке емігрантське життя до 15 лютого 1574 р., і ці спомини — дорогоцінний матеріал для дослідника життя першого друкаря. Див. про них статтю Ів. Кревецького «Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні» // Стара Україна. Ч. II—V; тут «Повесть» перекладено на мову українську.

Зазначу тут ще три пастирських листи єпископа Львівського Гедеона Балабана² — від 8. XI. 1585 р., 10. XII. 1586 р. і I. V. 1587 р., що малюють долю заставленої друкарні Хведоровича (див. їх в Monumenta Confraternitatis Stauropigianaе Leopoliensis. Львів, 1895. Т. I. № 79 та 89 і «Юбилейное издание». Львів, 1886. № 85), а також лист 1589 р. 6 листопада патріарха Єремії до народу українського допомогти викупити від жида заставлену друкарню Хведоровича (див. «Архив Ю.—З. Росс.» Ч. I. Т. X. № 176 мовою грецькою, а в «Юбил. изд.» № 86 мовою українською). Цінний також акт присуду заставленої друкарні Ізраїлю Якубовичу з 4 грудня 1584 р. (див. Monumenta... С. 103. № 74). Цінна й згадка про замовлення Хведоровичу зробити пушку, «Źródła dziejowe». Т. IX. Ч. II. С. 119.

Крім цього, ще П. Строев надрукував два важні документи половини XVII віку: «Сказаніє известно» (див. його «Описаніє книг Царского». М., 1836. С. 437—454). Документи ці змальовують початок московського друкарства до 1564 р.

Оце й всі ті джерела, на яких основі можна вже з більшою точністю писати про Хведоровича.

Так уже повелося в житті нашому, що про великих людей ми знаємо занадто мало; люди ці за життя свого звичайно не мають загального визнання своїх заслуг і стають «великими» лише по смерті своїй. Те само сталося й з першим друкарем на українській землі — Іваном Хведоровичем.

Цілком певного про Івана Хведоровича знаємо ми не багато, хоч цей великий муж вповні заслуговує на нашу найбільшу увагу. Я зібрав всі архівні документи, що стосуються життя та діяльності Івана Хведоровича * і подаю їх тут коротенько в хронологічному порядку. Я подаю тут лише те, що нам точно відомо з давніх документів, відкидаючи всякі документи не оправдані здогади про Хведоровича.

Те, що подаю далі,— це лише хронологічна канва до життя Івана Хведоровича; нехай по канві цій кожний дослідник вишиває собі такий малюнок життя великого друкаря, який подиктує йому його здоровий критичний розум. Друкую цей розділ також і з методологічних поглядів,— може, ця моя канва про Хведоровича стане зразком для інших праць, бо ж багато заслужених українських мужів чекають ще бодай такої канви.

Все, чого нема в архівних документах, а що я сам припускаю, беру в клямри³ [   ].

---

* Документи ці друкую цілми в кінці моєї окремої монографії про Івана Хведоровича.

**А. ХРОНОЛОГІЧНА КАНВА ДО ЖИТТЯ ДРУКАРЯ
ІВАНА ХВЕДОРОВИЧА.
ЛІТОПИС ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

1. Друкар Іван Хведорів у Москві

Друкарство до Хведорова

[1553 р.]. «Царствующу над всею Росією царю и великому князю Іоанну Василіевичу всеа Русіи, вложи ему Бог во уме благоую мысль, еже бы ему изряднее в Рустей земли учинити и вечная память по себе сотворити: произвести бы ему от письменных книг печатныя, крепкаго ради исправленія и утверженія, и скорого деланія и легкія ради цены, и своя ради похвалы, и такоже бы в царствующем граде Москве и во всей Росіи учинити, якоже в Греках и в Немецких землях, в Вениции (Венеція) и во Фригии (Италія), и в Белой Руси в Литовской земли, и в прочих тамошних странах, дабы было святыя книги праведно и несмутно всякому православному християнину прочитати и глаголати по них... И тако, повеленіем царя и благословеніем Макарія митрополита, начаху людіе изыскивати мастеров к тому печатному делу, кто бы смыслен и разумен обрелся к такому деянію; и обретеса некто хитр, разумен и смышлен к такому орудію у Николы чудотворца Гостунского * (иже и ныне зрится той храм близ двора царева, внутрь самого града Кремля) діякон званіем, Іоанн Федоров сын, да клевет его Петр Тимофеев сін Мстиславец, оба явистася искусна такому хитрому делу; глаголют же нацыи о них, яко от самех тех Фряг (італійців) таковое ученіе пріяста, сего ради повеленно бысть им от царя то дело составлять... Повествуется от неких, яко преже их нацыи, или будет и они сами, малыми некими и неискусными начертаніи печатаваху книги. Последи же совершенно той Іоанн да Петр искуса пріяста от тех преже-

---

* Церкву Миколи Гостунського збудувала ще цариця Софія Палеолог під назвою церкви Миколи Льяного. Року 1505 сюди перенесено з села Гостуні чудотворного образа св. Миколи Гостунського і з того часу ця церква стала зватися церквою Миколи Гостунського. Року 1816 цю церкву закрито і знесено. Через те, що Хведорів був дяконом Гостунським, а село Гостунь — Калужської губ. Лихвинського повіту, повстала легенда, ніби Хведорович був калужанин. Сам себе Хведорович все звав «Москвитин» або — з Москви, — скоріше в розумінні росіянин, але можливо також — з Москви міста.

реченных Фряг»... *Сказаніє известно* половини XVII віку. Строев П. *Описаніє книг Царского*. М., 1836. С. 449—451, 439.

Будова друкарні

1553 р. «Повеленієм благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Русіи, и благословенієм преосвященнаго Макарія митрополита начаша изыскивати мастерства печатных книг». *Післямова «Апостола» 1564 р.*

1563 р. «Повеленієм благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Русіи и благословенієм преосвященнаго Макарія, митрополита всея Руси, друкарня сставися в царствующем граде Москве». *Післямова «Апостола» 1574 р.*

Перші друки

1563 р. квітня 19. Хведорів разом з Петром Мстиславцем розпочав у Москві друкувати «Апостола». «*Апостол» 1564 р.*

1563 р. грудня 31. Помер митрополит Московський Макарій (покровитель Хведорова).

1564 р. березня 1. Вийшов у світ в Москві «Апостол», на 6+261 листів, in folio. *Каратаев. Описаніє 1883 р.* № 69.

1565 р. вересня 2. Хведорів розпочав разом з Петром Мстиславцем друкувати Часовника. *Післяслово до Часовника. 1565 р.*

1565 р. жовтня 29. Закінчено друком Часовника, на 172 листи. *Там же. № 70.*

Переслідування друкарів

[1563—1566 рр.]. «Презелнаго ради озлобленія, часто случающагося нам, многіє начальники, и священноначальники, и учителя на нас, зависти ради, многіє ереси умышляли, хотячи благое в зло превратити, и божіє дело вконець погубити». *Післямова «Апостола» 1574 р.*

2. Иван Хведорович на Білій Русі

Хведорович у гетьмана Ходкевича

[1566 р. початок.]. «Зависть и ненависть (от многих начальник, и священноначальник, и учитель), сия убо нас от земля и отечества, и от рода нашего изгна, и в ины

страны незнаемы пресели». Там же. Разом з Петром Мстиславцем [взявши жінку й дітей, взявши деякі друкарські речі, пунсони й гравюри, пор. в «Апостолі» 1574 р.: «Друкарня сія сставися в царствующем граде Москве», а також по декілька примірників «Апостола» та Часовника], переїхав на Литву [до міста Вільни], де тоді був сейм, і тут познав його Григорій Олександрович Ходкевич, тоді віленський каштелян і гетьман Великого Князівства Литовського; той «изобретох себе в деле друкарском людей научных, Ивана Феодоровича Москвитина да Петра Тимофеевича Мстиславца» («Учит. Єван.» 1569 р.) Ходкевич відправив друкарів до свого родинного міста Заблудова.

Життя в Заблудові

[1566—1560 рр.]. Гетьман Ходкевич «повел им учинити варстат друкарській («Учит. Єванг.» 1569 р.) і тому Хведорович та Мстиславець засновують друкарню в Заблудові. До справи друкарської добре ставилися й сини Ходкевича — Андрій та Олександр: «они виновни суть таковыя ползы». «Апостол» 1574 р.

1568 р. липня 8. «Начася друковати книга, зовомає Євангеліє Учительное». Учит. Єванг.» 1569 р.

1569 р. березня 17. Друкування «Євангелія Учительного» закінчено. Книга на 8+399 арк. «выдана есть во отчизном именуію пана віленскаго, гетмана наивышшаго, Григорія Александровича Ходкевича, в місті зовомом Заблудовью, властным накладом его милости». Там само. № 75.

[1569 р.] Гетьман Ходкевич (в подяку за працю) Івану Хведоровичу «весь (село) немалу дарова на упокоєніє». «Апостол» 1574 р.

1569 р. липня 1. Люблінська унія Польщі з Литвою.

[1569 р.]. Петро Мстиславець покинув Хведоровича.

1569 р. вересня 26. «Начася друковати» Псалтир і Часословець, Псалтир 1570 р.

1570 р. березня 23. «Совершена бысть книга сія», на 17+240+69 л. Там же. № 77. Гетьман задоволений був книжкою і в передмові писав: «Я такоже и вперед працы и накладу моего жаловати не буду, и другыя книги, церквам и людем божіим, во Христа верующим, потребныя, друковати дам».

Ходкевич охолов до друкарства

[1570—1572 рр.] «От его милости пана Григорія Ходкевича всякими потребами телесными, пищею и одеждею (Хведорович) удоволен бих... Єгда же пріити ему (Ходкевичу) в глубоко старость, и начате главе его болезнїю одержиме бывати, повел нам (Хведоровичу) работанїя сего (друкарства) престати, и художество рук наших нивчто положить, и в веси земледеланїем житїе мира сего препровождати... И сего ради понудихся ити оттуду». «*Апостол*» 1574 р. Хведорович вирішив перебиратися до Львова.

До Львова

[1572 р. перед листопадом]. Хведорович кидає Заблудів і, (разом з сім'єю своєю), взявши належне йому друкарське майно, а також частину видрукуваних книжок, їде у Львів під час морового повітря, що лютувало 1572 р. «И в путь шествующуюми, многи скорби и беды обретоша мя, не точию долготы ради путнаго шествїя, но и презелному поветрею дышущу, и путь шествїя моего стесняющу, и просто рещи — вся злая и злых злее». «*Апостол*» 1574 р. «Иван друкар помыслил был болше книг ремесла своего друкарского на потребу церквам святым rozmaитых для хвалы божей а науки православным християном выдати, на що зближился был, зо всеми варстатї своїми, до места славного Лвова». *Грамота еп. Гедеоно Балабана*. 8. XI. 1585 р.; *Monumenta*. № 79. С. 111.

1572 р. листопада 9 (чи 12). Помер гетьман Григорій Олександрович Ходкевич.

3. Иван Хведорович у Львові

[1572 р. кінець]. Хведорович прибув до Львова й оселився на Підзамчі. *Акти*.

1573 р. «Пресельник і пришлець», Хведорович засновує друкарню у Львові на Підзамчі. «Вселшумися в преименитом граде Лвове, начах богоизбранное сіе дело к устроєнію наворачати. И обтицах многащи богатых и благородных в мире, помощи прося от них, и метанїе створяя, коленом касаяся, и припадая на лица земном, сердечно каплющими слезами моими ноги их омывах, и сіе не единою, ни дващи, но и многащи створях. И в церкви священнику всем в слух поведати повелех. Не испросих умиленными глаголы, ни умолих многослезным рыданїем, не исхода-

тайствовах никоєя милости ієреєскими чинми *. И плакахся прегоркими слезами, еже не обретох милующаго, ниже помагающаго, не точію же в русском народе, но ниже в греках милости обретох, но мали нецьи в ієреєском чину, иніи же неславніи «в мире обретошася, помощь подающе». *Післямова з «Апостола» 1574 р.* Єпископом львівським був тоді ставленик короля Іван Осталовський.

1573 р. січня 26. Львівська міська рада забороняє Івану друкареві держати столярських помічників і робити столярні роботи (в новозаснованій своїй друкарні). *Пташицький. № 1.*

[1573 р.]. Цар Іван Грозний передав через литовського посла Михайла Богдановича Гарабурду князю К. Остріжському рукопис Геннадієвої Біблії 1499 р.

[1573 р.]. Добре знаний у Львові Сенько Сідляр, приятель кн. А. Курбського, позичає Хведоровичу на урядження друкарні 700 злотих. *Там само. № 4.*— Сказанія кн. Курбського. Спб., 1833. Ч. II. С. 231—235.

1573 р. лютого 25. «Начася книга друковати, рекомый «Апостол», в богоспасаемом граде Лвовеве». *«Апостол» 1574 р.*

1573 р. грудня 7. Львівська міська рада, йдучи на поміч людині захожій, дозволила друкареві руському Івану найти собі столяра десь в іншому місці, записати його до цехового львівського майстра і вже від того найняти його собі на півроку. *Пташицький. № 3.*

1574 р. лютого 15 (25). Хведорович закінчив друк «Апостола» (найпершої вже на українській землі друкованої книжки), на 14+264 л. *«Апостол» 1574 р. Каратаєв. № 84.*

[1574 р. лютий—березень. З видрукованим «Апостолом» Хведорович побував у князя Остріжського і той запросив його до себе на службу].

4. На службі у князя К. Остріжського

Хведорович готується до від'їзду

1574 р. Всесильний Бог «благоволил убо православному князю в уме сіє пріати, да мне многогрешному и зело недостойному повелит божественное слово всем повсюду

* Місце це бере Хведорович дослівно з першого листа кн. А. Курбського до царя Грозного 1563 р.: «Не испросих умиленными глаголы, ни умолих тя многослезным рыданіем, и не исходатайствовах от тебя никоєяж милости Архієрейскими чинами». Див.: Сказанія князя Курбського. Спб., 1833. Ч. II. С. 5.

тисненням печатним предложити». *Післямова Біблії 1581 р.*

1574 р. травня 6. Іван Хведорович, руський друкар не має чим виплатити Сенькові Сідляреві з Підзамча львівського 700 злотих, а тому зобов'язується виплатити борг перед Різдом і в забезпечення цього боргу передає Сенькові в заставу все рухоме своє майно: руські книжки, друкарню та всі інструменти. *Пташицький. № 4.*

1574 р. травня 12. Іван, друкар книг руських, мешканець на той час (перед тим?) львівський уповноважує свого сусіда, кравця Русина Касіяна, виплатити 32 злотих за взяті в борг руські книжки з вихреста Івана. *Там само. № 5а.*

Хведорович — управитель Дерманського монастиря

1575 р. березня 2. Князь Костянтин Остріжський силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями поляків, став 1571 р. нареченим ігуменом княжого Дерманського монастиря⁴. На місце Джуси князь призначив «справцею» (управителем) цього монастиря диякона Івана Хведоровича і дає йому до рук монастир зо всіма маєтками. *Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. I. № XI.*

1575 (чи 1576) р. Єпископ Гедеон Балабан почав мешкати у Львові, а до цього часу пробував у Стратині або в Галичу⁵.

[1575—1576 рр.]. Хведорович поволі збирає потрібне для урядження Остріжської друкарні майно. Від Дермані до Острога 20 верстов.

1575—1582 рр. Хведорович часто навідується до Львова по справах Остріжської друкарні, а також і по своїх власних — продаж книжок.

1575 р. березня 25. Ставши особисто перед львівським цивільним урядом, Іван Хведорович видав уповноваження своєму слугі Василю Лесятинському виплатити борг з Івана Шпака або з його поручителя Дахна, мешканців коломиїських. *Пташицький. № 6.*

1575 р. травня 23. Селяни монастирського Дерманського села Кунина зайняли поле селян села Спасова, що належало вдові Григорія Ходкевича (спасівці за життя Ходкевича часто нападали на кунинців, а тепер, коли патроном монастиря став князь Остріжський, почали мстити їм). *Малишевський. С. 111.*

1575 р. серпня 9. Селяни Дерманського монастирського села Кунина напали на селян спасівських і попа-

лили та забрали їм сіно, а їх самих побили та пограбували. «Иван Друкар, справца монастыра Дерманского», обіцяв задовольнити селян. *Там само. С. 112—113.*

1575 р. серпня 16. Прийшовши особисто до львівського цивільного уряду, Іван, друкар руських книжок, склав протеста проти русина Івана Шпака, мешканця коломийського, що не виплатив йому на умовлений час 20 талярів (=23 злотих). *Пташицький. № 5в.*

1576 р. квітня 2. «Пан Іван Друкар, справца монастыра Дерманского», разом зі слугами монастирськими, «в понеділок, місяца апреля второго дня, за властним розказанем его милости князя воеводы Киевского, пана своего, наехавши мощно, квалтом на имене Спасово, самых панов и подданных их Спасовских позбивали и поранили», а майно розграбували. *Малишевський. С. 113—114.*

1576 р. липня 2. Скарга селян спасівських, що 1576 р. червня 26 у вівторок «служебник велможного его милости князя Костянтина Острозкого, воеводы Киевского, маршалка землі Волинское, старосты Володимерского, Иван Друкар, державца монастыра Дерманского, наехавши мощно, квалтом з слугами», спасівчан «позбивали, помордовали, и з них сермяги, поясы з мошнами, з грошми и шапки познимали... А поехавши до череды наше, пастухов наших позбивали и ледве их самых з душами попускали; кони, быдло, овцы с череды квалтовне побрали». *Там само. С. 114—115.*

1576 р. вересня 5. Свідощтво возного про те, що в п'ятницю 31 серпня він оглядав рани пана й селян спасівських; ці рани наніс їм Ганус, служебник «пана Івана Друкара», а сам «пан Іван Друкар» не вернув награбованого, хоч про це й було «розказанне его милости князя воеводы Киевского». *Там само. С. 115. 116.*

[1576 р.]. Хведорович переходить до Острога [разом з своєю сім'єю і сином Іваном].

Іван Хведорович в місті Острозі

[1576—1577 рр.]. Остаточне урядження друкарні в Острозі. Друкарня містилася в замку (*Пташицький. № 14. С. 31*) поруч з одночасово урядженою Академією. В опису Остріжського замку 1602 р. читаємо: «Stajnia w przygródki z podwórzem, przy niej Drukarnia Szkoła». Див. далі розд. XI, 1 про Остріжську друкарню.

1577 р. перша половина березня. «Пан Іван (Хведорович) в добрім здоров'ї та спокої ще перед Середопістям приїхав додому із Львова». *Там само. С. 26.*

1577 р. Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав гроші на руки Власа Замочника у Львові і Сенька Сідляра, теж львів'янина, з проханням переслати ті гроші до Кракова Мартину Сіннику. *Там само. С. 25.*

1577 р. т р а в н я 14. Мартин Сінник, міщанин краківський, пише в листі до Власа Замочника, міщанина львівського, що він чув, що Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав з (Острога) йому, Власові, і Сеньку Сідляреві 600 злотих, щоби вони одіслали їх у Краків йому. Бо він, Мартин Сінник для потреб Івана Хведоровича викликав до Кракова купців з Німеччини. Купці ці приїхали в Краків на ярмарок 8 мая і на прийняття їх Сінник витратив 600 злотих. Сінник просить вернути йому ці гроші на ім'я пана Томаша в Любліні, якому вже передав повновасть. А коли б грошей цих не вернено, Сінник буде правити їх судом, бо він має певну відомість, що пан Іван в добрім здоров'ї і спокої ще перед Середопістям до дому зо Львова приїхав. *Там само. № 7.*

1577 р. червня 7. Заява Власа Замочника львівській Магдебургії, що він з Мартином Сінником по справі, про яку писано в листі від 14 травня, нічого не мав і що за порочення його доброго імені він тягне Сінника до суду. *Там само. № 7.*

1577 р. червня 15. Ставши особисто перед судом львівським, Іван Хведорович під присягою засвідчив, що він передав (з Острога) русину Сеньці Сідляреві львівському 50 золотих, які той мав одіслати на руки Мартина Сінника в Краків, для фабриканта паперу Лаврентія, але Сенько через напади татар і досі цього не зробив. А 600 злотих він ніколи не обіцяв Сіннику, не давав їх Власові і нічого не знає про німецьких купців, що були в Кракові. *Там само. № 8.*

[1577 р.]. Іван Хведорович побував на сході, в Валахії та Туреччині, післаний туди кн. Остріжським за біблійними списками. *Там само. № 9.*

[1577 р. с е р е д и н а]. Почала функціонувати Остріжська друкарня. Почали складати Біблію.

[1578 р.]. Іван Хведорович віддав на 2 роки в науку до Львівського маляра Лавріна Пилиповича свого хлопця Гриня Івановича, що прибув до нього із Заблудова. *Там само. № 13.*

1579 р. б е р е з н я 2. Явившись особисто до львівського уряду, Іван Хведорович, друкар книжок, служебник Воеводи Київського уповноважує власного сина свого виправити від Пилипа Остапковича 11 злотих. *Там само. № 10.*

1579 р. жовтня 22. Ставши особисто (разом з Хведоровим?) перед урядом львівським, Іван із Сочави уневажнює всі свої претензії, які він має проти Івана Хведоровича як у Валахії, так само і в Туреччині. *Там само.* № 9.

1579 р. жовтня 29. Іван Хведорович, друкар і служебник князя Остріжського склав через урядника Грицька протест львівському урядові, що з нього неправно взяли за ремесло його 2 злотих, коли він, як служебник кн. Остріжського, вільний від поборів. *Там само.* № 12.

1579 р. [жовтень]. Друкар Іван Хведорович і син його Іван Переплетник заставили за 411 злотих жидові львівському Ізраїлю Якубовичу 140 книжок руських, а також річі, літери і форми, і всі інші приналежності, що потрібні для друкування книжок. *Monumenta.* № 74 (Друкарню заставлено, щоб оплатити борги Івану з Сочави?).— Про цю подію пізніше, 1585. XI. 8, еп. Галицький Г. Балабан писав: «Впадши в болезнь ко смерти, и ку той потребе своей (Хведорович) варстаты (свої друкарські) усі зо всеми належачими штуками заставил в згиненое имя до жидов, в суме не малой, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил». *Там само.* С. 111.

[1579 р. кінець.—1580 р. початок]. Прибув до Острога з науки Гринь Іванович, що «za kosztem i nakladem i pilnem staraniem» Хведоровича навчився «malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezasia tysz i drukarstwa». В присутності свідків в Остріжській друкарні Хведорович умовився з Гринем, що без дозволу та поради його Гринь ніякому панові і ніякому чоловікові не буде робити літер для друку і не буде друкарні закладати. Хведорович дозволив йому жити лише з тих ремесел, яких Гринь навчився при Хведоровичі, а саме — «malarstwem, stolarstwem, forsznajderstwem i na stali cokolwiek rzezać, oprócz liter ku druku». *Пашицький.* № 14.

[1580 р. початок]. Почали складати в Острозі Новий Завіт⁶ з Псалтирем.

1580 р. липня 12. «Напечатана бысть книга, глаголемая Біблія, в богоспасаемом граде Остроге, многогрешным и недостойным рабом Иваном Феодоровым сыном Москвитиним. В лето от создания миру 7088, а от воплощения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1580, месяца июля 12 день». Каратаев. № 101. [Але у світ ця книжка з деякими змінами вийшла лише 1581 р.]

1580 р. по 1 вересні. Вийшов у світ Новий Завіт з Псалтирем: книжка ця була «первый овощ от дому печатнаго Острозскаго», як сказано в передмові. В додатку

до цієї книжки надруковано Показчика до неї року 7089, а від Різдва 1580 (отже, тут вираховується не 5508, а 5509, а це значить, що книжка вийшла по 1 вересні 1580 р.).

1580 р. серпня 22. До львівського уряду явилися Хведь Антипоркович з жінкою і сестра його Тетяна з чоловіком своїм Іваном Друкаревичем і заявили, що вони продали унасліджені від своєї матері частини свої — в домі і в саді, що на краківським передмісті проти руської церкви св. Георгія; за свою частину Тетяна отримала 7 злотих. *Пташицький. № 11.*

1581 р. травня 5. [Хведорович] видрукував у Острозі «Хронологію» Андрія Римші, на 2 ст. *Каратаев. № 103.*

1581 р. серпня 12. «Напечаташася многогрешным Іоанном Феодоровым сыном з Москвы, в богохранимом граде Острозе» і книга Біблія. *Там само. № 102.*

1582 р. лютого 3. Варфоломей Шембек, купець краківський, позичив Івану Хведоровичу, руському друкареві з Острога, а також передміщанинові з Підзамча львівського Миколаю Дасковичу 100 злотих і 10 грошей на один місяць. *Пташицький. № 15.*

1582 р. березня 5. Повірений купця Шембека Валентин Газ дає поквітовання⁷ Івану, руському друкареві, мешканцю Острога і М. Дасковичу, що отримав від них боргу 102 злотих і 10 грошей. *Там само. № 16.*

1582 р. березня 19. Руський друкар Іван заявив, що від нього втік його хлопець — Гринь Іванович із Заблудова. Свідок, підміщанин львівський, Лаврін Пилипович, під присягою заявив, що він за плату від Івана друкаря два роки вчив Гриня малювання. *Там само. № 13.* Гринь пішов проти Хведоровича, пана свого, і поїхав до Вільни, до пана Кузьми Мамонича, бурмістра віленського, і зробив йому для друку два «русських» шрифти. *Там само. № 14. С. 31.*

1582 р. травня 10. Прийшовши особисто до уряду, Яков Суконник, з львівського Підзамча, показав дві рані, що їх наніс йому Друкар. *Там само. № 17.*

1582 р. вересня 5. Іван Минчевич, русин львівський, заявив, що він заборгував за 106 шкурок месинських 95 злотих Івану Друкаревичу з Острога. Борговий запис був явлений в Любліні 9 червня 1582 р. і Минчевич зобов'язався виплатити борг трома ратами⁸, останню рату 21 січня 1584 р. *Там само. № 31.*

5. Знову у Львові. Смерть.

[1583 р. січень]. Разом з Данилом Пушкарем та Сашком Сеньковичем Сідлярем Хведорович побував у Кракові. *Там само. № 33.*

1583 р. січня 9. Король Степан Баторій замовив Івану Хведоровичеві, друкареві Москвитині, вилити малу пушку військову, на що видав йому 45 злотих подорожніх та записку на 120 злотих до львівського старости. *Źródła dziejowe. T. IX. Ч. II. С. 119.*

1583 р. лютого 26. Іван Друкар і Гринь Іванович маляр, що вернувся з Вільни, склали мирову умову. Гринь просив Хведоровича перед людьми вибачити йому його проступок (втікання до Вільни). Хведорвич простив, як людині молодій, і перед всіма подер листи, які мав на Гриня. За все це наперед без волі Хведоровича аж до смерті його Гринь ані черенок для друку, ані друкарні, як собі, так і іншим стороннім людям, робити не буде,— під карою 1000 злотих. Гринь зобов'язується докінчити Х-чу той шрифт, який розпочав, за 100 злотих. А другий шрифт, що вже зробив, Гринь направить, коли буде треба, за 100 злотих. *Пташицький. № 14*, а також «*Akta grodzkie i ziemskie*». Т. X. С. 145 і «*Архив Ю.-З. Росс.*». Ч. I. Т. X. С. 430—433.

1583 р. вересня 3. Сахно Сідляр, син покійного Сенька, і жінка його Єфимія, з Підзамча львівського, заявили, що вони взяли у аптекаря Єронима (Виттембергера), громадянина львівського, 200 руських Біблій під забезпечення всього майна свого, або за 400 шкурок московських. *Пташицький. № 23.*

1583 р. [друга половина року]. Хведорович «впаде в болезнь ко смерти». *Грамота еп. Балабана. 8.XI. 1585 р.*

1583 р. грудня 13. Явившись особисто до суду, Данило Пушкар, горожанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських, де б воно не було, на суму 150 злотих. *Пташицький. № 21.*

1583 р. грудня 14 н. ст. Явившись особисто до суду, Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських (при назві друкаря тут нема слова *olim*, яке в актах постійно ставиться, коли річ іде про покійника; значить, 14.XII. Хведорович ще жив), де б воно не було, на суму 500 злотих. *Там само. № 22.*

1583 р. [грудня 5? 6? ст. ст.]. Помер у Львові (на Під-

замчі) Іван Хведорович. Дату смерті о. Гриневецький 1817 р. прочитав на надгробку так: «преставился въ... ов...» Калайдович (по списку Кеппена) р. 1822: «преставился в лвови року афпг декавр...» А гр. А. С. Уваров 1875 р. прочитав так: «преставился въ лвови року а.ф.п.г. декамвр. с.».

6. По смерті Івана Хведоровича

Розплата з боргами. Доля друкарні Хведоровича Початок друкарні Ставропигіальної

1584 р. лю того 3. Прийшовши особисто, Іван Друкаревич, син покійного Івана Хведоровича, заявив, що він уповноважує Гануша з Острога отримати з протопopa заблудівського Нестора 15 кіп литовських грошей, що йому позичив їх ще покійний батько його. *Пташицький. № 25.*

1584 р. лю того 3. Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський з передмістя краківського, заявив урядові, що він позичив у Данила Пушкаря, громадянина львівського, 71 злотих і дві каблучки (для Ів. Хведоровича). *Там само. № 32.*

1584 р. лю того 7. Аптекарь Єроним посвідчив перед урядом, що він отримав від Сахна Сеньковича з Підзамча львівського 300 злотих за руські Біблії. *Там само. № 24.*

1584 р. березня 27. Явившись особисто, Іван Друкаревич з Підзамча львівського заявив, що він уповноважує Мартина Голубуховича з Підзамча виправити борг в 100 злотих з буського фабриканта паперу Варфоломея. *Там само. № 19.*

1584 р. березня 27. Явившись особисто до уряду замкового, Іван Друкаревич з львівського Підзамча показав суду рани свої — на голові й на руках, які наніс йому Сачко Сідляр з Підзамча. *Там само. № 26.*

1584 р. квітня 2. Георгій Рурмистр, громадянин львівський, заявив, що покійний друкар Іван Хведорович з львівського Підзамча завіщанням своїм настановив його опікуном свого майна і дітей; але виконувати своїх обов'язків він не може, бо старший син Хведоровича вже дійшов повних літ, а тому він передає йому свої обов'язки. *Там само. № 27.*

1584 р. квітня 12. Свідки в уряді львівським замковим під присягою показали, що папірник в Буську Варфоломей помирився з Іванком Друкаревичем на тому, що винен йому 100 злотих, хоч спершу й не визнавав цього. *Там само. № 20.*

1584 р. т р а в н я 28. Явившись особисто до уряду, Сенько Корунка, саф'яник⁹ з львівського Підзамча, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно покійного Івана, руських книг друкаря, де б воно не було, в сумі 500 злотих. *Там само. № 28.*

1584 р. л и с т о п а д а 27. Явившись особисто до уряду, Іван Переплетник з львівського Підзамча заявив, що він продає всі книжки, цебто цілу книгарню з руських книжок віленського друку львівському переплетнику Мартину Голубниковичу з краківського львівського передмістя за 380 злотих і 10 грошей, яку суму сам Мартин заплатив київському міщанинові Івану Лозні із Києва. *Там само. № 29.*

1584 р. л и с т о п а д а 27. Іван Переплетник з львівського Підзамча видав Мартину Голобойковичу з краківського передмістя уповноваження відшукувати всі права на різне Іванове майно, де б і в кого б не було воно, і все знайдене Мартин має взяти собі. А коли б при веденні цього діла Мартин потерпів якісь шкоди, то Іван має заплатити йому 500 злотих. *Там само. № 30.*

1584 р. г р у д н я 4. До жидівського львівського суду явився жид львівський Ізраїль Якубович і приніс до суду 140 руських книжок, а також річі, літери та форми і всі інші приналежності, що потрібні для друкування книжок. Якубович заявив, що все це ще п'ять років тому заставили йому за 411 злотих покійний Іван Ходорович друкар з львівського Підзамча і син його Іван Переплетник і просив, щоби суд все це признав за його власність. Суд задовольнив це прохання Якубовича. *Monumenta. № 74.*

1584 р. г р у д н я 17. Пушкар Данило, громадянин львівський, заявив, що Сачко Сенькович, сідляр львівський, той борг, що позичив його 3 лютого 1584 року для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Остріжського і воеводи Київського, а саме 71 злотий, а також десять злотих венгерських на дві каблучки золотих, заплатив. Заплатив також Сачко Сідляр тому ж Данилу ті 136 злотих, які позичив у нього в Кракові, в домі страдомського лавника Андрея Сливки 1583 р. покійний Іван Хведорович за його порукою. *Пташицький. № 33.*

1584 р. г р у д н я 17. Славний пан Симон, учитель бережанський, заявив, що Сачко Сенькович, підміщанин львівський, заплатив йому борг, 20 злотих, які був йому винен, як поручитель, за сукно, що взяв його для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Остріжського. *Там само. № 34.*

1585 р. с і ч н я 10. Пушкар Данило заявив судові, що замовив купити Сачку Сеньковичу дві каблучки, але той

їх йому не віддав. Суд признав, щоби Сачко заплатив за них Данилові 9 злотих. *Бостель. С. 295.*

1585 р. липня 30. Явившись особисто до уряду львівського, Петро Риндфлеш, служебник князя Костянтина, воеводи Київського, уневажнив той арешт, який наклав він на все рухоме майно, особливо на руські книжки, що знаходяться в склепі¹⁰ русина Івана Бильдаги, покійного Івана Москвитина, друкаря руських книжок. *Там само. № 1.*

1585 р. жовтня 2. На домагання аптекаря Єронима, міщанина львівського, та русина Сенька Корунки вїт і три лавники, взявши фахівців, оцінили майно по покійнім друкарі руських книжок Івані Москвитині; майно це знаходилося в склепі дому львівського міщанина Івана Бильдаги. В склепі знайшли руські книжки та інструменти, необхідні для друку книжок; ці останні оцінено в 142 злотих 6 гр. Крім цього знайдено «120 zupełnych biblijej każda w sexterniech po złotych 4 polskich; item 80 niespełnych biblijej po złotych dwóch i gr. 15. Item liter cynowych hie naleziono wiecej, jedno со w гаміе на jeden аркуш друкованіа; tych nie szacowano». Для оцінки книжок покликано фахівців: Григорія, вікарія Успенської церкви у Львові, та Йосифа, священника церкви св. Хведора на львівськїм передмісті. *Там само. № 2.*

1585 р. листопада 8. Єпископ галицький Гедеон Балабан видав пастирського листа до всіх православних християн, що «за волею божиею никоторых часов, недавно прошлых, устроилося было писмо друкарское через Івана Москвитина, друкаря памяти добре годного... Той Іван друкар... впадши в болезнь ко сомерти; и ку той потреби своєї варстаты усе зо всіма належачими штукама заставил в згиненое имя до жидов в суме не малои, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил. И по скончании живота его знашлися таковыє купчикове, хотевши оныє усе матрецы и приправы друкарские купити, а до московское землі вывезти. Ино я... хотяи же не маючи на то доходов... купили есмо тыє все приправы друкарские, до друкарні належачіє, за туюж суму, яко и заведены были, за полторы тысячи золотых весполек с паны мещаны лвовскими, которые тыє инструмента все сторговавши у жида, взялисмо их до рук своих в скарьбницу церковную, давши на себе запис жидови з великим варованям тыє полторы тысячи золотых дати на часы певные». Доводячи про це до відома православних, єпископ просить «о споможение заплаты того дела», для чого й посилає післанця від себе — «Мину чернца». *Monumenta. № 79.*

1586 р. січень. «Изволенієм Божія човеколюбія приїде святейшій патріарх великія Антіохія, Божія града, кир Іоаким, во богохранимый град Львов; увидя же нераденіе о исправленіи в Росском роде, советова сія изрядно полезнейша быти — братство, школа и друкарня». *Грамматика 1591 р., передмова.*

1586 р. січня 15. «Ознаймуем сим нашим листом, иж ве Львове в месте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полтори тысячи золотих заставленую, и теж хотят муровати и дом на друкарню». Пастирський лист патріарха Антіохійського Якіма. *Monumenta. № 81.*

1586 р. жовтня 18. На бажання Івана Бильдаги приїшли до нього два лавники львівські і описали ті речі, що знаходилися в склепі його мурованого дому: друкарські речі, а також 25 неоправлених Біблій. Всі ці речі належать руським друкарям — Сачкові та Сеньку Корунці, що аренднують у нього склеп і котрі ще й тепер не заплатили йому за склеп 50 злотих аренди за другу половину року. *Бостель. № 3.*

1586 р. грудня 10. Пастирський лист єпископа Г. Балабана до цілого духовенства: «Недавного часу з волі божєи... внесена была до тых краєв наших друкарня руская, которая их за недостатком, а потом за смертю друкаря тоєи друкарні згасла была. Прото мы, стараючися о том, абы знову наше писма друковане были и абы при той друкарне школу грецкую для науки нашего благочестья во граде Львове фундовати, умыслили есмо... ратуньку и вспоможеня, кгдыж то немалого кошту и накладу потребуєт, шукати, для которого тых богомолцов и священников наших лвовских промежку людеи христіанских посылаєм, кгдыж се до того и ремесници таковыи и люде ученныи показують». Єп. Балабан тому просить духовенство заохотити свої пастви до помочи на цю справу. *Monumenta. № 89.*

1587 р. травня 1. Пастирський лист єпископа галицького Г. Балабана до всіх православних. Єпископ повідомляє, що зробило братство, і додає: «притом тыж и друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были». Для шкіл учєне вжє вчителі, «и тыж до друкарне ремесници и люде учєные показались. Которая то школа и друкарня посполитых людий именем и накладом вєчне славити и множитися маєт». Для піддержання всього цього єпископ і просить «споможения, гдыж на то немалого накладу потреба». *Юбил. изд. № 85.*

1588 р. лютого 24. Явившися особисто до уряду, Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка, підміщане львів-

ські, заявили, що права свої на свою власну руську друкарню зо всіма належними інструментами, що знаходиться в місті Костянтинові у князя Костянтина Остріжського, вони передають Кузьмі Мамоничу, міщанину й радникові віленському і його наслідникам. *Бостель. № 4.*

1588 р. лютого 24. Ті самі Сенько Корунка і Сачко Сенькович, з львівського Підзамча, заявили, що вони зобов'язалися доставити віленському радникові Кузьмі Мамоничу до Любліна на Зелені Свята (5 червня) другу руську друкарню з дерева й металу зо всіма потрібними інструментами. Разом з тим мають доставити на той саме час тому ж Мамоничу 20 готових руських Біблій і 40 досі нескінчених, у кожній з яких не хватає тільки десяти зшитків. Коли б же цього вони не виконали, мають сплатити Мамоничеві 200 злотих. *Там само. № 5.*

1588 р. лютого 24. Міщанин і радник віленський Кузьма Мамонич особисто заявив, що він зобов'язався на час доставки руської друкарні до Любліна на 5 червня виплатити, при одержанні друкарні, Сеньку Корунці та Сачку Сеньковичу 120 п. злотих, а також доставити 63 руських Псалтирі, оправлених і закінчених, крім того 200 друкованих Часовників, однаково оправлених і цілих. За невиконання умови цієї Кузьма Мамонич платить Сенькові та Сачкові 200 злотих п. *Там само. № 6.*

1589 р. травень. «Всесвятійшій вселенській патріарх кир Ієремія, сам zde (у Львів) во страны Російскія пришедши, книги всякаго наказанія по православію друкувати братству увери». «*Грамматика*» 1591 р., *передмова.*

1589 р. листопада 6. Єремія, патріарх Царгородський, в окружнім листі своїм до всіх православних християн повідомляє, що «братство Успенія Пресвятыя Богородица, гражане лвовскіє, имеют нужную потребу — штамбу от рук еврейскіи искупити, юже застави Феодор Москвитин», а тому просить усіх давати на це свої жертви. *Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 442—443, а також «Юбил. изд.» № 86.*

1590 р. жовтня 8. «Учините ваша милость и с иными паны и христіаны малую милостиню для потребы друкарні, котрая найдуеться zde у нас. Тепер будуеться церков, и школа, и дом для друкарні». Лист львівського Братства до Архієпископа молдавського Георгія. *Юбил. изд. № 87*.*

---

* Всі документи про те, як постала Львівська братська друкарня, див. нижче в історії цієї друкарні.

Б. ІВАН ХВЕДОРОВИЧ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ще на початку ХІХ століття, цебто на світанку поважних літературних та історичних студій, відразу виринула й велична постать бідолашного московського друкаря — Івана Хведорова чи Хведоровича. Про самий початок московського друкарства знали в той час дуже мало, а тому Хведоровича відразу ще тоді охрестили «першим московським друкарем», а пізніше — «першим руським друкарем», і з цими епітетами Хведорович лишився серед широкого громадянства аж до сьогодні.

Про Хведоровича писано (головно мовою російською) дуже багато, але переважно — принагідно; всі дослідники звичайно підкреслювали великі заслуги його на ниві «руської» культури, але спеціальних дослідів життя та праці цього справді великого мужа не появлялося; навіть поважніші вчені часто обмежувалися пишномовними похвалами, але до справжнього наукового досліді першого друкаря нічого не додавали. Це перша доба у вивченні нашого друкаря, доба, що тяглася аж до 1863 р., цебто аж до 300-ліття з дня початку друкування т. зв. первопечатного «Апостола» 1564 р. в Москві.

1. Початкова література

Головніша література за цей час така.

Про початок московської друкарні добре оповідає сам Хведорів в післямові до «Апостола» 1564 р. л. 260—261 та до «Апостола» 1574 р.

Гейдеке. Ueber die Einführung und den Fortgang der Buchdruckerkunst in Russland. Рига, 1808.

Року 1813 минуло рівно 250 років з початку друкування першої московської книжки Хведоровича — «Апостола» 1564 р. і це дало перший привід ближче зазнаномитися з великим друкарем.

Досліди над життям Хведоровича розпочав славний вчений свого часу, Митрополит Євгеній, що вмістив 1813 р. в ч. 70 «Вестника Европы» свою статтю: «О славянорусских типографіях». Цього ж року К. Калайдович видрукував в ч. 71 № 18 с. 93 і далі «Вестника Европы» ширшу статтю про нашого друкаря: «Юанн Федоров, первый московскій типографщик», і подав тут досить багато, як для свого часу, відомостей про Хведоровича. В тім же році вийшов «Опыт російской библиографіи» В. С. Сопикова, ч. I — і тут було дано найважніші відомості про

початок московського друкарства і про друкарні. Року 1818 вийшла відома праця Митр. Євгенія: «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина», і тут, на с. 273—302, автор подав з незначними доповненнями свою першу статтю: «О славянорусских типографиях», де коротко розказано про історію московського друкарства і про Івана Хведоровича. В польській літературі замітки про Хведоровича (Teodorowicz) подав чи не перший С. Лінде 1816 р. Див.: *Pamiętnik Warszawski*. Т. IV. С. 290—292, 295—296. Ось цими працями й було розпочато дослідження життя та праці першого друкаря. З упливом часу література про Хведоровича все збільшувалася, але нове припливало дуже поволі.

К а л а й д о в и ч. Записка об Иване Федорове // *Вестник Европы*. 1822. Ч. 123. № 11. С. 294 і далі. Тут вже є мова про друкарство до Хведоровича. А до № 14 «Вестника Европы» за цей рік додано доброго знімка з надгробного каменя на могилі Хведоровича.

К е п п е н П. И. О памятнике Ивану Федорову // *Список русских памятников*. М., 1822. С. 38.

В а н д т к і е J. *Historia drukarń w Królestwie Polskiem*. Краків, 1826. Т. 1. С. 381—383.

З у б р з у с к і D. *Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi*. Львів, 1836. На с. 7—12 дано про друкарню Івана Хведоровича у Львові, а на с. 12—13 Зубрицький (за Бандтке) підносить думку про друкарство у Львові й до Хведоровича. Працю Зубрицького передрукував 1912 р. Ставроп. інститут у Львові. Цю ж працю в злім скороченні див.: *Ж. М. Н. Пр.* 1838. Ч. 19. Кн. 9. С. 560—585.

Buchdrucker Fedorow in Lemberg. Львів, 1836. (Див.: *Finkel. Bibliografia*. № 20175).

С а х а р о в И. П. Первые русские типографщики // *Сборник на 1838 год А. Воейкова*. Спб. С. 1—10.

Т р о м о н и н К. *Достопамятности Москвы*. М., 1844. Тут на с. 17—24 стаття: «О начале книгопечатания в России», з малюнками з «Апостола» 1564 р.

Б о р и ч е в с к і й. Исторический взгляд на историю книгопечатания в России // *Ж. М. Н. Пр.* 1849. Ч. 61.

W i s z n i e w s k i M. *Historia literatury polskiej*. 1851. Т. VIII. С. 416—417 про життя Хведоровича у Львові, на с. 415 автор підкреслює, що у Львові була друкарня ще до Хведоровича, до 1573 р.

М а к с и м о в и ч М. *Сочинения*. Т. III. С. 677—678 про друкарню Хведоровича у Львові (стаття ще з 1849—1850 рр.).

С (негирев) И. Трехсотлетіе духовной типографіи в Москве // Моск. Вѣдом. 1852. № 147.

Михайлов М. О начатках типографскаго искусства. О книгопечатаніи вообще и о первых русских печатниках и о невзгодах типографов // Библиотека для чтенія. 1854. № 6. Стаття «Старыя книги».

Соловьев С. М. Исторія Россіи с древнейших времен; в новім 6 томовім виданні про Хведорова в т. II, с. 533 і др.

Макарій Митр. Исторія русской церкви, по 2 вид.: Спб., 1900. Т. IX. С. 470—474: Загальні відомості про Хведорова.

Уланов В. Книгопечатаніе в Москве. Див.: Москва в ее прошлом и настоящем. Вид. «Образованіе». Вип. 6.

Головацкій Я. Начало и действованіе Ставропигійскаго братства // Зоря Галицкая на 1860 р. Львів; тут про Хведоровича (з помилками) с. 471—473; на с. 472 опис плити з могили Хведоровича.

2. Оживлення вивчення діяльності Хведоровича у зв'язку з 300-літньою річницею друкарства на Москві

Року 1863 минуло 300 років з дня початку функціонування в Москві друкарні Хведорова. Разом з цим помічаємо — правда, не велике — оживлення дослідів життя та праці першого друкаря. Взагалі про Хведоровича треба сказати, що ним звичайно цікавилися тільки на час ювілею, — минав ювілей, і величну постать друкаря знову забували до чергового свята.

З цієї другої доби зазначу такі праці:

Поруденскій. Трехсотлетіе московскаго книгопечатанія // Современная Летопись. 1864. № 9.

Стасов В. В. Разбор рукописнаго сочиненія Ровинскаго: «Русскіе граверы и их произведения с 1564 г.». 1864. Див.: Сочиненія. Т. II. С. 165—169. Розказано про початок друкарства в Москві, а також про графіку московських видань Хведоровича. Про те ж саме пізніше знаходимо у Ровинського. Див.: Русскіе граверы и их произведения с 1564 г. Спб., 1870. С. 9—10.

Филарет Арх. О книгопечатаніи в Россіи до патріарха Никона // Черниг. Епарх. Вѣдом. 1867. № 8—9.

Трехсотлетняя годовщина введенія книгопечатанія в Россіи // Моск. Вѣдом. 1870. № 5.

Гатцук А. Очерк исторіи книгопечатнаго дела в Россіи // Русскій Вестник. 1879. Кн. V. Т. 99.

Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящих-

ся до книгопечатання в Росії. Вип. I. М., 1872. Видання Моск. Синод. Типографії. Тут цікаві відомості про Хведорова.

Устинов М. Памяти первого русского типографа // Неделея. 1876. № 41.

Dziedzicki L. Lwów // Słownik Geograficzny. 1884. T. V. С. 521.

В цей же час уже науково було піднесено думку, що ще до Хведорова друковано в Москві книжки цебто — що Хведорів може не єсть найперший друкар московський, а його «Апостол» 1564 р. не єсть найпершою надрукованою в Москві книжкою. Зробив це першим А. Е. Викторов своїм докладом на III археологічнім з'їзді в Києві 1874 р.: «Не было ли в Москве опытов книгопечатания прежде первопечатного «Апостола» 1564 года?» (Див. «Труди» цього з'їзду. К., 1878. Т. II. С. 211—220).

Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1882. Ч. I. С. 212—213.

3. Література про Хведоровича, викликана 300-літньою річницею з дня його смерті

Трьохсотлітня річниця з дня смерті Івана Хведоровича (1583—1883 рр.) викликала велике оживлення в дослідах життя Хведоровича. Написано було на цей час багато різних праць, як окремих, так і по різних журналах. Але наукова вартість всеї цеї значної розміром літератури не дуже велика — більшість праць були компілятивні, і тільки деякі з них подавали нові думки. А все це тому, що про Хведоровича не було ніяких нових архівних матеріалів, і дослідники в двадцятий раз один по одному повторювали на різний лад старе та давно відоме. Проте знайшовся дослідник — був це С. Л. Пташицький, — що добре відчув брак нових матеріалів і почав шукати їх там, де їх найперше й найлегше можна було роздобути, — по львівських архівах. Праця С. Пташицького дала дуже багато нового, доти невідомого матеріалу, і стала переломовою в дослідах життя та діяльності Івана Хведоровича.

Тут треба підкреслити, що ціла Росія (а за нею й слов'янський світ) святкувала 300-ліття 5 грудня, може, замість 6-го; коли вірити могильній плиті (а не вірити їй, здається, нема поважних підстав), Хведорович помер 6-го грудня (див. с. 82).

Ця ювілейна література за 1883—1884 рр. така (порядок азбучний):

Вагаповський В. Pierwszy drukarz lwowski // Gazeta Lwowska. 1883. № 86.

Борсаковскій. Московскій книгопечатник XVI в. Иван Федоров. Одеса. 1884.

Дмитревскій А. Діакон Иван Федоров, первый русскій книгопечатник // Православное Обозрение. 1883. № 11.

К(аченовський) В. Заметка. По поводу юбилея первого русского печатника Ивана Федорова // Вестник Европы. 1884. Кн. 3. С. 413—419. Автор справедливо підніс думку, що тільки Фр. Скорина з Полоцька може зватися «первопечатником русским», а його віленська друкарня, що 1525 р. випустила «Апостола» — першою друкарнею на «руській» землі. Друга давня друкарня — в Несвіжу (Слуцький повіт на Мінщині), де Симон Будний ще 1562 р. видрукував свій «Катехизис». Таким чином Иван Хведорович може зватися тільки «первым печатником из великоруссов» (с. 414).

Коялович М. К трехсотлетію смерти русского первопечатника // Новое Время. 1882. Грудень. Те ж передруковано в «Волынских Епархиальных Ведомостях» за грудень 1882 р.

В газеті «Кгај» за 1883 р. № 50. Львів, уміщено статтю про Хведоровича.

Ляхницькій. Начало книгопечатанія в Россіи. К 300-летнему юбилею Ивана Федорова. Спб., 1883.

Новый Пролом. Львів, 1883; в № 62, 92 і 94 замітки про будуче Хведорівське свято: в № 94 — передовиця про Хведоровича: автор підносить заслугу Хведоровича в тім, що він скрізь писав одною мовою і що він відмовив Ходкевича видавати «Учительне Євангеліє» народньою мовою; в № 95: Торжества в честь Ив. Федорова; № 96: Музыкально-литературный вечер в честь памяти Федорова. Газета ця вважає, що вона перша піднесла справу святкування 300-ліття Хведоровича.

Петрушевич А. С. Иван Федоров, Русскій Первопечатник. Историческо-библиографическое разсужденіе. Львів, 1883. С. 1—38. На с. 1 новий більш відповідний заголовок: «О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львове в особенности». Див.: «Временник Ставропигійскаго Института» за 1884 р. Коротенький переказ праці О. Петрушевича подала «Зоря» львівська за 1884 р. під назвою: «Перша руська друкарня у Львові», ч. I, с. 7, ч. II, с. 14—15 і ч. III, с. 24; ще коротший переказ подало й «Діло» в ч. 136 за 1883 р. в розділі «Новинки» на с. 3.—Рец. в «Кіевской Старине» 1883 р. кн. 12, т. 7, с. 671—675, а

також «Przewodnik Bibliograficzny» 1884 р., с. 35. Працю свою Петрушевич збудував головним чином на основі передмов та післямов у виданнях Хведоровича; всього того, що було написано в цій справі до 1883 р., Петрушевич не використав; проте його праця для свого часу була кращою від інших.

Площанській В. М. Речь в честь Ивана Федорова 5(17) дек. 1883 г. // Слово. Львів, 1883. № 140. Значення Хведорова і його коротка біографія.

Piug A. Jan Fedorowicz, uważany za pierwszego drukarza lwowskiego // Kłosy. Варшава, 1884. № 979. С. 218. Тут же на с. 224 дано знімка з могильної плити на Хведоровичі,— знімок з того малюнка, що його зробив ще 1817 р. О. М. Гриневецький.

Полевой П. Н. Очерк жизни и деятельности первого русского печатника Ивана Федорова. Спб., 1883. 16 с. з малюнками. Цю книжечку видала Комісія для влаштування свята 300-літньої річниці смерті Хведорова.

Празднование 300-летней годовщины смерти Ивана Федорова, первого русского книгопечатника, во Львове // Слово. Львів, 1883. № 139. С. 3. Львів. Святували 5(17) грудня 1883 р. Опис свята подало також і «Діло» в ч. 139, с. 3 за 1883 р.

Пташицькій С. Л. Иван Федоров, московский перепечатник. Пребывание его во Львове. 1573—1883 г. Очерк по архивным материалам // Русск. Стар. 1884. № 41. Кн. 3 (март). С. 461—478. Цю статтю з 5.І.1884 р. через два роки з деякими доповненнями передруковано в Кракові:

Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejetności. Краків. 1886. Т. XI. С. 1—43. Тут на с. 21—43 надруковано ті матеріали, що їх знайшов Пташицький по львівських архівах, а на с. 1—20 сам дослід про Хведоровича (що перед тим був видрукуваний в «Русск. Стар». за 1884 р., але тут з досить значними змінами). Праця Пташицького дуже цінна через ті документи, які до неї додано; але треба підкреслити, що Пташицький не використав всього з своїх документів, часом зрозумів їх не точно, а тому не зробив всіх потрібних висновків; йому дуже бракувало доброго знання всього життя та діяльності Хведоровича.—Рец. Брухнальського в «Kwartalnik Historyczny». Т. I, 51—52. Див. також «Przegląd Powszechny». 1884. Кн. IV.

Руслав. Трехсотная годовщина кончины Ивана Федорова, первого русского книгопечатника. Львів. Слово.

1883. № 132. Қоротенька стаття про значення Хведоровича для галичан, у яких намагалися вирвати навіть саму азбуку їхню, що нею друкував Хведорович.

Странник. 1883. Кн. XII. Ювілейна стаття про Хведоровича.

Трехсотлетіє першого друкаря на Русі Івана Федорова, 1853—1883. Ювілейне издание журналу печатного дела «Обзор Графических Искусств», з ілюстраціями, знімками з стародруків, портретами і з окремим додатком — проект пам'ятника Івану Хведоровичу. Спб., 1883. 24 с. Це збірник, що складається з 17 статтів,— витягів з раніше відомих праць, а також з багатьох нових статтів. Рец. «Przewodnik Bibliograficzny». 1884. С. 100. З 17 уміщених тут статтів зазначу такі, що безпосередньо оповідають про Хведоровича:

Волков Л. М. Старейшая русская типография. 5 с. Це коротка історія московської друкарні, з давнім малюнком.

Соловьев С. Введение книгопечатания в России. 4 с.

Полевой П. Царь-основатель печатного дела. 4 с. Через що цар Грозний розпочав друкування; вплив на нього Максима Грека в цій справі.

Тарнавській. Иван Федоров, первый книгопечатник на Руси. Життєпис Хведоровича.

Феликсов С. Кто был первым книгопечатником на Руси. 5 с. Автор доказує, що ним був Хведорович.

Погодин М. Гонение первопечатников. 6 с. Головним чином тут розказано про «Повісті» з післямови при «Апостолі» 1574 р.

Песковскій М. Что празднуем мы. 1 с. Пояснення свята 5 грудня 1883 р.

Глинскій Г. Величіє и заслуги Федорова. 4 с.

Ястребов В. К трехсотлетнему юбилею Ивана Федорова, первого московского типографа // Киев. Стар. 1883. Т. 7. С. 693—696. Це коротенька замітка про Хведоровича та про його значення для України.

На честь Хведоровича вибито було також особливу медаль з таким написом: «Первый русский печатник. 1583—1883. 5 декабря. Иван Федоров», з малюнком друкарів за друкарським станком на обороті. Крім цього, вибито було й другу медаль,— з одного боку Хведорів, з другого — Гутенберг.

4. Дальша література

Зацікавлення Хведоровичем, викликане 300-літнім ювілеєм, проте скоро минулося і далші дослідники, що писали про нього чи то принагідно, чи спеціально, майже нічого нового не додали.

Селецькій А. К. Острожская типографія и ее издания. Почаїв, 1885. Про Хведоровича с. 118—126; багато помилок.

Булгakov Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. Про Хведоровича с. 214—238, багато знімків, але в цім розділі праця компілятивна.

Бахтіаров А. А. История книги на Руси. Спб., 1890. 277 с.; розділ 5 про Хведоровича.

Иван Федоров // Новый Галичанин. 1890. С. 279—281, 294—296. Короткий огляд праці Хведоровича на українських землях; уміщено «Повість» з «Апостола» 1574 р.

Мончаловській О. А. Краткій обзор истории книгопечатания на Руси // Беседа. Львів, 1892. С. 142—145. Короткі відомості про Хведоровича, з добрими знімками герба його з «Апостола» 1574 р.

Снегирев Л. Первинка русского книгопечатания // Библиографіч. Записки. 1892. № 1. С. 57—58. Про «Апостола» 1564 р., із знімком з післямови Хведорова.

Бахтіаров А. Иван Федоров, первый русский книгопечатник. Исторический очерк. Спб., 1895. С. 31. Добре складена популярна брошура.

Божерянов И. Н. Исторический очерк русского книгопечатного дела. Спб., 1895. Про Хведоровича с. 8—12.

Голубинский Е. Е. К вопросу о начале книгопечатания в Москве // Богословский Вестник, 1895. Кн. II.

Słownik Geograficzny. 1895. Т. 14. С. 191. Під словом Zabłudów — невелика замітка про Хведоровича, з багатьма помилками.

Ровинський Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 145—147.

Wostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego // Sprawozdanie komisji do badania historii sztuki w Polsce. Краків, 1896. Т. V. Тут на с. 158—159, під № 15 подано відомості про учня Хведоровича — Гриня Івановича, подано й умову Гриня з Хведоровичем; все це, власне, нового проти матеріалів Пташицького (№ 14. С. 30—33 і № 13. С. 30) нічого не дає.

Харлампович К. Западнорусские православные школы. Казань, 1898. Про Хведоровича с. 239—240.

Папков А. Братства. 1900. Про Хведоровича с. 8.

Полевой П. Н. История русской словесности. Спб., 1900. Т. I. С. 192—206. Короткий, але змістовний нарис життя й праці (з помилками) Хведоровича, з розкішними знімками з його видань.

Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901. С. 331—332.

Записка, изданная Московским Имп. Археологическим Обществом по случаю сбора пожертвованій на сооружение памятника Федорову. М., 1901. Тут і промова І. Е. Забілина про Хведоровича.

Соловьёв А. Государев печатный двор и Синодальная Типография в Москве. М., 1902.

Пташицкий С. Иван Федоров. Издания Острожской Библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни//Печатное Искусство. 1903. Кн. VII—VIII. Освітлено Остріжську добу і кінець життя Хведоровича.

Грушевський М. История Украины-Руси. 1907. Т. VI; про Хведоровича с. 437—441.

Крипякевич І. Иван Федоров, перший руський друкар//Письмо з Просвіти. 1909. С. 194—197.

Грінченко Б. Про книги. Як їх вигадано друкувати. К., 1908; в розд. VI єсть про Хведоровича; вид. 2. Черкаси, 1917.

Каталог выставки славянских книг в память первопечатника Ивана Федорова, 1491—1708 г. М., 1909. 41 с.; перераховано 264 стародрукованих книжки; виставку цю було уряджено з нагоди свята постановки пам'ятника Хведоровичу в Москві.

Lewicki I. Bibliographie des Fedorowicz. Львів, 1910. Автор зібрав відомості про всіх Хведоровичів, разом з тим і про нашого друкаря, с. 74—77, але матеріал тут подається некритично, ненауково; користати з цього покажчика треба дуже обережно. Правда, це приватне видання, і в продаж воно не поступало.

Туб-в Н. Федоров Иван. Див.: Русский биографический словарь. Спб., 1913. Я—Ф. С. 221—223. Добрий стислий огляд життя та праці Хведоровича.

Каталог виставки стародрукованих книг на Хведорівській виставці 1914 р. в Києві.

Голубець М. Про Гриня Івановича, учня Хведоровича. Див.: Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. I. С. 256—257.

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры. К., 1918. Ч. I; на с. 47—55 про Хведоровича, але тут тільки компіляція загально відомого.

Leg er L. Fédorov (Ivan Fedorovitch) // La grande encyclopédie. T. XVII. C. 119.

5. Українське зацікавлення Хведоровичем

Покинувши свою рідну землю, Хведорович перебрався на Україну, тут довго працював, тут і помер. Року 1924 минуло рівно 350 літ з дня виходу в світ Хведоровичевого «Апостола» 1574 р.— першої друкованої книжки вже на українській землі, у Львові, і це свято української культури відсвятковано урочисто скрізь на українській землі. З приводу цього свята написано:

В о з н я к М. Перед ювілеєм української книги//Громадський Вістник. Львів, 1923. № 8—9 за 12—13 січня. Розказавши коротко про Хведоровича, шановний дослідник перший звернув увагу українського громадянства на всеукраїнське значення 350-літньої річниці «Апостола» 1574 р.

В о з н я к М. Батько українського друкарства (Іван Федорів); див.: Календар Просвіти на 1924 р. Львів. Т. II. С. 90—94; це витяги з відомої «Історії української літератури» автора; з малюнками.

О г і е н к о І в а н. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович; ч. III: Перший друкар на українській землі — Іван Хведорович//Літопис. Берлін, 1924. Ч. 14—15 й окремо.

О г і е н к о І в а н. Свято української культури; нарис з історії початків українського друкарства//Наш Світ. Варшава, 1924. Ч. 2 і 3, а також окремий додаток до № 6 цього журналу. Про Хведоровича, його життя та працю, с. 1—35.

О г і е н к о І в а н. Іван Хведорович. Огляд його життя та праці. Історично-літературна монографія, з додатком всіх архівних документів про Івана Хведоровича.

О г і е н к о І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність. З «Старої України». Ч. II—V.

О г і е н к о І в а н. Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича; літопис життя першого друкаря на українській землі.

О г і е н к о І в а н. Іван Хведорович. Крашанка на могилу фундатора постійного українського друкарства. Це — рецензія на «Стару Україну». Ч. II—V // Діло, 1924. № 10186. С. 13.

Львівський місячник «Стара Україна» присвятив пам'яті Хведоровича спеціальний дуже цікавий випуск, ч. II—V за 1924 рік; тут надруковано:

(Кревецький Ів.) 1574—1924. В 350-ліття друкарства на Україні.

Свенціцький Іл. Пам'яті першого друкаря України.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність.

Кревецький Ів. Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні.

Дорошенко В. Перша книжка надрукована на Україні: Апостол Ів. Хведоровича. Львів, 1574. Бібліографічний опис.

Голубець М. Графіка друків Ів. Хведоровича.

Крип'якевич Ів. Папір друків Ів. Хведоровича.

Возняк М. Доля друкарні Ів. Хведоровича.

Кревецький Ів. Доля надгробного каменя Ів. Хведоровича.

Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним каменем Ів. Хведоровича.

Михайлович Б. Надгробний камінь сина Ів. Федоровича — Івана Переплетника.

Miscellanea Fedoroviciana: 1) Львів чи Заблудів, нап. Ів. Зілинський; 2) Як Львів поминав Ів. Хведоровича в 300-ті роковини його смерті. 1883. Подав Гр. Галабурда.

Хроніка: Свято 350-ліття друкарства на Україні: а) Київ; б) Львів; в) Вінниця; г) Прага.

Огієнко Ів. Іван Хведорович в науковій літературі. Бібліографічний огляд.

Галабурда Гр. Іван Федорович, життя і діяльність//Літературно-Науковий Вістник. 1924. Кн. V. С. 46—48. Студентський реферат з багатьма помилками.

Січинський Володимир. Гравюри українського перводруку. До ювілею українського друкарства//Там само. Кн. VI.

Щурат В. Пісня друкарів. В 350-ті роковини Івана Федорова//Наш Прапор. Львів, 1924. 16 травня.

Щурат В. Пом'яніть діла батьків! З нагоди 350-ліття української книжки//Там само. 1924. 19 травня. Про святкування львівськими друкарями 350-ої річниці української книжки.

Святочна Академія, уладжена українськими друкарськими робітниками у Львові дня 18 травня 1924 р. в пам'ять 350-ліття появи першої надрукованої у Львові української книжки Івана Федоровича. Артистично виконана програма святкування.

6. Іван Хведорович у Львові

Десь в кінці 1572 р., по довгій та дошкульній дорозі, перетерпівши «вся злая і злих зліє», прибув наш друкар-непосіда «до богоспасаємого града, нарицаємого Львова». З собою привіз він багато книжок і частину друкарні з Заблудова.

Чи було друкарство у Львові до Хведоровича — трудно сказати щось певне; важко думати, щоби в місті, де знайшовся різьбар для «руських» літер друкарських (Лаврін Пилипович), не було спроб друкувати ще до Хведоровича. Але реальної друкованої до Хведоровича книжки ще не знайдено, а тому всі наші міркування в цій справі будуть хиткими. Правда, часом покликаються на відомий напис на могильній плиті Хведоровича: «Іоан Феодорович, друкарь москвитин, который своим тщанием *д р у к о в а н і е з а н е д б а л о е о б н о в и л*». Але цей напис стосується до праці цілого життя Хведоровича: автор напису добре знав, що вже до Хведоровича працювали і Фіоль, і Скорина, і гурток у Несвіжу, а тому Москвитин не був першим «руським» друкарем, — він лише занедбале по перших друкарях друкарство відновив. Д. Зубрицький (*Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi*. Львів, 1836. С. 12—13), за Бандтке, підніс думку про львівське друкарство до Хведоровича, але цю думку я вважаю поки що безпредметовою.

Про побут Хведоровича у Львові пишуть всі дослідники його життя. Див. про це літературу вище. Зазначу тут лише:

Зубрицький Д. *Historyczne badania*. 1836. С. 7—14.

Buchdrucker Fedorow in Lemberg. Львів, 1836.

Сухаров И. П. Первые русские типографщики. Спб., 1838.

Максимович М. Типографія Івана Федорова во Львові, 1849. Сочиненія. Т. III. С. 677—678.

Wiszniewski M. *Historya Literatury polskiej*. 1851. Т. VIII. С. 416—417.

Макарій Митр. Історія русскої церкви. По 2-му вид. Спб., 1900. Т. IX. С. 470—471.

Петрушевич А. С. Іван Федоров. Львів. 1883. С. 5—12, 20—23.

Пташицький С. Л. Іван Федоров, московський першодрукар. Пребываніє его во Львові. 1884.

Булгаков Ф. Ілюстрована історія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 232—238.

Папков А. Братства. 1900. С. 8.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 439.

Титов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской лавры. К., 1918. Т. I, С. 52—54.

Кревецький Ів. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 35—37. Тут дано повний переклад на укр. мову «Повісті» Ів. Хведоровича з «Апостола» 1574 р.

У Львові 15 лютого (а по новому стилю 25) 1574 р. виїшла в світ нова — п'ята з ряду — праця Хведоровича «Апостол»; і цей «Апостол» вважаємо первопечатною книжкою не тільки львівською, але й для цілої України (лишаючи в стороні заблудівські друки — 1569—1570 рр. — бо Заблудів знаходиться на тепер мішаній українсько-білоруській землі). Про «Апостола» 1574 р. ще нема окремої солідної статті, але література про нього дуже велика, — дослідники, пишучи про Хведоровича, звичайно згадують і про львівського «Апостола». Але наукова вартість всіх цих праць про «Апостола» дуже невелика; звичайно повторюється давно відоме, нового подається мало.

Сопиков В. Опыт Россійской библиографіи. Спб., 1813. Ч. I. С. XL—XLIV, XCIV і № 74.

Калайдович К. Іоанн Федоров//Вестник Европы. 1813. № 18. С. 105—112.

Кеппен П. Библиогр. листы. 1825. Кол. 295. № 238.

Евгеній Митр. Словар Историческій о писателях духовнаго чина. 1827. Ч. I. С. 267.

Карамзин. Історія Государства Россійскаго. Т. IX. Примітка 90.

Строев П. Описаніе книг гр. Толстова. 1829. № 18.

Реєстр старопечатных книг Ширяева. М., 1833. № 7.

Строев П. Описаніе книг И. Царского. М., 1836. № 19.

Чертков А. Всеобщая Библіотека Россіи. 1838. С. 434. № 4.

Роспись книг и рукописей Росс. Академіи. 1840. № 23. С. 2.

Сахаров И. Русскіе древніе памятники. 1842. С. 22. № 40.

Строев П. Библіотека Общества Исторіи и Древностей Россіи. 1845. С. 151. № 8.

Ундольскій В. Каталог книг А. Кастерина. М., 1848. № 23.

Сахаров И. Обзореніе славяно-русской библиографіи. Спб., 1849. № 55.

Ундольскій В. Очерк библиографіи. М., 1871. № 64.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб.,

1883. С. 181—187. № 84. Тут і детальна література з Описів стародруків.

Б у д и л о в и ч А л. Апостол львовской первопечати Ивана Федорова Москвитина (1573—1574 гг.)//Памятники Русской Старины в зап. губ. Спб., 1885. Т. VII. С. 113—123. Автор дає опис одного примірника з Холмського Музею, і описує: I. Зовнішній вигляд с. 114—115, II. Зміст книжки 115—118, і III. Минула доля 118—123. Стаття маловарта. До неї мав бути знімок з першої сторінки «Діяній».

А р х а н г е л ь с к і й А. Очерки из истории западно-русской литературы XVI—XVII в. М., 1888. С. 55—56.

М и л о в и д о в А. И. Описание старопечатных книг Виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1908. № 8. С. 16—17.

Д о р о ш е н к о В о л. Перша книжка, надрукована на Україні, «Апостол» 1547 р. Бібліографічний опис//Стара Україна, 1924. Ч. II—V. С. 38—41. Докладний і старанний опис «Апостола» 1574 р.

К р и п ' я к е в и ч І в. Папір українських друків Ів. Федоровича//Стара Україна, 1924. Ч. II—V. С. 45—46. Коротенька замітка про водяні знаки «Апостола» 1574 р.

Про графіку «Апостола» 1574 р. див.: Д. Р о в и н с к і й. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18. Про те ж див.: В. С т а с о в. Сочинения. Т. II. С. 171—173. Див. ще статті: Січинського. С. 66 і Голубця. С. 65.

7. Знімки з друків Хведоровича

Цікавлячись друками Хведоровича, або тими чи іншими його виданнями, дослідники часто подають також і знімки з різних його видань. Але, на жаль, ми ще не маємо окремого спеціально Хведорівського альбому — збірника знімків із всіх восьми друків Хведоровича. Такий збірник дуже потрібний, — він наочно показав би, що саме приніс на Україну Хведорович в друкарськiм мистецтві і який був його вплив тут на дальніше наше друкарство.

Знімки з друків Хведоровича розкидано по найрізніших виданнях. Подаю тут головніше (порядок хронологічний):

П. М. Ст р о е в, у додатку до свого відомого «Обстоятельного описания старопечатных книг Ф. Толстова» 1828 р., подав: Палеографіческие снимки шрифтов с XV века по XVIII; ось тут чи не вперше були подані знімки з друків Хведорівських: 1) табл. VI, № 11 — facsimile з післямови «Апостола» 1564 р.; 2) табл. VII, № 12 — заголовний лист «Учит. Єв.» 1569 р.; 3) табл. VIII, № 13 — початковий

лист (260-й) післямови «Апостола» 1574 р.; і 4) табл. VIII, № 15 — знімок з Остр. Біблії 1581 р.

Тромонин К. О начале книгопечатания в России// Див.: Достопамятности Москвы. М., 1844. Подає знімки: Євангеліста Луки з «Апостола» 1564 р., вихідний лист цієї ж книжки, знімки з водяних знаків паперу її та герб царя Грозного.

Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящихся до книгопечатания в России. М., 1872. Вип. I. Тут 51 знімок з Хведорівських видань. Це найкраща збірка знімків з друків Хведоровича.

Будилович А. в «Памятниках Русской Старины» (Т. VII. Спб., 1885) дає (?) знімок з першої сторінки Діяній «Апостола» 1574 р.

Батюшков П. Волянь. (Спб., 1888) дає знімки з Остріжських видань — Новий Завіт 1580 р., а також з Біблії 1581 р., 5 знімків.

Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания (Спб., 1889) подає дуже багато добрих (але зменшених) знімків з різних Хведорівських друків.

Снегирев Л. в «Библиогр. Записках» (1892. Кн. I. С. 57) дає знімок з Післямови «Апостола» 1564 р.

Мончаловській О. А. в львівському двотижневику «Беседа» (1892. С. 144) подав доброго знімка — герб Івана Хведоровича з «Апостола» 1574 р.; те ж саме подав він і в «Временнику Ставропигійського Інститута» на 1907 р. (с. 177). Те ж саме в «Новый Галичанин» за 1890 р. (с. 280).

Пташицькій С. Л. Сборник снимков с славянорусских старопечатных изданий. Спб., 1895. Ч. I. Дає знімки з «Апостола» 1564 р. № 16 і 2 знімки з Остр. Біблії 1581 р. № 19—20.

Ровинській Д. А. Подробный словарь русских гравиров. Спб., 1895.— Єсть знімки з Хведорівських друків.

Полевой П. Н. История Русской Словесности. Спб., 1900. Т. I. Багато розкішних знімків з Хведорівських видань.

Пташицькій С. Л. Иван Федоров. Издания Острожской Библии. Спб., 1903. Тут 15 знімків з Остр. Біблії.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1911. Також: Культурно-національний рух на Україні. 1912. Дають знімки з різних Хведорівських друків.

Либрович С. История книги в России. Спб., 1913. Багато знімків.

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. Єсть знімки з Хведорівських друків.

Возняк М. Історія української літератури. Львів,

1921. Т. II. Подав знімки: початок «Апостола» 1574 р. і заголовний лист Остр. Біблії 1581 р. Ці ж знімки подано і в календарі львівської «Просвіти» на 1924 р. (С. 90—94) при статті «Батько українського друкарства, Іван Федорів».

Стара Україна//1924. Львів. Ч. II—V; тут 40 знімків з Хведорівських видань.

8. Плита на могилі Хведоровича

По смерті Хведоровича (6 грудня 1583 р. у Львові, як каже Уварівський надгробок), мабуть, син його, Переплетник Іван, може, разом з львівським Ставропігійським Братством, на могилі Хведоровича поставили скромного надгробка з дуже важним для нас написом. Плита ця 1883 р. зникла з львівської св. Онуфріївської церкви, де вона була в великім непошануванні,— лежала в підлозі і люди довгі роки топтали її чобітьми... Офіційно стверджено, буцім плиту цю розбив несвідомий каменярь; тепер ніби знайдено сліди, де плита ця переховується.

Напис на плиті надзвичайно цінний, але ми певно не знаємо його змісту; думаю, що старі знімки з плити робили люди, що в той час ще мало знали палеографії, і тому відчитали напис не весь. Палеографічне звірення знімку о. Гриневецького 1817 р. і гр. Уварова 1875 р. приводить мене до переконання, що о. Гриневецький не відчитав неясного напису на плиті, але гр. Уваров, не злий палеограф, відчитав його вірно. Підкреслю тут, що Уварівська плита не дає підстав вважати 5 грудня за день смерті Хведоровича — на плиті зазначено 6 грудня. У Булгакова (Іллюстр. Історія) на с. 238 дано третього знімка з плити (з «Вестника Европы», 1822 р.), не похожего на перші два.

Про плиту цю говорять дослідники в тих працях, які я вище перерахував. Наведу тут тільки важніші, особливо львів'ян, що могли самі бачити цього надгробка.

В Бібліотеці Оссолинських у Львові переховується рукопис № 2086: *Annales Leop. monasterii s. Basilii 1763—1771*. Тут знаходимо звістку, що Хведоровича поховано при св. Онуфріївській церкві у Львові.

К а л а й д о в и ч К. в «Вестнике Европы» 1822 р. № 14 подав (але звідки?) знімка з надгробного каменя. В «*Pamiętniku Warszawskim*». 1823 р., № 4, с. 212—215 передруковано статтю Калайдовича.

B a n d t k i e J. *Historia drukarń w Król. Polsk.* 1826. Т. I. С. 381—383.

Z u b r z y s k i D. *Historyczne badania...* Львів, 1836. С. 12.

Lwowianin. 1837. С. 71—72.

Зоря Галицкая. 1854. № 29—30.

Łobeski F. Додаток до «Gazety Lwowskiej» 1854. Ч. 27—30.

Головацький Я. Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. С. 472, примітка: «Я осматривал право уже забытый тот памятник (Хведоровича). Он лежит по правой стороне входя в Церковь св. Онуфрія под лавками, на нем стоящими вставленный в каменный пол». Частину напису Головацький прочитав, «прочее вытерто или вытоптано ногами. Камень розломаный на середине».

Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящихся до книгопечатанія. М., 1872. С. 49. Вип. I.

Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 556,— автор читає на плиті: «преставися року 1583 декабря 6».

Року 1875 гр. Уваров зробив з цієї плити гіпсового знімка, і вже по тому цього надгробка звичайно друкують по-новому. Лише на цім знімкові зазначено, що Хведорович помер 6 грудня 1583 р.; на всіх інших знімках дати нема.

Токмаков И. Надгробный камень Федорова. Див.: Ювіл. збірник «Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси». Спб., 1883. С. 1.

«Слово» львівське. 1883. Ч. 130 і 140.

Plug A. подав в варшавських «Kłosach» 1884р. № 979 на с. 224 знімка надгробка Хведоровича, що зробив його ще 1817 р. о. Гриневецький.

Петрушевич А. С. Иван Федоров. Львів, 1883. С. 21, 25—26: «Надгробный камень находится в притворе близ главных дверей, с правой стороны под стеною, закрыт теперь скамейками. Камень сей находился некогда извне церкви, и сюда позднее употреблен был для вымощенія пола во притворе».

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви//Кіев. Епарх. Ведом. 1893.—В кінці § 1-го говориться про напис на плиті.

Кравецький Ів. Доля надгробного каменя Ів. Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 48—51. Цікава стаття головне про теперішній стан справи надгрібка Хведоровичевого.

Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним каменем Ів. Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 51—54.

Ось така література про Хведоровича та про його працю. Писано про славного друкаря дуже багато, але, як це не дивно,— ще й досі не маємо доброї наукової монографії про цього першого московського друкаря, що розпочав також і в нас вже постійне друкування книжок*. Кидається в очі помітний брак нових джерел для вивчення життя цього великого мужа — а їх треба пильно шукати по архівах Львова, Вільни, Білостока, Любліна та по Луцьких городських книгах. В Києві та Львові поважно святкують тепер 350-ту річницю появи першої друкованої книжки на українській землі,— може, це свято й принесе нам щось нове в дослідях над життям великого емігранта, що вибрав собі Україну за батьківщину і на віки спочив на українській землі. Ця велика честь нашій землі накладає на нас також і відповідальний обов'язок — написати про Хведоровича так потрібну наукову монографію.

VIII. ОГЛЯД ГАЛИЦЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Хведорович вже в добрий час прийшов на українську землю — в скорім часі по смерті його друкарство міцно прищепилося у Львові і вже ніколи не переривалося тут. В Галичині друкарство попало в міцні руки — в руки Львівського Ставропігiального Братства¹¹, котре хутко почало мати з друкарства добрий собі зиск, а це вже відразу забезпечило друкарство від занедбання. Люди зрозуміли помалу вагу друкованої книжки, повстали організовані школи та книгарні, а це все вже забезпечило безсмертя друкарському станку.

ДРУКАРНІ МІСТА ЛЬВОВА

Головним чином друкарство трималося самого міста Львова, а на провінцію переносилося дуже поволі й неохоче.

Доброї розвідки про історію цілого львівського друкарства, на жаль, ми ще не маємо. З того, що єсть, зазначу:

Van d'tkie J. Historya drukarń Król. Polskiego. 1826. T. I. S. 381—388. Праця цілком перестаріла.

---

* Правда, це звичайна доля всіх друкарів. Навіть Йоган Гутенберг має лише одну солідну монографію, і то з недавнього часу. В останній хвилі довідуємось, що проф. Петроградського університету Малєїн готує спеціальну працю про Хведоровича.

Chodyncki I. Historia miasta Lwowa. Львів, 1829. С. 409—420.

Zubrzycki D. Historyczne badania... Львів, 1836. Ця праця ще й тепер не втратила своєї вартості, бо оперта на архівних документах і в цім її ціна.

Петрушевич А. О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львове в особенности. Львів, 1884. Короткий переказ цієї книжки подала львівська «Зоря» за 1884 р. під назвою: «Перша руська друкарня у Львові». Ч. I. С. 7. Ч. II. С. 14—15 і Ч. III. С. 24.

Крім тут зазначеного, див. також літературу в кінці окремих статтів цього розділу.

Спис надрукованих у Львові книжок подав А. Петрушевич в своїй праці: «Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове, начиная с 1574 до 1800 года». Див.: Временник Ставропигійскаго Института на 1885 г. С. 113—133. Зазначено 213 книг.

Про графіку львівських видань див.: Ровинскій Д. Русские граверы. М., 1870. С. 11—17: різниця в гравіруванні московської і киево-львівської школи; його ж. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18—27: гравюра киево-львівської школи; С. 28—32: світські сюжети у виданнях українських друкарень. Стасов В. В. Сочинения. Т. II. С. 171—173. Ровинський Д. (Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895) зазначає таких львівських різьбярів XVII—XVIII в.: А. Георгій ієродіакон — 160, Глинський Іван — 165, Д. К. — 187, Діонисій — 187, Дорофей ієромонах — 196, Ушакевич Василь — 702 і Филипович Іван — 706. Про львівських різьбярів маємо маленьку розвідку М. Голубця: Українські Львівські дереворитники XVII ст. Див.: Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 315—319; тут і спис 11 львівських різьбярів.

За XVI—XVIII вік (1573—1722 рр.) у Львові працювали такі українські друкарні: 1) первопечатника Івана Хведоровича; 2) Ставропигіального Успенського Братства; 3) Михайла Сльозки; 4) Єпископа Арсенія Желиборського і 5) Єпископа Йосифа Шумлянського. Про інші друкарні див. нижче в розділі «Львівські друкарі».

1. Друкарня Львівського Ставропигіального церковного Братства

Сказати точно, коли саме розпочалося друкарство у Львові, сьогодні ще не можемо, бо ще не маємо всіх потрібних для цього документів. Важко думати, щоби у Львові,

який мав із Заходом так багато живих зв'язків, не знайшлося друкарів ще до приходу сюди Івана Хведоровича. Свого талановитого учня, Гриня Івановича, Хведорович віддав у науку до львівського маляра Лавріна Пилиповича, а той і навчив його, між іншим, також різання літер та дереворитства *; отже, як бачимо, у Львові був друкар ще до Хведоровича.

І справді, архівні документи дають нам окремі — хоч і не ясні — натяки на те, що українське друкарство було у Львові дуже рано. В пастирському листі єпископа львівського Гедеона Балабана від 1 травня 1587 р. читаємо: «Панове мешчане лвовские за приводом нашим и друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были» **; тут вираз: «друкарню опущенную» можна розуміти так, що Братство вже до того мало якусь друкарню; але скоріше тут іде мова про ту друкарню, котру «опустив» Хведорович.

В однім акті, ніби з 1588 р., львівське Братство пише таке: «У нас почала вкорінятися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве ерессю; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах» ***. Але документ цей дати не має і відноситься скоріше на 1590—1591 рр.

В іншій акті з 1588 р. читаємо, що братчики Львівського Братства просили Царгородського Патріарха Єремію II: «Просим: постав клириков, образуй училище, возстанови типографію» ****, — але вираз цей знову-таки може стосуватися й до друкарні Хведоровича. Далі, в королівській привілеї з 1592 р. читаємо, що братська друкарня давно вже існувала, а декілька років тому лише зреформована *****; цій звістці важко повірити, можна думати, що Братство навмисне написало королю, ніби друкарню вони мали й до того, аби тільки легше роздобути собі привілея *****.

В кінці додаю ще одне свідчення, — на могильній плиті Хведоровича написано, що він «друкування занедбалое обнови»; не довіряючи цьому написові (бо ж поруч читаємо:

---

* Ptaszycki. Rozprawy. T. XI. С. 30—33.

** Юбилейное издание. № 85.

*** Diplomata statuaria. 1895. T. II. С. 45.

**** Diplomata.. № 9.

***** Monumenta. № 252. С. 390.

***** Друкар Андрій Скольський 1639 р. свідчив, що Братство отримало королівського привілея на друкарню. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 442.

«Друкар книг предтым невиданых), можна припускати, що автор його оцінював друкарську працю Хведоровича не з львівського, а з загальноруського погляду, бо ж до Хведоровича працювали вже і Фіоль, і Скорина, і гурток в Несвіжу.

Перший історик галицького друкарства, Д. Зубрицький, слідом за Бандтке *, вірив, у те, що в Львові була руська друкарня ще до 1573 р., ще до Хведоровича,— це для його була справа безсумнівна, хоч поважних доказів цьому він не подав **.

Як бачимо, давні акти справді дають нам деякі натяки на те, ніби українське друкарство існувало у Львові при Братстві ще з дуже давнього часу, може ще до 1573 р., але натяки ці дуже неясні і пливкі. У всякому разі ще не відшукано жодних реальних друків львівських до 1574 р., а поки їх не відшукано, мусимо рахувати початок львівського друкарства лише з 1573 р., а фундатором його — Москвитина Івана Хведоровича ***. Але наведені натяки на раннє існування друкарства у всякому разі заслуговують на спеціальний науковий аналіз цього питання.

Іван Хведорович помер, не викупивши своєї друкарні, котру він заставив ще в кінці 1579 р. львівському жидові Ізраїлю Якубовичу; цей Якубович, по смерті Хведоровича, не дуже поспішав з друкарнею, бо на заставнім акті був підпис також і єина Хведоровича; але коли московські купці почали торгувати в нього цю друкарню, щоб вивезти її на Москву, Якубович поспішив оформити справу боргу з юридичного боку. Року 1578 грудня 4 **** удався він до жидівського кагального суду і приніс туди «140 книг руською мовою, а також предмети й черенки та форми й усі інші прилади, належні до відбивання або друкування книжок *****». Якубович доказав, що все це віддав йому в заставу покійний друкар Іван Хведорович і син його Іван Переплетник, а вже тому п'ять років минуло. Жид просив,

---

* *Historia drukarń w Krol. Polskiem*. С. 381—382.

** Див. його *Historyczne badania*. 1836. С. 12—13 і 14.

*** Друкарство українське появилось у Львові найпершим: друкарство латинське являється тут лише з 1581 г. Див.: Зубрицький. С. 15.

**** А не з, як подає Іл. Свенціцький у своїм «Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ». Львів, 1908. С. 93. № 60.

***** *Monumenta*. С. 103.

щоби всі принесені речі присудили йому на власність. Суд задоволів це прохання, задоволів у відсутності представника українського і з того часу Хведоровичева друкарня перейшла до жидівських рук.

Маючи судовий присуд на друкарню, Якубович почав її продавати, про що звістка скоро дійшла й до львівського єпископа Гедеона Балабана, дійшла, певне, від братчиків церкви Успіння. Єпископ Гедеон в той час ще не сварився з Братством, а порішив викупити заставлену друкарню. Думаю, що ініціатива цього викупу належить єпископові, а не Братству, про що ясно каже нам і перший пастирський лист Гедеона з 8 листопада 1585 р.; в цім листі (див. на с. 85 випуску з нього), розказавши про долю Хведоровичевої друкарні, Балабан додає: «Ино я, ужалившисья таковое шкоды, абы той скарб до чужей земли не выношался, хотячи тыж послужити в том Господу Богу и всему православному христианству, чинячи повинности своєї епископской досыт, хотя й же не маючи на то доходов, но надіючися на Господа Бога а на православныя християны, купили есмо тые вси приправы друкарские, до друкарни нелажечие, за тую ж суму, яко и заведены были, за полторы тысячи золотых»; правда, єпископ зробив усе це «весполок с паны мещаны лвовскими». Єпископ, разом з Братством, видав Якубовичеві росписку на 1500 зл., зобов'язавшись виплатити цю суму ратами — «на часы певные». А всі друкарські інструменти, каже єпископ, — «взялисмо их до рук своих в скарьбницу церковную»*.

Ось цей факт — купівлю друкарні від Ізраїля Якубовича десь 1585 р. — звичайно вважають за початок славної потім Братської Ставропигійської друкарні. Правда, ще аж п'ять років, аж до 1591 р. друкарня ця не функціонувала.

Але грошей на повний викуп друкарні не було, заплатили тільки першу рату, а тому єп. Гедеон звертається до всеї своєї пастви з пастирським листом від 8 листопада 1585 р., закликаючи вірних допомагати своїми пожертвами викупити друкарню. З пастирським листом пішов збирати «споможеніє» чернець Мина, той Мина друкар, що пізніше став першим управителем Ставропигіальної друкарні.

В самім кінці 1585 р. сталася велика подія — до Львова приїхав «от собору патріархов»** патріарх Антіохійський

---

* Monumenta. № 79. С. 112.

** Там само. С. 117, 328.

Яким. Патріарх Яким зробив у Львові надзвичайно багато,— він zorganizував несформоване й німецьке до того Успінське Братство, він перший надав йому своєю грамотою 1 січня 1586 р. певний статут*. І ось цей патріарх Яким звернув пильну увагу Братства також і на потребу друкарні, він же підкреслив йому велике значення друкарства. Пізніше, 20 січня 1592 р. про цей побут патріарха писав в пастирському листі своїм митрополит Київський і Галицький Михаїл: «Божим благоволенієм,— каже він,— приїде во град Илвов светеищии кир Іоаким, патріарх великія Антіохія, божія града, и советова устроити чин церковнаго братства и школную грамматическую науку еллинскаго и словенскаго писанія, при том же и друкарню. И о сем возвести своим писанієм в Константин град ко вселенскому патріарху»**.

А щоб справа була міцнішою, патріарх Яким звернувся до всіх вірних зі своїм пастирським листом від 15 січня 1586 р.: «Ознаймуем сим нашим листом,— писав він,— иж ве Львове в мeste панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полтори тисячи золотых заставленую, и теж церковь хотят муровати новую, и дом на школу, и дом на друкарню, и дом на шпиталь, просто все поновляючи законное строение». Патріарх просив, щоби вірні щедро давали свої «споможеня» на ці культурні цілі Братства***.

Але все це мало допомогло; за друкарню треба було платити великі кошти, а їх то й не було. В цей рік Братство, через свої занадто вже великі посягання на незалежність та через постійні вмішування і церковні справи, навіть єпископські, почало сваритися з своїм єпископом Балабаном; сварка ця, що майже не спинялася аж до смерті єпископа (1607 р.), надзвичайно зле вплинула як на справи загальноцерковні, так і на справи братської друкарні... Проте бачучи, що кошти на друкарню збираються дуже поволі, єпископ Гедеон 10 грудня 1586 р. звёртається вдруге до вірних, просячи їх допомогти на культурні братські цілі. Знову згадує він історію друкарні: «Недавного часу,— пише він,— з воли божєи для хвалы имени его светого, так тыж для розмноженя наук писм наших словенских руских внесена была до тых краєв наших друкарня русская, которая иж за недостатком, а потом за смертю друкаря тоєи друкар-

* Monumenta. № 80. С. 113—119.

** Там само. № 211. С. 328. Пор. з цим передмову до львівської «Граматики» 1591 р.

*** Там само. № 81. С. 120.

ній, згасла была. Прото мы, стараючися о том, абы знову наше писма друковане были и абы при тои друкарни школу грецкую для науки нашего благочестья во гради Львови фундовати, знову просимо вірних допомогти цим справам». В листі зазначається, що для потреб друкарні та школи вже «ремесници» таковыи и люде ученныи показують». Для збору пожертв єпископ послав «богомолцов и свещеников наших лвовских»*.

І на цьому збір потрібних коштів на урядження братської друкарні не покінчився; взагалі, вся справа заснування Ставропігійальної друкарні йшла вперед дуже поволі. І єпископ Гедеон 1 травня 1587 р. посилає вірним нового, вже третього листа, в тій самій справі. «Панове мещане лвовские,— пише він,— друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были для хвалы Бога, в Тройци єдинаго, и для розмноження граматическое науки старожитнаго порядку святого благочестия греческаго закону... И тыж до друкарни ремесници и люде ученныя показались, которая то школа и друкарня посполитых людей именем и накладом вичне славити и множитися маєт. Так юж панове мещане лвовские заложили початки посполитого спасителнаго добра всего нашего христианства**.

Цікаве в цім листі (єсть воно і в листі 1586 р.) підкреслення, що для друкарні вже «ремесници и люде ученныя показались». Отже, 1586—1587 рр. вже можна було мати українських друкарів; безумовно, в більшості це були учні Івана Хведоровича, що перед цим працював у Львові та в Острозі; з учнів Івана Хведоровича, що займалися в Львові друкарством, нам відомі з давніх актів лише ці особи: син його Іван друкаревич, Переплетник; Гринь Іванович з Заблудова, та двоє зі львівського Підзамча: Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка. Певне, учнем Хведоровича був також і Мина, освічений чернець св. Онуфріївського монастиря, перший друкар братський***.

Але не дивлячись на те, що вже знайшлися друкарі, проте до роботи братська друкарня ще не приступала, бо не була вона остаточно зорганізована. Таке піняве урядження друкарні можна пояснити тільки браком потрібних коштів та запеклою боротьбою з своїм єпископом Гедеоном Балабаном — вперта боротьба ця, особливо по 1587 р.,

---

* Monumenta. № 89. С. 142.

** Юбилейное издание. № 85.

*** Див. про них усіх нижче, в розділі «Львівські друкарі».

надзвичайно відбилася на всій початковій праці Братства*.

Не маючи потрібних коштів на остаточний викуп друкарні, Братство не могло приступати й до друкарства. Господар друкарні, Ізраїль Якубович, певне, не дав Братству всієї друкарні відразу, а передавав її частинами, в міру сплати боргу. Гроші, які збиралися з пожертв, йшли переважно на будівництво Успенської церкви, а з друкарнею особливо не поспішали,— і без неї Братство мало собі досить всякого клопоту.

Року 1589 Братство впросило патріарха Царгородського Єремію видати свого пастирського листа до вірних про «вспоможеніє» на потреби Братства. Патріарх видав такого листа 6 листопада 1589 р. В листі цим знову згадується й друкарня,— здається, східне духовенство відчувало потребу заведення її більше, як самі львовяне. «Пришли ко нам Братство Успенія,— писав патріарх,— гражане лвовськіє, иже имеют нужную потребу ново будовати храм Успенія Пресвятыя Богородица, состарилый и разтлен суще прежде; таже и штанбу от рук єврейскій искупити, юже застави Феодор Москвитинин». Патріарх закликає складати пожертви братчикам, що підуть збирати їх з його листом, «да сіи от вашей милостыни и вспоможенія возмогут храм ново збудовати Божія Матере Успенія, таже и стамбу выкупити от жида»**. Як бачимо, друкарні не викупили ще й в кінці 1589 р.

Але школа вже працювала, а тому Братство почало дбати про відповідне благословення для своєї праці. І 1589 р. в листопаді місяці Братство отримало собі дуже важну грамоту вселенського патріарха Єремії; в цій грамоті під п. 3 читаємо: «Мають волность братство Успенія Богородица друковати невозбранно священныя книги церковныя при-

---

* Дехто з дослідників гадає (див.: Збірник Львівської Ставропігії. 1921. Т. I. С. 325), ніби таке піняве урядження друкарні було може наслідком якогось спротиву стародумів-писарів, бо друкарство ніби зменшувало їм доходи за писання книг. На таку гадку нема підстав. Не треба забувати, що аж до XVIII в. писана книжка все була дешевшою від друкованої і не страчала своєї поваги; навпаки — спочатку друкована книжка часто мала собі злу славу. Спочатку заведення друкарства особливо не зашкодило писарям; друкарство заступало їх дуже поволі і все давало їм добрий матеріал до списування, а тим самим давало й заробіток. Списування з друкованих книжок довго було в нас звичайною річчю; пор. такі часті вирази в наших стародруках, як, напр.: «Хотящій прочитати и преписовати сію книгу» (забудівське «Євангеліє Учительное» 1569 р.) і т. п.

** Листа писано грецькою мовою. Див. його в «Архиве Ю.-З. Росс.». Ч. I. Т. X. С. 442—443; тогочасний переклад див. в «Юбил. изд.» № 86, а також в Diplomatа. С. 68.

лежно и з великим опатренем, не токмо часословцы, псалтыры, апостолы, минеи, и треоды, требники, синаксары, евангеліє, метафрасты, торжники, хроники сиречь летописцы, и прочая книги богословов церкви нашае Христовы, но и училищу потребные и нужные, сиречь грамматику, пиитику, реторику и философію *. Це була для Братства великої ваги грамота, і її підписали, крім патріарха, також єпископ Луцький Кирило Терлецький та єп. Галицький Гедеон Балабан.

Але грошей потрібно було дуже багато, бо Братство будувало собі церкву, заводило школу, і вже на третьому місті стояла друкарня. Отож Братство вживало різних засобів, щоби роздобути коштів. Так, ще 8 жовтня 1590 р. воно просить своїм листом архієпископа молдавського Георгія, щоб він зібрав їм пожертв на їхні потреби. «Учините, ваша милость,— писало Братство,— и с иными паны и христианы малую милостиню для потребы церкви и для школы и друкарни, котрая найдется зде у нас. Тепер будуется церков и школа и дом для друкарни **. Як бачимо, ще в кінці 1590 р. друкарня братства не працювала.

З якого ж часу розпочала братська друкарня свою нормальну працю? Звичайно дослідники повторюють давнє твердження Д. Зубрицького ***, ніби братська друкарня розпочала свою працю вже 1586 р., надрукувавши відозву єп. Гедеона; а А. Петрушевич **** початком друкарської праці цієї друкарні рахує навіть 8 листопада 1585 р., коли була видрукувана перша відозва єп. Балабана; А. Криловський ***** повторює ці твердження *****. Але для такого твердження нема підстав,— друкованих цих грамот до нас, здається, не збереглося.

Нормально працювати братська друкарня стала лише десь з початком 1591 р. В цей час, 17 січня 1591 р., приїхав до Львова митрополит Київський Михаїл і віддав до друкарні видрукувати грамоту патріарха Єремії ще з 1589 р. (заборона приносити до церкви для посвячення м'ясо та пироги на Великдень та Різдво), разом з своєю грамотою; ці грамоти й вийшли 23 січня. Крім цього, професори та студенти львівської братської школи вітали митрополита пишним панегіриком ¹², який теж надрукували 1 лютого цього

* Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 40.

** Юбилейное издание. № 87. С. 60.

*** Historyczne badania. С. 15.

**** Хронологическая роспись. № 3.

***** Львовское Старопигиальное Братство. № 69 і 70.

***** Те саме твердить і Харлампович у «Западно-русск. правосл. школы». С. 288.

року *. Ось оце й були найперші друки львівської братської друкарні.

В другій половині цього року, здається в місяці вересні або в початку жовтня, з друкарні нарешті вийшла й перша друкована поважна книжка, підручник для братської школи «Грамматика доброглаголиваго Єллино-словенскаго языка» **. В передмові до цієї книжки розказано про перші кроки Львівського Братства. Отже, початок функціонування братської друкарні (на Граматиці зазначено, що вона вийшла «Во Львови. В друкарни Братской») треба рахувати тільки з 1591 р., цебто на років 12 пізніше друкарні Остріжської ***.

Всі ті привілеї та грамоти, яких здобуло собі Братство від патріархів Якима та Єремії, зробили його вільним від всякого догляду місцевого єпископа Гедеона; Гедеон, звичайно, не міг примиритися з таким приниженням своєї влади, і звідси й розпочалася його запекла боротьба з Братством. Щоб забезпечити себе від Гедеона, Братство весь час пильнує роздобути собі якнайбільше різних привілеїв та благословень, менше дбаючи про поліпшення самої справи.

Року 1591 в Бересті ¹³ відбувався православний собор, і Братство послало на нього двох своїх представників з скаргою на Гедеона і з проханням благословити працю Братства. І митрополит Київський Михайло Рагоза 27 жовтня 1591 р. від імені Собору поблагословив Братство; про братську друкарню в грамоті читаємо: «друкарню утвержаємо в Львови и в Вильни» ****. Пізніше, 20 січня 1592 р. митрополит Михаїл підтвердив цю Соборну грамоту і закликав вірних допомагати своїми щедрими пожертвами Братству, бо братчики «церков знову заложили муровати, и вси домы церковныя, шпиталь, школу и друкарню» *****.

Борючись з Братством, і не визнаючи його різних привілеїв, єпископ Гедеон Балабан постійно покликувався на те, що він, єпископ, має відповідного *королівського* привілея на єпископію, відмінити якого ніхто не може, навіть

---

* Панегірика передруковано в «Русск. Ист. Библ.». Т. XIX. С. 61—75. Про нього див. статтю С. Голубева в «Кіев. Епарх. Ведом». 1874. № 5—6.

** Про час виходу цієї книжки можна догадуватися з того, що 11 жовтня 1591 р. Богдан Сапіга дякує Братству за присилку двох примірників Граматики. Див.: Monumenta. С. 310; за те ж дякує 22 жовтня 1591 р. і Хведір Скумин. Ibid. С. 316—317. Книжка вийшла на 182 картки, видання досить примітивне.

*** Пор. проте випадок із ченцем Миною, нижче.

**** Monumenta. С. 320; Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. № 43.

***** Там само. С. 328. Ця грамота написана на підставі передмови до Граматики 1591 р.

патріарх. Отож Братство надумалося роздобути й собі *королівського* привілея; цей привілей поміг би Братству боронитися також від різних польських інституцій, особливо від львівського магістрату, що постійно перешкождали його праці. Братство попросило сильних магнатів, своїх приятелів — князя К. К. Остріжського та Хведора Скумина-Тишкевича заступитися за них, і наслідком цього 15 жовтня * 1592 р. король і видав Братству відповідного привілея, в яким затвердив і право Братства на друкування книжок **.

Року 1593 Братство одержало від патріарха Царгородського Єремії грамоту на ставропигію, цебто на повну незалежність від місцевої духовної влади; в цім важнім акті читаємо, що львівський братський заклад «да пребывает свободный и непопираемый от всякого лица митрополитского и епископского, едину свободно знаючи и имеючи главу его, наше смиреніе, и от нея всякого устроенія и суду, управления же и влады чаючи и пріймующи» ***.

Ось таким чином повсталала львівська братська друкарня; роком 1593 закінчується перша доба історії її,— доба організування та урядження цієї друкарні ****.

Життя братської друкарні увесь час найтісніше було зв'язане з життям самого Братства. Переглядаючи історію львівської Ставропигіальної друкарні за весь час її існування, ми майже не знаходимо якихось радісних сторінок в цім житті. Року 1600 знову звернулося Братство з відозвою до громадянства, закликаючи на жертви. Розказує відозва про надмірні утиски народу українського, коли навіть «найменшой иглы и шилця, чим бы только человек жив быти мог, забороняют нам панове народу польского уживати». Часто зверталося вже Братство за допомогою, але «не подано нам руки помощи на все тое право ничего... Аж мужислимо до обцых людей с тим ся удавати». Про друкарню тут читаємо: «Друкарню письма греческаго и словенскаго, выкупивши за немалую сумму грошей, двинулимы за ласкою божією» *****.

---

* А не 12 жовтня, як то каже Д. Зубрицький. Hist badania. С. 16.

** Його надруковано в Зубрицького. С. 74—76; а також Мопіента. № 252. С. 389—391 і «Временник Ставр. Инст.». 1884. С. 146.

*** Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 76.

**** Відповідні матеріали про повстання цієї друкарні див. також вище на с. 84—87.

***** Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. Ч. I. С. 8—9.

Братська друкарня на перших порах містилася при Успенській церкві, в дуже невігіднім помешканні, бо власне церква тоді довго будувалася; ось певне через брак доброго помешкання ця друкарня на перших порах працювала дуже кволо і друки її з зовнішнього боку були досить примітивними, гіршими від Хведорівських чи Остріжських, та й було їх вже занадто мало.

Року 1608 помешкання друкарні стало потрібним для різних матеріалів та робітників до церкви, що тоді будувалася, а тому братську друкарню перенесено до св. Онуфріївського монастиря, що належав Братству, і уміщено в одній середній келії монастиря*; тут друкарня пробула аж до 1615 р. Друкарською справою зайнялися тут ченці, а управителем друкарні був ієромонах Пафнутій; так, на видрукуваній тут 1614 р. книжці («Книга о священстве») читаємо, що книжка вийшла «в Лвови, в друкарни братской Ставропигія, в обители ст. Онуфрія. Трудом иже тамо Киновіатов, ієромонаха Пафнутія и прочіих». Під час перебування в св. Онуфріївськiм монастирі видруковано три книжки**.

Року 1614 в Молдавії пробував патріарх Олександрійський (потім патріарх Царгородський) Кирило. Братство вислало до нього з листом своїм братчика Романа Красовського; відповідаючи, патріарх писав 26 квітня 1614 р. і про друкарню: «Що тыжся тычет типографіи, т. е. друкарни, добре то чините, же за стараня около того пилне ся уймае, яко бы книги потребны на свит выдаваны были. Не менші бовим и тое собою православію ратунок дае, и прето и мнихов, которые там тою ся типографією у вас бавят, заховуйте, абы з радостію такое дило отправовали, а не вздыхали на кого з вас противного. А если бы теж якіи пожиток с тое друкарни мел вам приходити, теды на посполитую потребу братскую власную нехай обертан будет, и жаден абы до своего пожитку таковой дохуд не смел соби привлащати, кгдым ест повинны барзей з своих власных маетностей на тое давати, а не иж бы що не ест чие власное за себе брати»***.

Зараз же по цьому, 8 травня 1614 р. знову писав той же патріарх: «А особливе в Онуфрію, яко дошло нас слышати, же и неяких типографов мнихов мае, котрые великое ста-

---

* Zubrzycki. С. 18. Криловський. Львовское Ставр. Братство. С. 266; Czolowski A. W sprawie klasztoru i dzwonnicy OO. Bazylianów. Львів, 1909. С. 12—13. Див. також Шематизм на 1867 р., Львів. С. 5.

** Див. Каратаєв. № 200, 215 і 219.

*** Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. Додатки. С. 201—202.

ране мають, якобы през виданя книг много доброго народи христїанскому з друкарни вашей собою учинили, сконд и любовь ваша братская тишится и радуєт и славу маєт, яко тыє, котрыє таковыи друкарни промыслом своим набыли. Хвалимо теды тых то там мнихов на грунти вашом для их так доброго предсявзятя, если тылко праве а верне в том вам служат, а дило тое доброе пристойне отправають. Хвалю теж не менше и вас, яко тых, котрыистеся о так реч зацную мати ся у себе постарали» *.

Десь на початку 1615 р., в місяці січні, з друкарнею трапилась неприємна подія. В той час приїхали до Львова митрополит Веніамин Рутський та єпископ Володимирський Ілля Мороховський, обидва уніати. Захотіли вони оглянути братську друкарню, а тому — без дозволу й відома Братства — з слугами своїми «квалтом» прийшли в св. Онуфрійський монастир. Побачивши знаних владик і думаючи, що це будуть силою відбирати монастиря, братчики «дзвонили на квалт», збігся народ — і «сталася битва»: побили слуг владичних, а до того й самих владик **. Полагодження цієї справи дорого обійшлося Братству, а тому воно поспішило того ж року перенести друкарню знову ближче до себе, до церкви Успіння, де почувало себе міцніше.

На весні 1616 р. вигоріла Руська вулиця у Львові; погоріли й доми церковні, а разом з тим згоріло й багато друкованих книжок, хоч саму друкарню таки врятували ***. Але гірше була справа через 12 років: 1628 р. трапився у Львові знову великий пожар, і тоді цілком згоріла братська друкарня, врятували тільки друкарський станок та літери...**** Вся тяжка довголітня праця Братства пішла з димом...

Але Братство тепер вже само добре розуміло силу друкованого слова, а тому негайно взялося за відновлення зруйнованої друкарні; знайшлися й щедрі добродії, що не пошкодували коштів на цю справу; це були: староста Старосельський Дмитро Карлочи, що дав на це 500 злотих, а також: воевода молдавський Мирон Бернавський та архимандрит Києво-Печерський Петро Могила¹⁴. Отже, скоро друкарню відновили, і вже 23 березня 1630 р. з нововідбудованої друкарні під управою А. Скульського вийшли «Вирши з Трагодїи Х(ристо)с пасхон», присвячені як «снопок першій жнива» Мирону Бернавському; а в кінці цього року,

* Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. Додатки. С. 204.

** Zubrzycki. С. 18—19; Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 344—345; Криловський. С. 95.

*** Zubrzycki. С. 19—20; Криловський. С. 266.

**** Там само.

15 грудня вийшов Октоїх. В передмові до Октоїха читаємо про останні події в братській друкарні: патріарх поблагословив, «да типографія станет, во преподаяніе книг божественнаго учительства. Типографія убо, иждивеніем многим, яко дило преизящно и вещь многоценна, прилежаніем братским составленна бывши, последи прежде лет неких, огню лютому, попушеніем Божиим на град пришедшу, со иними и та сожжена нивчтоже бысть. Обаче же мы» з відповідного благословення «сподвигохомся на дило сіе честное, дабы огнем падшуюся типографію паки воздвигнути, еже и со мнозем трудом и иждивеніем, сосуд сей, яко многочестный, возставихом» *.

По цім знову розпочалося важке життя братської друкарні, знову Братству доводилося боронити її від численних ворогів, що нападали на друкарню зо всіх боків. Братство пильнує забезпечити себе королівськими привілеями, але й вони мало помагали. Так, 1638 р. король Володислав IV¹⁵ видав привілея на друкарство у Львові друкареві Михайлу Сльозці¹⁶; це руйнувало інтереси Братства, а тому воно просило короля, щоби він знову підтвердив їм права, надані грамотою ще 1592 р. Володислав IV, звичайно, за відповідні приношення, 30 листопада 1639 р. видав привілея також і Братству (але не уневажнивши привілея Сльозці)... Цим новим привілеєм Володислав підтверджував всі права, даровані Братству грамотою 1592 р., а також надав їм виключне право друкування церковних книжок **. Пізніше, 10 жовтня 1669 р. король Михаїл, підтвердивши попередні права, дозволив друкувати й книжки світського змісту, але не противні королівській владі та римській церкві ***.

Багато раз купувало собі Братство королівські привілеї, але вони мало йому допомагали, бо королі легко видавали ці привілеї також і другим особам. Так, 1651 р. трапилася з братською друкарнею така тяжка пригода. Цього року, 7 серпня, розбивши козаків під Берестечком¹⁷, заїхав до Львова король польський. До короля прийшли львівські братчики і подали йому супліку¹⁸ (додавши 100 червінців). Братчики сердечно привітали короля з перемогою над «реbellянтами» і просили наказати, щоби не порушувалися права «убогої нації» руської. Але як тільки виїхав з міста

* Сопиков В. Опыт рос. библиографіи. Спб., 1813. Ч. I. № 755.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. № 80. С. 182—183.

*** Там само. № 251. С. 674—675.

король, зараз же до львівського міського уряду явивсь уповноважений від Станіслава Студзинського, хорунжого Гостинського, і показав нову грамоту короля, що нею, ніби *in re caduca*, віддавалися львівські руські друкарні — братська та Сльозчина, — хорунжому Студзинському... Львівський уряд негайно охоче секвестрував¹⁹ братську друкарню, а Студзинський почав нею розпоряджатися як своєю. Братство рішуче запротестувало і негайно кинулося за обороною до всіх своїх визначних приятелів, і тільки 1652 р., витративши на це великі кошти (лише по одному рахунку, головним чином на дарунки, пішло 1245 зк. 27 грош. *), вдалося вернути собі власну друкарню... **

Ось так, при надзвичайно гірких обставинах точилося життя братської друкарні. Постійно вона боронилася від різних непередбачених нападів, і ці напади дедалі ставали все більшими та дошкульнішими, бо Братство вперто не приймало унії, а за це до нього всі чіплялися. Нарешті знайшли таки спосіб, як перемогти цю впертість Братства: львівський еп. Йосиф Шумлянський, вже від 1678 р. таємний уніат, заклав собі власну друкарню і почав підривати матеріальні інтереси Братства. Братство не витримало й капітулювало: 2 травня 1708 р. прийняло унію й воно ***.

Але не спасла братську друкарню й унія, і друкарня почала помалу занепадати в своїй праці, бо тепер мала рахувати тільки на власні сили, тоді як до 1708 р. Братство працювало при значній допомозі визначних православних меценатів, вкупі з вищим духовенством. Так, після Замостського собору 1722 р. знову посипалися на Братство різні нагінки, вже від своїх. Львівський єпископ Афанасій Шептицький²⁰ намагався, щоби Братство підлягало йому та щоби давало йому свої видання на цензуру; він повідомив нунція²¹ в Варшаві, що видання братські заражені «схизмою» і досяг таки того, що братську друкарню та всі видання її секвестрували. Братство поскаржилось до Риму; справа затяглася на довгі роки, і тільки 9 вересня 1727 р. Рим зняв цей секвестр, але для ревізії братських видань призначив спеціальну комісію, яка мала переглянути всі братські видання і викреслити з них усе, що знайдеться противне римській церкві. Ця комісія працювала два роки (1730—1732), збрала багато різних книжок з цілого краю «і за цей час знищено багато давніх книжок, що їх запідозрено

---

* Архив Ю.-З. Росс. № 251. Ч. I. Т. XI. С. 415.

** Криловський. С. 116—117, 265, а в додатках № 69 і 70. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 171—178.

*** Zubrzycki. С. 28—29.

«о одszczępieństwo», не тільки в друкарні, але в цілім краї»... *

Не встигла покінчитися ця пригода, як на братську друкарню впала нова: василіани з Почаївського монастиря на початку лютого 1732 р. внесли свою скаргу нунціатурі²² до Варшави, ніби в братських львівських виданнях багато протинного католицькій вірі. Справа ця знову вимагала від Братства великих коштів і тяглася доти, аж поки Почаїв²³ не перейшов до Росії... **

Цікаво підкреслити, що 28 лютого 1707 р. цар Петро I, знаходячись тоді в Жовкві²⁴, видав Ставропигіальному Братству свою грамоту на вільний продаж книжок на Україні. «Дабы посланных изо Олвова,— наказував цар,— когда пошлютца на Украину в наши царского величества Малоросійские города два или три человека с церковными на продажу книгами... и их с теми книгами до Малоросійских городов чрез те места, егда им случитца ехать, где войска наши обретаютца, пропусчатъ без задержания, не чиня им в пути их озлобления» ***.

Розповівши докладно сумну зовнішню історію братської львівської друкарні****, спинюся тепер хоч коротенько на її внутрішнім житті.

Звичайно Братство віддавало свою друкарню під заряд якомусь управителеві і з ним складало певну умову. Спочатку управителями братської друкарні були монахи, напр. Мина (перший управитель), Пафнутій, Памва Беринда і др.; але скоро Братство почало закликали до себе на службу по можливості фахових людей, вже світських, напр. Йосиф Кирилович, Іван Кунотович, Михайло Сльозка, Андрій Скульський, Дмитро Кульчицький, Семен та син його Василь Ставницький, Степан Половецький і др. Управителі самі підбирали собі потрібну «челядь» (складачів і др.) і друкували Братству книжки звичайно за плату від окремого примірника; крім цього, їм давали ще й певний процент книжок (від 5 %) цілого накладу («прикладка»).

За всею друкарською справою від Братства доглядав

---

* Zubrzycki. С. 29; Криловський. С. 286; Временник на 1885 р. С. 125. Пор. ще: Zubrzycki. С. 16: «Inne do służby Bożej służące książki po przywieciu unii wytepięone zostały».

** Свенціцький Іл. Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 328—329.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 614.

**** Дальшу історію цієї друкарні див. ще далі в інших нарисах цього VIII розділу.

«дозорець» — обраний братчик; ціла друкарня — управитель та челядь — мусила поважати дозорця, що доглядав за порядком. На річних зборах Братства цей дозорець докладав про друкарську справу*.

Перші друковані богослужбові книжки не всі мали добрий текст; часто бувало й так, що сам друкар вибирав собі текста до друку по своїй уподобі. Щоб запобігти цьому, ще на Берестейському соборі 1596 р.²⁵ постановлено, щоби митрополит та єпископи пильніше доглядали за друкарнями своєї єпархії та контролювали книжки, що виходять з цих друкарень**.

Отож Братство, перше ніж друкувати якусь книжку, спочатку добре виправляло текста її, і вже потім приступало до друку. Правда, цілком нових видань Братство випустило зовсім не багато, — воно переважно передруковувало вже десь друковані книжки, а тому особливого клопоту з вправленням тексту книжок звичайно не мало.

Енергійний митрополит Київський Петро Могила, як екзарх²⁶ Вселенського патріарха, рішуче вимагав від Львівського Братства, щоби воно подавало йому на цензуру всі свої видання ще перед їх друкуванням. Так, 19 лютого 1637 р. Петро Могила грамотою своєю благословляв Львівське Братство і підтверджував його права, але разом з тим митрополит наказав: «Аби без благословенія Архієрейського нашого жадних книг друкувати в друкарні братской Лвовской не важылися» під загрозою прокляття***. Звичайно, Братству були дуже не до вподоби такі накази митрополита, воно протестувало проти них на своїх зборах і навіть скаржилось на Могилу патріархові, але все-таки мусило рахуватися з дуже впливовим митрополитом-екзархом****.

Львівське Братство — найстаріше церковне братство на всю Україну, і тому слава його перенеслася й на братську друкарню, і вона дійшла до нових часів з «славою, віками не стираемою». Львівська ставропигіальна друкарня від

---

* Криловський. С. 270—274.

** Акты Зап. Росс. № 48. П. 5. Коли частина вишого українського духовенства перейшла таємно на унію, то просила польського короля, щоби він піддав братства їхньому доглядові. І король своєю грамотою 2 серпня 1595 р. передав їм братства, школи й друкарні, щоби всі ці установи були під наглядом митрополита, а крім цього — і під вищим контролем католицької церкви... Див.: Акты Зап. Росс. IV. № 79, а також Харламповича «Западнорусск. прав. школы». С. 282. Але римокатолицький пагляд над виданнями братської львівської друкарні почався лише з 1730 р.

*** Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 87.

**** Криловський. С. 166—167, 266.

найдавнішого часу, з 1591 р. працює невпинно, без перерви аж до нашого часу, і в цім відношенні це найстаріша друкарня не тільки на всю Україну, але й на цілий слов'янський світ. Лише за час з 1591 по 1722 рік з цієї друкарні вийшло понад 138 назв книжок, більше 160.000 примірників *. Львівські друки широко розходилися не тільки по цілій Галичині, але й далеко поза межами її — по Волині, Поділлі та Київщині, а також і по інших краях православного світу: в Молдавії, Болгарії, Сербії, Білорусії, Москві; такий широкий терен культурного впливу братських видань був аж до 1708 р., відколи цей терен почав помалу зменшуватися лише до території самої Галичини.

Львівська братська друкарня — це перша на Україні друкарня, що по-купецьки поставилася до друкарської справи. Всі попередні спроби друкарства не були міцними і не довели до постійного друкарства, бо звичайно книжки друкувалися на кошт якихсь окремих добродіїв-меценатів, що видавали декілька книжок, а потім ставали байдужими до друкарської справи. Друкарня Остріжська розпочала свою працю десь на роки 12 раніше Львівської, але через те, що була виключно справою меценатською, загинула десь по 36 роках життя.

Великі доходи з своєї друкарні Братство пускало виключно на братські культурні цілі, — на ці кошти утримувалися: школа, шпиталь, сама друкарня, Успінська церква з причтом, св. Онуфріївський монастир; допомога бідним йшла також з доходів друкарні.

Але, підкреслюючи великі заслуги Львівської братської друкарні в історії української культури, мушу зазначити також і деякі негативні риси її. Правда, ці негативні риси братської друкарні цілком впливали з таких же рис самого Братства.

Найбільшою негативною рисою наших давніх церковних братств було їх надмірне стремління до повної волі, до теї волі, що межує з сваволею. Ось ця «воля» братств і налякала нашу ієрархію і змусила її в унії шукати захисту від постійного вмішування в єпископські обов'язки різних «шевців-кравців». Таку ж свою волю головні братства — Львівське та Віленське — перенесли й на друкарство. В інструкції братчикам на Берестейський собор 24 червня 1594 року ці братства егоїстично домагалися: «...щоби друкарня була тільки у Вільні та у Львові, і щоб не вживали церковних книжок із інших друкарень» **. І ось це западто вузьке

* Криловський. С. 307.

** Архів уніатських митрополитов. № 168. Див.: Харлампович. Западнорусск. прав. школы. С. 283.

міркування стало провідною задачею Львівської братської друкарні на ціле її життя: вона всю свою силу вживала на те, щоб добути собі найрізніших привілеїв, а потім, добувши їх, пильно стежила, щоби хтось часом не заклав своєї друкарні. Це цілком вбивало приватну ініціативу, не давало друкарству розвиватися, і тому в давнину так мало було друкарень на галицькій землі. Коли ж хтось-таки закладав собі друкарню, Братство вперто процесувалося з ним, витрачало на це величезні кошти і таки досягало свого — вбивало нову друкарню... Право було заспокоєне, хоч і на шкоду українській культурі.

Самі видання братські з зовнішнього боку дуже бліді та шаблонні; якихось розкішних видань, скажемо таких, як київські, або хоч таких, як видання Балабанівські, Братство, звичайно, не робило. Друкувало Братство майже виключно книжки богослужбові, небагато шкільних, а світських і зовсім вже мало*. Власно кажучи, рівняючи на можливість, Братство видало дуже не багато, та й в тих виданнях, що випустила братська друкарня, багато було однакових простих видань.

Але ці негативні риси проте не зменшують ваги Львівської братської друкарні в історії української культури. Ні одна українська друкарня не зазнала такої трагічної долі, якої зазнала власне ця друкарня. Ціле життя своє — а життя це були довгі віки — ціле життя своє вона боролася з численними ворогами і більшість сил своїх витрачала на свою оборону, часто на оборону самого свого існування; де вже там було дбати про поліпшення друкарської справи... Ось цієї обставини праці найстарішої української друкарні — її постійного підневільного стану — не може забувати об'єктивний дослідник.

Пригадаю, накінець, що з цієї ж друкарні приїхав до Києва Памва Беринда, перший постійний вчений друкар київський, котрий з великою користю працював в Київській Лаврській друкарні аж до смерті своєї, до 1632 р.

У Львові зберігається багато різних матеріалів для висвітлення цікавої історії цієї славної друкарні: «Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львови» Іл. Свінцицького, 1908 р., на с. 89—174 зазначає багато матеріалів для цього; у виданнях ставропигіальних — *Diplomata* та *Monimenta* 1895 р. також є досить для цього документів. І проте

* Правда, якихсь нових книжок (скажемо, полемічних) залякане постійними причіпками римо-католиків Братство друкувати й не могло, бо їх би знищили.

треба підкреслити, що ця славна друкарня ще й досі не дочекалася так заслуженої наукової монографії. В скорому часі, 1935 р., святкуватиме ця друкарня 350-ту річницю свого заснування, і, певне, вже хоч на той час матиме про своє життя відповідну монографію.

Про цю друкарню зазначу таку літературу:

Taxa ksiąg w seksternach jako i oprawnych w drukarnie Stawropigiańskiej uczyniona. Львів, 1761 (покажчик Finkla № 20176).

В а н д т к і е J. Historia drukarń w Król. Polskiem. 1826. Т. I. С. 384—385.

Z u b r z y c k i D. Drukarnia Bracka Stawropigiańska we Lwowie od 1586 do 1835 г. Див. його: Historyczne badania. 1836. С. 13—38. Праця оперта на архівних матеріалах, а тому ще й тепер не втрачає своєї вартості.

З у б р и ц к і й Д. Летопись Львовскаго Ставропигіального Братства//Ж. М. Н. Пр. 1849. Ч. 62; про друкарство не багато.

М а к с и м о в и ч М. Братская Львовская типографія. 1849. Див.: Сочиненія. 1849. Т. III. С. 678—682. Слабеньке.

W i s z n i e w s k i M. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 417—424.

Ф л е р о в І. Типографія Львовскаго Ставропигіального Братства. Див. його: О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 122—129.

Г о л о в а ц к і й Я. Ф. Начало и действованіе Ставропигіальскаго братства в Львове//Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860. С. 471—476.

Б ы ч к о в А. Ф. О весьма редкой брошюре, вышедшей из братской Львовской типографіи//Библиогр. Записки. 1861. Т. III. № 12. С. 578—581. Про брошуру 1591 р. на честь митрополита Рагози.

П е к а р с к і й П. Наука и литература при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 674.

Г и л ь д е б р а н д т П. Вновь найденная старопечатная книга «Тріодь постанная», изданная в 1707 г. во Львове//Древняя и новая Россія. 1877. Кн. III. 10.

Г о л у б е в С. Т. Петр Могила. К., 1883. Т. I. Додатки. № XXI, С. 167—171: Реестр книг львовскаго ставроп. братства; Т. II. К., 1898. Додатки № 47, 54.

Ч и с т о в и ч И. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

П е т р у ш е в и ч А. «О воспитаніи чад», во Львове, в друкарни Братской // Слово. 1609. XIII. С. 8—9.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная история книгопечатанія. Спб., 1889. С. 266—269.

Diplomata statuaria. Львів, 1895. Т. II.

Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis. 1895. Т. I. № 74, 79, 81, 89, 211, 212.

Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского Братства. Львів, 1886. Т. I. № 85, 86.

Харламович К. Западно-русские православные школы. Казань, 1898. С. 288.

Папков А. Братства. 1900. С. 13, 97—98, 189, 223.

Архив Юго-Западной России. К., 1904. Ч. I. Т. X. № 43, 47, 80, 134, 135, 176, 235, 245, 251, 279, 280. С. 78, 159—162, 497; Т. XI. С. 539—635: рахунки продажу братських видань. С. 648—668: рахунки будови друкарні з 1633 р. Т. XII. С. 353—469; див. також Показчика. Т. XII. С. 726.

Крыловскій А. С. Львовское Ставропигиальное Братство. К., 1904. 314+230 с. В цій праці на с. 263—307 розказано історію братської друкарні по такому змісту: початок друкарні, її управа; старання братства про вірність тексту друкваних книжок; умови друку книжок; приймання й ревізія видрукованих книжок; ціна й продавання книжок; місце, де продавалися книжки; друкар М. Сльозка; суд з Скольським А.; повний спис надрукваних братством книжок. В додатках див. № 37, 38, 25, 29, 30, 45, 47, 69, 70. Розвідка А. Криловського про братську друкарню — це найповніша (але не повна) праця із всіх, що писано про цю друкарню. — Рец. Титова Хв. Ів. в «Трудах Київ. Дух. Акад.» за 1907 р. Кн. III—IV. С. 138—170, додатки, — автор додає нових 18 книжок братського видання (с. 159—163). Річеву гарну рец. дав Ф. Срібний в 75 т. львівських «Записок». 1907. С. 171—195.

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви//Труды Киев. Дух. Академии. 1906. Кн. XII. С. 494—544. Це стаття проти ще рукописної рецензії проф. Титова на труд А. Криловського, головно в справі видань Ставропигиального Братства, — що додані Титовим 18 видань не були братськими.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы по истории западно-русской церкви (Вынужденный ответ на «Сказку про белого бычка» проф. Голубева). Труды Киев. Дух. Акад. 1907. Кн. VII. С. 275—311. Це відповідь на «Объяснительные параграфы» проф. С. Голубева.

Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии (ответ профессора Голубева профессору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским). К., 1907. С. 1—239. В цій книжці — де 9/10 зайва балаканина-сварка — есть

цікаві вказівки про львівські друки, напр., с. 32—43 про видання львівського Євангелія 1690 р. і др.

Мончаловській О. Типографія Ставропигійського Інститута//Временник Ставропигійського Інститута на 1907 г. С. 176—181. Це коротенька історія ставропигійської друкарні на основі праць А. Петрушевича про Хведоровича і А. Криловського та Ставропигіальне Братство.

Почаевская типографія і братство Львовское в XVIII веке//Волын. Епарх. Введом. 1909. № 35—38. Цінне.

Свенціцький Іл. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові та її видання//Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. С. 325—332. Це коротенький огляд історії братської друкарні; нового, в порівнянні з Зубрицьким, мало; в кінці дано цінний список братських видань, до того незвісних попереднім бібліографам. Петрушевичу та Криловському.

Возняк М. До історії почаївських видань XVIII в. Ударемнена умова Почаївської друкарні з львівською ставропигійською з 1796 р.//Записки. Львів, 1920. Т. 130. С. 107—119.

Крип'якевич Ів. Ставропигійська літографія в рр. 1847—1854//Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 143—159.

Возняк М. Доля друкарні Івана Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 46—48.

Спис дереворитників цієї друкарні за час з кінця XVII в.—1725 р. подає П. Пекарський: Наука и литература. Т. II. С. 674—675.

Спис видань цієї друкарні див. далі — в описах стародруків. Розд. XX. С. 2.

2. Михайло Сльозка і його друкарня

Історія львівської братської друкарні майже на чотири десятки років міцно зв'язалася з видатним львівським друкарем, Михайлом Сльозкою *. Ще молодим хлопцем прибув Сльозка до Львова, працював тут коло 40 років і доробився доброго маєтку та поважного стану серед місцевого громадянства.

Хто був з походження М. Сльозка, точно не знаємо; знаємо тільки, що скоро на пожарі 1628 р. братської друкарні, десь коло 1630 р., коли знову розпочинала свою працю дру-

---

* В актах це прізвище пишуть: Сліозка, Слюзка, Служка, Sliozka, Sluzka, Szluzka. Сам себе друкар писав: Сліозка.

карня, до Львова прибув з Литви* молодий друкар. Звідки саме прибув Сльозка до Львова, не знаємо; може з Білої Руси, а може й з Волині. Походженням був він, здається, з якоїсь священничої родини**. Друкарство полюбив Сльозка ще з дитинних років і ще замолоду почав навчатися його, про що свідчить і сам він, — в передмові до «Апостола» 1639 р.: Він був «от дитинства при знаменитом, а Церкви Божей благопотребном и многоплодном дили типографском выхованный, и по миру дарованія Христова в нем выщечонный»; також: «дило типографское, дило святое» йому «з дитинства привыклое»***.

Прибувши до Львова, Сльозка зараз же вступив на службу до братської друкарні, спочатку, здається, як товариш друкарський**** під управу друкаря А. Скульського. Трохи пізніше, коли Братство докладніше ознайомилося з Сльозкою, воно прийняло його 3 липня 1633 р. в свої члени*****. На молодого друкаря, що так добре знав друкарську справу, Братство звернуло більшу увагу і в скорім часі передало йому до рук всю свою друкарню, і Сльозка став управителем її.

Звичайно, праці в друкарні, що була знищена огнем 1628 р., було досить; але друкарня друкувала мало і Сльозці довелося займатися також і продажем братських видань. Як то було звичайним в той час, Михайло Сльозка був не тільки друкарем, — він був «человек способнейшій и (продажем книжок) пораючийся и по ярмарках ездячий и интролегатор»*****, до того вмів ще й різати літери. В той час друкарі та переплетники звичайно були й продавцями книжок; отже Сльозка скуповував собі книжки й розвозив їх по ярмарках*****, і тим дуже добре заробляв, а тому

* Що Сльозка птйбув з Литви, про це першим каже Д. Зубрицький (Historyczne badania. С. 20), але відомі мені акти про це ніде нічого не говорять.

** В пом'янніку Сльозків: «Род и дом в Богу зешлого славетнаго п. Михаила Слюски типографа, обывателя Лвовского» на першій місці значаться: еромонах Самуїл, священник Варлам, монах Ісаїя, інокія Єлена. Див.: Архив. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 493.

*** Звичайно, Сльозка був православним, про що свідчить вся його діяльність; думка Бандтке (Hist. druk. w Krol. polsk. С. 403) ніби Сльозка був католиком, не має підстав.

**** Z u b r z y s k i. Historyczne badania. С. 20.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 95. А. Петрушевич (Сводная Летопись. 1600—1700 р., додатки. 1891. С. 368) хибно подає, ніби Сльозка вступив до Братства 1656 р.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 134.

***** Так, 2 березня 1638 р. Сльозка вніс до Володимирських гродських книг скаргу на кривду, яку йому зроблено під час продажу книжок на ярмарку Володимирським. Див. книгу Київського Центр. Архіву № 1005. Л. 436.

скоро став людиною заможною. До того Сльозка у Львові добре оженився і цим ще збільшив свій маєток*.

Але добрі братські книгарські заробітки не давали спокою Сльозці: він працював тільки для других і не мав стільки, скільки хотів. І отож у Сльозки рано зароджується думка закласти собі власну друкарню. На це трапився й слушний випадок: помер у Львові друкар Ян Шелига і його польську друкарню й закупив собі Сльозка**.

Але треба було добути ще відповідного дозволу на друкарню у місцевого латинського арциєпискупа²⁷. Сльозка сподобався католицькому владиці — Станіславу Гроховському з Гроховець, арциєпискупу Львівському, опату Січехівському, і той видав йому 5 серпня 1638 р.*** свою грамоту. Але арциєпискуп не тільки видав Сльозці свою грамоту, — він поклопотався за нього перед королем Володиславом IV, і той 30 грудня того ж 1638 р. видав Сльозці привілея на друкування у Львові книжок не тільки латино-польських, але й слов'яно-руських****. Ось з того часу Сльозка й набув собі пишного титула: *Famulus Michael Sloska, reverendissimi archiepiscopi Leopoliensis typografus******.

Набувши собі право друкувати книжки, Сльозка друкує вже з 1638 р. панегірики мовою латинською. А 1639 р. він видрукував (мовою польською) панегірика на честь львівського єпископа Єремії Тисаровського, але з цим панегіриком трапилася велика неприємність. На заголовку панегірика стояв хрест, і це й не вподобалося католицькій львівській консисторії²⁸; з її наказу надруковану книжку згальнено публічно з церковного амвону «*jako piósńke weselna*». Крім цього, консисторія приказала Сльозці доставити до уряду всі екземпляри «Аврори», а коли це зроблено, Сльозці наказано «*zagładzić*» хреста на книжці в присутності уповноваженого від консисторії; по всьому «Аврору» спалено, а друкаря покарано штрафом на користь костела, наказавши йому, щоб більше подібних праць не друкував. Автором «Аврори» був, здається, Кирило Ставровецький*****.

* Zubrzycki. С. 21.

** Там само. С. 21—22. Шелига Ян, краківський друкар, переніс свою друкарню в Доброміль, де 1615 р. надруковано, між іншим, «*Dialog o obrońie Ukrainy*», а пізніше в Львів. Див. *Bandtkie*. С. 72—77; Петрушевнич А. *Сводная Летопись, 1600—1700 р.*, додатки. 1891. С. 67.

*** По Криловському, додатки. С. 147. Це було не 1638, а 1636 р.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 178—180.

***** Там само. С. 179.

***** Голубев С. *Петр Могила*. Т. II., додатки. С. 166, 478—479; *Bandtkie*. *Ilist. druk w król. Polsk*. Т. I. С. 403. *Wiszniewski*, Т. VIII,

В той же час Сльозка робить собі добрі інтереси з братськими виданнями. Так, 9 квітня 1638 р. на зборах Братства відбулася така характерна подія. Братчик Гаврило Лангиш, як брат старший, прихильник Сльозчин, виголосив промову, що Михайло Сльозка хоче добро вчинити Братству — згоден купити гуртом братські видання, — Євангелія, Псалтирі та Служебники. Ніби Сльозка довго відмовлявся від цього, але він, Гаврило, таки умовив його купити ці книжки, а гроші виплачувати ратами. Але при голосуванні справа розбилася: «єдны (братчики) позволили й ради были такому купцеви, другие ганили и позволить не хотели», а треті «конца не чекаючи, отишли»... І справу «до болшости братий одложено» *.

Звичайно, набутих собі привілеїв Сльозка не міг затаїти, — про них скоро довідалося Братство, а довідавшись, зараз же звільнило його від управління друкарнею і розпочало з ним судового процесу, бо ж воно само мало королівського привілея на виключне право друкування русько-слов'янських книжок.

Але Сльозка не дрімав. Він негайно звернувся до патріарха Царгородського і випросив у нього, з підписом 12 східних митрополитів, грамоту на свою нову друкарню. Одержавши цю грамоту від непоінформованого патріарха, він попросив благословення також і від київського митрополита Петра Могили. І 19 липня 1639 р. також і митрополит поблагословив Сльозку «на друкованье в друкарни своей вшеляких церковных и учительных книг кгрецким, словенским к русским діалектом, ведле даннаго ему от святейших патріархов благословенія», але, правда, поставив і свою невідмінну умову, щоби рукописи перед друком висилати йому для перегляду і затвердження **.

Братство про порушення своїх прав негайно повідомило короля Володислава IV і той 30 листопада 1639 р. видав Братству нового привілея, в якому підтвердив всі права Братства на друкарство ***, але привілею, виданого Сльозці, не відмінив, і з того повстало для Братства багато різних неприємностей.

Сльозка не звернув жодної уваги на нового королівського привілея, бо такого ж самого мав і він в своїх руках, а

С. 422; Józefowicz. Kronika miasta Lwowa. Львів, 1854. С. 37; Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 497 і 513.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 133—134. З актів не відомо, чи купив-таки ці книжки собі Сльозка.

** Київ. Епарх. Ведом. за 1873 р. № 22. С. 650—651.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 182—183.

місцевий магістрат, за допомогою арцибіскупа Гроховського, охоче підтримував Сльозку. І 8 червня 1639 р. вже з власної друкарні Сльозки вийшов «Апостол» на 273 листи — «овоц першій типографіи моеї», як писав Сльозка в передмові. На книжці зазначено, що вона виходить «за привілеєм его Королев. Милости, а за благословенієм святийших Патріархов, и прв, его мил. господина отца Петра Могили, митрополита Кіев., Галиц. и проч. Во Львови, в Типографіи Михаила Сліозки». Книжка вийшла з гербом Петра Могили і з відповідними віршами на герба. В передмові Сльозка підкреслив, що за цю свою працю він витерпів «великое преследоване, ненависть и перешкоды», звичайно, від Братства. «Єднак,— пише він,— не зошло ми в том дили збавенном на великом преследованю, ненависти и прешкодах, так же юж праве на умысли ствожоный будучи, понехати его из великою моею, а праве не поветованою шкодою, промысл и способ выживеня своего позоставити предся бралем, бы мя не отживляла побожная и святая единого з учителей церковных рада и наука, где так мовит: гды который христіанин почнет добре жити, палати добрыми учинками, и свитом гордети, в самой новости дил своих терпит гонителей и противников, озяблых христіан. Если же зась вытрвает и оных звитяжит, сталым будучи, и не устанет в добрых дилах, тые ж самыє нам повинуются, которые пред тым заказовали». Ось це останнє переконання стало провідною програмою цілого життя Сльозки.

Нова друкарня Сльозчина порушувала матеріальний стан ставропигіального Братства, особливо ще тому, що видання Сльозки були дуже гарними. Вигравши справу в короля, Братство в 1640 р. посилає окреме посольство до нового вже патріарха Царгородського Парфенія з своїм листом; в листі цім Братство пише, що Михайло Сльозка заснував у Львові свою друкарню на шкоду братській, що він незаконно роздобув собі навіть грамоти від попереднього патріарха та від митрополита Петра Могили; Братство просило вернути їм порушені права*.

Патріарх милостиво прийняв депутацію львівського Братства і задовольнив їхнє прохання: в травні 1640 р. він видав Братству свою грамоту, за 16 підписами, і знову підтвердив всі попередні права Братства на друкарство; грамота, видана Сльозці, цим касувалася**. Зараз же по тому, в червні 1640 р., патріарх Парфеній написав листа

---

* Братського листа надруковано у С. Голубева. Петр Могила. Т. II. Додатки. С. 176—179. № 45.

** Там само. № 47. С. 182—184.

київському митрополитові Петру Могилі, наказуючи йому відібрати від Михайла Сльозки виданого йому привілея на заведення друкарні і заборонити йому друкування книжок, щоби тим не порушувався патріарший наказ, не турбувалися львівські братчики і щоби вони не мали від того неправди та шкод*. Отже, як бачимо, з правного боку Братство виграло справу.

Але Братство не знаходило собі порядного друкаря і терпіло від цього шкоду, а тому бажало якось примиритися з Сльозкою. Так, 1641 р. в неділю Самарянина, «при собранію множайших братій», переговорювали з Сльозкою про друкування Тріюді. Але ні до чого з Сльозкою не договорилися «для недостаточного его слова, пред тым обещаного, и для заортовения ни в цене не подобной». По цьому все Братство говорило з Сльозкою, але він «к вопрошающим неподвижен просбе пребысть»... Тільки одного добилися: «заледве умолен был видети в том тыждню в друкарни братской прасы, аще угодни будут»**.

Сльозка в очі сміявся з Братства, а воно, не маючи доброго управителя для своєї друкарні, тільки несло шкоду. Напустили на Сльозку товариша й прихильника його, п. Лянгиша, але й той «не мог ниц у пана Михала справити», бо «был так п. Михал твердый, же не тилко п. Лянгиш, але и панове братия през увесь тот рок з ным се не могли сторговати для его високои цены и нееднословности, с чого били барзо жалостни»...***

В кінці впросили таки гордого друкаря хоч оглянути братську друкарню. Увійшовши в друкарню, Сльозка перед братчиками «признавал быти великую неготовость и зепсованье друкарских дел, примовлеючи всим п. братиям о недозоре, смехи з оных строячи»...****

В цей час вже працював у Львові друкар Андрій Скульський, що продав Сльозці свої руські черенки за 1500 злотих*****; ось його знову й запросило Братство на управителя своєї друкарні.

Але Братство бачило, що витворений стан йому некорисний, і тому змушено було таки миритися. І 29 червня 1643 р. Братство знову прийняло Сльозку до себе на управителя на таких умовах: 1) Сльозка зрікається свого права друкувати слов'янсько-руські книжки, щоби признає не-

* Братського листа надруковано у С. Голубева. Петр Могила. Т. II. Додатки. № 48. С. 185—186.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 140.

*** Там само. С. 141.

**** Там само.

***** Архив. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 440. Див. про це нижче, в розділі про А. Скульського.

важним виданий йому в 1638 р. королівський привілей; 2) Братство передає у вірні Сльозчині руки всю свою друкарню з тим, що всі великі видання він буде друкувати на користь Братства в числі 1200 примірників за певну умовлену плату від примірника; 3) менші видання Сльозка має право друкувати в братській друкарні, але своїм коштом, на свою користь, даючи Братству за це лише по 200 примірників кожної такої книжки, і 4) на всіх виданнях він буде зазначати друкарню братську, а не друкарню Сльозки*.

І Сльозка знову приступив до праці в братській друкарні, але особливо ретельно додержуватися підписаних умов він і не думав,— занадто вже безпомічні були в друкарських справах львівські братчики. Так, вже в першій книжці, що вийшла по примиренні, в Євангелії 1644 р., знаходимо на деяких примірниках підписа Братства, а на інших — підпис самого Сльозки**. Випускає він також і книжки, зазначаючи свою друкарню, напр. в Требнику²⁹ 1644 р. і др.

Не зрікався Сльозка й набутих собі привілеїв; навпаки, він їх збільшував. Так, 14 листопада 1645 р. він добув ще нову грамоту арциєпискупа Львівського Миколая Кросновського, який також признав його своїм друкарем. З цього привілею Сльозка звав себе часом: *Turographus illustz. loci ordinarii****.

Року 1646 трапилося з Сльозкою багато неприємностей. Київський митрополит Петро Могила, до того ж ще й екзарх царгородського патріаршого трону, не раз суворо забороняв Сльозці друкувати які будь книжки без його благословення, але цих заборон Сльозка не слухав і робив собі своє. В цей час допомагає йому львівський єпископ Арсен Желіборський³⁰, що постійно ворогував з Моголою, допомагає може якраз тому, щоби нашкодити Могилі.

В цей час розпочав Сльозка друкувати нові книжки — Номоканон³¹ та Служебник, що перед тим вийшли в світ з Києво-Печерської друкарні. Передруковував Сльозка ці книжки за допомогою єпископа Арсена Желіборського; книжки ці були тоді дуже потрібні, а тому жвавий друкар сподівався добрих прибутків. Але чутка про нові передруки Сльозчині раніше часу дійшла до Києва.

Петро Могила запротестував на такі поступки непокірного Сльозки. Так, 4 травня 1646 р. він послав львівському Братству такого листа: «Знать не тайно есть всим милостям вашим, яковые перешкоды от типограффа милостей

* Zubrzycki. С. 24.

** Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 520.

*** Криловській А. Львов. Ставр. Братство. Додатки. С. 146.

ваших п. Слезки друкарня наша Печерская, для его ново-
взниклои друкарни, з неошацованою шкодою монастырскою,
поносит, албовим, толко зачнемо яковые книги друковати,
он упережает, з умыслу на прикrostи нам чинечи. Прето
духовне его карати мусимо, ежели такового своего предсе-
взятого замыслу не понехает, и книг, которые тепер друку-
ет, не поперестанет: нехай будет проклят, зо всим анафеме
его предаем, и милостям вашим пилно приказуем, жебысте
милость ваша з ним жадного обцованя не мели и з ним,
яко проклятым, користовати не важилисе, под таким же
каранем духовным» *.

На другий день по цьому, 5 травня 1646 р., митрополит
написав Сльозці такого листа: «Выразне то не раз пока-
зало, и теперь показывает, же вы на згубу друкарни наше
Печерское (которая всему Російскому великою тихою
есть народови, и церкви Божое потребна), а ку неошацо-
ванной нашей шкоди и уйме, книги тые, которых у нас есть
в склады барзо много, особливе Служебников, з нашего
экземпляру на перешкоду друкуете, щого жадного церкви
Божой не маш пожитку. А так под клятвою святых отец и
нашею Ексаршею приказуем, абысте поперестали тых Служе-
бников от сего часу друковати, ним наши спродадутся,
также и в Требниках абысте нам жадное перешкоды не
чинили. А будете ли в том своем упоре стояти, и зачатые
Служебники друковати, клятву св. отец и нашу вкладаем
на вас, и от всих добродейств церковных отдаляем, и яко
гнилого члонка оттинаем, и анафеме никим неразрешимой
вечне предаем, и во всякое каране Божое, яко на против-
ника Божого, вкидаем, и потоль в той клятви зоставати
маете, аж от нас, пастыря, прощенія не сподобитесь, и раз-
решенія не примеш, не разумиючи о том, же го у святей-
шого патріархи мел бы одержати, бо во всей Росіи мы
естесмо пастырем, а ку тому и святейшій патріарха зхоче
мати видомость, о што станула клятва. Ежели в справи
церковной публичной, которую на свои приваты оборочаеш,
того се важити в деоцезіи нашей взборонит, бо и канона
не позволяют... До того теж будте певни, же такіе Служеб-
ники будут палени» **.

Але Сльозка в цей час вже багато витратився на нові
видання, а тому заборони митрополичої не послухався.
І в цім же 1646 р., в місяці серпні, він випустив обидві
злосчастні книжки,— 12 серпня Номоканон, а 23 серпня
Служебник; на обидвох зазначено, що вони виходять «тща-

---

* Голубев С. Петр Могила. Т. II. Додатки. № 82. С. 487—488,
** Там само. С. 489.

нієм и иждивенієм» львівського єпископа Арсенія Желіборського, за його ж таки благословенням. Це вже був явний непослух митрополитові, а тому Могила наклав прокляття на Сльозку, заборонив навіть ховати його по християнському звичаю*. Правда, подібні прокляття в той час не були рідкими, а тому Сльозка особливої уваги на все це не звернув. Тим часом через чотири місяці по тому помер Могила, помер, не знявши свого прокляття на Сльозку. На похорони митрополита Братство посилало депутацію, до якої складу входив і Сльозка**, — він, певне, хотів якось полагодити справу свого прокляття.

Сльозка, певне, продавав нового могилянського Катехизиса 1645 р., а тому стягнув на себе переслідування й католиків; почали навіть казати, що Сльозка видрукував цього Катехизиса. Тоді Сльозка звернувся з проханням до митрополитанського намісника, архімандрита овруцького Леонтія Шицика, щоби той посвідчив, що Катехизис виїшов з друкарні Києво-Печерської, а не Сльозчиної. Архімандрит задовольнив це прохання, і до луцьких гродських книг вніс 1647 р. заяву, що той Катехизис «nie w drukarni sławępnego pana Michala Sloski, typografa Lwowskiego, a s Kiiowskiej wyszedł drukarni»***.

Так працював Сльозка аж до 1651 р., мало звертаючи уваги на свої зобов'язання до Братства і постійно їх ламаючи. Сльозка увесь час торгував книжками, а тому пильнував при кожнім виданні братським взяти собі тихо «прикладів» значно більше, ніж то дозволяло йому Братство, а 1651 р. додрукував собі цінної книжки — Трифологіона³² — аж 300 примірників... Братство втратило-таки терпець і змушено було знову усунути Сльозку від друкарні****.

Але Сльозка не журився звільненням: це тільки розв'язувало йому жваві руки для вільної праці у власній друкарні. Братство знову розпочало процес проти Сльозки, заборняючи йому мати власну друкарню. Але якраз у цей час для Львова настала зла година, коли було не до процесів (козацькі війни, голод, моровиця)*****, а тому Сльоз-

---

* Пор.: Zubrzycki. С. 39. Неправильно у Максимовича. Сочиненія. Т. ІІІ. С. 682—683. Про ворогування Желіборського з Могилою див. у Голубева. Петр Могила. Т. ІІ. С. 514—515.

** Голубев С. Петр Могила. Т. ІІ. Додатки. С. 165.

*** Там само. С. 498, 475. Цим заперечується твердження деяких дослідників, ніби Петро Могила прокляв Сльозку за передрук Катехизиса. Див. там само. С. 475—480.

**** Zubrzycki. С. 24—25.

***** Там само. С. 25.

ка працював собі вже без особливих перешкод з боку Братства.

В цей же час, 7—9 серпня 1651 р., з власною друкарнею Сльозки трапилася велика неприємність,— король подарував її хорунжому Студзинському, і Сльозка мав багато клопоту, поки визволив назад свою власність; тут йому поміг, здається, його титул: *Tyrographus illustris loci ordinaris* (див. про це вище, на с. 119) *.

Сильний характером, дуже добрий друкар, Сльозка не перебирав у засобах, щоб дійти таки до раз наміченого; разом з тим він був добрий купець, який розуміє силу гроша. Натура сильна, Сльозка наскочив на організоване товариство, ставропигіальне Братство, що теж міцно боронило свої права. І ці дві сили — Сльозка та Братство — бачили ясно, що книжка дає добрий прибуток, а тому обидва пильнували захопити цей прибуток в свої руки,— перший для себе самого, а друге — на користь церкви та нації. І Сльозка проте настільки був сильним, що часом перемагав Братство.

Два рази Братство звільняло Сльозку з місця управителя своєї друкарні, але не виключало його з членів Братства **. Навпаки, Сльозка, як людина заможна, мав певну повагу і в Братстві, і поза ним. Так, 1656 р. 12 травня Сльозку вибрано в число чотирьох старших братів Братства ***; в тім же році був він столовим братом ****; так само й 29 січня 1664 р. його обрано старшим братом і на нього «вложили послугу церковную, дали ключи от сосудохранительницы» *****. Відомий письменник український, Іоаникий Галятовський був з Сльозкою в добрих стосунках, і той видавав його твори; митрополит Київський Нелюбович-Тукальський ³³, пробуваючи у Львові, складає у Сльозки свою священну одіж *****.

Не раз Братство поручувало Сльозці дуже важливі справи. Так, 1647 р. по смерті митрополита Петра Могили, Братство вислало до Києва Сльозку полагодити борг мит-

---

* Крыловскій А. Львовское Ставр. Братство. Додатки. № 69 і 70.

** Часом Братство таки карало Сльозку. Так, ще 1635 р. Сльозка не вніс потрібного податку і про це записали до книг, що він не вніс грошей з «непослушенства». Див. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 115. А 1666 р. 14 липня Сльозку засудив братський суд за злий язик до кари в півкаменя воску. Див.: Там само. С. 246—247.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 192, 431.

**** Там само. С. 202.

***** Там само. С. 467, 238.

***** Там само. Ч. I. Т. X. С. 725—726.

рополита за книжки на 1000 злотих*, подорожуючи до Києва, може, хотів Сльозка полагодити справу свого відлучення від церкви, бо Могила вмер, не знявши прокляття. Два рази посилало Братство Сльозку до Варшави 1654 і 1658 рр.**

А 27 березня 1659 р. Братство вирядило Сльозку (разом з Василем Корендовичем) до Києва, до митрополита Діонісія Балабана в надзвичайно тонкій справі: Сльозка мав розказати митрополитові про всі польські утиски у Львові, про «ярмо наше и вшелкое стиснення и зневолення от панов магыстратовых», бо Братство вірило, що вдасться «на синоде генералном высвободити російски ввес народ»***. Це вже було таке доручення арциєпискуповому друкареві, яке, в разі розкриття його, могло зле скінчитися для Сльозки.

Отже, як бачимо, Сльозка мав повагу як в самім Братстві, так і поза ним, а тому боротьба з Сльозкою не була легкою.

Сльозка набув собі також і доброї освіти; легко писав, мав добрий стиль, про що свідчать ті передмови до його видань, які він сам писав.

Чужак з походження, Сльозка доробився у Львові доброго маетку і рід його розрісся. Сльозка мав двох синів: Якова, що помер в 1664 р.****, та Івана, що в рік смерті батька, 1667 р., подарував грунт до церкви св. Іоана Богослова*****. Крім цього, акти оповідають нам про двох дочок Сльозчиних: старша донька Варвара була замужем за Степаном Лавришевичем аліас Павловичем*****, а друга — Софія — була за львівським купцем Миколою Дмитровичем*****. Рід Сльозки у Львові був досить значним*****.

Сльозка, як друкар, був дуже добрим, надзвичайно розумівсь на друкарстві і Братство зносило всі його примхи, цінячи його друкарські знання. Сам Сльозка каже про себе в передмові до «Апостола» 1639 р., що він друкарської спра-

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 696. Може, це було разом із посольством на похорони митрополита.

** Там само. С. 420 і 458.

*** Там само. Ч. II. Т. XII. С. 572.

**** Там само. С. 493.

***** Лабенській Ф. Русскія церква и братства на предградях львовских. Львів, 1911. С. 13; відбитка з «Вестника Народнаго Дома».

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 643; IX. С. 270—271, 449, 703; XII. С. 451.

***** Там само. Т. XI. С. 449, 703; XII. С. 450, 451.

***** Там само. Т. XII. С. 493.

ви «от дитинства вихован и вищвичен». І справді, власні видання Сльозчині з технічного боку виконані бездоганно, наприклад, хоча б «Ключ Разуменія» 1665 р. Іоаникія Галтовського; у всякому разі, видання Сльозчині з технічного погляду значно кращі, як видання братські; і коли б Братство не душило приватної ініціативи Сльозки, коли б той міг вільно працювати собі у власній друкарні, тоді б Сльозка безумовно дав би Львову найкращі друки. Сльозка, за довгий час своєї праці, видрукував дуже багато книжок,— щось коло 20; рідко якому іншому друкареві вдавалося випустити так багато гарних видань*. Незважаючи на ті матеріальні шкоди, які наносив Братству Сльозка, все-таки він перший поставив братську друкарню на належну височінь.

Помер Сльозка 1667 р. **, але коли саме, не знаємо,— документ з 2 серпня 1667 р. зве його вже небіжчиком***. По смерті Сльозки з ним трапилась дуже прикра подія: він був ще 1646 р. відлучений від церкви, а тому ніхто не захотів його ховати, і тіло небіжчика лежало аж 14 днів без погребу. І тільки коли митрополит Київський Антоній Винницький³⁴ зняв прокляття, Сльозку поховали...****

Перед своєю смертю Сльозка наказав своїм наслідникам, щоби вони видали Братству з його маєтку 1500 злотих, але цієї волі своєї в духівницю не записав, а тому наслідники й не виконали її,— подарували лише трохи книжок, на суму коло 120 злотих*****. Але Іван Сльозка (син?) подарував 1667 р. якийсь ґрунт до церкви св. Іоана Богослова*****. Братство записало Сльозку до свого пом'яника*****.

Помер Сльозка, але з смертю його не припинилася спра-

---

* Список видань Сльозки див.: Zubrzycki. С. 39—40; Максимович. Сочиненія. Т. III. С. 682—683. Див. також ці видання у Криловського, на с. 287—307.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 493.

*** Там само. Т. XI. С. 250. Цікаво, що в братських актах за 1666 р. читаємо: прибуло «од погребу пана Слоски пул таляра»: коли це запис під попередній рік, цебто запис з 1667 р., то підкреслю, що йде вона по св. Тройці. Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 129. На акті з 7 січня 1667 р. ще підписався «Михаил Слюзка рукою власною». Ibid. Т. XI. С. 257.

**** Zubrzycki. С. 22.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 262, 703; Т. XII. С. 348.

***** Лабенській Ф. Русскія церква и братства на предградіях Львовских. Львів, 1911. С. 13; відбитка з «Вістника Народного Дому».

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 485. За життя свого Сльозка часом дещо дарував Братству; так, ще в 1646 р. він подарував до церкви братської дві срібні таблиці. Див.: Там само. Т. X. С. 177.

Ва його друкарні. Всі маєтки Сльозки перейшли донькам його, Варварі та Софії, власне їх чоловікам — Степану Павловичу та Миколі Димитровичу. Зараз же по смерті Сльозки наслідники приступили до друкарської справи,— почали продовжувати справу свого тестя. Вони собі вільно друкували й продавали книжки «на злість і на шкоду велику» Братству. Братство, як звичайно, негайно вчинило наслідникам Сльозки процес, доказуючи, що лише воно має право на друкування слов'яно-руських книжок. Два роки точилася справа; під час коронації короля Михайла до Кракова післано братчиків і вони за добрі гроші таки добули нового королівського привілея,— виграла справу: наслідникам Сльозки наказано продати Братству свою друкарню за 7000 злотих*.

Але треба було ще десь роздобути цих грошей, бо каса братська через двохрічний процес цілком опустіла. Року 1670 2 березня Братство вирішило взяти на це всю касу братську, а також позичити, у кого тільки можна буде, а крім цього розкласти на братчиків, а таки зібрати 7000 зл., які треба було виплатити за Сльозчину друкарню**. І Братство поробило борги, у кого тільки могло. Грошей таки роздобули і 27 березня 1670 р. заплатили наслідникам Сльозки за друкарню сповна 7000 злотих***, про що пізніше й склали відповідного акта****.

Отже, друкарня Сльозчина перейшла до Братства, але перейшла занадто вже великою ціною: 7000 злотих дано наслідникам, 1147 злотих 5 грошів дано Варварі Сльозчиній Степановій за матриці, 766 злотих, 18 грошів пішло на судові видатки та на дарунки, а 4647 злотих 5 грошів — на дарунки на королівським дворі в Кракові, а всього разом ця друкарня обійшлася в 13 560 злотих 28 грошів*****. Кошти збільшилися ще й тим, що у Варшаві, на сеймі вороги почали запобігати, щоби король відмінив свого привілея 1669 р. на некористь Братству, і занепокоєне Братство знову послало своїх посланців вже до Варшави рятувати справу, на що пішло знову 2300 злотих...*****

Така була доля Сльозчиної друкарні, тієї друкарні, що надовго так міцно зв'язалася з друкарнею братською. Про друкарні братську та Сльозчину я розповів тут зумисне

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 240, 267, 269, 515, 603. Zubrzycki. С. 25—26, а грамота на с. 77—82.

** Там само. С. 269, 270.

*** Там само. С. 270.

**** Там само. С. 251.

***** Там само. С. 270—271.

***** Там само. С. 272—273.

докладніше, щоб підкреслити, якими тернистими шляхами йшов розвиток нашої культури, бо ж ця культура так тісно зв'язана з долею друкарства.

Про життя Сльозки та про його друкарську діяльність вже надруковано по різних виданнях дуже багато цікавих документів; взагалі, матеріалу про Сльозку набралось досить, але, на жаль, ми ще не маємо доброї окремої розвідки про цього енергійного та працювитого львівського друкаря; детальне вивчення життя Сльозки кинуло б багато світла на вивчення тогочасного друкарства та його звичаїв.

Про Сльозку зазначу таку літературу:

В а н д т к і е J. *Historia drukarń w Król. Polskiem.* 1826. T. I. С. 402—404.

З у б р з у с к і D. *Historyczne badania.* 1836. С. 20—26, 38—40. На основі архівних матеріалів.

М а к с и м о в и ч М. *Типографія Михаїла Слєзки.* Див.: *Сочиненія.* 1849. Т. III. С. 682—683. Тут і список видань Сльозки.

W i s z n i e w s k i M. *Historia Literatury polskiej.* 1851. T. VIII. С. 422—424.

Ф л е р о в І. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 125—127. По Зубрицькому.

Г о л у б е в С. в «Кіев. Епарх. Ведом.» (1873. № 22) подає грамоту Петра Могили з 19 липня 1639 р. Михайлові Сльозці на друкування книжок.

Р о д о с с к і й А. К матеріалам для історії славяно-руської бібліографії // *Христианское Чтеніе* за 1881 р. Кн. VI—IX — про «Апостола» 1654 р. з друкарні М. Сльозки.

Ч и с т о в и ч И. *Очерк історії западно-руської церкви.* Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

П е т р у ш е в и ч А. С. Див.: львівський «Временник Ставропигійського Інститута на год 1885». С. 117—118; 120. № 62; 121. № 81.

Б у л г а к о в Ф. *Иллюстрированная історія книгопечатанія.* 1889. С. 266—267.

Р о д о с с к і й А. *Описание старопечатных книг.* Сб. Дух. Академії. Спб., 1891. Вип. I; Тут на с. 180—181 під № 156 цікаві виписки з передмов видань М. Сльозки.

Г о л у б е в С. Т. *Объяснительные параграфы по історії западно-руської церкви* // *Кіев. Епарх. Ведом.* 1893. № 3—5, 12 і 24; окремо — К., 1894. С. 56; тут єсть про неправдиву вістку, ніби Сльозка видав Могилиного Катехи-

зиса. Рец. Титова Ф. в «Кіев. Стар». 1894. Кн. 6. С. 560—561.

Голубев С. Кіевській митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1898. Т. II. С. 514—515; додатки с. 475—480, а також № 38, 45, 47, 48, 82 і 85. Голубів подає багато дуже важних архівних відомостей про Сльозку.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 111—112, 167, 278—285; додатки № 69 і 70.

Голубев С. Объяснительные параграфы по исторіи зап.-рус. церкви // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 500—506, 514, 516, 520.

Застирець Й. Євангеліє Сльозки // Діло. Львів, 1899. № 220. Автор описує Євангеліє 1665 р., що вийшло з друкарні Сльозки, і більше спиняється на мініатюрах цього стародруку.

Архив Ю.-З. Росс. 1904. Ч. I. Т. X. С. 177—180, 458, 631, 643—649, 725—726, 776, 777, 779, 782, 788, 790; також Т. XI і XII в багатьох місцях. Див.: Показчик в т. XII. С. 700.

Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства на предградіях львовских. Львів, 1911. С. 13. Відбитка з «Вістника Народного Дому».

Свенціцкій Іл. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові // Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 326—327.

Див. ще нижче, про Андрія Скульського.

3. Друкарня єпископа Арсенія Желіборського

Львівська братська друкарня хоч і мала собі різні королівські привілеї на виключне право друкування слов'яно-руських книжок, хоч і боронила цих прав своїх надзвичайно ретельно, але задовольнити всіх церковних потреб вона не могла, бо не мала для цього ані потрібних досвідчених друкарів, ані коштів. А проте життя вимагало більшої друкарської праці і помалу таки засновувалися нові друкарні, засновувалися наперекір бажанням Братства львівського, що гальмувало приватну ініціативу і безпереривно процесувалося, на що витрачало величезні кошти.

По смерті єпископа Львівського Єремії Тисарівського³⁵ (1 березня 1641 р.) львівську кафедру зайняв Арсеній (в миру Андрій) Желіборський. Новий єпископ був ще зовсім молодий, мав лише 23 роки, а тому митрополит Київський Петро Могила навіть уневажнив був перші вибори; це й посягло між ними ворогування.

Єпископ Арсен ніколи не сварився з Братством, був з

ним все в добрих стосунках аж до своєї смерті (1663 р.). Ставши єпископом, Желіборський зараз же почав засновувати собі друкарню, на що мусило погодитися й Братство. Але засновуючи собі нову друкарню, Желіборський не випросив на це благословення митрополита, і це ще збільшило ворогування Могили до львівського єпископа.

В той час, 1643 р., Братство звільнило свого управителя друкаря Андрія Скульського і він перейшов на службу до друкарні єпископа Арсена Желіборського. Нова друкарня містилася при єпископській кафедрі, при церкві св. Георгія. Прочувши про нову друкарню, митрополит Петро Могила написав до Желіборського протестуючого листа, нарікаючи на львівського єпископа, що він засновує друкарню через користолюбство*. Але Желіборський таки заснував собі друкарню.

Працювати нова друкарня почала, здається, 1644 р., а вже 1645 р. вона випустила й перший свій друк — Евхологійон си есть Молитвослов, или Требник, на 356 л. на книжці зазначено, що її друквано «в Типограф. Велможне преп. в Христе его мл. господина отца Арсенія Желиборского, єпископа Лвов. и проч. при Церкви столеч. ст. вел. Георгія»; про благословення митрополита згадки нема. В цікавій передмові тут знаходимо укрите ворогування проти митрополита Петра Могили. Желіборський повстає проти «устам лстивым и языку велеречивому»; книжку він видав не з «лакомства», як думають тільки ті, що «сам если ся в том чуєт, в чом нас помовляєт, нехай ся обачит». Про ці всі непорозуміння з Желіборським писав Могила в передмові до свого Требника 1646 р.: «Нынешнии прекосновници, сквернаго ради прибытчества своего, на глас пастырской смиренія нашего, абы без исправленія и благословенія нашего пастырского книг церковных, особливо Требников и Служебников» не видавали, «як глухїи аспиды уши свои затыкают, и язык на злословіє изощряют, им же судит Господь!»**

Другим виданням друкарні Желіборського була «Наука о седми тайнах церковных»***, а третім і останнім: «Зобране короткое науки о артикулах веры»; це дослівний переклад могилянського Катехизиса 1645 р. На цій книжці зазначено, що вона вийшла «Во Львови при Церкви столеч. ст. вел. мч. Христова Георгія», 20 мая 1646 р.; в передмові

* Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515.

** Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515; див. також «Труды Киев. Дух. Акад.». 1906. Кн. XII. С. 505.

*** Свинцицкий Ил. Каталог книг церковно-славянской печати. Жовква, 1908. № 501.

еп. Арсеній Желіборський пише: «Казалем тую книжку в Типографіи моеї новоспорядженої видрукувати». На цій книжці підписався й друкар: «Андрей Скулскій, типограф его мл. господина отца Арсенія Желіборскаго, епископа Львовскаго».

Політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні, і вона по цих трьох працях припинила свою діяльність. Цікава дальша доля цієї друкарні; звичайно дослідники вказують, що Желіборський продав львівському Братству свою друкарню, бо жив з ним в спокої і не хотів сваритися через друкарню *, але це не так: десь по 1646 р. Желіборський переніс свою друкарню до Унева ³⁶, де вона й працювала, особливо з 1660 р. ^{**}

Желіборський взагалі любив книжки і часто давав кошти на їх друкування. Так, він допоміг Михайлові Сльозці випустити Номоканона та Служебника 1646 р., на яких зазначено, що вони виходять не тільки з благословення єпископа Желіборського, але також його «тщаниєм и иждивениєм»; це були ті видання, за які прокляв Сльозку митрополит Могила, що ворогував з Желіборським ^{***}.

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 42—43.

Максимович М. Типографія єпископа Арсенія Желіборскаго. 1849. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 683—684.

Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 424.

Каратаєв. Описаніє. 1883. № 590 і 598.

Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515.

Крыловскій А. Львов. Ставроп. Братство. С. 168—169, 283.

Голубев С. Объяснительные параграфы // Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 505. № 4.

4. Друкарня єпископа Йосифа Шумлянського ³⁷

Єпископ Йосиф Шумлянський відіграв на галицькій землі дуже велику роль,— це він остаточно зломив спротив православних і скрізь завів унію. Сам православний з походження, він прийняв був католичество, але, щоб стати

* Zubrzycki. С. 43; Крыловскій А. Львов. Ставроп. Братство. С. 283.

** Пор. унівські Акафісты. 1660.

*** Див. про це вище на с. 132—134. Про цю друкарню див. ще далі, в опису Унівської друкарні.

єпископом, знову вернувся до православія *. Ще з 1681 р. єпископ Шумлянський тайно прийняв унію, а з 16 травня 1700 р. прийняв її прилюдно **. Львівське Братство найдовше й найміцніше боронило свою батьківську віру, а тому постійно ворогувало з своїм єпископом. Ось через це єпископ Шумлянський завсіди пильнував підрізати найміцніший корінь Братства — його друкарню.

Маючи на руках багато різних привілеїв, львівське Братство вільно випускало свої книжки, не допускаючи ніякої цензури. На це Шумлянський, що на королівськiм дворі був своєю людиною, поскаржився королю. Наслідком цього 30 грудня 1677 р. король Ян III ³⁸ видав свою грамоту. Король наказав Братству: «abyście żadnych ksiąg ani scryptów pod jakimkolwiek tytułem sine permissu et licentia przerzeczonego wielebnego Szumlańskiego, episkopa swego, nie wydawali» ***.

Але Братство не думало коритися королю і друкувало й далі свої книжки, як і до того часу. Через це 23 червня 1678 р. король Ян наказав Братству явитися до суду за невиконання його розпоряджень ****. Але Братство дуже добре полагодило всю цю справу, і король новою своєю грамотою 14 жовтня 1678 р. уневажнив попередню грамоту і взяв Братство з друкарнею під свою опіку *****.

Шумлянський, власне, домагався не стільки цензури книжок, скільки хотів накласти свою руку на братські прибутки *****. Він бачив, що друкарня дає Братству добрі доходи, а тому пізніше вирішив закласти свою власну друкарню; цим хотів Шумлянський і собі мати так потрібні йому кошти, але разом з тим хотів він матеріально зломити Братство і прибрати його до рук *****.

І Шумлянський заснував собі друкарню при св. Юрській кафедрі; управителем друкарні став Василь Ставницький, син друкаря Семена Ставницького. Першим виданням, «типографію албо друкарню нову працюю і коштом власным спорядивши», була «Метрика» 1687 р., в 4 книгах; 1688 р. вийшло друге видання її *****. Крім цього, 1688 р. з цієї друкарні вийшов Псалтир *****.

* Крыловскій А. Ставроп. Братство. С. 171.

** Голубев С. Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Т. XII. С.

506.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 345—346.

**** Там само. С. 346, примітка.

***** Там само. С. 347—349.

***** Там само. С. 345—346.

***** Zubrzycki. С. 45—46.

***** Свендицкій Ил. Каталог книг церковно-славянскої печати. Жовква, 1908. № 452 і 453.

***** Там само. № 57.

Братство дуже занепокоїлося порушенням своїх інтересів і почало шукати способів ліквідувати нову друкарню. Зробити було це не трудно, бо єпископ вклав на друкарню досить коштів, а сподіваних прибутків поки що не було. І Братство 17 вересня 1688 р. таки купило цю друкарню за 5000 злотих,— дало готівкою 2400 злотих, на 600 злотих дало книжок, а 2000 злотих зосталося винним*. Шумлянський зобов'язався віддати Братству, коли воно виплатить борг, привілея на друкарню; крім цього, єпископ дав свого листа, яким зобов'язався, що «w saley episcopii ani sam, ani kto inny nie ma ezygowas drukarni»**.

Але на цій справі не покінчилася. Братство вперто боронило старої своєї віри, і не хотіло приймати унії. Щоб зломити спротив Братства, Шумлянський пізніше знову задумав підрізати доходи братської друкарні. Для цього він допоміг василіанам³⁹, що жили при Юрі⁴⁰, закласти свою друкарню; управителем її був монах Йосиф Городецький***. І з цієї нової друкарні 9 жовтня 1700 р. вийшов «Ирмологій си ест Осмогласник». Здається, що книжка ця цього року не вийшла, і її ще довго додруковували****.

Братство знову дуже занепокоїлося всім цим і внесло протеста на відкриття нової друкарні, тим більше, що мало в своїх руках писемне зобов'язання єпископа ще з 1688 р. не засновувати нових друкарень. Шумлянський заявив, що його зобов'язання, з часу переходу його на унію, втратило свою силу, і що йому вільно у власній друкарні друкувати книжки для своїх вірних і що він не буде користати книжками «схизматичного Братства, блудами зараженими»*****.

Зломане Братство мусило скоритися, і 2 травня 1708 р. прийняло унію. Шумлянський продав Братству й цю друкарню за 2000 злотих, разом з недопроданим Ирмоломом, а також видав 16 травня 1708 р. листа, яким знову зобов'язався, що ані василіяне свято-юрські, ані він сам не будуть більше закладати друкарні...*****

Хоч великою ціною, а таки знищило Братство і цю друкарню.

Про друкарню Йосифа Шумлянського писали:

Сопиков В. Опыт российской библиографии. Спб., 1813. Ч. I. № 432,— тут післямова Йосипа Городецького, друкаря.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 186—187.

** Там само. С. 187.

*** Zubrzycki. С. 28, 46—47; Крыловскій А. С. 285. Про Городецького див. далі в розділі: «Львівські друкарі». С. 116.

**** Zubrzycki. С. 28.

***** Там само. С. 28—29; Крыловскій А. С. 134.

***** Там само. С. 29.

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 28—29, 44—47.

Максимович М. Типографія епископа Іосифа Шумлянського. 1849. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 684.

Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 424—429.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. Львів, 1874. С. 390—391: післямова друкаря Йосипа Городецького.

Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 268.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 133—134, 171—186, 285.

Голубев С. Объяснительные параграфы // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 506—507.

5. Львівські друкарі

На закінчення цього розділу про друкарство міста Львова подаю тут короткі відомості про визначніших львівських друкарів, з котрих більшість працювала при львівській братській друкарні, часом були управителями її або мали й свої власні друкарні.

1. **Памва Беринда** — про нього див. нижче, в розділі XII.

2. **Болдрикович Лукаш**, друкар братський львівський, працював разом з Василем Ставницьким. Року 1699 25 листопада розписався в одержанні 16 злотих.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 374.

3. **Волошин Георгій**, друкар Ставропигіальної друкарні, де працював в 1664 і 1665 рр. разом з Семеном Ставницьким. Року 1664 звуть його ще «друкарчик», але вже 1665 р. він друкар. В 1664 та 1665 рр. Братство доручило йому почистити понсони («хендожити поншонгув») грецькі та українські, по пів гроша за штуку, а потім перелили літери. Займався також і друкарством.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 367, 472, 477, 478, 591 — 594.

4. Єромонах **Йосиф Городецький** заснував при львівській кафедрі друкарню (див. с. 144), був її управителем і 1700 р. 9 жовтня видрукував тут «Ірмологія», якого склав головним чином він сам. На кінці книжки дуже цікава післямова самого Городецького: «Аз, многогришный Іеромонах Іосиф Городецькій, пельгрим Іерусалимскій, егда dospех в пятнадесят лет от рожденія моего, идох в монастырь и бых мних, и начах прилежати рукоделію типографскому, и тем

Уіражняся, от рукоположившіаго мя Боголюбиваго Єпископа Львовскаго Іосифа Шумлянскаго, по прошенію моему, получивши благословеніє і свідетельств грамоты, идох обеты моя воздати Господеви, яже изрекох. Дошедше же до св. великаго Божія града Іерусалима, и тамо гробу Господню поклонихся, и в водах Іорданских умытися сподобихся. Пути великаго моря Єгипет, Александрію и прочія прословутые грады Палестинскіє южныя обшедше, такожде и заходные: Гишпанию, Италію, Рым, Венецію и проч. Руководством же Вышняго десницы, в свое отечество здраво возвратихся. И не медля должде пришед, дая благодареніє благословенію его милости господину выш реченному Єпископу Львовскому, яко толико путешествіє благословенієм его сотворих. И молен бых от начальствующих инок, в катедре Львовской св. Великомученика Георгія, да от рукоделія моего гисерскаго сотвору типографію в напечатаніє Ирмолая, аз же не щадя себе по толиких путных трудах, яхся дела, и поспешество дарованія Божія, произвед в совершеніє, роду Россійскому удивительное Ирмолая напечатаніє. Іеромонах Іосиф Городецкій, хадзей Іерусалимскій, гисер и типограф».

Сопиков В. Опыт російской бібліографіи. Спб., 1813. Ч. I. № 432.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 390—391.

5. **Гринь Іванович** був родом з Заблудова на Підляшші Білостоцького повіту на Городенщині. В Заблудові, як ми знаємо (див. с. 59—61), працював друкар Іван Хведорович з 1566 по 1572 р.; Хведорович і пізніше, перейшовши до Львова та Острога, не рвав зв'язків своїх з приемним йому Заблудовом, де він так спокійно прожив шість років у гостинного гетьмана Ходкевича. Коли саме Гринь* прибув до Хведоровича, цього точно сказати не можна; думаю, що не виїхав він із Заблудова разом з Хведоровичем, бо був тоді, 1572 р., ще занадто малим. Року 1582 акт зве Гриня *adolescens*⁴¹, а 1583 р. Хведорович вибачає Гриневі провину, «*jako młodemu szłowieku*». Ось тому я думаю, що Гринь прибув до Хведоровича не до Львова, а вже до Острога, цебто

---

* Документи пишуть це прізвище: Hrin, Hrinko, Chrin, Chren, Chrup — така плутанина звичайна в пам'ятниках XVI—XVII в., коли польські писарі часто плутали вимову українських *g* та *x*, часто замість *h* писали *x*; пор. ще й тепер те саме, напр. львівське *харний* замість *гарний*. Наші дослідники так само часто пишуть *Хрін* замість *Гринь* (Григорій, Грицько), що недопустиме. Дальші відмінки акти дають: Chrenia, Chrupniem, Chrupniowi, а це знову каже про Гриня, а не про Хріна.

десь коло 1578 р.; можливо також, що Гринь прибув на Волинь не для науки друкарства, а просто як хлопець Ходкевичів, бо ж вдова по Ходкевичу, княжна Вишневецька, коло Острога мала свої землі. В Острозі Гринь вступив до друкарні Хведоровича і тут працював, як його «хлопець». Певне, Гринь звернув на себе увагу своєю талановитістю і Хведорович, часто буваючи у Львові, відвіз його туди і віддав в науку до львівського маляра Лавріна Пилиповича. Два роки вчився Гринь у Львові, вчився «*za kosztem i nakladem i pilnem staraniem*» Хведоровича, що платив за науку Пилиповичу по умові, і зробив на нього «не малі видатки».

Чого ж навчився у Львові Гринь? Акт з 1583 р. свідчить, що «*bedacz ten Chryn w opieczce pana Iwana drukarza, nauczył se malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa* i na stali liter i inszych rzeczy rzezanía, tysz i drukarstwa***». Але ж де навчився цього всього Гринь? Друкарства навчився Гринь коло Хведоровича, а столярства (звичайно, тільки того, що потрібне для друкарства) десь на стороні; столярство було постійно необхідне в друкарні, бо ж, крім дерев'яного урядження, і друкарські станки були тоді дерев'яними; в добре уряджених друкарнях столяр був постійним служачим***. Всього ж іншого, цебто малярства, дереворитства та словолитства (гисерства) Гринь навчився від Пилиповича****, бо сам Хведорович всього цього не вмів, правильніше — добре не вмів.

Не треба дивуватися, що Гринь вчився таких різних ремесел,— це якраз все те, що мусив був знати добрий друкар тогочасний; «малярство» Гриня було лише прикладним, для друкарства потрібним, а тому можемо рахувати його скоріше друкарем, ніж малярем, хоч з фаху акти й звуть Гриня малярем. Хведорович-друкар не схотів би витрачати своїх коштів на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова; та й сам Хведорович підкреслює, що Гринь навчився «також і друкарства». Добре уряджена друкарня на той час мала таких робітників: управитель (майстер), словолитник (гисер), складач, дереворитник, маляр, столяр і коваль, але в малих друкарнях тоді всі ці знання часто мала одна особа,— друкар; ось таким і був Гринь.

Навчивши Гриня, Пилипович вільно відпустив його;

---

* Це нім. *Formschneiderei* — дереворитство, різьба на дереві.

** *Płaszuski*. Акты. № 14. С. 31.

*** Нагадаю тут ті неприємності, що їх мав Хведорович через столярів на початку своєї праці у Львові. Див. про це вище.

**** Про нього див. нижче.

Гринь прибув до Острога, і Хведорович «уживав його до свого мистецтва і друкарської робітні» *. Але Хведорович бачив, що Гринь став дуже добрим друкарем, а тому попилював забезпечити себе від конкуренції, що в той час було звичайним. І Хведорович склав з Гринем умову в Остріжській друкарні, в присутності таких свідків: протопопа Терентія Івановського, писаря остріжського Василя і римаря Антона Сімясковича. Гринь тут зобов'язався за всі ті великі добродійства, які мав від пана свого Хведоровича, не робити нікому без волі й поради його ані літер для друку, ані друкарню закладати; Хведорович дозволив Гриневі обходитися тільки тими ремеслами, яких той навчився при пані Івані, а саме — малярством, столярством, дереворитством і різьбою на сталі, крім різьби літер для друку **.

І Гринь працював при Хведоровичу в Остріжській друкарні як його хлопець; безумовно, Гринь Іванович робив черенки та різні прикраси для перших остріжських видань; але він до Острога прибув з науки досить пізно, десь може в кінці 1579 р., коли вже Остріжська друкарня працювала, а тому можна думати, що на початку робив черенки та прикраси ще й Лаврін Пилипович.

Але Гринь не довго працював в Острозі; 12 серпня 1581 р. закінчено Остріжську Біблію і друкарі наші стали вільними. Певне, у Хведоровича скоро вийшли якісь непорозуміння з князем Костянтином, бо до дальшої роботи друкарі не приступали; Гриневі жилося не смачно, а Хведорович змушував його до праці,— він робив йому шрифт для нової власної друкарні. В той час зносини Острога з Вільною були частими, і Гринь знав, що там добре працює друкарня Мамоничів; можливо, що Гриня й підманювали кинути Хведоровича і поступити на службу до Мамонича.

Як би там не було, а Хведорович 19 березня 1582 р. заявив львівському урядові, що від нього «утік і пропав, без жадної поданої причини, тайкома» Гринь Іванович... Для Хведоровича це була вразлива подія, бо вона руйнувала йому всі його плани. Ось тому бере він приятеля свого, маляра Лавріна Пилиповича, йде з ним до уряду львівського і Лаврін під присягою показує, що справді він два роки, з поручення Хведоровича, вчив Гриня малярства, а Хведорович виплатив йому за це всю умовлену платню. І Хведорович заніс до актів рішучого протеста проти вчин-

* Ptaszycki. Акт № 13. С. 30.

** Там само. Акт 1583 р. № 14. С. 31; про час цієї умови тільки сказано, що відбулася вона «czasu przezelego».

ку Гриня і «застеріг собі вільну дорогу поступування проти нього»,— що буде домагатися своїх прав, де б Гриня не стрів*.

Тим часом Гринь подався до Вільни, став там на службу до Кузьми Мамонича. Звичайно, це вже було зламання теї умови, яку мав Гринь з Хведоровичем. Але не повелось Гриневі і в Вільні, а тому десь на початку 1583 р., коли Хведорович знову жив у Львові, залишивши Остріг, вернувся він до Львова. Хведорович тим часом мав вже на руках досить різних документів, що свідчили про його права на Гриня. Гринь змушений був миритися.

Гірко жилося тоді й Хведоровичу, а тому забажав миритися й він. Приятелі допомогли, і 26 лютого 1583 р. Хведорович і Гринь підписали мирову умову (в польській мові); свідками були 4 приятелі Хведоровича: Михайло Даскович, маляр Лавриш, що перед тим навчав Гриня, Іван Яцькович Моруховський та Яцько швець Сафяник, всі з передмістя львівського. Перед свідками Гринь перепросив Хведоровича і той простив йому його вчинок; мало того, — всі ті документи, які Хведорович мав на Гриня, він подер їх перед свідками. Гринь обіцяв, що аж до смерті Хведоровича (вона й наступила через 9 місяців) без його волі та поради «żadnego pisma ku druku i drukarniej, jko sobie, tak i inszym postronnym ludziom, robić i sprawować nie ma**» під карою 1000 злотих. Але коли Гринь буде добре себе вести і буде просити разом з добрими людьми, то Хведорович дозволить йому закласти собі друкарню. Це намагання Гриня закласти свою друкарню знову підкреслює нам, що це власне був друкар, а не маляр. З свого боку Гринь ще зобов'язався доробити того шрифту, що розпочав, за 100 злотих; а другого шрифту, що вже зробив, Гринь направить, коли буде потрібно, теж за 100 злотих***.

Але недовго тепер працював Гринь з Хведоровичем: 6 грудня 1583 р. Хведорович помер і Гринь став вільним. Що було з Гринем далі — вісток не маємо.

Про Гриня першим видрукував два акти S. P t a s z y c k i в «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności». Краків, 1886. Т. У С. 30. № 13: акт 19 березня 1582 р.— протест Хведоровича проти втечі Гриня, і № 14, с. 30—33: мирова умова з Гринем. Цю мирову умову передрукували також: 1) «Akta

---

* P t a s z y c k i. Акт. № 13. С. 30.

** Там само. С. 31.

*** Там само. С. 32.

Grodzkie i ziemskie». Львів. Т. X. С. 145, — лише звістка про цей акт; 2) Архив Ю.-З. Росс. Т. X. Ч. I. С. 430—433; 3) B o s t e l F. Z dziejów malarstwa lwowskiego // Sprawozdanie komisji do badania historii sztuki w Polsce. Краків, 1896. С. 158—159; 4) не знаючи про попередні передруки, Ф. И. Свистун теж передрукував цього акта. Див.: Вестник Народного Дома, рік XXVI (IV). Львів, 1908. С. 200—202, з такою заміткою: «Эта записка (акт) до сих пор не была опубликованная и потому есть неизвестная».

Przewodnik Bibliograficzny. 1893. С. 18. Замітка про Гриня.

Про Гриня див. ще нижче, під Пилипович Лаврін. С. 155.

6. **Касіянович Тимофій**, друкар львівський. Хто був Касіянович, докладних відомостей про нього не знаємо. Року 1608 він, «прийшовши пред Братство» львівське, просив «панов братий, абы вступок мог мати в посредку того святого Братства», і Братство прийняло його; разом з Касіяновичем вступив до Братства Прокіп Білдага, про якого добавлено в актах братських, що він з Белза; про Касіяновича жодної добавки не знаходимо, тому можна думати, що він був родом із Львова. Братські львівські акти згадують Касіяновича ще в 1611—1614 рр., а далі згадки про нього не маємо,—певне, десь скоро по 1614 р. він і помер, і Братство вписало його до свого Пом'янника; в Пом'яннику друкар наш записаний після Івана Білдаги, а той в 1615 р. ще був живий.

Тимох Касіянович добре вмів по грецьки, а тому, здається, був перекладчиком при якомусь Никифорі. Року 1600, 7 липня * князь Костянтин Остріжський просив грецького шрифту у Львівського Братства, і до листа свого дописав: «А до того еще пилно прошу вашу милость, жебы при тых литерах прислали и зицера якого, в том цвичоного, а мяновите Касіяновича, который был при отцу Никифоре **; той сведом литер ваших грецких, як их до формы ставляти. Прошу пильно, рачьте ваша милость с тыми литерами его прислати, мало попрацювати; а я назад и литеры и зицера вашего отпушу, кроме омешканья». Отже, як бачимо, Касіянович був добрим складачем грецьких літер.

---

* Свенцицкій И. С. Опись музея Ставропигийскаго Института во Львове. Львів, 1908. С. 115. № 335 — зазначає, що листа цього написано 3 липня 1607 р.

** Може це був протосингел патріаршого престолу Никифор, замучений голодом («уморен постом») в польській тюрмі десь по 1597 р. Див. Х а р л а м о в и ч К. Западнор. прав. школы С. 268.

Monumenta. С. 855—856.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 72, 73, 77—80. Т. XII. С. 484.

Свенцицкій И. С. Опись музея Ставропигійскаго Института во Львове. Львів, 1908. С. 115. № 335.

Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 128. — зве не Касіянович, а Koszanowicz.

7. **Кирилович Йосип**, братський друкар аж до 1627 р., добре освічений; на прохання Братства 1627 р. митрополит Іов Борецький рукоположив його во священники для Братства.

Zubrzyski. С. 20.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 27.

8. **Корунка Семен** або Сенько, один з перших друкарів львівських, учень Івана Хведоровича; був, власне, сафяником, жив на Краківськiм передмісті у Львові; хотів вписатися до шевського львівського цеху в кінці XVI в., але його не прийняли. Був братчиком церкви св. Хведора і часом його посилали делегатом до Братства Успінського. Був жонатий з вдовою відомого Семена Сідляра, що помер десь 1583 р. Року 1590 22 червня митрополит М. Рогоза відлучив його від церкви за спротив Успінському Братству. Разом з своїм пасинком Сачком Сідлярем мав власну друкарню в Костянтинові у князя Остріжського, а також у Львові, в домі Білдаги (перейшла йому за борги від Хведоровича). Вів торгівлю книжками. Позичав гроші Хведоровичу. 1588 р. продав дві свої друкарні й книжки Кузьмі Мамоничу до Вільни. 1584 р. 28 травня наклав арешта на майно Івана Хведоровича в сумі 500 злотих.

Ptaszycki. Див.: Rozprawy. Краків. Т. XI. № 28.

Bostel F. Pamiętnik Literacki. 1902. № II—VI. С. 300—303.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 63, 505; Т. XI. С. 3, 4, 12, 15, 16, 24, 31, 34, 40.

9. **Кульчицький Дмитро**, гисер і друкар. Хто він був з походження, не знаємо. До Львова прибув 1 травня 1662 р. Братство прийняло його до себе на службу 1 травня 1662 р. для перелиття літер, сторгувавшись, що за роботу цю заплатять йому від каміня євангельських літер по 7 злотих, а псалтирних — по 5 злотих. В скорім часі, 7 липня, Братство передало до рук Кульчицькому, «яко кгосподару и типокграфу», всю свою друкарню, і замовило йому видрукувати по пів табора (по 600 примірників) Граматичку та Часовничка, за умовлену плату. В суботу, 19 липня 1662 р., Кульчицький розпочав свою працю, обіцявши скінчити її

За чотири тижні; працю він скінчив, але спізнився аж на сім тижнів.

Пізніше, 1663 р. Кульчицький складає з Братством нового контракта, на друк «Тріоді цвітної», але вже працює разом з товаришем своїм Семеном Ставницьким; вони вдвох 1 лютого й підписали дуже цікавого (малює умови праці в тодішніх друкарнях) контракта з Братством.

Але Кульчицький мав такий характер, що не міг додержати «спокойного захованя в друкарни, яко ся годило и яко ся контрактом облиговал». Бувши напідпитку, Кульчицький декілька раз зневажив Братство; і тільки підписка Кульчицького, що подібного він більше не робитиме, вберегла його від звільнення. Але пізніше Кульчицького вже не знаходимо в братській друкарні — певне, Братство таки звільнило його.

Значно пізніше знаходимо Кульчицького вже в Унівській друкарні. Так, на Псалтирі унівським 1678 р., за архімандрита Варлаама Шептицького, на останнім 232 листі читаємо: «Димитрій Кулчицькій, Гесер и Типограф Уневській».

Про Кульчицького див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 464, 465, 575, 583, 584; Т. XII. С. 353—358.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 192.

10. Кульчицька друкарка або «друкарка Дмитрова» — це єдина жінка-друкарка, про яку давні акти зберегли нам звістки. Вона працювала в братській друкарні разом з чоловіком своїм Дмитром. Давній акт, що розказує нам про невідповідне заховання в друкарні Дмитра Кульчицького, додає: «Так теж и малжонка його». Вона працювала в друкарні ще й трохи пізніше, в 1663 та 1664 рр. За ці роки в братських актах часто читаємо, що платили «друкарци Дмитровуй».

Про неї див.: Архив. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 230, 472, 473, 591, 613; Т. XII. С. 357.

11. Кунович Іван, друкар і управитель Братської друкарні за 1638—1639 рр. В братським Анфологоні 1638 р. на л. 637 під поправкою помилок зазначено: «Іоанн Кунович друкар»; те саме читаємо в Октоїху 1639 р. під післямовою.

Zubzuskі. С. 23.

Каратаев И. Описаніе. № 469 і 494.

Голубев С. Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 516.

12. Мильчевський Альберт (або Войтех), друкар і переплетчик. Коли король Ян III був в Золочеві, Мильчевсь-

кий 13 серпня 1684 р. достав собі дуже важного королівського привілея,— йому дозволялося друкувати книжки не тільки латинські, але й українські, чи то давнього видання чи нового; достав Мильчевський також і титула королівського друкаря. Добувши привілея, Мильчевський розпочав друкувати польські книжки, а пізніше замовив собі українські літери, найняв складача і десь коло 1690 р. випустив 2000 примірників українського «Букваря». З «Букварем» ходив до єпископа, щоб той перечитав коректу, але його до владики не пушено.

Коли Братство довідалося про надрукування «Букваря», воно зараз же потягло Мильчевського до суду, перше до львівського, а потім і королівського. Грамотою з 14 червня 1692 р. король Ян скасував привілея Мильчевському на українські книжки, підтвердив всі друкарські права Братству, а українську друкарню Мильчевського разом з надрукованим «Букварем» сконфісковано і передано Братству. З надрукованих 2000 «Букварів» Братство одержало тільки 900 примірників, решту було продано перед тим. По такій пригоді Мильчевський більше вже не брався до українських книжок.

Zubrzycki. С. 43—44.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 684.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. № 279 і 280; Т. XII. С. 460—469.

Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство. С. 285.

13. **Мина** монах, найперший друкар і найперший управитель братської друкарні; здається, учень Івана Хведоровича. Мина був черцем св. Онуфріївського монастиря. Це була людина дуже освічена, український патріот, що хотів працювати на користь своєму народові. Він був у близьких стосунках з Семеном Сідлярем, приятелем Хведоровича, а також і з самим Хведоровичем. Коли Хведорович розказував у післямові до «Апостола» 1574 р., що йому допомагали у Львові «мали нищыи в іерейском чину», то в цих словах безумовно розумів він і Мину.

Мина був у близьких стосунках навіть з кн. Курбським; так, в листі своїм з 1580 р. до Семена Сідляра Курбський пише: «А проси от мене отца Мины, иже бы мя наведдал».

1585 р. 8 листопада, коли єп. Гедеон Балабан видав свого першого пастирського листа для збору пожертв на викуп заставленої друкарні Хведоровича, він післав з своїм листом «Мину чернца», про котрого просив усіх, «жебы его до себе вдячне принявши, ласкаве от себе отнускати».

Пізніше, коли Балабан посварився з Братством, він ду:

же нападав і на Мину, бо той продовжував працювати в братській друкарні. Так, коли заїхав до Вільни Царгородський Патріарх Єремія II, то Братство подало йому скаргу на Балабана, де між іншим читаємо: «У нас почала вкорінитися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве ерессю; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах»...* А в іншому документі з 1592 р. ось так змальовуються терпіння цього найпершого братського друкаря: Братство заступилося за Мину і скаржилося на свого владику Гедеона Балабана.

І потім пізніше багато разів Братство скаржилося на єп. Гедеона митрополитові Михаїлу і другим особам, і винило свого владику за те, що він «благочестивого инока Мину, друкаря святих книг, оковавши, волочил и по ямах своих сажал...» Мина був одним з перших справжніх мучеників за друкарство.

Diplomata. Львів, 1895. Т. II. С. 45.

Monumenta. Львів, 1895. Т. I. С. 112, 165, 418—419, 459, 476, 500.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 93.

Сказанія князя Курбскаго. Спб., 1833. Ч. II. С. 234.

Папков А. Братства. 1900. С. 17.

14. **Мудрович Андрій**, радник львівський, мав друкарню, котру й продав архімандриту унівському Ісаї Балабану. Що це була за друкарня — не знаємо, скоріше — польсько-латинська; певне, Гедеон Балабан мав якісь плани й на друк латинкою, але смерть перервала йому ці наміри.

Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. Львів, 1844. С. 234.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 408.

15. **Пафнутій** ієромонах, здається, замінив отця Мину на посаді управителя братської друкарні. Коли десь 1608 р. братська друкарня перейшла в помешкання св. Онуфріївського монастиря, то тут друкарством зайнялися ченці, а управителем став Пафнутій. На «Книге о Священстве», що була тут видрукувана 1614 р., читаємо, що вона появилася «в Лвови, в друкарни братской Ставропигія в обители

---

* Diplomata. Львів, 1895. С. 45. Тут зазначається (див. с. 116, див. також Криловського «Львів. Ставр. Братство». С. 146—147), ніби це було 1588 р. З цим трудно погодитися, бо до 1591 р. Братство книг не друкувало, принаймні, вони до нас не дійшли.

ст. Онуфрія. Трудом иже тамо Киновіатов, ієромонаха Пафнутія, и прочіих»*.

16. **Пилипович Лаврін**, міщанин з передмістя львівського, з парафії св. Миколая. Це була поважана людина: його часом вибирали від братства св. Миколая, членом якого він був, за посланця в різних справах до Братства Успінського. А 1599 р. львівське Успінське Братство навіть обрало його послом, разом з Семеном Луцьким, до Варшави «в той справі, которая ся точит о вольности всего народу русского». З фаху Пилипович був маляр і належав до малярського цеху, але десь при кінці XVI віку поляки силою вигнали його з цього цеху, порадивши мати свій руський цех.

Лаврін (або Лавриш) Пилипович був близьким приятелем друкаря Івана Хведоровича. Коли Хведорович прибув до Львова, він тут і познайомився з Пилиповичем. Пізніше, десь 1578 р. Іван Хведорович віддав до Пилиповича в науку свого учня Гриня Івановича, родом з Заблудова. Гринь учився в Пилиповича два роки, і за науку його платив по умові друкар Хведорович. Але чого навчився тут Гринь? Читаємо, що Гринь навчився «przu rąpu Iwani **». Вираз «при пані Івані» не можна розуміти так, ніби сам Хведорович навчив всього цього Гриня. Хведорович не знав (а може — добре не знав) ані різбарства (дереворитство), ані гисерства (словолитство); коли б Хведорович ці ремесла знав, то він не потребував би замовляти все це для своєї нової друкарні за велику платню Гриневі 1583 р., коли сам знаходився в дуже скрутному матеріальному стані,— вигідніше було б зробити все це самому. Отже я такої думки, що різьбі по дереву навчився Гринь від Пилиповича, цебто, що сам Пилипович був не тільки малярем, але також і друкарським робітником; можливо, що це він зробив Хведоровичу ті черенки, якими той видрукував свого «Апостола» 1574 р. у Львові; можливо також, що Пилипович робив черенки та різні прикраси й для Остріжської друкарні. У всякому разі друкар Хведорович не мав рації витрачати свої кошти (а їх у нього ніколи не було зайвих) на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова. Не забудьмо, що в той час не рідко робітники хоч належали до одного якогось цеху, але працювали ще й коло чогось іншого; крім цього, тоді цех малярський був спільний з цехом злотничим. Правда, 19 березня 1582 р. Пилипович

* Примірник Національного музею у Львові. № 641.

** P t a s z u s k i. Rozprawę i sprawozdania. 1886. T. XI. S. 31. Акт № 14 за 1583 р.

під присягою заявив львівському урядові, що він два роки вчив Грinya малярства:

Про Лавріна Пилиповича:

P t a s z y s k i. Iwan Fedorowicz // Rozprawy i sprawozdania. Краків, 1886. Т. XI. Акти № 13 і 14. С. 30—33.

Архив Ю.-З. Росс. Ч., I. Т. X. С. 58, 430, 506; Т. XI. С. 3, 4, 29, 40; Т. XII. С. 152.

B o s t e l F. Z dziejów malarstwa lwowskiego. Краків, 1896. Т. V. № 12, 14, 15, 16, 19, 22. В цім же журналі в т. IV див. ще працю М. Лозинського про львівських малярів.

Г о л у б е ц ь М., в «Збірнику Львівської Ставропігії». Львів, 1921. Т. I. С. 311.

Про Пилиповича див. ще вище, на с. 147—149.

17. **Пилипович Іван**, друкар і дуже добрий різьбар, українець з походження. Працював у Львові як друкар польський, а 20 квітня 1757 р. добув собі королівського привілея на друкування українських книжок, добув його не чистим шляхом. Пилипович замовив собі в Сокалі відлити українські черенки і вже збирався приступити до друку. Але Братство, довідавшись про підступ Пилиповича, негайно потягло його до королівського та єпископського судів і наляканий Пилипович без тяганини 23 вересня того ж року зрікся своїх прав і віддав Братству свого привілея.

В a n d t k i e J. Historia drukarń w Król. Polskiem. 1826. Т. I. С. 414—416.

L e l e w e l. Bibliograficznych ksiąg dwoie. 1826. Т. II. С. 226.

Z u b r z y s k i. С. 32—33, 47.

Sprawozdania Komisji do badania historii sztuk. Т. V. С. LXV,— привілей Івану Пилиповичу на друкарню.

18. **Половецький Степан** довго працював при братській друкарні. Року 1664 акти звать його ще «друкарчиком», а пізніше, десь в роках 1668—1672 Половецький був управителем друкарні. З актів бачимо, що 11 серпня 1669 р. цюму друкареві заплачено 360 злотих за 1550 «Часовничків», цебто по 7 грошей за примірник; в цім же році Братство видає йому велику суму — 1170 злотих; 1670 р. 19 серпня Половецькому замовлено видрукувати 800 «Шестодневів» по 1 злоту за примірник і 300 Єрмолойчиків по 10 грошів за примірник; в січні 1671 р. Братство вже прийняло від нього 812 «Шестодневів»; 1 квітня 1671 р. Половецькому замовлено видрукувати 3000 «Граматичок», по 1 1/2 грошу за примірник. Як бачимо, управитель друкарні все працював за умовлену ціну від примірника. Половецький був товаришем у Скульського ще 1645 р.

Z u b r z y s k i. С. 26.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 251, 262, 265, 487, 494, 540 (591—593?).

19. **Рудницький Андрій**, словолитчик львівський,— *maister kunsztu gisarskiego*. Року 1716 16 лютого Братство підписало з Рудницьким умову — відлити для Братства т. зв. тріодійний шриффт по 10 злотих від каменю, з матеріалу братського, їх же інструментами. При умові свідком підписався друкар Василь Ставницький.

Архив. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 425—426.

20. **Сідляр Сачко Сенькович**. У Львові, на Краківськiм передмісті, жив підміщанин Семен (Сенько) Сідляр. Була це людина дуже впливова між своїми та добре освічена. Семен був у близьких стосунках з кн. Андрієм Курбським, що жив тоді на Волині, в Милянвичах. Року 1580 в січні А. Курбський написав листа до Семена, з якого бачимо, що стосунки між цими людьми справді були близькими. «О превозлюбленный мой брате, правоверієм украшенный! — писав князь Курбський до Семена Сідляра.— Епистолю твою прях, и прочтох, и выразумих, и познах в тоби искры, от Божественнаго огня возгоренієм являемья... Сам потщися навидати мя, прошу тя, в тех приключившихмися бедах; аще могло быти, тогда, благодать Духа на помощь призвавши, усты ко устом беседовати будем».

Коли до Львова прибув друкар емігрант Іван Хведорович, він довго оббивав високі пороги, проте не міг добути собі серед знатних осіб потрібних коштів на «боже діло». Але Хведорович натрапив на Семена Сідляра, і підміщанин цей врятував велику культурну справу — позичив друкареві 700 злотих, величезну суму на той час.

У Семена був син Сачко, і ось цього Сачка Сідляр і віддав до Хведоровича в науку, і Сачко Семенович (чи Сенькович) Сідляр став чи не найпершим друкарем львівським із українців. Старий Семен Сідляр помер десь 1583 р. і всі його справи заступив невдалий син його Сачко.

По звичаю тогочасному, Сачко був не тільки друкарем, але й книгарем,— перше продавав книжки Хведорівські, а потім і віленські. Пізніше він працює разом з отчимом своїм — Семеном Корункою,— разом вони мають друкарню й книгарню в домі Івана Білдаги*, що досталися їм за борги від Івана Хведоровича; разом мають також друкарню в Костянтинові, у книгарні Остріжського. Пізніше, 1588 р. вони продають ці свої друкарні, разом з книжками, Кузьмі Мамоничу до Вільни.

---

* Дім Івана Білдаги стояв поруч із домом Ставропигії, тепер на вулиці Бляхарській ч. 7 (дім цей тепер у руїнах).

Сачко, вкупі з своєю жінкою Євфимією Богатирівною, не зле торгував книжками і в разі потреби позичав гроші Хведоровичу. Хведорович помер, не заплативши Сачкові дуже великого боргу, і цей учень його, за два дні до смерті Хведоровича, 4 (14) грудня 1583 р. наклав арешта на рухоме майно Хведоровича в сумі 500 злотих. Справа ця довго ще й потім тяглася, було навіть і таке, що 27 березня 1584 р. Сачко побив сина Хведоровича, Івача Переплетника...

Року 1588 акти розповідають про цього друкаря таку неприємну історію. Цього року лютувала у Львові моровиця і від неї помер старий довголітній ігумен св. Онуфріївського монастиря о. Леонтій. З цим Леонтием Сачко був в близьких приятельських стосунках. Прочувши про смерть Леонтія, Сачко перед світом прийшов до нього в келію, забрав ключі від церкви і від скарбниці, і перше сам, а потім з товаришами своїми забрав з скарбниці 500 злотих і багато річей. Свідки пізніше бачили, що Сачко «*jadal hoуперокагту у drogie picia*». Але в оправдання Сачка треба сказати, що цю справу піднято лише по його смерті, а що він добре жив, бачили ще свідки ще й до моровиці.

Десь у цю моровицю,— в кінці 1588 р. або в році 1589 Сачко й помер.

Про нього такі акти:

P t a s z y s k i S. Rozprawy. Краків. Т. XI. № 4, 22, 23, 24, 26, 32 і 34.

B o s t e l. Pamietnik Literacki. 1902. № II—VI. С. 300—303.

Сказанія князя Курбскаго. Спб., 1833. Ч. II. С. 231—235.
Monumenta Confraternitatis. Львів, 1895. Т. I. С. 223—226.

Папков А. Братства. 1900. С. 6—7.

21. **Скульський Андрій***, міщанин львівський, покінчив львівську братську школу і був добре освіченою людиною, вміло писав вірші, взагалі мав письменницький хист. Він полюбив друкарство і став працювати при братській друкарні, де й вивчився на доброго друкаря. Пожар 1628 р., що знищив братську друкарню, перервав друкарську працю А. Скульського. Але Братство завзялося відновити друкарню, в чому багато допоміг йому молдавський воєвода Мирон Могила-Бернавський **. Року 1630 закінчили братську Успінську церкву, якої ктитором ⁴² був Бернавський, відновили також і друкарню. Управителем відновленої дру-

* Акти часто звать його також Скольський: так само часом і сам друкар писався: Скольський.

** Часто пишуть також і Барнавський.

карні став Андрій Скульський. Братство вирішило в достойний спосіб віддячити воеводі Бернавському, що так щедро допомагав будові церкви та відновленню друкарні (усунений з молдавського престолу, Бернавський з 1629 р. оселився в Галичині, в Усті).

І от 23 березня 1630 р. з братської друкарні у Львові вийшла перша по пожарі книжка, твір А. Скульського — «Вирш з Трагодіи Х пасхон» з передмовою-посвятою Мируну Бернавському, підписаною Андрієм Скульським. Скульський розказує про щедру допомогу Бернавського для Братства, а тому «взялем,— каже він,— предся за реч wyborне слушнью, з залеценьем Типографіи при той помєненой Церкви святой, до вельможности Вашею Господарское удатися, а хоца ж и напрудце: леч же не так з голыми руками ремєсла моего друкарского, ан без якого ж колвек овоцу и знаку тоито Типографіи... с подлюю персоною своею, пред велмножною и висоце поважною особою вашею Господарской милости, смити указатися, але якій ж колвек квиточок овоцу еи оздобне оказалого, и вдячне вонного ускубши, яко Ктиторови... и Типографіи, котрая при той же Церкви єсть, на пожиток всеи церкве... Книжечку тую... з уклоном найнижшим приношу». Друкарня вважає за обов'язок свій першу працю свою піднести своєму щедрому добродієві: «Котрую Книжечку, яко снопок першій жнива, на которое ся заносит, и яко квиток овоцу, с котрим предреченная Типографіа церкви показатися мает, вельможности вашей, яко ктиторови своєму, приносит».

Безумовно, в цей час А. Скульський був управителем братської друкарні, коли виступає в її імені перед воеводою Бернавським. В цей саме час під управою Скульського почав працювати й молодий друкарчик Михайло Сльозка, що в скорім часі (може з 1633 р.) сам став управителем братської друкарні. Скульський тим часом, за допомогою Могил-Бернавських, подався на Молдавію, де й зайнявся друкарством; певний натяк на це дав Скульський ще в своїх «Віршах» 1630 р., коли писав у присвяти Бернавському: «до услуги в выдаваню книг хентного мя завше Вельможность ваша Господарская знати рачить»*.

Скільки пробув Скульський в Молдавії, не знаємо: там набув він собі добрі матриці та черенки, і з ними й вернув-

---

* В. Щурат у своїй праці «Хрістос пасхон» пише про Скульського (с. 13), ніби він «зараз по 1630 р. вернув на Молдаву і там помагав воеводі Бернавському» в друкарстві. Це не так: в цей час Бернавський був лише ех-воеводою, бо його з престолу усунув Мойсей Могіла, і Бернавський проживав з 1629 р. в Усті в Галичині.

ся до Львова десь 1637 чи 1638 р. Тут він зійшовся з Михайлом Сльозкою, що саме тоді влаштував собі власну друкарню. Скульський увійшов з Сльозкою в спілку, віддав йому привезені черенки, а крім цього, він ще відлив Сльозці українські черенки, і ось цими черенками Скульський 1638 р. й видрукував якісь дві книжки, може «Апостола» й Псалтира. З видань Скульського збереглася до нас лише частина Октоїха, здається, 1639 р., де на кінці наш друкар підписався: «Андрей Сколскій Типограф»*.

Довідавшись про працю Скульського, Братство зараз же в 1639 р. потягло його до суду; розпочався неприємний процес, що закінчився лише аж 1641 р. Братство оскаржило Скульського, що він безправно держить друкарню й податків за неї не платить, і просило львівський магістрат закрити друкарню Скульського, а видрукувані книжки skonфіскувати на користь Братства.

Скульський вперто боронився, вживаючи навіть сумнівних способів. Перш усього, він скаржився, що за цю справу вже побив його братчик Костянтин Медзапета. Крім цього, Скульський запевняв, що він працював у Сльозки «*яко czeladnik, albo raczey creditor summy za litery przedane*»,— він продав Сльозці свої черенки за 1500 злотих, але той грошей не заплатив. А на саме Братство Скульський вніс того ж 1639 р. довгу скаргу і винив його в цім: 1) свого королівського привілея на друкарство Братство отримало незаконно; 2) цього привілея воно отримало проти прав міста і без згоди магістрату; 3) в королівським привілеї сказано, щоб Братство не друкувало нічого, королівській владі та церкві римській противного; а між тим все, що тільки видає Братство, все те противне римській церкві, бо ж воно видає схизматицькі книжки, повні помилок; 4) з своєї друкарні Братство має великі доходи, бо в краю тільки одна друкарня руська, з котрої книжки йдуть на Україну, Поділля, Литву, Москву і не відомо ще куди, але ані державі, ані місту з того не дають пожитку; 5) «Друкарня повинна підлягати світлому ординаріатові (католицькому) і магістратові, підлягати так, щоби без цензури ординаріату та без дозволу магістрату нічого в світ не виходило, а то для того, щоби ересь схизматицька не ширилася, Братство видало так багато тисяч книг—ні, не тисяч, а мільонів,— а на цензуру ординаріатові ані одної не подало, ні на одну не отримало дозволу магістрату, і ці книжки з блудами, ересями та схизмами так у світ і вийшли»; 6) «Все, що друкує братська друкарня, лишається

---

* Примірник Національного музею у Львові. № 287. Л. 348.

на вічні часи. А скільки Братство друкувало й друкує книжок, між ними нема ані одної, яка б не була проти костела римського та проти віри католицької, а через те все схизма росте та росте».

Ось так боронився Скульський — українець, але й цей донос нічого йому не поміг: він програв таку справу, — друк книжок йому заборонено, та й на судовий процес він витратив все, що мав... В цей саме час і Братство було безрадним, бо не мало управителя, а Сльозка лише сміявся з братської друкарні. Отож Братство й помирилося з Скульським і знову прийняло його до своєї друкарні за управителя, і він працює тут десь в роках 1641—1643; товаришем тут був йому друкар Степан Половецький. За цей час видрукував Скульський декілька книжок, між ними Трефологон 1643 р.

Під цей час покінчилася й справа спілки з Сльозкою. Скульський не мав з чого платити на утримання спільної друкарні, а тому Сльозка прогнав його від себе. Скульський поскаржився на Сльозку перше до суду міського, а потім до єпископського, вимагаючи, щоби Сльозка вернув йому його черенки. Сльозка погоджувався вернути, але вимагав, щоб Скульський віддав йому взяті книжки та позичені 438 злотих. Справа тяглася коло року і тільки 9 жовтня 1641 р. консисторський суд визнав домагання Скульського безпідставними.

Не довго працював Скульський в братській друкарні: 29 червня 1643 р. його запеклий ворог, Михайло Сльозка, став знову управителем братської друкарні, а Скульський пішов на управителя новозаснованої при кафедрі львівській друкарні єпископа Арсенія Желіборського, і тут за роки 1644—1646 видрукував дві книжки. На книжці 1646 р. («Зобране короткое науки») він підписався: «Андрей Скульський, типограф его мл. господина отца Арсенія Желиборскаго, єпископа Львовскаго»*.

Десь по 1646 р. єпископ Желіборський переніс свою друкарню до Унева; разом з друкарнею перейшов туди на працю й наш А. Скульський; це було йому й на руку, бо працювати у Львові забороняв йому католицький єпископ. Проте думки про власну друкарню Скульський не кидав ніколи; придбав був він собі навіть королівського привілея на заснування друкарні, але через брак коштів не міг здійснити своєї повсякчасної мрії.

Року 1651 над головою нашого бідолашного друкаря стрялося велике лихо. Був він у Львові і тоді переловлено

* Примірник Національного музею у Львові. № 708.

якогось листа з Унева до нього. Король наказав 13 червня 1651 р. взяти Скульського на інквізицію за державну зраду,— його запідозрили в шпionстві на користь козаків. Не раз брали друкаря нашого на страшні тортури,— витягнувано йому ноги, печено огнем... І в кінці суд визнав Скульського невинним і вернув йому добру славу, хоч, здається, по всьому цьому бідолашний друкар наш став на старість калікою...

І далі доживав віку Андрій Скульський в Уневі, де займався друкарством; як кожний друкар тогочасний, торгував книжками. Ще року 1654 бачимо Скульського в Уневі— того року приїздив він до львівської братської друкарні «на ревидоване Трефолоіов», за що заплачено йому 3 злотих 12 грошів.

Здається, на старість наш друкар вступив до св. Онуфрїївського монастиря; так, під 21 листопада 1655 р. про нього читаємо в книзі братських видатків: «За розказаням панов некоторых далем отцу Юсафови, старцеви, на дрова з 7 гр. 9, послушникови его Андрееви Скулскому з 3». Року 1665 27 липня Скульський ще жив, бо дав пожертву на Братство.

Про Скульського література:

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 790; Т. XI. С. 246, 410, 422, 423; 430, 540, 542, 589; Т. XII. С. 438—447: судовий процес Скульського з Братством, а також процес 1651 р. про шпionаж Скульського.

Z u b r z y u s k i. С. 23, 40—41.

Петрушевич А. С. Див.: «Временник» на 1885 р. Львів. С. 118.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 282—283.

Свенціцький Іл. в «Збірнику Львівської Ставропигії». Т. I. С. 327.

Вагасц S. Див.: Pamietnik Dziejów Polskich. Львів, 1855.

Loz y Ń s k i W. Patrycyat i MieszczaiŃstwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. Львів, 1890.

Sz y d e l s k i K. Archidyeczeza Lwowska na Synodzie w roku 1641; розділ X: процес Скульського з Сльозкою 1641 р. Див.: Przewodnik naukowy i literacki. Львів, 1910. Кн. XII. С. 1106—1108.

Др. В. Щурат. Христос пасхон//Записки львівські. 1914. Т. 117—118; окрема відбитка. С. 9—18. Тут найповніша біографія Андрія Скульського.

22. Сльозка Михайло, див. про нього вище.

23. Ставницький Семен дуже довго працював в львів-

ській братській друкарні і був її довголітнім (з перервами) управителем. Друкарства навчився Ставницький у Сльозки, і коли той покинув братську друкарню, заступив тут його. На початку працював з іншими друкарями, напр. в 1662—1663 рр. служив в Братстві разом з Дмитром Кульчицьким, але пізніше сам управляв братською друкарнею, управляв нею дуже довго, десь аж по 1697 р., коли сліди його в актах губляться. Жив з Братством в повній згоді*. Крім праці в Братстві, С. Ставницький десь в 1670—1680 рр. управляв Унівською друкарнею.

Семен Ставницький видрукував багато книжок і допрацювався доброї слави. Помер він десь в кінці XVII віку, передавши своє місце в друкарні синові своєму Василю. Ставницького Братство вписало до свого пом'яника.

Про нього література:

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI—XII. Див. покажчик в Т. XII на с. 702.

Z i b r g z u s k i. С. 25.

Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство. С. 285.

Голубев С. Объяснительные параграфы//Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 531—532.

24. **Ставницький Василь**, син друкаря Семена, рано навчився від батька друкарства і став помагати йому в роботі. Десь уже з 1688 р. молодий Ставницький пішов управителем до новозаснованої друкарні єпископа Шумлянського. Але коли друкарня ця перейшла до Братства, то разом з нею до братської друкарні вернувся Василь Ставницький. Василь був добрим гисером і Братство часто замовляло йому робити черенки. Вже 1694 р. батько Семен підписує контракти на друкування разом з сином. Працював Василь друкар дуже довго. В братських актах згадується про Василя Ставницького аж по 1723 р.

Про Василя Ставницького див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII, покажчик на с. 701.

25. **Ставницький Петро**, син Семена, брат Василя. Працював в братській друкарні. Під рамою дереворита «Триодіона» 1717 р. читаємо: «Петр: Ставниц:».

«Триодіон» Львівського Національного Музею. № 297.

26. **Хведорович Іван**. Див. про нього с. 68—105.

---

* Правда, в Архиве Ю.-З. Росс. (Ч. I. Т. XI. С. 496) згадується про якийсь позов Братства зі Ставницьким. А 25 червня 1665 р. Братство знайшло у Ставницького, тоді ще drukarczyka, 117 прикладків Псалтиря (надрукував для себе більше умовленого); книжки відняли у Ставницького, а його мали покарати, але друкарчик «obiecał wiesy tego nie czynic y szczyrze cerkwi Bożey służyc», і Братство простило винуватому молодому друкареві, «zachowując onego na dalszy czas». Див. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 239.

ДРУКАРСТВО ПОЗАЛЬВІВСЬКЕ

Позальвівське друкарство було розвинене в Галичині досить слабенько, проте й воно має певне значення в історії нашої культури. Львівське Ставропигіальне Братство мало собі привілея на виключне право друкарства в цілім краю; королівського привілея цього Братство завзято боронило і всіма своїми силами кидалося на кожного смільчака, хто важився проявити живу ініціативу й заснувати власну друкарню. Королівські привілеї на виключне право друку одній особі чи одній інституції були дуже шкідливими для розвитку нашої культури, бо не давали змоги розростися приватній ініціативі, якої друкарство постійно так потребувало. Великого технічного поступу в друкарстві Братство довго не робило, і часто бувало, що ті приватні друкарні, які часом конкурували з Братством, випускали книжки з технічного боку ліпші від братських.

На галицькій землі було в різний час лише чотири друкарні: Стрятинська, Крилоська, Угорцівська та Унівська; але перші дві, випустивши три книжки, завмерли; Угорцівська була лише мандрівною друкарнею, занесеною на короткий час з Волині; і тільки одна Унівська друкарня вдержалася та проіснувала довгий час.

1. Стрятинська друкарня

Першою позальвівською друкарнею, що заснована проти бажання й проти привілеїв Ставропигіального Братства, була надзвичайно важна в історії нашої культури Стрятинська друкарня, заснована ініціативою львівського єпископа Гедеона Балабана.

Рід Балабанів дав багатьох видатних людей свого часу, а серед них і декількох ієрархів. Гедеон Балабан (в миру Григорій, писався: Болобан) був людиною дуже освіченою, чим помітно відрізнявся він серед інших тодішніх єпископів. Військовий по першій своїй службі, Балабан мав гарячий, нестриманий характер. Обраний на Львівську кафедру, Балабан не міг жити у Львові, бо там сидів ставленик польського короля, єпископ Іван Лопатка чи Осталовський, а тому Гедеон змушений був проживати в Стрятині⁴³ або в Галичу. 1576 р. помер Лопатка, і вже з того часу єпископ Балабан міг спокійніше віддатися своїм святительським обов'язкам.

Широко освічений, Балабан скрізь по своїй єпархії підтримував освітні справи і дбав про освіту. Це він допоміг львівському Успінському Братству скластися в міцну організацію, це він перший подбав, щоб викупити застав-

лену Ізраїлю Якубовичу Хведорівську друкарню і дав на це частину коштів, а тому правдивим основником Ставропигіальної друкарні може по праву рахуватися власне Балабан*.

Перші десять років своєї святительської праці Балабан мирно працював з львівським Братством і це було Братству на велику користь. Але з 1586 р., коли патріарх Олександрійський Іоаким надав Братству занадто багато вже вольностей, особливо коли Братство стало ставропигіальним, цебто залежало тільки від патріарха Царгородського (а власне — ні від кого), єпископ Гедеон заворогував з Братством і ця ворожнеча дедалі загострювалася все більше та більше. Під знаком цієї боротьби минуло ціле життя Гедеонове, під цим же знаком склалося й початкове організування самого Братства. З 1597 р. Гедеон став екзархом Вселенського патріарха, але Братство й тепер не хотіло його слухатися, і часто вміщувалося в такі церковні справи, де справді його праця була непотрібною. А це нервувало палкого характером Гедеона і боротьба ставала завзятішою; і ця боротьба обом сторонам, а найбільше Церкві українській, принесла величезні шкоди та втрати.

Отож бачучи, що з Братством йому не вжитися, Гедеон починає думати, як би самому закласти свою власну і школу, і друкарню. Був у його племінник, Хведір Юркович, що проживав в своїм родиннім маєтку Балабанів, в Стратині на Бережанщині. Балабан палко любив цього племінника. Хведір Юркович молоді роки свої проводив в Італії і отримав там дуже добру освіту. В передмовах до стратинських видань Гедеон все теплим словом згадує нам про свого любого племінника. «Благородный Феодор Юрьевич Болóбан,— пише він в передмові до Требника 1606 р.— муж многими исправленми цвितый, благочестивых догмат и отеческих преданій зело теплый рачитель, иже не словом точію, но и дилом отеческое благочестіе непорочно храня, найпаче же идеже мнози от многих бывающе, реку в Італіи, суемудрієм внешних ученій прельщающесея, в различные ереси впадают, и обнажившесея благочестія, от церкве отпадают. Сей же много время в юности тамо пожив, благочестія не повреди, и ниже мало от преданій восточныя церкве уклонися, но якоже посреде огня сый пребысть неопалим, или якоже посреде морских волненій истопления не под'ят».

---

* В післямові до «Апостола» 1574 р. Хведорович розказує, що вищі верстви у Львові не допомогли йому в його «божім ділі». Але це обвинувачення не відносяться до єп. Гедеона, бо ж він тоді у Львові не міг жити — там жив єп. Остатовський.

В домі Балабанів жив і типограф Памва Беринда; він теж пізніше теплим словом згадував свого покровителя як «мужа мудрости, книг Божественных и знающих сіа зелна рачителя». Беринда розповідає, що в домі Хведора Балабана була велика бібліотека, а серед книжок була Біблія на п'яти мовах*.

Ось із цим міцним в благочестії мужем і порішив Гедеон заснувати в Стрятині друкарню. Ініціатива цієї справи безумовно виходила від Гедеона, а кошти давав багатий племінник. Гедеон був в близьких зносинах з патріархом Олександрійським Мелетієм Пигасом, що тоді правив престолом вселенським. Ось цей патріарх, бачучи «падіння» української Церкви, все радив львівському єпископові «гимнасія и типографію составити — умноженія ради книг в преподаніе разума». Ось через ці зносини з славним патріархом і був Гедеон «подвижен священными его писаними»**.

Десь 1602 р. Гедеон таки «породих дух желанія»,— заснував друкарню в Стрятині «с споспешником моим и ужиком, благороднейшим господином Феодором Юрієвичем Болббаном, от своих нам именій отеческих всяцем усердієм на само то дило пришедшим». Балабан мріяв про великі освітні та друкарські справи, і на них мав «с поспешника благороднаго Феодора Юрьевича Болббана, сына брата моего, с ним же в отчистим дому нашом Стрятине друкарню сставльше, в лепоту яко ноужнее типарскими орудіи... изобразити непщевахом»***.

Справа церковних книжок була в той час досить розпучливою: книжки мали багато різних похибок. Ще на одному з Берестейських соборів (чи не 1594 р.) звернули на це пильну увагу і цілий собор доручив власне Гедеону, як людині великої освіти, зайнятися поправленням церковно-богослужбових книжок. «Прежде, множае десяти лет, синоду сущу в Берестыи Литовском, при митрополите Киевском Михаиле Рагозе, и прочим епископом, сбравшимся тогда, прежде отступленія его с единомысленники своими от единыя святыя восточныя кафолическия Апостолския церкви, многое от них изысканіе и смотреніе о великом разногласіи действій церковных бысть. О них же на сборе срасмотревше, и смиренному мне, епископу Львовскому,

---

* Титов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской Лавры. Додатки. С. 185, 187.

** Передмова до Службеника стрятинського 1604 р. Думка Бандтке, ніби Стрятинська друкарня повстала з Остріжської, безпідставна; див.: Hist. druk w Król. Polsk. II. 154.

*** Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

поручишя всяко тшаніе, и попеченіе сотворити о исправленіи книги»*.

І ото на основі такої постанови Берестейського собору Гедеон і приступив до поправлення найпотребніших книжок — Требника та Служебника; для цього Гедеон заклав в Стрятині школу, і вчителі її працювали також коло виправлення книжок; допомагав, звичайно, сам єпископ, а також і Хведір Юркович,— «ему же все тшаніе и попеченіе о сем бѣше, еже книги, церкви потребны, на свет издати»**.

Первенцем стрятинської друкарні був Служебник, що побачив світ 22 січня 1604 р. Служебник цей має велике значення, бо він був уже добре виправлений; правив його сам Гедеон; про це він розповідає так: «от древних опасно имеющих звод стяжавши, прилежно изследивше и исправивше, вашей братской любви издаем»***. Такий виправлений Служебник і вийшов в отечестем дому нашем Стрятине, в новосооруженой типографіи господина Федора Болбана»****.

Другою книжкою, що вийшла з Стрятинської друкарні, був Требник. Ще на Берестейськiм соборі звернули пильну увагу власне на цю книжку і доручили Гедеонові її виправити. Це була велика робота, але разом з тим і велична культурна праця. Требник був надзвичайно потрібний, але доброї редакції його у нас тоді ще не було. І Гедеон жваво прийнявся за цю працю. Зібрав він велике число списків Требника з різних земель,— з Валахії, Молдавії, Сербії, крім багатьох своїх,— але у всіх цих Требниках не знайшов він єдності. Про все це Гедеон написав «изрядному кормчю корабля Христова», патріарху Мелетію, розповідаючи йому про свої сумніви, щодо Требників, і просячи прислати доброго грецького Требника. Патріарх, «не презрев моленія», прислав йому Требника «добре исправленаго по древних св. Горы требников», навіть підписав його власноручно, наказуючи видрукувати його «в общую ползу великоименному російскому роду»*****.

---

* Передмова до стрятинського Требника 1606 р.— Зазначу тут, що на одному з Берестейських соборів (здається, 1591 р.) підкреслювалася необхідність заводити друкарні; згадку про це дає такий уривок з листа владки Володимирського від 25 березня 1595 р. до князя К. Острійського: «Припоминать ми в. м. рачыш сыноды Берестейские, з стороны школ и друкарни, же ся тому досыть не деет». Див.: Русская Историческая Библиотека. Спб., 1903. Т. XIX. С. 603.

** Там само.

*** Передмова до стрятинського Служебника 1604 р.

**** Там само, післямова.

***** Передмова до Требника 1606 р.

На Требникові зазначено, в післямові, що ця книга «изследована и исправлена бысть тщаніем многогрешнаго Феодора К.»; можливо, що це був дидаскал та ігумен львівського Братства Хведір Кассаниди *. Книжку розпочато друком 22 липня 1605 р., скінчено 19 вересня 1606 р.; надруковано її «властным коштом и накладом» Хведора Юрковича, «с советом и благословеніем» єпископа Гедеона. Але кінця цієї книжки не побачив вже щедрий меценат,— Хведір Балабан помер 24 травня, перед виходом книжки. Требник цей в нашій літературі довго був улюбленою книжкою, надзвичайно поважаною.

Стрятинська друкарня була дуже добре уряджена; з технічного боку стрятинські видання надзвичайно гарні, значно кращі від львівських братських. Шрифти розкішні, великі, особливо Службеника (т. зв. євангельський); шрифти ці трохи нагадують Хведорівські, але зроблені не з них,— їх зроблено на зразок давнього київського уставу. Видання ці мають багато графічних дуже гарних оздоб.

Тут, в Стрятинській друкарні розпочав свою друкарську працю й славний друкар український Памва Беринда; можливо, що він управляв цією друкарнею. Пізніше, 1627 р. Беринда з приємністю згадував цей час своєї молодості, коли він працював в Стрятинській друкарні, «в зацном дому Балабанов, як у власных родичов живучи и добродействе гоине заживаючи» **.

Але Стрятинська друкарня не довго існувала — працювала вона щось коло чотирьох років, а далі спинилася: 24 мая 1606 р. помер господар її, Хведір Балабан, а скоро по тому, десь коло 10 (20) лютого 1607 р., помер і Гедеон Балабан, душа та ініціатор Стрятинської друкарні. Балабан ще мріяв про більшу друкарську працю, мріяв випускати книжки «едина по друзей», хотів друкувати «и иними языки и писанми» ***, мав уже готові рукописи, але смерть перервала всі культурні заміри Балабанові... ****

Здається, збирався Гедеон Балабан друкувати щось і латинкою; так, знаємо, що племінник його, архімандрит унівського монастиря Ісаія Балабан 1606 р. купив друкарню

---

* Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903. Кн. III. Примітки. С. 33.

** Лексикон Словенороссій. Передмова.

*** Передмова до Службеника 1604 р.

**** В інвентарі львівської Успенської церкви з 1637 р. читаємо: «Евангеліе учительное Крилоское, Евангеліе учительное друку Стрятинского». Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 159; це цікава вказівка, але трудно сказати, що вона значить, бо стрятинського «Учительного Евангелія» не знаємо.

у львівського радника Андрія Мудровича; можливо, що зробив він це для Гедеона*.

Єсть відомості, що про видавничу діяльність мріяв так само й Хведір Балабан; Беринда свідчить, що Хв. Балабан мав намір видати навіть Біблію, і просив для того у патріарха Мелетія прислати йому добру грецьку Біблію з своїм посвідченням, «яко чиста ест от блудов и измен иноверцов»**.

Стрятинська друкарня в історії української культури стала славною не тільки своїми дуже коштовними виданнями, але також і тим, що вона дала початок до заснування київського друкарства, бо пізніше цю друкарню, «пйлом припалую», купив Києво-Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький⁴⁴ і перевіз її до Києва, до своєї Лаври. Доля судила таким чином, щоб друкарство до Києва перенесене було з Галичини.

На жаль, ми ще не маємо якоїсь спеціальної розвідки про таку важливу Стрятинську друкарню. Про неї зазначу: Передмови та післямови до стрятинських видань — Службеника 1604 р. та Требника 1606 р.

Беринда П. Лексикон Словеноросскій. К., 1627. Див. тут посвяту книги синам Хведора Балабана.

Вандткіе J. Historya drukarń w Król. polsk. 1826. Т. II. С. 154.

Зубrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 50—51; мало й недокладно.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 684—685.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 433.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 408.

Архангельскій А. Очерки из истории зап.-русс. литературы. М., 1888. С. 78—79.

Каманин И. К истории Киево-Печерской Лаврской типографіи//Кіев. Стар. 1894. Кн. 8. 276—278,— автор твердить, що Ісаія Балабан продав Стрятинську друкарню до Києва 1613 р.

Крыжановскій Е. М. Собрание сочиненій. Т. I. С. 67—87; тут про стосунок Требника Балабанівського до Требника П. Могили.

Гильтебрандт П. Балабан Гедеон и его три книги//Русская Историческая Библиотека. Т. XIX (або: Памят-

---

* Див. про це вище.

** Титов Ф. И. Типографія Києво-Печерской Лавры. Додатки. С. 185 і 187.

ники Полемической литературы в Западной Руси. Т. III). Спб., 1903. Примітки. С. 1—33. Це цінна праця про Стрятинські видання,— про Службника 1604 р. С. 4—12 та про Требника 1606 р. С. 12—33; в статті єсть уваги про друкарську справу взагалі. Рец. Ів. Каманина в «Кіев. Стар.». 1900. Кн. XI. С. 87—89.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы//Труды Кіев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 298—309.— Стрятинська друкарня належала тільки Хведору Балабану, а не єпископу Гедеону.

Титов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 55—62.

Стрятинські видання мають цікаві українські наголо-си; про них див.: Огієнко І. Св. Служба Божа мовою українською. Львів, 1922. Ч. II. С. 17—18.

Про Стрятинську друкарню див. також нижче, в розділі XII: про початок кийського друкарства.

2. Крилоська друкарня

Гедеон Балабан, єпископ львівський, як ми бачили, мав широкі плани освітньої праці серед українського народу. Він задумав виправляти церковно-богослужбові книжки і вже виправленими друкувати їх. Для цих планів одної Стрятинської друкарні було мало і єпископ задумав закласти ще одну друкарню, вже на свої власні кошти. «Аз, смиренный Гедіон Болóбан,— пише він,— видех церкви бо-жій быти зело потребна, видя же и иных благочестивых и христолюбивых людей тщаніє творящих о священных кни-гах, взревновах»*,— задумав і собі закласти друкарню, а до того він мав на це також благословення патріарха Ме-летія Пигаса.

І Балабан десь 1605 р. й заклав нову друкарню в Кри-лосі⁴⁵. Крилос — це пригород давнього Галича, тепер по-віту Станіславівського, був колись резиденцією митропо-лита Галицького, а пізніше належав до так званих столо-вих дібр львівських єпископів. Гедеон задумав так потрібні тоді «Учительные Євангеліє» та Псалтир «издати з дру-карни моеє крилоское»**; крім цього, з його наказу пере-клали з грецької мови твори св. Іоана Золотоустого: «Про священство» та «Бесіди на Діянія»***. В першу чергу Ге-

* Передмова до крилоського «Учительного Євангелія» 1606 р. Примірник бібл. Наукового Товариства у Львові. № 18906.

** Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

*** Филарет. Обзор русской духовной литературы. Спб., 1884. С. 169. По вид. 1859 р. С. 233.

деон вирішив друкувати «Учительне Євангеліє», твір св. Калиста, архієпископа Царгородського.

Перед друком книжку добре виправили. «Сбравши на дило се людей,— розкаже Гедеон,— искусных в художестве том, повелех изследовати и на многих местех исправити ея». Книжка вийшла в світ 1 жовтня 1606 р. «при столечной церкви епископії Галицкої, Успенія Пречистыя Владычица нашея Богородица на Крилоси»*, вийшла «в общую ползу великоименитому російському роду». Кошт і наклад на цю книжку дав сам Балабан, про що він і розповідає: «з друкарьни своеє крилоское властным коштом и накладом своим изъдати потщакся».

«Учительне Євангеліє» видрукуване дуже гарно, з розкішними оздобами. На жаль, це був останній друк єпископа Балабана — смерть припинила його широкі мрії освітньої праці на користь народу українському.

Про долю цієї друкарні певного не знаємо, але здається, що вона, разом з друкарнею Стрятинською, перейшла потім до Києва.

Про Крилоську друкарню зазначу:

Передмова та післямова до «Учительного Євангелія». 1606.

Вандткіє J. *Historiya drukarń w Król. Polsk.* 1826. Т. I. С. 118 і 323.

Зубзьускі D. *Historyczne badania.* 1836. С. 48—50.

Максимович М. *Сочиненія.* Т. III. С. 685.

Вішнієвські М. *Historiya Literatury polskiej.* 1851. Т. VIII. С. 433.

Гильтебрандт Петр. Балабан Гедеон и его три книги//Русская Историческая Библіотека. Спб., 1903. Т. XIX. Примітки. С. 42—48. Це цінна стаття про крилоське «Учительне Євангеліє» 1606 р.; докладно описано цю книжку; дано знімки з «Учительного Євангелія». Рец. Ів. Каманіна в «Кієв. Стар.» 1900. Кн. XI. С. 87—89 (рец. на окрему відбитку з 1900 р.).

3. Угорцівська друкарня

Давне українське друкарство мало було схоже на друкарство сучасне. В давнину, як ми бачили, найчастіше друкарство розвивалося в руках окремих меценатів. Багаті люди, надумавши видрукувати якусь книжку, звичайно запрошували до себе друкаря тільки на якусь певну працю;

* Післямова до «Учительного Євангелія» 1606 р.

закінчивши замовлену книжку, друкар був вільний. А то часто було й так, що сам друкар знаходив собі потрібного видавця-мецената, спокушуючи його на видатки уміщеним в книжці меценатського герба та голосних віршів на нього.

От з цього погляду багато наших давніх друкарень можна б назвати «бродячими» чи «мандрівними». Таких мандрівних друкарень в старовину було багато, наприклад, друкарня в Несвіж, Тяпинського, Кирила Транквільона, Соболя і др.; та власне мандрівним друкарем був і фундатор українського друкарства, Іван Хведорович. Такою ж мандрівною друкарнею була й Угорцівська.

Мандрівних друкарень в давнину безумовно було більше, ніж ми їх знаємо; а що це було так, про те свідчить хоча б ось це місце з умови 1643 р., яку склали між собою львівське Братство та Сльозка, — в умові, між іншим, читаємо, що в той час «zgoła niemal kazdy diak albo tez Pop usiłu ie na swa prywate drukarnie wystawić i na siebie drukować»*.

В історії волинського друкарства почесне місце займає друкар-монах о. Павло, або «пречестный в ієромонасех господин отец Павел Домжив Люткевич», як зве його давній акт**; повне ім'я його було: о. Павел Домжив Люткович Телиця***. Хто такий був о. Люткович, — не знаємо; мова писань його має багато ознак західноукраїнських, а тому треба думати, що він був родом десь з західної України, з західної Волині, а може й з Галичини. Постриження в монахи прийняв о. Павло в Києво-Печерській Лаврі**** і тому все мав замишування до цього монастиря.

Аж до смерті своєї о. Павло працював разом з товаришем своїм, теж монахом, о. Сильвестром. М. Максимович твердить, що о. Павло та Сильвестр були чернцями волинського Загорівського монастиря (заснованого 1566 р.), хоч підстав для такого твердження Максимович не подає*****; думаю, що це було справді так, бо ці монахи вдержували зв'язок з Загорівським монастирем*****. Ці

* Zubrzycki. Historyczne badania... Львів, 1836. С. 53.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 642.

*** Акти найчастіше звуть цього друкаря о. Павел, також: о. Павел Домжив, о. Павел Люткович, о. Павел Телиця; пишуть: Люткевич, частіше — Люткович, часом — Людкович. Пригадую тут, що в I т. «Пам'ятников» (К., 1848. С. 141) замість Люткович Телиця надруковано «Моткович Гянца», і цього «Мотковича» часто згадують наші дослідники замість Лютковича.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 642.

***** Собрание сочинений. Т. III. С. 672.

***** Про це див. нижче, в розділі про Четвертинську друмарню.

монахи склали собі похідну друкарню, але де саме, точно не знаємо; можливо, що в Загорівськiм монастирi. Певне, на запрошення прибули наші друкарі до Галичини й оселилися в Угорцях⁴⁶ на Самбірщині. Угорці належали тоді православному магнату Олександровичу Хведоровичу Шептицькому; не виключається можливість, що це власне він запросив наших друкарів до себе.

Дослідники звичайно пишуть, слідом за Д. Зубрицьким*, ніби в Угорцях був невеличкий монастир; Петрушевич навіть твердить, ніби «типографія в Угерцах належала монастирю», а сам монастир «не називався ли Чорненским**». Але про існування монастиря в Угорцях не маємо ніяких звісток; коли б же монастир такий справді був, про це певне згадав би був о. Павло в своїх угорцівських виданнях. Думаю, що друкарня належала власне о. Павлу Лютковичу, бо виїжджаючи з Угорців, він забрав цю друкарню с собою***. Певне, до Угорців Люткович приїхав вже з готовою друкарнею.

Коли саме прибули друкарі до Угорців, точно не знаємо; певне, десь в 1617 р. Друкарі оселилися в маетку Шептицького і зараз розпочали тут свою працю. Друкарня о. Лютковича існувала на кошти Олександра Шептицького, чому про угорцівські видання часом писали, що вони «печати пана Шептицького в Угорцах»****.

Яка книжка вийшла першою з угорцівської друкарні, цього остаточно ще не можемо сказати. Річ у тім, що ще 1851 р. польський вчений Вишневський подав, ніби: «tenże Lutkowicz wydał po rusku: Wykład wiary| w Uhorcach 1611»*****; це категоричне твердження збило декого з вчених дослідників, і вони почали вважати первенцем угорцівського друку «Виклад віри» 1611 р., хоч книжки цієї до нашого часу не дійшло, і ніхто її, крім Вишневського, не бачив. Допустивши, що Угорцівська друкарня надрукувала першу свою книжку ще 1611 р., буде зовсім не зрозумілим, чому ж ця друкарня мовчала потім аж шість літ, до 1617 р., більш подібним до правди буде думка, що Вишневський «Собраніє словес» по змісту назвав «Wyklad wiary», а рік 1611 — у нього просто коректурна помилка замість

---

* Historyczne badania. 1836. С. 52.

** Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52 і 462.

*** Деякі прикраси угорцівських видань повторюються в дальших виданнях о. Павла.

**** Київ. Стар. 1889. Кн. XI. С. 443.

***** Historia Literatury. T. VIII. С. 434.

1618*; цікаво, що «Собранія словес» Вишневський зовсім не згадує.

Ось тому первенцем Угорцівської друкарні треба вважати «Собраніє вкратце словес от Божественнаго писанія», на 48 л., що побачило світ «в Угорцах, року 1618, месяца марта 30 дня»; книжку цю «выдруковано коштом и накладом благочестиваго его мл. п. Александра Шептицкого з Шептич; працею і стараньєм ієромонаха Павла Домжива Лютковича, ієродіякона Селивестра»**. Змістом своїм ця книжка — це підручник «ку науце и цвиченію младолитних отрочат»***. Цікава мова цієї книжки, — тут дуже багато українських слів та виразів, цінних для історії української мови; часом і цілі молитви подаються по-українськи, напр. на л. 3 «За моли́тов святых отец наших» і т. п.; пояснення молитов дано по-українському; дуже багато полонізмів, характерних для західно-української мови («просимо взглядом того, же..., рыхло, кольвек і т. п.).

Другою книжкою, видрукованою в Угорцях, був «Краткій хронологическій летописец»; сама книжка до нас не дійшла, але маємо список її, в кінці якого зазначено, що його списано з книги «Литовских печатей, печати пана Шептицкаго в Угорцах, лита Господня 1619 года, а та книга находится у Алаторца у Кузьмы Власова»****.

Третьою книжкою Угорцівської друкарні були: «Апостолы и Евангелія чрез все недели и праздники» 1620 року, на 136 л.; на об. останнього листа читаємо: «В Угорцах. В друкарни ієромонаха Павла Домжива Лютковича»; на об. заголовного листа уміщено герба Шептицьких. Ці «Апостоли» — це останній угорцівський друк*****.

Угорцівські видання бідні й прості технікою; прикрас дуже мало, та й ті вбогі; кинувари⁴⁷ нема. Черенки «Собранія» 1618 р. та «Апостолів» 1620 р. цілком різні, — в «Апостолах» шрифт дрібненький, трохи нагадує остріжський, а в «Собранія» він значно більший*****.

1621 р. десь коло 20 грудня помер благочестивий Олександр Шептицький. Друкарям не було чого більше робити в Угорцях і Павло Домжив Люткович разом з своєю друкарнею подався аж до Минська, де й став ігуменом Петро-

* Вся заплутану справу з «Викладом віри» 1611 р. добре розповідає й аналізує Ю. А. Яворський у своїй праці: «Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 года». Спб., 1912. С. 7—10. № 407.

** Описую по примірнику Національного музею у Львові.

*** Голубев С. Бібліографіческія замечанія. К., 1876. С. 43.

**** Київ. Стар. 1889. Кн. XI. С. 443.

***** Примірник Національного музею у Львові. № 421.

***** Порівнюю примірники Національного музею у Львові. № 407 та 421.

павлівського монастиря. Але зносин з родиною Шептицьких він не поривав. Так, на річницю смерті Олександра Шептицького він надрукував нову книжечку: «Казанье на чиненю памяти по зешлом его милости пану Александрови Феодоровичу Шептицком», 20 грудня 1622 р. На л. 2 посьята: «Благочестивой дочки церкви святой апостольской, ей милости паней Феодоровой Шептицкой, паней Маріи Турянковне и сыну ей пану Петрови Феодоровичу Шептицкому. Смиранный Павел Дómжыв Люткович, игумен менскій, благословенства божого зычит».

Про дальшу долю цих друкарів, Павла та Сильвестра, див. XI розділ. Огляд Волинських друкарень, § 6—8.

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 52—54.

Максимович М. Сочиненія. К., 1880. Т. III. С. 672 і 685.

Wiszniewski M. Historia Literatury. 1851. Т. VIII. С. 434.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52, 462; доповнення, 1891. С. 203.

Малышевскій И. И. Новый рукописный сборник западно-русских полемических сочинений//Труды Кіев. Дух. Акад. 1875. Кн. IV — про «Собраніе» 1618 р. та «Виклад віри» 1611 р.

Голубев С. Библиографические замечанія. К., 1876. С. 42—44, 71 — Питання про «Виклад віри».

Петров Н. И. Описание рукописей церковно-археол. Музея при Кіев. Дух. Акад. 1879. Т. III. 550.

Каратаев И. Описание славянорусских книг. Спб., 1883. № 206, 243, 261 і 270; тут і література з Описів про угорцівські питання.

Булгаков Ф. Иллюстрированная історія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 264 і 269.

Леонид Арх. Типографія в Угорцах ієромонаха Павла Домжива-Лютковича//Кіев. Стар. 1889. Кн. XI, С. 442—444: про книжку «Летописец» 1619 р.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 года. Спб., 1912. Відбитка з «Известий Отд. русск. яз.» 1911. Кн. 4 і 1912. Кн. 1; це поважний і цінний дослід всієї друкарської праці о. Лютковича та о. Сильвестра.

Памятники, изданные Кіев. Коммиссією для розбора древних актов. К., 1898. Вид. 2. Т. I. Розд. I. С. 64—66.

Архив Ю.-З. Росс. К., 1883. Ч. I. Т. VI. С. 352, 597, 614—615, 642, 697—700, 703—704.

4. Унівська друкарня

Провінціальною друкарнею, що мала певне значення, що існувала досить довго, була Унівська друкарня — при давнім Успінським монастирі в селі Уневі коло Перемишлян.

Про початок Унівської друкарні дослідники звичайно повторюють стару думку, подану ще Д. Зубрицьким, ніби цю друкарню заснував десь між 1669—1671 рр. архимандрит унівський Варлаам, Шептицький *. Але думка ця не має під собою міцних підстав.

Унівську друкарню заложив єпископ львівський Арсеній Желіборський. Як ми вже бачили (с. 140—142), для потреб своєї єпископії Арсеній Желіборський заснував у Львові свою власну друкарню, де й друкував в 1645—1646 рр. Але політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні у Львові, і вона по перших друках припинила свою діяльність. Але пізніше Арсеній Желіборський, як архимандрит унівський, переніс свою готову друкарню зо Львова до Унева. Сюди ж зо Львова перейшов і управитель друкарні Андрій Скульський; 1651 р. на інквізиції Скульський показав, що жив він в Уневі і займався друкарством **, отже маємо свідоцтво, що вже в 1651 р. в Уневі була друкарня, хоч унівських друків за цей час до нас не збереглося.

Первенцем унівського друку, що дійшов до нас, були «Петны Акафісты», котрі вийшли у світ 25 травня 1660 р. На книжці зазначено, що вона виходить «Благословенієм и накладом ясне в Христе превел, его мл. господина отца Арсенія Желиборского, мл. Бж. епископа Лвов. Галиц. Камен. Под., Архиман. Уневскаго. Первое типом издася, в той же св. обит. Уневской». На об. вихідного листа — герб Арсенія Желіборського, а далі йде передмова його; в цій передмові читаємо: «Умыслисмо, православный Чителнику, сію книгу, Акафисты нареченную, на свит з друкарни нашої и за коштом нашим препослати» ***, а далі знаходимо: «дило рук наших... з друкарни нашої» ****. Шрифт видань з львівської друкарні Желіборського і друкарні унівської — цілком однаковий *****.

* *Historyczne badania*. С. 54. Див.: Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 686.

** Записки. Львів. Т. 117—118. С. 153.

*** Примірник Національного музею у Львові. № 386. Л. 2.

**** Так само. Передмова. Л. 4 б.

***** Пор., скажемо, № 657, 708 і 386 в Національнм музеї у Львові.

Все наведене дає нам повну змогу **вважати єпископа Арсенія Желіборського за фундатора Унівської друкарні***.

Але Желіборський не встиг більше нічого видрукувати в своїй новій Унівській друкарні — він помер 1663 р. Відновив унівське друкарство вже архімандрит Варлаам Шептицький (1670—1710). Певне львівське Братство чіплялося до Унівської друкарні, а тому Шептицький набув собі королівського привілея на неї.

1670 р. 21 жовтня з Унівської друкарні вийшла нова книжка, перша за архімандритства В. Шептицького: «Выклад о церкви святой». На книжці зазначено, що вона виходить «за привилеем его кор. мл.», а також «за произволеніем преподобнейшаго господина отца Варлаама Шептицкого, Архимандриты Уневского». На л. 13 знаходимо тут передмову до чителника, а під нею підпис: «Симеон Ставницькій, типограф».

Звичайно, львівське Братство зараз же потягло архім. Шептицького до надвірного королівського суду; до вирішення справи Шептицькому заборонили друкувати в монастирі, та й сам він погодився зачекати з друкуванням; до того ж татарський напад також перешкодив друкарству.

Але з 1678 р. Варлаам Шептицький знову розпочинає друкарство в Унівськiм монастирі. Справді, цього року вийшов Псалтир, з поміткою: «За привилеем его королевской милости»; на останнім листі підписався друкар: «Димитрій Кулчицькій, гисер и типограф уневській». І аж до своєї смерті (1715 р.) Варлаам Шептицький (з 1710 р. єпископ львівський) вільно друкував в Унівській друкарні потрібні книжки.

Новий єпископ, Афанасій Шептицький, довгий час (1722—1746) ворогував з львівським ставропигіальним Братством, бажаючи, щоб Братство у всьому йому підлягало і щоб давало йому свої видання на цензуру. Він підняв цілу справу про «схизматицькі» видання Братства, справа довго точилася (див. про неї на с. 88), а покінчилася тим, що Шептицький відновив друкарство в Уневі і 1732 р. випустив «Собраніє випадков», а 1733 р. — Служебник.

Братство не хотіло поступитися, і розпочався знову дов-

---

* При бажанні можна б початок друкарства в Уневі віднести й на 1617 р., бо власне в цiм році відомий Кирило Ставровецький, спорядивши собі невеличку друкарню, розпочав в Уневі друкування свого відомого твору: «Зерцало Богословія». Див. про це нижче, в розділі про Почаївську друкарню. Крім цього, ще р. 1606 архімандрит унівський Ісаія Балабан купив для чогось друкарню у львівського радника Андрія Мудровича, див. вище.

гий процес з Афанасієм Шептицьким (з 1729 р. він став митрополитом). І тільки аж 31 жовтня 1740 р. закінчився суд,— митрополитові дозволялося друкувати лише такі книжки, яких Братство ніколи не друкувало; а свої видання Братство мало друкувати й надалі. Звичайно, це був тяжкий удар для Унівської друкарні. Вона працювала й далі, хоч тепер вже часом доводилось їй до праць, друкованих в Уневі, додавати титул друкарні Почаївської*.

Існувала Унівська друкарня й далі, під недріманим оком ревнивої Львівської Ставропігії. Здається, Ставропігія вчинила ще якийсь процес і вже 1770 р. Унівській друкарні не було чого робити, і, може, правдива думка А. Петрушевича (за Д. Зубрицьким), що «продала Уневская Архимандрія свою Типографію Почаевской обители, о чем свидетельствует внешнее сходство типов обоих типографій»**.

Унівська друкарня — це єдина з позальвівських друкарень, що так довго існувала,— з постійними й великими перервами більше ста років. Випустила ця друкарня понад 25 книжок, правда — книжок другорядних, що особливого значення в історії нашої культури не мають. Львівська братська друкарня своїми процесами не дала нормально розвинути друкарні Унівській, і по 1770 р. вона цілком заніділа. А та вперта боротьба, яку архимандрити унівські увесь час так настирливо таки вели з львівським Братством, зробила друкарню Унівську мало популярною.

Про Унівську друкарню, на жаль, ще не маємо так потрібної окремої розвідки. Про друкарню цю писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. С. 30—31, 54—56.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 686—687.

Петрушевич А. Историческія известія о древней Архимандріи чину Св. Василя В. в селе Уневе Округа Золочевского // Пчела. Львів, 1849. № 16—19.

Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 436.

Петрушевич А. Историческое известіе о древней почаевской обители//Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 3 і 4. С. 170.

Буцманюк Іван. Унів і єго монастирі. Жовква, 1904. Відомості про друкарню некритичні й неправдиві.

Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 729—731: питання про перехід Унівської друкарні до Почаева.

---

* Zubrzycki. С. 56.

** Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 3 і 4. С. 170; Zubrzycki. С. 55.

ІХ. ДРУКАРСТВО НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Підкарпатська Україна або Угорська Русь — це найдальша західна українська земля, та земля, що її ще в глибокій давнині відірвано від українського материка, і вона вже ніколи не належала до політичної організації українських земель. Вищі українські верстви тут скоро покинули свій народ і помадяризувалися, а простий народ довгі віки проживав у великій темноті та в повнім безправ'ї. Сільське православне духовенство так само було закріпощене панам, так само було темне та безправне. І тільки з 1646 р., цебто з часу заведення церковної унії на Угорщині,— а унію тут «переведено тільки з духовенством, без співучасті народа так, що сей довго і не знав про великий перестрій, який його постиг» *, тільки з того часу захвилювався український народ і почав потроху вилазити з темноти, боронячи своєї батьківської віри.

Через низький культурний рівень не могло, звичайно, своєчасно завестися друкарство на Підкарпатській Україні. Увесь час за XVI і XVII віки Угорська Україна одержувала друковані книжки зі Сходу — з Києва, Львова, або з Молдавії, часом навіть з Москви. Але монастирі були тут ще з найдавнішого часу, а найстаршим серед них був монастир св. Михаїла Архістратиґа Грушівський — в Сиготському повіті Марамарошського комитату, на правім боці р. Тиси, на північній/краю села Грушево ⁴⁸. З давнього часу Грушівський монастир був церковним православним центром, а разом з тим і центром культурним цілої Угорської Русі; тут довгий час жили православні марамарошські владика, бо в Марамарошському комитаті католицькі та протестантські переслідування православних не були такими запеклими, як в інших місцях Угорської Русі. Єсть нічим не підтверджений переказ, ніби перший друкар українських книжок, Швайпольт Фіоль, переніс свою друкарню в Грушівський монастир, коли йому заборонили друкарство в Кракові; тут він ніби й видрукував «Тріюдь Пісну та Цвітну» **; але на таке твердження нема ніяких доказів — Фіоль з Кракова перенісся, певне, до Левочі, а не до Грушева. Отже в XV — XVI віках друкарні в Грушівському монастирі не було.

Але в Грушівському монастирі проте була друкарня, тіль-

---

* Стрипський Г. Записки Наукового Товариства. Т. 117. С. 180—181.

** Петров А. Первый печатный памятник угрорусского наречия. Спб., 1908. С. 101—102.

ки вже десь з 50 чи 60-х років XVII віку; повстала ця друкарня для оборони православної віри проти Унії, що потроху заливала Угорську Русь, повстала за допомогою молдавських господарів, що не раз реально боронили переслідуваних православних *. На жаль, нічого певного про цю друкарню не знаємо, бо ані одного друку її до нашого часу не збереглося. Джерело наших знань про Грушівську друкарню — це латинська записка кінця XVIII віку: «Сліди друкарні Грушівського монастиря» **. Записка ця розказує, що «в Марамарошській столиці панує загальна вістка, що колись в Грушівському монастирі св. Архістратиґа Михаїла існувала друкарня», а що це так, єсть тому певні свідки, котрі бачили грушівські видання, а саме: «Буквар», «Пентекостаріон» і Молитвослов; бачили також дерев'яну дошку, що нею друкували антиминси ⁴⁹, а також і такий антиминс 1693 р.

Балудянський свідчить, що в Грушівському монастирі була друкарня «русская и волоская» ***. В історії й волоської літератури Грушівська друкарня займає видне місце: заходами й коштом семигородського князя Юрія I Раковція (1631—1638) видано в цій друкарні першу волоську книжку — переклад Нового Завіту ****.

Нічого певного про Грушівську друкарню, як я казав вже, не знаємо. Грушівська друкарня припинила своє існування разом з монастирем, десь в другій половині XVII віку; як каже Ю. Ж а т к о в и ч, «Грушівський монастир знищили поляки, що гнали за семигородським князем Юрієм II Раковцієм (1648—1657), як вертав із свого злом'ятного польського походу» *****. Але ближче до правди свідчення Е. П е р ф е ц ь к о г о, котрий каже, що «во время возстанія в Угрії Эмериха Текели (1678—1688) Свято-Михайловській Грушевській монастирь подвергся со стороны недисциплинированной и необузданной банды Текелиевских куруцов нападенію, и был предан ими не только полному грабежу и разоренію, но и разрушенію и надругательству. Текелиевские куруцы, ворвавшись во внутреннюю часть монастиря, ломали кресты, рубили секирами обра-

---

* П е р ф е ц ь к и й Е. Известія отд. русск. яз. и словесности. 1916. Кн. 2. С. 282.

** Записку цю в перекладі на російську мову видрукував А. Кралицький в «Науковий Сборник». Львів, 1865. С. 111—113.

*** Церковная Исторія. Відень, 1851. Ч. II. С. 206.

**** Ж а т к о в и ч Ю. Див.: Науковий Збірник. Львів, 1906. С. 157. С. 157.

***** Там само. С. 156—157. П е т р о в (Ор. cit. С. 106) припускає, що монастир цей зруйнований лише на початку XVIII віку.

за святих, закапували в землю колокола и чаши»... *
В цей же час загинула Грушівська друкарня і всі її видання **.

Не маючи своїх друкарень, підкарпатські українці змушені були користати чужих: так, з кінця XVII віку вони друкують свої видання в Тирнаві, де вийшли три книжки: 1) «Катехисис для науки Угроруским людем», 1698 р., єпископа Мукачівського Йосипа де-Камеліса, в перекладі галицького священника Івана Корницького; 2) «Буквар языка славенська» 1699 р., його ж, і 3) «Краткое Припадков Моральных или нравных Собрание», 1727 р., єп. Георгія Бизантія. Відомий Мукачівський єпископ Мануїл Ольшавський (1743—1767), організатор рідної школи серед підкарпатських українців, 1746 р. видрукував у Коложварі⁵⁰ свою працю: «Начало писмен дитем» мовою латинською та церковно-словянською.

Єпископ Ольшавський дуже відчував потребу власної друкарні, а тому ще на початку 50-х років XVIII віку почав клопотатися перед урядом, щоби дозволили йому заснувати друкарню в Мукачеві; 1765 р. та 1766 єп. Ольшавський повторив свої прохання, але справа ця кінчилася нічим. Проте єп. Ольшавський мав таки друкарню,— в Великім Каролі Сатмарського комитату, де заснував її 1754 р. за допомогою угорського графа Франца Каролі. Управителем Карольської друкарні був галичанин із Львова, але друки з неї до нас не збереглися. Велико-Карольська друкарня існувала, можливо, до смерті Ольшавського (1767 р.) ***.

Була спроба друкувати книжки для потреб Підкарпатської України і пізніше. Так, 1770 р. відомий друкар о. Йосип Курцбек одержав привілея заснувати в Відні друкарню для друкування виключно кирилівських книжок. Заступник на кафедрі Мануїла Ольшавського, єпископ Іоан Брадач зараз же замовив Курцбеку потрібні його пастві книжки, і того ж 1770 р. появились «Буквар» та Молитовник («Сборник», катихизис). Але доля цих книжок була дуже трагічною. Їх віддано на рецензію Крижевацькому (уніатському) єпископові Василю Божичковичу і той визнав їх «схизматичними»; так, в 8 члені символу віри тут не було «и сына», до Молитви Господньої додано: «яко

---

* Известія отделения русскаго языка и словесности. 1916. Кн. 2. С. 281.

** Там само. С. 282.

*** Перфецкій Е. Известія. 1916. Кн. 2. С. 286—291. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1924. Т. III. С. 110—111. Але пор.: Сабов. Христоматія. С. 189 і 191. Петров. Op. cit. С. 108.

Твое есть царство, и сила, и слава»... і т. п. Про все це еп. Божичкович доніс уряду, але еп. Брадач легко виправдався, і тому уряд дозволив ширити надруковані книжки. Проте латинська партія таки перемогла, і еп. Брадач несподівано одержав наказа від уряду зібрати всі примірники «Азбуки» та «Сборника» і відвезти їх для знищення до міста Кошиці. Брадач змушений був виконати це розпорядження, і в першій половині 1772 р. всі примірники цих «крамольних» книжок були знищені, і до нашого часу ані один з них не дійшов... *

Така сумна була доля нашого друкарства й на Підкарпатській Україні.

Про друкарство підкарпатських українців ще не маємо якоїсь окремої розвідки — дослідники згадують про нього лише принагідно. Зазначу таку літературу:

Балудянський Андрей. Исторія церковная. Відень, 1851. Т. II. § 13. С. 206.

Крالیцькій Анатолій. К примечаніям на статью: Список монастырей, существовавших иногда в Марамороше; див.: Науковий Сборник, 1865. С. 111—114; тут видруковано в перекладі з латинського на мову російську важну замітку: «Слiди друкарні Грушівського монастиря».

Шематизм провинції св. Спасителя. Львів, 1867. С. 198.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 479; доповнення, 1891. С. 750.

Валлагі А. Историчний розвій угорського друкарства. Будапешт, 1878. Мовою мадярською.

Петрушевич А. Вопросы и ответы. Львів, 1893. Лист II. С. 4.

Сабов Евменій. Христоматія церковно-славенских и угро-русских литературных памятников. Унгвар, 1893. С. 185—186 і др. Пересказ і доповнення цієї Христоматії див. в рецензії А. Петрова «Ж. М. Н. Пр.» 1893. Кн. X. С. 516—549, або в його «Матеріали для історії Угорської Руси». 1906. Вип. IV. С. 21—50.

Жаткович Юрій. Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Русі // Науковий Збірник, присвячений професорови М. Грушевському. Львів, 1906. С. 155—157.

Петров А. Старопечатныя церковныя книги в Мукачеве и Унгваре // Матеріали для історії Угорської Руси. Спб., 1906. Кн. IV. С. 65—71. Передрук з «Ж. М. Н. Пр.»

---

* Перфецькій Е. Известія. 1916. Кн. 2. С. 291—293; Петров. Op. cit. С. 108—109; Сабов. Христоматія. С. 189.

1891. Кн. VI. С. 209—215. Рец. С. Томашівського в «Записках». Львів. Т. 81. С. 172—179.

Петров А. Типографія в Мараморошском монастыре св. Архангела Михаила в XVII в.; старания угорских сербов и русских о типографіи в XVIII в. Див. його: Матеріали для історії Угорської Русі. V. Первый печатный памятник угоро-русского наречія. Спб., 1908. С. 101—109, екскурс I. Працю надруковано в «Сборник отд. русск. яз.» Т. 84. Переказ праці див.: Вестник Народного Дома. Львів, 1908. Рік 26. С. 181—187.

Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Русі // Записки. Львів, 1914. Т. 117—118, С. 179—195. Тут єсть про угроруські стародруки й друкарні; на с. 182 — про Грушівську друкарню.

Перфецькій Е. Религіозное движение в XVI и начале XVII в. в Угорской Русі // Известія. Спб., 1915. Кн. I.

Перфецькій Е. Печатная церковно-славянская книга Угорской Русі в XVII і XVIII веках // Известія отделения русск. яз. и слов. Академіи Наук. 1916. Кн. 2. С. 277—294. Найкраща праця з історії друкарства на Підкарпатській Україні.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1924. Т. III. С. 108—122; На відшибі — про культурне й літературне життя Підкарпатської України.

Др. И. П. Ци мог бути друкаръ Швайпольт Фіоль в Грушеви и ту печатати книги? // Подкарпатська Русь. 1924. Ч. 3. С. 93—94; відповідні цитати з праці І. Огієнка про Фіоля.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

Х. ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

о найстарших осередках українського культурного життя — по Київщині та Галичині — перше місце займає Волинь. Входячи разом з Київщиною ще з поч. XIV віку в склад Великого Князівства Литовського, Волинь, що територіально ближча до Заходу, мала собі повну змогу культурного розвитку і з плином часу витворила в себе міцний український елемент. Литва національного гніту, як державної політики, ніколи не знала, і урядовою мовою на Волині, як і в цілій Литовській державі, була «руська» мова, що в основі своїй була мовою українською.

Після акту 1569 р. (Люблінська унія) Волинь увійшла в склад Польського королівства. Насильне латинство й полонізація посунули на Волинь зараз же по Люблінській унії — і примусили місцевий український елемент міцно взятися до оборони своєї віри й народності.

Західний вплив, що йшов до нас через Польщу, найперше відбивався на Волині, а це дало змогу їй в культурнім відношенні стояти високо. Нові реформацийні ідеї, що сунули з Заходу, теж найперше й найбільше відбилися на Волині. І справді, аж до половини XVII віку Волинь була тереном, де різні релігійні змагання кипіли найсильніше.

На терені самої Волині повстає декілька культурних центрів, що в них жваво провадилась українська культурна праця; такими центрами в давнину були: Остріг, Володимир¹, Луцьк, Ковель², Дермань³, Крем'янець⁴, Почаїв, Рохманів⁵, Четвертня⁶, Пересопниця⁷, Дворець⁸, Хорошів⁹, Чорна¹⁰ і т. п.

Серед цих волинських центрів найвидатнішим був Остріг, де повстало тоді нове велике огнище української культури — славна Академія Остріжська, під проводом могутнього оборонця українського народу, князя Костянтина Остріжського, що згуртував коло себе найкращі тодішні наукові сили.

На Волині знайшов собі пристановище й відомий емігрант з Москви, князь Андрій Курбський¹¹. Князь оселився десь коло 1564 р. в Милянвичах коло Ковеля і прожив тут 19 років (1583 р.). Двір князя Курбського став культурним осередком, де гуртувалися тодішні наукові й літературні сили, що боронили Волинь від заливу латинством та від колонізації. Та й сам Курбський зайнявся на Волині літературною працею, заохочуючи до неї видатніших вчених свого часу.

Релігійний втікач із Москви, відомий старець Артемій, знайшов собі пристановище теж на Волині і працював поруч із Курбським. Також на Волині оселилися московські емігранти Хведос Кривий та товариш його Ігнат.

Нова велика ідея про вживання Письма Святого в народній мові найперше була зреалізована теж на Волині. Тут ідею цю відчували реально, бо ж реально доводилося боронити свою віру від натиску латинства. Таким чином повстають на Волині аж чотири переклади Письма Святого на українську мову, всі другої половини XVI віку: Пересопницьке Євангеліє¹² 1556—1561 р. в м. Пересопниці, Волинське Євангеліє 1571 р. у Володимирі, Новий Завіт в перекладі 1581 р. Валентина Негалівського в м. Хорошеві і Літківське Євангеліє 1595 р. в місті Луцьку.

І коли появилося на Заході друкарство, воно зразу притягло до себе очі Волині. І може не без певної підстави твердить Франко, що українські видання 1491 року Швайпольта Фіюля у Кракові друкувалися «заходами і накладом князя Костянтина Острожського»*.

Але з тих саме причин, що й в Галичині, до певного часу друкарство не ширилося по Волині. І тільки коли загострилася й тут релігійна боротьба, схватилися за друкарство й на Волині, як і в Галичині.

На чолі всієї культурної праці на Волині довгі роки стояв міцний оборонець прав українського народу, славний князь Василь-Костянтин Костянтинович Остріжський (1526—13.II.1608), що один час був навіть кандидатом на

---

* Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. С. 40. Звичайно, тут мова про князя Костянтина Івановича Остріжського (1460—1530).

польський престол. По Люблінській унії 1569 р. і князь Остріжський змушений був жвавше стати до культурної праці для оборони єдиновірного народу.

Розпочав на Волині друкарство той саме муж, що започаткував його й у Львові,— московський емігрант Іван Хведорович. До численних московських емігрантів на Волині прибув ще один, диякон-друкар, прибув емігрант, що розпочав нову сторінку культурного життя не тільки Волині, але й цілої України.

Історія друкарства Волинського надзвичайно важна й цікава, але, на жаль, її ще детально не досліджено й не написано в цілому доброго огляду її, хоч вже маємо немало праць для дослідження друкарень найважливіших — Остріжської та Почаївської. З невеликих праць зазначу тут:

Максимович М. Книгопечатаніє на Волини. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 666—676.

Перлштейн А. Очерки історії типографії на Волини//Волин. Губ. Ведом. 1855. № 4—5. Короткі нариси про друкарні — в Острозі, Дермані, Почаєві і Луцьку. Те саме передруковане в «Ж.М.Н.Пр.». 1855. Ч. 87. С. 22—26.

Барановській С., свящ. Краткія історическія свѣденія о бывших на Волини православных типографіях// Волин. Епарх. Вед. 1877. № 18. С. 763—787. Короткий суцільний огляд волинського друкарства, але з багатьма помилками; праця тепер перестаріла.

Гильдебрант П. А. Кієвскія и Волинскія старопечатни // Древняя и Новая Россія. 1880. № 1. С. 184—187.

Чистович И. Очерки історії западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 344—345.

Sa(w)inic(z) Drukarstwo slowiańskie na Litwie i Wołyniu // Encyklopedyja Powszechna Orgelbrandta. T. VII. С. 475—485.

Теодорович. Историко-статистическое описаніє церквей и приходов Волинской епархіи. Почаїв, 1888. Т. I. і далі — в відповідних містах — єсть згадки й про друкарні волинські.

Батюшков П. Н. Волинь. Спб., 1888. В примітках, на с. 109—111 дається коротенька історія друкарства на Волині, але повна помилок.

Булгаков Ф. Иллюстрированная історія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 258—265.

Трипольській Н. Древнія Волинскія православныя типографії и их изданія. Житомир, 1892. Відбитка з книги: Девятисотлетіє православія на Волини. Житомир, 1892. С. 224—241. Тут коротко, але з багатьма помилками, роз-

казано про всі давні волинські друкарні; це компілятивна стаття з перестарілих праць, головним чином — по С. Барановському.

Яворській Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти». 1629 г. Спб., 1912. С. 1—44. Відбитка з «Известий 2 отд. Имп. Акад. Наук». Кн. 4. 1911 і Кн. 1. 1912. Це цінна праця про мандрівну друкарню о. Павла Лютковича.

Інші праці дивись при окремих волинських друкарнях.

ХІ. ОГЛЯД ВОЛИНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Безумовно, ми ще не знаємо всіх давніх волинських друкарень, як взагалі не знаємо всіх колишніх українських друкарень *. Досліди стародруків час від часу все приносять якісь новини, доти невідомі бібліографам. Не забудьмо, що багато стародруків понищив час, чимало пожерла їх релігійна боротьба (попалено!), немало також маємо стародруків з затраченим початковим і кінцевим листом, а тому й не відомо, де їх друковано. Отже, дальші пильніші шукання стародруків і читання старих актів до теперішнього списку українських друкарень додадуть ще не одну.

Волинські друкарні мають такий самий характер, як і друкарні білорусько-українські або галицькі,— вони повставали на якийсь час, повставали головно за панською допомогою, і скоро зникали, як тільки припинялася ця допомога; такими були друкарні: Дерманська, Кременецька, Луцька, Рохманівська, Четвертинська та Чорненська; і тільки друкарні Остріжська, а пізніше Почаївська придбали собі голосну славу, мали всеукраїнське значення і довго існували, а Почаївська з перервами пережила віки і дійшла й до нашого часу. Пробували були волинські братства приборати друкарні до своїх рук; але серед них не було постільки сильних матеріально, щоби вони спромоглися закласти велику друкарню всеукраїнського значення; та й під боком була львівська братська православна (до 1708 р.) друкарня, з котрою не могли конкурувати ані одна з тодішніх друкарень. Львівська братська друкарня засипала своїми виданнями не тільки Галичину, але й Волинь, аж

---

* Напр. відомий єзуїт Поссевин 1581 р. пише, що «руські князі — Слуцький та Остріжський — мають свої друкарні й школи, якими далеко й широко поширюється схизма» (див.: Харламович. Западнорусскія прав школы. 1898. С. 243). А що ми знаємо про Слуцьку друкарню?

поки не взяла це в свої руки друкарня Києво-Печерської Лаври.

Переходжу тепер до огляду окремих волинських друкарень в хронологічному порядку їх повстання.

1. Остріжська друкарня

Остріг на Волині, в давнину Луцького повіту,— це була слава столиця могутніх українських князів Остріжських. Своєю силою особливо славився Остріг в другій половині XV віку, ціле XVI століття та самий початок XVII віку. Остріг став в кінці справжнім культурним центром, став осередком цілої Волині і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів.

Один з князів Остріжських, Костянтин Костянтинович (народився 1527 р. або 1526, при хрещенні названий Василем, але звичайно звався іменем батька свого) особливо вславився своєю працею на культурнім полі. Найсумніший для України акт,— акт Люблінської унії 1569 р., силою якого приєднувалася Литва, а з нею й вся Україна, до Польщі, цей трагічний для народу українського акт князь Костянтин легковажно підписав першим, і прикладом своїм приневолив та заохотив до підпису й інших магнатів. І вже в самий рік цього акту, з 1569 р. розпочалося переслідування українського народу, передусім за його віру. Польський правлячий клас, особливо польське духовенство, цілком додержувалися середньовічної доктрини: *cijus regio, ejus religio*, а тому зараз же нетерпеливо почали силою наvertати український народ на католицтво. Розпочалася запекла релігійна боротьба, що тяглася більше двох віків і покінчилася таки одірванням частини українського народу (унія) від його загального кореня. І ось на тлі цієї оборони українського народу й повстав остріжський культурний осередок.

І ото «в се время люто і плача достойно» * і виступив князь Костянтин на оборону прав свого народу українського, а передусім на оборону його батьківської віри. Уже тоді сміялися з «бідної Русі», що не має вона нічого для свого культурного розвитку, і князь вирішив попрацювати головню для підняття культурного рівеня свого народу — князь заснував в себе в Острозі найкращу для свого часу школу й друкарню при ній.

В містечку Миляновичах, в 20-ти верстах від Ковеля, жив на Волині московський емігрант князь Андрій Курб-

* З вірша Герасима Смотрицького при Остріжській Біблії 1581 р.

ський. Людина високої освіти, князь Курбський заснував у себе при дворі школу, охоче держав коло себе вчених людей і мав безумовний вплив на підняття культурного стану Волині. Князь Курбський скоро близько зійшовся з князем Остріжським і вони приятелювали аж до смерті першого (в травні 1583 р.). Безумовно, князь Курбський, гарячий оборонець православної віри, помітно впливав на Остріжського, і це він перший прищепив йому думку закласти в Острозі добру школу та друкарню. Про те саме часто нагадували князеві також і вищі східні ієрархи, греки, що взагалі мали добрий вплив на розвиток культури українського народу; заснування, напр., братства, школи та друкарні у Львові — це справа їхньої ініціативи.

Князь Остріжський добре бачив: «Церковь Христову отвсюду врагы противящимися попираему и нещадными волки, пришедшими в мир, без милосердія пожираему»; а «кто бо есть от благоверных и богоразумных, его же не подвиже жалость, зряще ветхость Церкви Христовы, на падение клонящуся?» Але що було робити, як було стати «протиу ярости» ворожої, «скудости ради духовныя броня»...* Нападаючи на православну віру і католики, і різні релігійні угруповання, що їх все було досить на Волині, постійно посилалися на книги св. Письма, розуміли їх по своєму, а всіх цих книг православні якраз тоді й не мали. І ось тому, щоби дати до рук своєму народові найміцнішу зброю, князь Остріжський надумався видати повну Біблію.

Повної Біблії в той час український народ ще не мав; правда, уже перед тим вийшла Біблія Скорини, але вона не була повною і писана була мовою, близькою до живої. Князь Остріжський, безумовно під впливом князя Курбського, гарячого оборонця церковно-слов'янської мови, прийшов до думки видрукувати цілу Біблію тільки старою мовою. Думка про це давно вродилася у князя Костянтина; не виключається можливість, що відомий Ісаія (Яким) Кам'янчанин 1561 р. їздив з Вільни до Москви за списком Біблії якраз з доручення Остріжського, але ця спроба мати Біблію покінчилася сумною невдачею, бо на Москві Ісаію арештували**. У всякому разі, зараз же по 1570 р. князь Остріжський почав вже жвавіше шукати потрібних йому біблійних списків. Чув він давно вже, що на Москві єсть

* З передмови кн. Костянтина Остріжського до Біблії 1581 р.

** Див. про це: Абрамович Д. К литературной деятельности мнixa Кам'янчанина Исаи // Памятники древней письменности. Спб., 1913. № 181. Рецензія І. Огієнка в «Україні». Київ, 1914. Кн. I. С. 123—125.

такий список, зроблений з приказу архієпископа Новгородського Геннадія в 1489—1499 рр., і тому й просив писаря Великого Князівства Литовського Михайла Гарабурду, що був з князем в близьких стосунках, привезти з Москви список Біблії. Три рази був на Москві Гарабурда з посольством — в 1570, 1572 і 1573 роках * і в один з цих разів, скоріше 1573 р., й одержав від царя Івана геннадіїв список Біблії **.

Роздобувши потрібного списа Біблії, князь Остріжський змушений був шукати також відповідних вчених людей, щоб переглянули цього списа й приготували його до друку, але зробити це в той час було нелегко; сам князь розказував пізніше, що він «ни дила зачати, ниже делателей, еже творити, на сія изобретохом» ***. Це все привело князя до думки про конечну необхідність закласти в Острозі школу та друкарню. Потрібний для цього друкар виявився сам.

Не повелось Івану Хведоровичу у Львові (див. с. 75—76); прожити з друкарства, як з ремесла, тоді ще було не легко, бо на друкарську справу треба було мати добрі кошти, може й без надії швидкого їх повороту. Спроба Хведоровича поставити друкарство на самостійний матеріальний ґрунт покінчилася невдачею.

Закінчивши у Львові 15 (25) лютого 1574 р. «Апостола», Хведорович, певне, побачився з Остріжським, а може й побував в Острозі з видрукованою книгою. Князь Остріжський безумовно знав уже про друкаря Хведоровича, знав, певне, від князя Курбського. Не знайшовши у Львові допомоги серед вищих верстов, Хведорович, як знаємо, знайшов її в низах — допомогли йому «мали нецыи в іерейском чину, иніи же неславніи в мире», а це були передусім освічений монах Мина та підміщанин львівський Семен Сідляр ****. Обидві особи ці були в близьких стосунках з кня-

---

* Харламович К. Западнорускія православныя школы. Казань, 1898. С. 240.

** Про це в передмові до Остріжської Біблії 1581 р. сам князь Костянтин писав: «От благочестива и в православіи изрядно сіятелна государя і великаго князя Іоанна Василіевича, Московскаго и прочая, богоизбранным мужем Михаилом Гарабурдою, писарем великаго князства Литовскаго, с прилежным моленіем испрошеную, сподобихомся пріати севрешеную Вивлію». Ось тому вважаю непорозумінням примітку 2 в праці Ів. Франка: «Причинок до студій над Острожською Біблією», на с. 2 в відбитці з 80 тому «Записок» львівських.

*** Передмова до Біблії 1581 р.

**** Див. про них вище.

зем Курбським, і певне від них той і довідався про нового московського вигнанця, друкаря Івана Хведоровича.

Князю Остріжському якраз на руку прийшла поява доброго друкаря, і він відразу запросив Хведоровича до себе на службу, запросив може ще в травні місяці 1574 р. Звичайно, Хведорович охоче прийняв запрошення князя, і, вернувшись до Львова, почав лагодитися до від'їзду в Остріг. Заставивши свою друкарню 6 травня 1574 р. за борг Сенькові Сідляреві, Хведорович перейшов до Острога.

Отже, велична думка ніби налагоджувалася, але трапилася перепона якраз там, де її кн. Остріжський може й не чекав — він не мав таки доброго тексту Біблії. «Книг,— розказує сам князь в передмові до Біблії 1581 р.,— глаголемых Вивліа, в зводе сего дела, началством не имехом». Але, як ми бачили, роздобув він потрібного списка з Москви, а крім цього «таже и иных Вивлій много изобретехом, различных писмен и языков». В цей же час в Острозі зібрався вже невеличкий гурток вчених людей, і князь наказав їм добре розглянути («испытати») зібрані біблійні списки — «аще вси сгласуются в всем божественном писаніи?» Ось тут і виявилось, що всі списки недобрі, злий був також і московський геннадіїв список... «И обретеса много различно,— розказує князь,— не токмо разньствія, но и развращения, чесо ради веліе смущеніе пріяхом»... Певне, не забракло тоді й таких осіб, що взагалі висміювали «схизматицьку» Біблію та радили князеві покинути всю цю затію, про що натякає нам і сам князь: «К сему же, наважденіем искони противника всякому добру — діавола, много разорителей и хулников сія преславных и неизреченных вещи (цебто видання Біблії) показовашеса, помощников же и зидателей велми мало». Все це дуже засмутило князя і він навіть почав був вагатися, чи й справді не кинути йому таку важку справу. «Се же все увидех известно,— розказує нам далі князь,— в удивленіи и размышленіи бех велице, непшуща, яко неудобно сіе дило пресвятое свршится может, вин ради сицевых. И се размышляя в сердци своем, аще делати или престати». Але князь таки пересилив всі ці сумніви, «худьшее размышления моего (Богу тако хотящу) покорити изволих лучшему», і вирішив продовжувати справу.

Щоб таки роздобути добрих біблійних списків, князь післав людей з своїми листами мало що не 'по всьому світові,— післанці його обійшли «яко Римскія пределы, тако и Кандійскія острова, паче же много монастырей Грецих, Сербских и Болгарских, даже и до самага апостолом наместника и всея Церкви Восточных строенію чиноначал-

ника, пречестнаго Іеремія, вселенна патріарха, доидох». Але тепер князь збирав не тільки потрібні книжки, але також і відповідних вчених людей, що змогли б як слід видати йому Біблію. Післанці княжі побували скрізь, «требуя с тщаніем и моленіем прилежным тако людій, наказаных в писаніах святых, Еллинских и Словенских, якоже и зводов, добре исправленых и порока всякаго кроме сведительствованых». І тепер вже повелося князеві: «Книг и книгочій настоящему дилу пресвятому по достоанію изобретох» *.

Таким чином справа занадто зволікалася і запрошений друкар лишався без роботи. Щоб таки дати Хведоровичу хоч тимчасову працю, князь Остріжський 2 березня 1575 р. силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями поляків, став був нареченим ігуменом княжого Дерманського монастиря. На місце Джуси князь призначив «справцею» або «державцею» (управителем) цього монастиря нашого диякона-друкаря Івана Хведоровича і дав йому до рук монастиря зо всіма маєтками. І на цім місці Хведорович пробув щось коло двох років, чекаючи, поки закінчиться справа підшукання потрібних учителів та біблійних списків **.

В давнину друкарня була цілком освітньою справою, а тому обов'язково з'єднувалася з школою; власне школи засновувалися в той час якраз для видання потрібних книжок, в першу чергу богослужбових; так і потім було скрізь: у Вільні, Львові, Стрятині і др. місцях. Так воно почалося й у Острозі: думка про видання Біблії привела до потреби заснування школи й друкарні коло неї.

Потроху в Острозі збиралися кращі вчені свого часу, і місто ставало найкращим освітнім осередком на Волині. Захар Копистенський ¹³ в своїй «Палинодії» 1621 р. розказує, що на дворі князя Костянтина «найдовалися и мовци, оному Димосфенесови ровнии, и иные розличнии любомудрцы. Найдовалися и докторове славнии, в греческом, словенском и латинском языках выщвечонны. Найдовалися и математикове и астрологове превыборнии... Церкви и двор того княжати — полный православных учителей евангелских и апостолских, полный богословов истинных» ***.

* Всі цитати — з передмови кн. Остріжського до Біблії 1581 р.

** Про Дерманське життя Хведоровича див. вище на с. 77—78.

*** Русская Историческая Библиотека. Спб., 1878. Т. IV. С. 1136—1137.

Князь радісно приймав до себе всіх, хто міг працювати на освітньому полі, і його замок справді скоро став Волинськими Афінами. В різний час в Острозі побувало багато видатних осіб, з яких немало працювали й в заснованій тут Остріжській Академії, наприклад, Герасим Данилович Смотрицький¹⁴, чи не перший ректор Остріжського «триязычного Лицею», пресвітер Василь, вчений Кликрик остріжський, священник Дем'ян Наливайко, перекладчик ієромонах Кипріян, Филалет Бронський, Мелетій Смотрицький, Тимох Михайлович і др.

Як я вже згадував, вище східне духовенство, греки багато допомагали розвитку культури в нас на Україні; під їх впливом також повстали Остріжська Академія та друкарня. Князь Костянтин увесь час запрошував до себе вчених греків і їх стільки зібралось в Острозі, що тут навіть окрема улица звалася грецькою *. «Не новина от часов давных бывати Грекам у Острогу»,— каже автор «Перестороги» **. Тут працювали такі видатні греки, як Кирило Лукарис та протосингел патріаршого престолу Никифор; був тут гостем і сам патріарх вселенський Єремія ***.

Коли вчені люди були в зборі, коли потрібні біблійні тексти розшукано, приступили накінець до пильної праці вироблення одного доброго тексту. Сам князь розказує в передмові до Біблії 1581 р., що коли було вже все потрібне, тоді він з своїми учителями, а також «купно и с иними многими, наказаными добре в писаніях божественых, довольно советовав; и с общим советом и изволеніем единомысленным» постановлено покласти в основу Біблії грецького текста 72 перекладчиків.

І ось в той час, десь 1576 р. Хведорович переходить до Острога і за цей рік та за половину 1577 р. вже остаточно уряджує Остріжську друкарню — під його доглядом робляться потрібні урядження, а він відливає біблійні черенки, можливо, не в Острозі, а у Львові, за допомогою Лавріна Пилиповича (див. вище с. 155); взагалі, в справах друкарні, а разом і в своїх власних справах (головно — продаж книжок) Хведорович за цей час часто бував у Львові. Друкарня була остаточно уряджена і почала працювати

* Чтенія в Общ. Исторіи и Древн. Росс. 1847. Кн. IV. Відд. IV. С. 138; пізніше ця улица звалася Жидівською.

** Акты Ю.-З. Росс. Т. IV. С. 216.

*** Правда, греки не постійно мали охоту їхати до Острога, особливо після недолі Никифора: королівські послани не дали йому змоги бути на Берестейському соборі 1596 р. головою, а потім Никифора арештували, посадили в Марієнбурську фортецю, а там його «морено постом». Див.: Харламович К. Западнор. прав. школи. С. 267—268, 258.

десь в середині 1577 р.; першою книжкою, звичайно, почали складати славнозвісну Біблію.

Коло друкарської справи в Острозі Хведорович працював не один, про що він сам свідчить в післямові до Біблії 1581 р.,— він працював тут «купно с поспешники и єдино-мисленики моими». Разом з ним працював тут син його Іван та його учень, Гринь Іванович з Заблудова (див. про нього вище с. 146—150), що десь в кінці 1579 р. прибув до Острога з двохлітньої науки у Львові; можливо також, що тут працювали з Хведоровичем і його львівські учні: Сачко Сенькович Сідляр та Корунка Семен, а може й приятель кн. Курбського — отець Мина *; працював, певне, й «убогий» пресвітер Василь.

Друкарня містилася десь в передзамку (замок дільний), поруч з Остріжською Академією, недалеко церкви св. Миколая. До нашого часу збереглося декілька описів Остріжського замку, і всі вони згадують про друкарню. Так, в опису 1603 р. читаємо: «Stajnia w przygródki z podwórzem, przy niej Drukarnia i Szkoła ma być w spółnym podawaniu z zwierzchnością i posłuszeństwem» **.

Здається, князь Костянтин заклав також в Острозі папірню, але докладніше про це не знаємо ***.

Друкування Біблії йшло вперед дуже поволі, бо Академія, здається, без поспіху виробляла потрібного текста. Праці було багато — треба було уважно рівняти списки з основним грецьким. Учителі остріжські складали, так би сказати, біблійну комісію, що все перевіряла того текста, що мав друкуватися; можливо, що до цієї комісії входив також і сам друкар Хведорович ****. Головним редактором Біблії і остаточним коректором її був, здається, Герасим Смотрицький.

І тому, що виправлення тексту Біблії відбирало багато часу, друкарі лишалися без роботи. Тоді була велика потреба в Новім Завіті та Псалтирі; книжки ці, як найчастіше вживані, здавна вже були в нас в добрих списках, і

---

* Про цих друкарів див.: С. 157, 158, 151 та 153—154.

** Karbaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 97. Див. також «Чтенія» московські за 1847 р., кн. IV, де Перлштейн А. дає план давнього Острога і зазначає й місце друкарні.

*** В інвентарі м. Острога за 1620 р. згадується «рочосhownia i papiernia». Див.: Київ. Стар. 1883. Т. VII. С. 343. Пор. також Karbaszewicz. С. 36.

**** Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. С. 490.

тому виправлення їх довгого часу не потребувало *. І в Острозі, з наказу князя, вирішили приступити до негайного їх друку, постановили випустити їх окремою книжкою. Книжка ця мала служити для практичного вжитку не тільки в церкві, але й при тодішніх постійних релігійних змаганнях, а тому вирішено скласти її в зручній форматі. Здається, до цієї праці приступили в 1580 р., на початку його; так можна розуміти заяву друкаря Хведоровича в післямові: «Начата і совершена бысть сія книга Новаго Завета повеленієм благочестиваго князя Константина Константиновича... в лето 1580».

Цей Новий Завіт мав стати підручною книжкою для українського духовенства та народу; вийшов він «посреди рода строптива и развращенна», як читаємо в передмові, коли численні вороги «растерзают немилостиво Церковь Божию и возмущают нещадно стадо» Христове. Працювало коло цього видання декілька чоловік, передмову написав, здається, Герасим Смотрицький. Щоби надати цій книжці практичного характеру та більше зручності для користання при релігійних змаганнях, до книжки додано докладного предметового покажчика, на 52 листах: «Собраніе вещей нужнейших, вкратце, скорого ради обретенія в книзе Новаго Завета, по словесем азбуки»; склав його Тимофей Михайлович. Покажчик цей вийшов по 1 вересня 1580 р. **, певне, разом з Новим Завітом.

Ця книжка — «Книга Новаго Завета, в ней же на преди Псалмы Блаженнаго Давида пророка и царя», — ця книжка була першим друком остріжським, це «првый овощь от дому печатнаго Острозскаго», як сказано в передмові; вийшла вона «в насажденіе всему народу Русскому», вийшла коштом кн. Костянтина, що дав «доволно на деланіе богодухновеннаго писанія».

Але не цей Новий Завіт мав бути найпершою остріж-

---

* Порівняння Нового Завіту 1580 р. з Біблією 1581 р. показує, що тексти їх часто не однакові; напр., беру Вихід, гл. XV, Новий Завіт, л. 85 б: славно бо прославися, а в Біблії л. 32: славно бо и прославися; Новий Завіт: сей ми есть Бог, а в Біблії: се Бог; Новий Завіт: стерли еси спротивных, а в Біблії: стерл еси сопостаты і т. п. Або ще: Второзаконня гл. XXXII, л. 86: в пустыни, а в Біблії б. 95: в пустыни безводне; Новий Завіт: их же видеша отцы их, а в Біблії: ихже не видаша; Новий Завіт: Бог, а в Біблії: Господь і т. п. Правопис дуже різняться. Цікаво, що в Біблії 1581 р. текст не все ліпший від тексту Нового Завіту 1580 р. Порівняння робив я по примірниках Національного музею у Львові. № 417 і 82.

** Це «Собраніе» вийшло, як читаємо на початку його, «лита от создания миру 7089, а от рождения Спасителя нашего Іс. Христа 1580»; отже, тут віднімається не 5508, а 5509, а це знак, що книжка вийшла по 1 вересня.

ською книжкою — складати першою почали десь ще в середині 1577 р. Біблію, та різні перешкоди не дали змоги цій книжці стати остріжським первенцем. Хоч, власне, Біблія була таким первенцем: по довгих трудах працю закінчили ще до випуску Нового Завіту — кінчили 12 липня 1580 р., про що на останнім листі Біблії й читаємо в заяві друкаря Івана Хведоровича. Але книжки цієї, що зовсім була готова до виходу в світ, проте в світ не пустили. З яких саме причин це сталося, докладно не знаємо; здається, в надрукованій Біблії знайшли якісь помилки, а тому мусили деякі листи передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якимсь окремим особам, а все це протяглося більше як на рік.

Але ось настала в кінці й велична хвиля: 12 серпня 1581 р. закінчено таки довголітню працю коло Біблії і вона нарешті побачила світ. Славна, повік незабутня Остріжська Біблія була вінцем культурної праці не тільки князя Остріжського й його Академії, не тільки найціннішим твором друкарського «куншту» Івана Хведоровича, — вона була вінцем і всієї культурної праці на Волині за XVI вік.

Біблійні книжки, здається, друкували в Острозі не в звичайнім порядкові, а в міру виправлення тексту, тому Біблія складається з п'яти частин, з окремою пагінацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78, до цього ще 8 листів передмов, а разом 628 листів, чи 1256 с.). До Біблії додано дуже цінну передмову від імені кн. Остріжського (написав її, здається, Герасим Смотрицький), де докладно розказано про історію вишукування списків для Біблії. Біблію прикрашено різними гравюрами, певне, роботи Гриня Івановича, а можливо, також і Лавріна Пилиповича, маляра львівського, що вчив Гриня Івановича (див. вище с. 146 і 155). Проте ці графічні прикраси не відповідають величності цілої праці, — вони занадто скромні, а часом і вбогі. Для цілого тексту відлили особливого шрифту, — дуже дрібного на ті часи (в 24,8 мм), але виразного й гарного; це характерний шрифт, якого доти ніде не було, — так званий «остріжський» шрифт, виготовлений під доглядом самого Івана Хведоровича. Заголовні букви Остріжської Біблії нагадують трохи великі Скоринині букви. Взагалі шрифт Остріжської Біблії постільки особливий, що його вже не забудеш, раз побачивши.

Остріжська Біблія має заслужену віковічну славу. Вона появилася саме в час, коли її було так потрібно; вороги нападали на українську віру, і все посилалися на біблійні книжки, а їх то всіх тоді й не було. Князь Остріжський своєю Біблією дав духовенству й громадянству найміцнішу

зброю в обороні проти римо-католицизму, і цієї заслуги ніколи не забуде Остріжському український народ. Самі впрядчики Остріжської Біблії були дуже високої думки про свою працю; так, в передмові (писав її, певне, Герасим Смотрицький) князь каже про Біблію, що вона «не яко вещи человеческіа, но яко свыше сходящее дарование духовное». Князь був надзвичайно втішений, що бачив кінець «дила сего честнаго и вся превосходящаго», і просив громадянство прийняти Біблію «не яко вещи земныя, но яко дарование небесное».

Українському народові випала велика честь і заслуга — дати слов'янству першу повну друковану Біблію. Остріжська Біблія розійшлася по всьому слов'янському світові, і скрізь вона мала правдиву заслужену пошану. Остріжська Біблія лягла в основу теї Біблії, якої вживає весь православний слов'янський світ і сьогодні.

Значно пізніше, десь по 1660 р., задумали видрукувати повну Біблію й на Москві, «скудости ради велія сих божественных книг зде, в Велицей Россіи»*; цар Олексій Михайлович¹⁵ і духовний собор, «видя велій недостаток сих божественных книг в державе царствія своего, ниже бо рукописныя отнюдь обретахуся, вмале же и едва где уже печатным Острозским обратися, им же от многа времени оскудети»**, думали перше видати Біблію, добре перевірену з грецьким текстом. Але думки цієї виконати тоді в Москві не було змоги, бо «переводов добрых не изобретено, подобне и преводником греческим немнозем сущем обретатися»; крім цього люди «первыя изданныя книги похваляху, настоящія же презираху и хуляху, глаголет бо: ветхое лучши есть», та й час до цього був невідповідний: «неудобоносимое время, сіесть настоятелство браней». Ось через ці причини вирішили видрукувати Біблію «вскоре, с готоваго перевода, князя Константина Острозскаго печати, неизменно, кроме орфографіи и неких вмале имен и реченій нужнейших, явственных погрешеній»***. Передрукували таким чином не тільки текста, але й першу передмову склали на зразок передмови князя Константина, змінивши тільки вираз: «народ Русскій» на «народ Великороссійскій». Лише пізніше, за цариці Лисавети 1751 р. вийшла вже значно виправлена (українцями) Біблія, що вживається й до сьогодні.

---

* Передмова до московської Біблії 1663 р.

** Там само. Цікаво, що українські наголоси Остріжської Біблії тут змінені на московські.

*** Див. про це: Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 103—104.

Остріжська Біблія широко розійшлася по цілому слов'янському світові і вже 1663 р., як ми бачили вище, на Москві її було трудно дістати. Здається, часом продавалась вона й частинами*.

В літературі відомі два видання Біблії: 1580 і 1581 р. Ці видання майже цілком однакові: заголовний лист один, з зазначенням 1581 р., ті самі передмови**; головна різниця: післямови друкаря Івана Хведоровича в обох виданнях цілком різні, часом помічається також різниця в шрифті, складі і прикрасах.

Остріжська Біблія була лебединою піснею друкарської праці Хведоровича: більше по цьому цілих книжок він вже не друкував***.

Іван Хведорович був не тільки друкарем, він також і продавав книжки. Видрукувану Біблію князь Остріжський доручив Хведоровичу продавати у Львові, і той вивіз їх туди декілька сотень****. В числі цих Біблій було багато примірників не повних*****. Здається, що Хведорович вивіз до Львова більше примірників, як дозволено; можливо також, що в друкаря на цім ґрунті вийшли якісь непорозуміння з князем,— у всякому разі знаємо, що князь Остріжський наклав арешта «на все рухоме майно, а особливо на руські книжки, що були власністю друкаря Івана Москвитина»*****.

Після непорозуміння з князем Костянтином, Хведорович знову переїжджає до Львова, десь в кінці 1582 р. Друкарня його ще з 1579 р. знаходилась в другім закладі, у жида Ізраїля Якубовича, а тому Хведорович заходився закласти собі нову друкарню, шрифту зробив йому Гринь Іванович, зробив цілком на зразок шрифту остріжського, бо Хведорович в першу чергу хотів додрукувати неповні примірники Біблії,— вона добре розходилася й давала не злий прибу-

---

* У всякому разі до Львова ця Біблія доходила й частинами; так, в інвентарі львівської Успенської церкви 1637 р. читаємо: «з Біблією 5 книг Моисеових». Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 159.

** Пташицький С. у своїх праці «Изданія Острожской Библіи» на с. 4 помилково говорить: «К этому времени (на 12 липня 1580 р.), должно быть, не успели вступительныя статьи, а их несколько».

*** Трохи перед цим, 5 травня 1581 р. певне Хведорович видрукував т. зв. «Хронологію» Римши, лише на 2 с.

**** Пор. акти Пташицького № 23 і Бостеля № 2.

***** Бостель. № 2; по смерті Хведоровича 1585 р. їх знайдено 80.

***** Бостель. № 1.

ток. Хведорович найняв собі sklepa в домі львівського міщанина Івана Білдаги, продавав тут свої книжки і тут же вмістив свою друкарню і розпочав додруковувати неповні примірники Остріжської Біблії.

Скільки додрукував Біблій Хведорович, не знаємо,— смерть 5 чи 6 грудня 1583 р. припинила його працю; але вже по смерті Хведоровича, 20 вересня 1585 р., в склепі його знайдено уряджену друкарню, 120 повних Біблій, 80 неповних і раму з складеним одним аркушем *, певне — Біблії. Все це Хведорівське майно за борги перейшло учням його, друкарям Сеньку Корунці та його пасинкові Сачкові Сідляреві, які продовжували додруковувати неповні Біблії й продавати їх.

Але ці друкарі, здається, не мали добрих /прибутків з своєї друкарні, а тому вони порішили продати її. 1588 р. був у Львові віленський друкар Кузьма Мамонич і 24 лютого наші друкарі продали йому свою (Хведоровичеву) друкарню разом з 40 примірниками недокінчених Біблій **. Ось таким чином друкарня Івана Хведоровича, разом з Бібліями, попала до Вільни. Ці 40 неповних Біблій у Вільні, звичайно, були додруковані і так повстала так звана Віленська Біблія ***.

Так славно розпочала свою працю Остріжська друкарня, розпочала такими виданнями, яких до того ані одна друкарня не в силі була видати. Князь забезпечив друкарню, і відписав на неї якісь свої маєтки ****. 1582 р. князь Костянтин збудував в Острозі монастиря св. Тройці, заклав при ньому шпиталю та школу і переніс сюди й друкарню *****.

* Див. акти Бостеля. № 2.

** Акти Бостеля. № 5.

*** Про т. зв. Віленську Біблію див. згадки: Сахаров. Обзор славяно-русск. библ. С. 21; Ундольскій. Очерк. С. 15. № 88; «Отчет Моск. Публ. и Рум. музеев за 1867—1869 г». С. 66; Каратаев. Описание. С. 215. Проф. Пташицький С. досліджував цю справу, і знайшов в Спб. Акалемії Наук цікавого примірника Остріжської Біблії (№ 7. 4. 1): тут л. 1—6 складені звичайними черенками, але сам склад цілком інший; далі л. 133—180 складено іншим шрифтом, трохи меншим (розміром 23,8 мм, коли звичайний остріжський шрифт має розмір 24,8 мм). Так само знайшов проф. С. Пташицький 1902 р. ніякого примірника Остріжської Біблії в Варшавському університеті (№ 28.18. 3. 26).— тут л. 133—180 такі самі, як в Ундольського, але л. 180 має нові три відміни. Див. про це все: Пташицький С. Л. Иван Федоров. Издания Острожской Библии. Спб., 1903. Цікаво ще підкреслити, що та заставка, котра знаходиться звичайно на 133 л. в Остріжській Біблії, знаходиться також у виданні Льва Мамонича, в польськiм перекладі Литовського Статуту 1619 р.— ясна ознака, що Хведорівська нова друкарня, з частиною Остріжської, попала до Вільни.

**** М а к с и м о в и ч М. Собрание сочинений. К., 1876. I С. 193

***** Х а р л а м п о в и ч К. Западнор. прав. школы. С. 257.

Остріжська друкарня була в близьких стосунках з друкарнею Віленською, а особливо з Львівською. Так, «за прозою жителів столиці Великого Князства Литовського, града Вильни» *, князь Костянтин передав до Вільни написану в Острозі Граматику Л. Зизанія, і віленська друкарня Мамоничів видрукувала її 1586 р.

Грепський шрифт мала Остріжська друкарня ще з початку свого, але мала його не багато; взагалі, друкарня ця великого запасу шрифтів не мала. Так, 1596 р. грудня 9 писав з Острога Юрко Рогатинець львівському Братству:

«Его милость князь велми жадае, абы позичити писма грецкого и словенского для видрукованя Синоду Берестского, што найборзе может быти, на што и писане свое ко вашему братолюбию посылает, обещуючися в шилости назад с подякованем отослати все... Волю тут всего дождати и твою друкарню отобрати zde и видати, на чие рвки спустити и поручити, абы знати, от кого потом тых речам отшукovati маем. Поневаж иначи жадным способом от того не моглисмы ся вымовити» **.

Знаємо з актів, що й пізніше просив князь Остріжський львівське Братство позичити йому грецьких черенків для надрукування «Розмови блаженного Мелетія, противу схизматиком и прочім сектатором написаную»; князь писав: «на тот час литер готовых грецких не маю, прошу на выдрукованье той малой, але святой речи, литер отлитых и готовых каст со три мне прислати; а скоро ся книжка выдрукует, зараз вашей милости с подякованьем их отошлю»; крім цього князь Костянтин разом з літерами просив прислати йому також складача Касіяновича — «той сведом литер ваших грецких, як их до формы ставляти» ***.

Више грецьке духовенство часом заїжджало до Острога, і то особисто, то листовно **** — все заохочувало князя Костянтина до друкарської праці. І справді, Остріжська друкарня головню працювала за життя Костянтина — він видав понад 25 книжок, але всіх їх ми ще не знаємо.

Найголовніше значення Остріжської друкарні в історії нашої культури — це те, що друкарня ця міцно боронила український народ та його прабатьківську віру від нападу латинників; полемічних видань ні одна друкарня не видала стільки, скільки їх видала друкарня Остріжська. Друкарні

* Післямова до Граматики 1586 р.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 116—117.

*** Monumenta. С. 855—856; тут зазначено дату листа: 7 липня 1600 р.: И. С. Свенцицкий (Опись Музея Ставропигийского Института во Львове. Львів, 1908) на с. 111 зазначає вже 3 липня 1607 р. Пор. ще Kardaszewicz. С. 128 (тут зам. Касіянович — Koszanowicz) і «Кієвлянин» на рік 1841.

**** Так, патріарх Мелетій писав про це 1597 р. Див.: Харлампічич К. Западнор. прав. школы. С. 258.

Віленська, особливо Львівська, були підневільними, жили тільки мінливою ласкою королівських привілеїв; за видання полемічного твору («Плач східної церкви» 1610 р.) Віленську друкарню було на час навіть закрито та skonфiсковано (хоч вона таки немало видрукувала полемічних книжок), а Львівська братська друкарня на полемічні видання ніколи не зважувалася. Великоможний магнат, один раз навіть перший кандидат на польський королівський престол, князь Остріжський ніколи не брав королівського привілея на свою друкарню, друкував вільно, що хотів, і ніхто не посмів спинити його діяльності, хоч вже 1581 р. скаржився єзуїт Поссевін: «Князі Остріжський та Слуцький мають друкарні та школи, якими далеко й по всіх усядах шириться схизма»*. Ось тому з плином часу Остріжська друкарня стала в великій мірі друкарнею полемічною, уступаючи право друку книжок богослужбових та шкільних друкарням Віленській та Львівській.

І справді, спис полемічних творів, надрукованих в Острозі за життя князя, досить помітний. Ось він: 1) Новий Завіт з Псалтирем 1580 р.; 2) «Собраніє вещей нужнейших», цебто покажчик до Нового Завіта Тимоха Михайловича, 1580 р.; 3) Біблія 1581 р. Ці три книжки мали на меті також і полемічні цілі; 4) Листи патріарха Єремії, коло 1584 р., в справі нового календаря; 5) «Како подобает знаменоватися» коло 1584 р.; 6) «Ключ Царствія небеснаго» Герасима Смотрицького 1587 р.; 7) «Исповеданіє о исхожденіи св. Духа» 1588 р.; 8) «О единой истинной православной вере» 1588 р.; 9) «Обвещеніє» князя Костянтина про православність грецької церкви 1595 р.; 10) «Апокризис» Філарета 1598 р.; 11) Книжиця в 10 розділах 1598 р.; 12) «Отпис» Клирика Остріжського 1598 р. і 13) «Друга відповідь» Клирика Потію 1599 р.

Книжки богослужбові також друкував князь Костянтин, але не багато: 1) Часослов 1598 р.; 2) Псалтир слідуваная 1598 р.; 3) Часослов 1602 р.; 4) Требник 1606 р. і 5) Молитвослов 1606 р.

Друкувалися в Острозі також і книжки для побожного читання й іншого змісту, а саме: 1) «Хронологія» Римші 1581 р.; 2) «Книга о постничестве» 1594 р.; 3) «Ставленича грамота» 1587 р.; 4) «Маргарит» 1595 р.; 5) «Лямент» 1603 р.; 6) «Лекарство на оспалый умысл чоловечий» 1607 р. і 7) «Житіє Маріи Єгипетськія», без дати.

Як бачимо, за життя князя Костянтина з його друкарні вийшло понад 25 книжок — для того часу це поважне чис-

---

* Див.: Харламович К. Западнор. прав. школи. С. 243.

ло, якє значно перевищує діяльність за такий час, скажемо, Львівської братської друкарні. І от за ці видання й став князь Остріжський на віки славний в історії української культури, за що його постійно вихваляли й за життя, і по смерті,—

«Владимер бо свой народ крещенієм просветил,
Константин же богоразумія писанієм осветил»,

як вірно писав ще 1581 р. в своїх віршах Герасим Смотрицький. «Світилник церкви», «Глагоутолитель», «Оборонца віри і церквей Божих»,— це звичайні давні епітети князя Остріжського. Цей князь, писав автор «Палинодії» 1621 р.,— «первый межи княжаты Роскими, великий заступ и потеха всего народу Роского, мур железный на Украинах, слава и свеча ясносветлая», бо він «знаменитое добродейство церквам показал и учинил, же през магистерство типографій книг богословских выдал не мало, през што Церков Христова будуется не толко ту в Россіи, але и по иных краинах спол — верных нам народов» *. А патріарх Олександрійський Мелетій 1597 р. писав Костянтину: «Про вас иде така слава заступника православія, що ім'я ваше в похвалі у всіх під сонцем» **.

Так хвалили князя хто з обов'язку, а хто й щиро; але пізніше, вже в наш час, кинули кн. Остріжському й важке обвинувачення — в скупості. І справді, князь, що мав у своїх руках 80 міст та 2760 сіл, що мав понад 1 200 000 злотих річного доходу, на дворі якого щоденно товклося до 2000 люду, такий князь, на погляд сьогоднішнього дня, дав не багато. Видання остріжські не пишаться якимись особливими прикрасами, та й самих цих видань могло бути більше. Але об'єктивно мусимо сказати, що князь Остріжський випустив книжок по своєму часу більше всіх — стільки не дав їх ані один давній меценат; друкарство, певне, не давало князеві жодного прибутку, а від нього вимагало все-таки великих коштів. Автор «Палинодії» добре це розумів, а тому написав про князя Костянтина: «Солодкая завжды того зацного княжати мает быти у нас память» ***.

«Февруарія 13 в суботу первую св. Поста (1608 року) преставися благочестивый князь Константин-Василій Ост-

* Русская Историческая Библиотека. Т. IV. С. 1135 і 1137.

** М а л и ш е в с к і й. Мелетій Пигас. Київ, 1872. Т. II. Додатки С. 73.

*** Русская Историческая Библиотека. Т. IV. С. 1135.

рожській, жив лит 81»*, а разом з князем спинилася й вся та величезна культурна праця, що її робив він для підняття освітнього рівня українського народу. Наслідник князя Костянтина, син його Януш, каштелян краківський, вже прийняв католицизм і став «заслуженим мужем для Річі Посполитої Польської», як величають його польські історики.

На перших порах князь Іван зберігав культурну працю свого великого батька і Захар Копистенський в своїй «Палинодії» ще міг написати про нього: «народ свой Роскій любил, православную веру отцев своих величал... Тестамент пресветлого родителя своего сохранил, веру благочестія нашего побожне поважаючи, во вшеляком покои заховывал до смерти». Хвалить Копистенський князя Януша вже навіть за те, що він народові своїому «утисков и гвалтов жадных не чинил»**,— і то вже була заслуга... Але разом з тим Копистенський записав і найбільшу провину старого кн. Костянтина: батько не вчив сина. Януш «частокрот мовлял: «Гды бым, мовит, пред тым в молодых литах о релегіи Грецкой и о Церкви Всиходней ведал то, што теперь в том моим веку вижу и знаю, теды некгды бым не был сполечником костела заходнего...» Есть много свидков живых, которыи частокрот слова тьи слыхавали»***.

Як би там не було, але князь Януш ніколи не проявив своєї ініціативи в справах друкарських, і друкарство остріжське помалу завмерло. Десь 1611 р. якийсь вихованець Остріжської школи ще виготовив був до друку книжку: «Книга блаженнаго Феодора, нарицаемаго Авукара», з похвалою архімандритові дерманському Ісаїї Балабану****, але книжки цієї вже не видрукували...***** Лише одну книжку (але вже не полемічну) видрукувано за князя Януша,— це Часослов, що 1612 р. вийшов у світ в двох частинах: Часослов і Місяцеслов; над цією книжкою учителі остріжські ще досить попрацювали, про що вони оповідають в передмові: «И то теж видати маеш, иж в том выданью зводу грецкого наиболее наслидовано». Ось цей Часослов і був лебединою піснею Остріжської друкарні*****.

---

* Рукопис львівського св. Онуфріївського монастиря. Ч. 49 (Лимонар Софронія).

** Русская Историческая Библиотека. Т. IV. С. 1139.

*** Там само. С. 1140.

**** Див.: С о б о л е в с к і й А. Похвала Исаіе Балабану 1611 г. // Чтенія в Истор. Общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—38.

***** Без доказів М. Грушевський (Історія України-Руси. VI. С. 498) подає, що книжка ця друкована.

***** Дослідники наших стародруків часом ще зазначають: «Книга Никона Чорныя горы», ніби вийшла 1640 р. в Острозі. Див.: С о п и -

Князь Януш Остріжський помер 19 вересня 1620 р., на 66 році життя, помер, не лишивши по собі мужеського наслідства. Над величезними добрами остріжськими запанувала донька Костянтинова — княгиня Анна Алоїза Ходкевичева, вже фанатична римо-католичка. Вона скоро зруйнувала всю працю свого «схизматика»-батька; 1624 р. Остріг «пришов во строєніє Єввина племені»*, — княгиня Анна, на місце української Академії, заклала в Острозі вже єзуїтську католицьку колегію, з відповідною бурсою при ній...

А що ж сталося з славною Остріжською друкарнею? Докладних та точних відомостей про це ще не маємо. Звичайно панує думка, ніби Остріжську друкарню княгиня Анна передала єзуїтам, а ті перелляли її на польську. Вже Д. Зубрицький твердив, що Остріжська друкарня по смерті князя Константина «rozsupała się, albo raczej na polska przelana została»**. Так само й польський історик літератури М. Вишневський догадується, що Остріжську друкарню «może na polska przelano»***.

Але єсть і друга думка про кінець славної Остріжської друкарні. З давнини існує в Києво-Печерській Лаврі переказ, ніби Печерська друкарня зачалася від друкарні Остріжської. 1894 р. київський вчений Ів. Каманин в «Кіев. Стар.» (1894. Кн. VIII. С. 276—278), основуючись на виданій А. Соболевським приготовленій в Острозі до друку книжці «Книга блаженнаго Феодора, нарицаемаго Авукара» 1611 р., висловив думку, що архімандрит Дерманський Ісаія Балабан продав 1613 р. Єлисею Плетенецькому до Києва не тільки Стрятинську друкарню, але — з дозволу князя Януша — також друкарні Остріжську та Дерманську. Думка ця має підтвердження в тім, що київські першодруки справді мають деякі ознаки друкарні Остріжської****. Але справа ця ще мало досліджена.

Як би там не було, а 1648 р. козаки, розбивши польське

ков. № 594; Толстова. № 94; Каратаев. № 507; Свинцицькій. № 408. Але сама книжка не має ані дати, ані зазначеного місяця, а тому таке твердження — плід непорозуміння. Я досліджував цю книжку по примірнику Національного Музею у Львові № 604; на мій погляд, це південно-слов'янське видання, про що свідчить правопис та система наголосу (напр. глávизná, váсиліá), і при тому чи не видання друкаря Івана Хведоровича, бо тут заставки та кінцівки однакові з такими ж Апостола 1564 р. та 1574 р. Може це друк Хведоровича, коли він пробував десь у Валахії?

* Харлампович К. Западнор. прав. школи. С. 261.

** Historyczne badania. 1836. С. 51.

*** Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 415.

**** Порівняння київських першодруків з остріжськими показує, що справді остріжські та дерманські прикраси (заставки, кінцівки, іні-

військо Д. Заславського, взяли Остріг, і зараз же костел та єзуїтську колегію, а разом з ними й друкарню з книжками та архівами «пустили із димом до неба».

Значення Остріжської друкарні в історії українського життя — величезне. Це була найперша постійна друкарня на українській землі, бо друкарня братська Львівська розпочала свою постійну працю лише з 1591 р. Остріжська друкарня працювала більше 35 років і видала понад 26 книжок. Увесь той час Остріг був найсвітлішим центром української культури, і та його діяльність — це окрема доба в нашій історії. Видання остріжські увесь час користались на Україні заслуженою пошаною*.

Я вже підкреслював величє значення Остріжської друкарні в обороні українського народу. В той час, коли «никтоже может стати противу ярости» ворога, в той час Остріжська друкарня зайнялася полемічними виданнями. Як не легко було в той час вести нам свою оборону, про це виразно свідчить Захар Копистенський в своїй «Палинодії»: «А коли хто з наших, особливе против латинников, выдаст книгу, tedy такового преследовати и през зверхность свицкую опримовати не встыдаются...»** Ось в той час Остріжська друкарня сміло боронила український народ, і навіть брала під свою оборону цілий православний слов'янський світ, бо друкувала свої книжки на користь «всім, которые где бы то ни было обретутся говорящими словенским языком и исповедующим православную виру».

Остріжська друкарня виразно служила на користь лише своєму народові, книжки видавала часто українською мовою і цієї діяльності її ніколи не забуде український народ.

На жаль, не багато знаємо певного про цю таку важливу для нас друкарню; великий пожар міста Острога 1648 р. понищив багато історичних залишків, а разом з ним й слідів з колишньої друкарні; а пожар 1821 та 1889 рр. доїв і те, що було лишилося.

ціали) повторюються в перших київських виданнях; в меншій мірі те ж треба сказати й про шрифти.

* Ще навіть 1728 р. ігумен Сумського монастиря Єфрем «хулил книги Московской печати, предпочитая им Острожскія изданія». Див.: Описание документов и дел, хранящихся в Архиве св. Синода. 1891. Т. VIII. С. 275.

** Русская Историческая Библиотека. Т. IV. С. 318.

Про Остріжську друкарню писали багато дослідників, але доброї наукової праці про саму друкарню ще не маємо й досі — не принесла цього й спеціальна (компілятивна) робота А. Сілецького. Зазначу тут:

Вапдткіе J. *Historya drukarń w Król. Polskiem*. 1826. Т. II. С. 26—29; також в І т. с. 386. Перестаріло.

Строев П. *Описание книг Толстова*. М., 1829. № 21, 22, 26, 31, 33, 38—41, 52, 94.

Максимович М. *Остріжська друкарня*. 1849. Див.: *Сочиненія*. Т. III. С. 667—671, а також т. I. С. 183—189.

Wiszniewski M. *Historya Literatury polskiej*. 1851. Т. VIII. С. 413—415.

Барановскій С. *Краткія историческія свѣденія о бывших на Волыни православных типографіях* // *Волын. Епарх. Вѣдом.* 1877. № 18. С. 776—781. Не науково.

Каратаев И. *Описание*. 1883. № 100—103, 107, 109, 110, 116, 118, 119, 132, 135, 136, 139, 151, 152, 154, 155, 158, 169, 184, 185, 190, 211, 212 і 507 — про 26 остріжських видань, з літературою про них.

Селецкій А. К. *Острожская типографія и ее изда- нія. Историческая монографія, в 2 частинах*. Почаїв, 1885. С. 227; відбитка з «*Волын. Епарх. Вѣдом.*» № 29—35 за 1884 і № 7—11, 20—26 за 1885 р.; ч. I: *Огляд релігійно- культурного руху XVI-го віку, що викликав до життя Остріжську друкарню*, ч. II: *Огляд видань Остріжської друкарні*. Рецензії: 1) І в. Каманина в «*Кіев. Стар.*» Т. 14. С. 161—164; 2) «*Wiadomości Bibliograficzne*. Т. V. № 7. С. 72 і 3) Н. Петрова в «*Ж. М. Н. Пр.*» 1886. Кн. 4. С. 418—425. Рецензент вважає працю лише компілятивною, котрої автор не дав собі ради з цілою великою літературою. Справді, праця маловарта, а про Остріжську друкарню, як друкарню, тут нічого нема.

Булгаков Ф. *Иллюстрированная исторія книгопечата- нія*. Спб., 1889. С. 258—263. Тут і знімки з шести шрифтів Остріжської Біблії.

Трипольскій Н. Н. *Древнія Волынскія типографіи и их изда- нія*. Див.: *Девятисотлетіе православія на Волыни*. Житомир, 1892. С. 224—235. Компіляція.

Соболевскій А. *Похвала Исаї Балабану 1611 г.* // *Чтенія в Истор. Общ. Нестора-Летописца*. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—38. Це рукопис приготовленої 1611 р. до друку в Острозі книжки, але видрукований не був.

Каманин И. *К исторіи Кіево-Печерской лаврской ти- пографіи* // *Кіев. Стар.* 1894. Кн. 8. Т. 46. С. 276—278. На основі попередньої праці А. Соболівського, автор висловлює здогад, що 1613 р. Ісаія Балабан продав до Києва Єлисею

Плетеніцькому друкарню Стрятинську, а також з дозволу князя Гануша — Дерманську та Остріжську.

Франко Ів. Бібліографічна рідкість // Записки. Львів. Т. VI. С. 1—4; Miscellanea. 1895. Про доти невідому Остріжську книжку «Житіє Маріі Єгипетськія». Тут же на с. 1—2 Франко перераховує відомі йому 22 книжки, що вийшли з Остріжської друкарні за 1580—1612 рр.

Соболевскій А. Две библиографических редкости // Чтенія в Истор. Общ. Нестора Летописца. К., 1898. Кн. XII. С. 13—18: Ламент дому княжат острожских. Десь 1603 р. чи 1604 надрукована в Острозі.

Харлампович К. Острожская православная школа // Кіев. Стар. 1898. Кн. V—VI. Т. 57.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы. Казань, 1898. С. 239—240, 249—250, 260.

Папков А. Братства. 1900. С. 3—5.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1900. Т. VI. С. 439—441, 479—498.

Kardaszewicz S. Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu // Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Краків, 1913. С. 123—131. Тут же на с. 245—249: Список книжок, надрукованих в Острозі. Праця Кардашевича—тенденційна компіляція; розділ про друкарні складено головно на основі праці о. С. Барановського. Рецензія В. Черевка в «Записках». Львів, Т. 116. С. 228—230.

Гитов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской Лавры. Т. I. С. 54—55. К., 1918.

Про графіку Остріжських видань див. у В. В. Стасова. Сочиненія. Т. II. С. 171.

В Острозі видрукував Хведорович три книжки: 1) Псалтир і Новий Завіт 1580 р.,—це «первый овощ от дому печатнаго Острожскаго»; про неї див. літературу у И. Каратаєва. Описаніє славно-русских книг. Спб., 1883. С. 211—213. № 100; 2) Хронологію Римші, 5 травня 1581 р. Див.: Каратаєв. № 103, і 3) Славна Остріжська Біблія; про неї подаю літературу окремо:

Остріжська Біблія 1580 і 1581 р. Велична пам'ятка Української культури, перша повна друкована Біблія на Сході Європи (повної Біблії Фр. Скорина не надрукував), на жаль, не має ще доброї наукової монографії—про неї звичайно пишуть дослідники принагідно в своїх працях. Цікаве питання,—чи було два видання, 1580 і 1581 рр., чи тільки одне,—авторитетно ще не вирішене; порівняння цих Біблій 1580 і 1581 рр., які я робив, приводять мене до думки, що, здається, було тільки одне видання 1580 р.; але

з різних причин довелося деякі листи передрукувати — і ця виправлена Біблія вийшла вже в світ 1581 р. серпня 12 дня, а видання 1580 р. липня 12 в продаж не поступало,— тільки невелике число примірників його було роздане зацікавленим особам. Прикладів подібних двох видань наша давня література знає немало *. Біблія, видана в Москві 1663 р., була передруком Біблії Остріжської, про що згадується в передмові. Про Остріжську Біблію писали:

Костянтин Остріжський. Передмова в Остріжській Біблії 1581 р. Л. 2—3.

Bergius N. De statu Ecclesiae et religionis Moscoviticae. 1704.

Kohlius J. Introductio in historiam et rem litterariam Slavorum. 1729.

Бакмейстер І. Опыт о библиотеке Спб. Академіи Наук. Спб., 1779. С. 73.

Сопиков В. Опыт российской библиографии. Спб., 1813. Ч. I. С. LXV, XCIV і № 109.

Dobrowski. Instit. ling. Slav. 1822. С. XVI і L.

Калайдович К. Іоанн Ексарх Болгарській. 1824. С. 35 і 108.

Кеппен П. Библиогр. листы. 1825. Кол. 297. № 21.

Евгеній. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1827. С. 96—97 і 268.

Строев П. Описание книг гр. Толстова. М., 1829. № 22. С. 50—60.

Соколов П. Каталог обстоятельный книгам Академіи Наук. Спб., 1832. С. 1, № 1.

Реєстр книг Ширяева. М., 1833. № XI.

Строев П. Описание книг И. Царского. М., 1836. № 24.

Новицькій. О первоначальных переводах св. Писанія. 1827.

Сахаров И. Русские древние памятники. 1842. С. 22. № 47.

Ундольскій В. Каталог книг А. Кастерина. М., 1848. № 32.

Сахаров И. Обзорение славяно-русской библиографии. Спб., 1849. № 67.

---

* Пор., напр., два видання «Неба Нового» в 1665 р. у Львові (див. Огієнко І. І. Видання «Неба Нового» Іоаннікія Галятівського // Искусство за 1912 р. Кн. II); або два видання «Руна Орошеного» 1702 р. (див. Огієнко І. «Руно Орошеное» св. Димитрія Ростовського, в «Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». 1920. Т. II. С. 71—75). Див. ще приклади про це в моїй замітці: Видання «Души людей умерлых» І. Галятівського 1687 г. в «Отчет об экскурсії Семинарія русскої філології в Москву». К., 1912. С. 38—39 (з «Универс. Известій»).

Горскій і Новоструев. Описаніе рукописей Московской Синодальной Библиотеки. М., 1855. Т. I. С. 1—164.

Буслаев Ф. Историческая хрестоматія. М., 1861. С. 185—198, 209—218.

Филарет Арх. Исторія русской Церкви. Чернігів, 1862. Т. III. С. 53—54.

Карамзин Н. Исторія Государства Россійскаго. Кн. III. Т. IX. С. 32. (По вид. Спб., 1892). Старе видання: Т. IX. С. 51. Примітка 92.

Стасов В. В. Разбор рукописнаго сочиненія Ровинскаго. 1864. Див.: Сочиненія. Спб., 1894. Т. II. С. 171 — про графіку Остріжської Біблії.

Ундольскій В. Очерк библиографіи. М., 1871. № 88.

Гильдебрандт. Апокрисис. Див.: Виленскій Вестник. 1871. № 1.

Максимович М. Библиографическое объясненіе г. Гильдебрандту. Див.: Кіев. Епарх. Ведом. 1781. С. 362; або Собраніе сочиненій. Т. I. С. 185—186.

Попов А. Н. Описаніе книг А. Хлудова. М., 1872. № 23.

Четыркин. Князь К. К. Острожскій, как защитник православія в Юго-западной Руси в XVI ст. Див.: Странник. 1882. Кн. XI. С. 380.

Засадкевич Н. Мелетій Смотрицкій как филолог. Одесса, 1883. С. 114—116, 120—123.

Макарій М. Исторія Церкви. Спб., 1857—1883. Т. IX. С. 472—473.

Острожская Библия. Див.: Юбилейний збірник. Спб., 1883: Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси. 2 с.

Сольскій С. М. Острожская Библия // Труды Кіев. Дух. Акад. 1884. Кн. VII.

Филарет Арх. Обзор русской духовной литературы. Спб., 1884. С. 179—181.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1883. С. 213—216. № 101—102; тут і детальна література з Описів стародруків.

Селецкій А. Острожская типографія и ея изданія // Волян. Епарх. Ведом. 1885. С. 127—133.

Архангельскій А. Очерки из исторіи зап. русск. литературы. М., 1888. С. 90—92.

Батюшков П. Волянъ. Спб., 1888. С. 109—111 в додатках.

Владиміров В. П. Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. С. 211—218.

Булгakov Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 260—263. Тут і знімки зразків шрифтів Остріжської Біблії.

Булич С. К. Церковно-славянські елементи в сучасному літературному і народному руському мові. Спб., 1893. С. 399—400. В цілій книжці — опис мови Острозької Біблії.

Харламович К. Західно-руські православні школи XVI і початку XVII вв. Казань, 1893. С. 262—264.

Чистович. Історія перекладу Біблії на руський мову. Спб., 1899. С. 13.

Перетц В. Історично-літературні дослідження і матеріали. Спб., 1900. Т. I. Ч. I. С. 66—69.

Пташицький С. Л. Іван Федоров. Видання Острозької Біблії в зв'язі з новими даними о останніх роках його життя // Друковане Мистецтво Р. Голице. Спб., 1903. С. 1—19.

Франко І. Причини до студій над Острозькою Біблією // Записки. 1907. Т. 80. Кн. 6. С. 5—18. Про текст книги Ездри.

Міловидов А. І. Описання стародружних книг Виленської Публічної Бібліотеки. Вільна, 1908. № 11. С. 19—20.

Щеглова С. А. Записки про екземпляри Острозької Біблії, що в Волинських Єпарх. Древнезбереженні. Див.: В. Перетц. Отчет об екскурсії семінарія руської філології в Житомирі. К., 1911. С. 111—118. Тут і література про вивчення О. Біблії.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. II. С. 58—68.

Року 1915 в Москві перевидали (старобрядці) цілу Острозьку Біблію; імітація оригіналу тут надзвичайно добра.

Аналіз церковно-слов'янської мови Острозької Біблії див.: Булич С. К.: Церковно-славянські елементи в сучасному літературному і народному руському мові. Спб., 1893.

Підкреслюю, що Острозька Біблія дуже цікава своїми наголосами — їх тут ставлено по-українському (своїї праці про наголос в О. Б. в порівнянні з Біблією московською 1663 р., на жаль, не маю при собі).

2. Дерманська друкарня

Село Дермань, тепер Дубенського повіту, належало в давнину до дібр князів Острозьких; лежить воно в 20 верстах від Острога. Переказують, що ще на початку XV віку, серед густих лісів, недалеко села знаходився загородній двірець князів Острозьких, добре укріплений від нападу ворога.

Початок Дерманському монастиреві поклав князь Василь Хведорович Красний (гарний), котрий при своїм дворці «церков и звоницу муровал, и сам на закладаню был, и всего монастыря Дерманского фундатор»*. Так повстав десь ще в першій половині XV віку (князь Василь помер 1450 р.)** славний потім Дерманський Свято-Троїцький монастир, один з найстаріших монастирів на Волині. Доказом давнього існування цього монастиря служить також рукописна книга «Поучень», що її ще 1499 р. подарував сюди онук фундатора монастиря, князь Костянтин Іванович Остріжський.

Пізніше Дерманський монастир мав дуже добрі маєтки і часто збирав під свої стіни освічених монахів, що трудилися тут перекладами потрібних книжок. Князь Костянтин Костянтинович звернув вже свою пильну увагу на Дерманський монастир, на який він по наслідству мав право патронату. Але часово, 1571 р., під натиском польським, без волі князя, став ігуменом Дерманського монастиря мирянин Михайло Джуса. Здається, князь Костянтин спершу мав думку заснувати свою друкарню та школу власне в Дерманським монастирі, а тому вигнав Джусу і управителем монастиря призначив 2 березня 1575 р. друкаря Івана Хведоровича***. Можливо, що за час цього управління (1575—1576 рр.) Хведорович розпочав вже в Дермані засновувати нову друкарню. Але пізніше, десь в кінці 1576 р., князь змінив своє рішення і Хведорович перейшов до Острога, де й урядив Остріжську друкарню.

Року 1593 князь Костянтин мріяв про потребу збільшення освітньої праці — «о закладанію школ и наук волных, а звлаща для цвиченя духовных; пилно потреба, жебыхмо мали ученые пресвитеры и казнодее добрые, бо за тым, иж наук нет, великое грубіанство в наших духовных умножилось»****. І князь думав власне в Дерманським монастирі заснувати такий освітній центр, що виховував би потрібне духовенство; але поки що князь думок своїх не переводив в життя. А що при Дерманським монастирі монахи справді займалися культурною працею, про це свідчить хоча б «Пче-

---

* Запис в Дерманським Пом'янику першої половини XVII віку; див. також «Записку» еп. Ієрофея.

** Там само.

*** Пам'ять про Івана Хведоровича зовсім затерлася в Дерманським монастирі, хоч еп. Ієрофей у своїй «Записці» серед ігуменів згадує й «Іоанна Діакона, строителя монастыря Дерманскаго», але добавляє, що про нього нічого не відомо. Я зробив все можливе, щоби в Дерманським монастирі відновити пам'ять славного друкаря.

**** Максимович М. Собрание сочинений. Т. I. С. 182; див. також: Акты Ю.-З. Росс. Т. IV. № 45.

ла», що її перекладено тут 1599 р. з грецької на мову церковнослов'янську*, або рукопис «Бесед» св. Івана Золотоустого 1605 р.**

Свою давню думку про заснування в Дерманському монастирі культурно-освітнього центру Костянтин Остріжський здійснив лише 1602 р. В цьому році, 5 липня, князь, з благословення патріарха Мелетія, цілком перероблює Дерманський монастир: заводить тут киновію, засновує школу, а також і друкарню при ній***; багатому й до того монастирю князь дарує нові маетки. Про це читаємо на л. 12 в передмові до першої книжки з Дерманської друкарні, в Охтаюку 1604 р.:

«Манастыр свой, называемый Дерман, зо всеми достатками отлучил, на киновію его уфундовал, і иноком отдал, на згромажене до него людей богобойных и чернцов святоблывых в животе и учоных, которым то и друкарню придал, абы двояко и трояко пожиточными церкви и вири святой были, едины молитвами своими святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святоблывым приклад даючи тым, которые хочут спастися, а досконалшіе наукою и писмом, а звлаща друкованем книг свитячи всем, подобячися старым святым иноком, которых працы в писме и по нынешній день явни, для которых и хвалени сут»****.

Та й для самого монастиря князь поставив нові умови — він хотів зібрати до нього лише освічених ченців.

«Бегунов чернцов и чинови тому противных абы в том монастыри не пріймовати,—наказував князь,—одно таковых, которые бы под тот порядок подлежат хотели и которые бы се зыйшли до науки; мають теж способнейшіе до науки учитися писма Словенского, Грецкого и Латинского, от особ виры святое восточное будущих»*****.

Можливо, що князь Костянтин бажав увесь центр культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці був менше придатний для цього, ніж тиха та спокійна Дермань. І справді бачимо, що по 1602 р. в Острозі на якийсь час видавнича діяльність спиняється; на мій погляд, цілу Остріжську друкарню десь в кінці 1602 чи на початку 1603 р.

---

* Цей рукопис зберігається в бібліотеці Києво-Печерської Лаври.

** Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 284—285.

*** Трипольський Н. в «Дев'ятисотлетіє православ'я на Волині», с. 235 пише за Staroz. Polska. II. С. 844, ніби друкарню засновано тут коло 1585 р.; це непорозуміння, бо на таке твердження немає жодних підстав.

**** Охтаюк 1604 р., примірник Національного Музею у Львові. № 284.

***** Максимович М. Собрание сочинений. Т. I. С. 182.

перевезли з Острога до Дермані — шриффт дерманських видань цілком однаковий з остріжським. Управителем Дерманської друкарні став священник-друкар Дем'ян Наливайко.

Ігуменом реформованого Дерманського монастиря князь призначив широко освіченого протосингела патріарха Олександрійського Ісака Борисковича, що походив з волинських дворян. Борискович зібрав в Дерманській монастирі багато вчених та достойних монахів і зараз же приступив до друкарської праці.

Першою книжкою * почали друкувати в Дермані Октоїха, бо друкованим його тоді на Україні ще не було. Ігумен Борискович діяльно взявся за цю книжку; текст, безумовно, правили з грецького оригіналу. Для роботи коло видання Октоїха Борискович запрошував до Дермані вчених тогочасних людей; так, він запросив до себе відомого Іова Княгиницького ¹⁶, про що читаємо в житті того:

«И в то время пріял бяше от Князя Василя на строение Монастыр Дерман Исакий Святогорец, иже последи Епископ поставлен быст Патриархом Иерусалимским; и сей молит к себе отца нашего (Иова) строения ради обща житія; он же (Иов), не могій отрешися, отхождаше; и многим тамо (в Дермані) на успех быст, труждася, помагая в духовных же и телесных, и в друкарни, — тогда Охтай друковаху»**.

Друк Октоїха розпочали 12 квітня 1603 р., а скінчили 12 вересня 1604 р.; це був: «Охтаик сиреч осмогласник», на 326 л.; книжка вийшла «в общем манастыри Дермани, коштом и накладом манастырским», цебто вже без якихсь спеціальних коштів князя Константина. Передмову до цієї книжки писано двома мовами — церковно-слов'янською та українською; післямову склав і підписав «Даміан недостойный презвитер». По цьому, значно нижче, підписався й технічний друкар І. Ф. Д.***, але хто сховався під цими ініціалами, не відомо; можна б думати, що це був Іван Хведорович, син первопечатника, але проти цього промовляє фуква Ф, бо він би підписався: Ф.

Під час друку цієї книжки трапилася сумна подія: помер молодий князь Олександр Остріжський, надія православ-

---

* Дехто з дослідників, напр. Максимович М., першим дерманським виданням вважають «Диалог албо розмова о православної и справедливой вере» ніби 1603 р., але книжка ця до нас не зберіглася. Про неї: Каратаев. Описание. 1883. № 173; Малышевский И. Мелетий Пигас. 1872. Кн. II. С. 49—84; український текст «Диалога»; Максимович. Собрание сочинений. Т. I. С. 182; Т. III. С. 671—672. Чи це не «Лист» 1605 р.?

** Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1960. С. 233.

*** Прімірник Національного музею у Львові. № 285.

них, про що Дем'ян Наливайко в післямові до Октоїха записав так:

«В лето 603-е месяца декаврія 2 дня преставися благочестивый князь Александер, воевода Волынской, син благовернаго князя Костентина: велий плач и жалость отцу же и чадом остави, найпаче же христіаном, вси бо бяху чающе помощ тем улучити в бедах и гоненіих, одержащих Христову церков».

Другою книжкою дерманського друку був «Лист Мелетія святаейшого патріархи Александрійского до велебного епископа Ипатія Потея»; книжка вийшла 6 лютого 1605 р., на 41 л.* Цього листа 1599 р. з грецької мови на українську переклав Іов Борецький¹⁷, пізніше митрополит Київський, що на той час працював в Дермані. Передмову до книжки підписав священник Дем'ян, бо він і друкував її.

Здається, що цей «Лист» був останнім дерманським друком, але можливо, що всіх дерманських видань до нас не дійшло; навіть польські джерела підкреслюють, що з Дерманської друкарні «говорили до народу руського»**. Вага дерманських друків, як і друків остріжських, полягає також і в тім, що видавці їх вживали й народної української мови, можливо, що під впливом Д. Наливайка.

Не довго працювала Дерманська друкарня — десь коло трьох років; з невідомих нам причин князь Костянтин в 1605 р. знову переніс цю друкарню до Острога. Але Дерманський монастир проте не втрачав своєї культурно-освітньої праці, і надалі лишався славним монастирем на Волині***. Десь в кінці 1607 р. князь Костянтин запросив до себе на архімандрита дерманського племінника епископа Гедеона Балабана — Ісаю Балабана, «блюстителя» епископії Львівської, і той став у нього «строїтелем» всіх остріжських монастирів (на своїх землях князь Костянтин мав 20 монастирів і більше 600 церков). Пізніше (1627—1633 рр.) ігуменом Дерманським був славний автор «Граматики» 1619 р.—Мелетій Смотрицький, що тут і похований.

Київський історик Іван Каманин був висловив думку****, ніби архімандрит Дерманський Ісаія Балабан з дозволу князя Януша продав Дерманську друкарню до Києва, разом з Остріжською; я вважаю цю думку недоведеною; біль-

---

* Шрифт цієї книжки відмінний від шрифту найперших остріжських видань — він товщий від них і однаковий з «Лікарство» 1607 р.

** Staroz Polska. II. С. 844; Трипольській. Типографіи. С. 235.

*** Короткий час перебував у Дерманським монастирі відомий Гришка Отрепів; чи не звідси він вивіз друкаря-волинця Онисима Радишевського?

*** Київ. Стар. 1894. Кн. VIII. С. 276—278.

ше підстав думати, що окремої Дерманської друкарні не було — тут часово працювала друкарня Остріжська.

Про Дерманську друкарню, на жаль, не маємо ще якоїсь спеціальної окремої розвідки. Про неї писали:

Вапдткіє J. *Historya drukarń w Krol. Polsk.* Краків, 1826. Т. I. С. 71—72, 386; Т. II. С. 28.

Строев П. *Описание старопечатных книг И. Н. Царскаго.* М., 1836. С. 39—41: передмова (частина) Дем'яна Наливайка до Октоїху 1604 р.

Герофей, еп. Остріжський. *Историческая записка о Дерманском монастыре*, 1842. Це рукопис, що переховується в Дерманському монастирі; зміст цікавий, але багато помилок. Записку цю складено 1842 р. (л. 1—20), доповнено в 1869 р.*

Историческая записка о Дерманском монастыре // Волын. Єпарх. Введом. за 1873 р. № 8.

Максимович М. *Собрание сочинений.* Т. I. С. 182; Т. III. С. 671—672.

Wiszniewski M. *Historya Literatury polskiej.* 1851. Т. VIII. С. 432—433.

Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860. С. 233.

Каратаев И. *Описание славянорусских книг.* 1883. № 173, 176 і 178; тут і література з Описів стародруків.

Селецькій А. К. *Острожская типографія.* Почаїв, 1885. С. 102—103.

Батюшков П. Н. *Волынъ.* Спб., 1888. Примітки. С. 92—93: Дерманській Свято-Троїцькій монастирь, Дубенскаго уезда; цілком на основі «Исторической записки» з «Волын. Єпарх. Введом.» 1873 р.

Зверинський В. *Матеріали для историческо-статистического изследования о православных монастырях.* Спб., 1890. Т. I. Ч. 168. Тут і література про Дерманський монастир.

Трипольській Н. *Древнія Волинскія типографіи.* 1892. С. 235—236.

Девятисотлетіє православія на Волини. Житомир, 1892. С. 93—97; Дерманській Свято-Троїцькій монастирь, по «Исторической записке» з «Волын. Єпарх. Введом.» 1873 р.

Каманин И. *К истории Киево-Печерской Лаврской типографіи* // *Кіев. Стар.* 1894. Т. 46. Кн. VIII. С. 276—278. Автор твердить, ніби 1613 р. архімандрит Дерманський Іса-

---

* Високопреосвященному митрополитові Діонісію та Преосвященному єпископові Антонію складаю тут свою сердечну подяку за те, що дали мені змогу скористати з цього рукопису.

ія Балабан продав, з дозволу князя Ґануша Остріжського, друкарню Дерманську та Остріжську, разом з Стратинською, Єлисею Плетенецькому до Києва.

Харламович К. Западнорусскія православныя школы. Казань, 1898. С. 259, 269.

Перетц В. Н. Исследования и материалы. Спб., 1900. Т. I. Ч. II С. 141—143: вірші з Октоїха 1604 р. та з «Листа» 1605 р.

Сперанскій М. Н. Переводные сборники изречений в слав.-русск. письменности. М., 1904. С. 388—389 і др.: про «Пчолу» 1699 р.

Ko r d a s z e w i c z S. Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu. Див. його: Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 123—131. На с. 249 спис книжок, видрукованих в Дермані (ніби й 4 мовою польською).

3. Костянтинівська друкарня

Безумовно, ми не знаємо всіх колишніх друкарень, особливо тих, що засновувалися лише для видання декількох книжок; свідки про ці друкарні — їхні видання часто погинули й до часу нашого не дійшли.

Третя друкарня, яку заснував на своїх землях князь Костянтин Костянтинович Остріжський, була друкарня в місті Костянтинові; але який це Костянтинів: чи Старий (в давнину Волинського воеводства) чи Новий (воеводства Подільського, тепер містечко Літинського повіту) точно сказати важко, проте більше певності, що це був Новий Костянтинів, яким володів син Остріжського Олександр.

Безумовно, в Костянтинові велося якесь культурне життя, хоч про нього ближче ми й мало знаємо. В Костянтинові була українська Академія, про що нам свідчить ось ця приписка на рукописній Кормчій, що переховується в бібліотеці Львівського університету: «Року Божого народження 1599 декабра 5 списана Петром Станиславовичем Яневскаго, в богоспасаемом гради Константинове, в Академіи Константиновской, при дидаскалу смиренном Антонію Єзифовичу, а при держави княжати Василія Острозскаго» *.

Знаємо, що в Новім Костянтинові було церковне братство, як філія братства львівського, якому львівське братство доручувало заснувати шпиталю та школу. Новокосятинівське братство зносилося з львівським «през послы и листы свои», просячи прислати братського статута, і 1609 р.

---

* Пташицкій С. Издания Острожской Библии. Спб., 1903. С. 17. Але саме собою напрошується питання: чи не названо тут Острога Костянтиновом?

львівська Ставропігія відповіла на це довжелезною епістолею*.

Безумовно, цю Костянтинівську друкарню, з доручення князя Остріжського, заснував остріжський друкар, москвитин Іван Хведорович, певне з допомогою учня свого Гриня Івановича. Друкарня ця, здається, була власністю Хведоровича, і по смерті його за борги перейшла до рук українських друкарів, Сенька Корунки та пасинка його Сачка Сеньковича Сідляра. Але й князь Костянтин мав матеріальні претензії до Хведоровича, а тому забрав собі цю друкарню.

В лютім 1588 р. до Львова приїжджав відомий віленський друкар Кузьма Мамонич, і названі друкарі — Корунка та Сідляр — продали йому 24 лютого 1588 р. своє право на Костянтинівську друкарню, про що вони й склали ось такого акта (подаю його в перекладі на мову українську):

«Явившись особисто, чесні Сачко Сенькович Сідляр, з Підзамча львівського, і Сенько Корунка, звідтіль, заявили, що вони свою власну українську друкарню з усіма її знаряддями та приналежностями, яку вони мали в місті Костянтиніві у світлого й високоповажного пана Костянтина князя Остріжського, воеводи Київського і т. д., вони відступили й разом уступили повним і вічним правом поважаному Кузьмі Мамоничу, громадянинові й радникові віленському, і актом теперішнім відступають і разом уступають, даючи йому і переносючи на нього повну повновасть цю українську друкарню від вище згаданого світлого й високоповажного пана Воеводи Київського, або від кожного другого, що її має у своїй власті, зажадати й відібрати та переняти, і повернути на свою користь по вподобі, і що вони вже зовсім нічого для себе у тій друкарні не задержують і не вилучають, але все право з повною його повагою переносять і переливають на вище згаданого Кузьму Мамонича і його наслідників по найповнішій формі правного уступлення й перенесення права»**.

Чи віддав кн. Остріжський цю друкарню Кузьмі Мамоничу, нічого не знаємо; не збереглося також і жодних друків, щоб свідчили нам про Костянтинівську друкарню.

4. Почаївська друкарня

Свято-Успенська Почаївська Лавра — це найдавніший монастир на Волині, заснований ще десь в середині XIII віку. Давній переказ оповідає, що київські печерські монахи, втікаючи від нападу татар, в густих крем'янецьких лісах

---

* Цю епістолію, дуже цікаву, видрукувано в «Арх. Ю.-З. Росс.» Ч. I. Т. XI. С. 305—339. Див. ще Крыловскій. Львовское ставр. Братство. Додатки. № 18.

** Акта цього латинською мовою видрукував Bostel F. в «Pamiętnik Literacki». Львів, 1902. Річн. I. Зшит. 2. С. 301—302.

знайшли собі відповідний притулок на мальовничій горі і заснували тут маленького монастиря. Монастир цей аж до кінця XVI віку був дуже вбогим. Основницею монастиря вже в новий час була Анна Тиховна Гойська, вдова по судді Луцькім, що 1597 р. 14 листопада перша записала на монастир добрі маетки*. З того часу власне й розпочинається вже новочасне життя Почаївської обителі як киновитського монастиря.

Про початок Почаївської друкарні в нашій літературі панує повний хаос; дослідники звичайно повторюють старе, або додають до нього часом неоправдані перекази. Так, вже Петрушевич зв'язував початок Почаївської друкарні від друкарні Остріжської і додавав, ніби перша почаївська книжка 1618 р. надрукована «быти может типами, закупленными из Острога»**. Але частіше повторюється думка, ніби Анна Гойська, засновуючи монастиря, разом з тим дала потрібні засоби й на друкарню***; думка ця не має ніяких підстав, бо ж в грамоті Анни Гойської з 1597 р. ані одним словом не згадано про друкарню.

Першим, хто розпочав друкарство в Почаєві, був славнозвісний проповідник свого часу, Кирило Транквиліон Ставровецький. Написав він відомий труд свій «Зерцало Богословія» і дав читати його декому з тодішніх богословів; ті зле відізвилися про цю книжку і не радили друкувати її; здається, ось це й примусило Ставровецького завести собі власну друкарню. І ото ж, пробуваючи ігуменом Унівського монастиря, він тут склав собі невелику власну друкарню і певне тут, в Уневі, розпочав друк своєї книжки: «Зерцало Богословія»; можливо, що в Уневі видрукувано перші 29 листів цієї книжки. Ігуменом Унівського монасти-

---

* Грамоту Анни Гойської з 1597 р. видрукувано в «Пам'ятника временной комиссії». К., 1859. Т. IV. С. 39—55; передруковано в «Галичанине». 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 161—163; у Амвросія. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 289—296, переклад грамоти на мову російську. Анна Гойска у своїй грамоті про якийсь існуючий монастир нічого не згадує, лише каже: «Маючи от давных часов в маестности моей при селе Почаеве церковь камешную заложеня Успенія Святое Пречистое Богоматере, при которой Церкви иж бы уставичная хвала Божія была, умыслила есми Монастырь збудовати и его фундовати».

** Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 169.— Але шрифт «Зерцала Богословія» 1618 р. зовсім відмінний від остріжських, а тому нема підстав говорити, ніби Ставровецький набув собі друкарню з Острога.

*** Першим на цю думку подав Архим. Амвросій. Сказаніе о Почаевской Лавре в «Волян. Епарх. Ведом.» 1870 р., окремо 1878 р., с. 33; див. також: Деятелисотлетіе православія на Воляни. Житомир, 1892. Ч. I. С. 75, 237.

ря був Ставровецький до 3 січня 1618 року *. По цьому Ставровецький кидає Унів і разом з своєю друкарнею і з початком надрукованої книги переходить до Почаєва. В Почаєві Ставровецький знову розташовує свою друкарню і докінчує тут друкування своєї книжки (84+2 листи, а також передмови); накінець, 12 березня 1618 р. в Почаєві й побачила світ ця книжка — «Зерцáло Богословіи» Кирила Ставровецького, складом в 29+84+2 листи.

Оце й була найперша книжка, видрукувана в Почаєві; на книжці зазначено, що вона «видрукована власним коштом и накладом» Кирила Транквиліона» отже, монастир до цієї книжки стосунків не мав, бо друкарня була власністю Кириловою. Книжка тільки «видрукована в манастыру Почаевском, в маестности его милости пана Андриа Фирлея» **; книжку цю присвячено різним особам (Лаврину Дривинському, Івану Ярмолинському Констянтинівичу та кн. Олександру Пузині), певне тим, що помагали своїми коштами на її видання.

Так зачалось друкарство в Почаєві, але це не було друкарство Почаївського монастиря, а тільки приватна справа «проповідника слова Божія» Кирила Транквиліона Ставровецького. Того ж 1618 р. Ставровецький переїхав до Рохманова, і туди ж забрав і свою друкарню. Почаївські монахи бачили друкарську працю Кирила Ставровецького, але собі друкарні не заснували, може з причини тих неспокійних часів, що тоді все були на Волині.

І більше ста років по тому не було в Почаєві друкарні; правда, в нашій літературі часто зазначають різні видання з 1618 по 1730 р., але ні одного з них до нашого часу не збереглося, і, як дуже добре доказав це Ю. Тиховський ***, таких ніколи й не було.

Постійне друкарство заснувалось в Почаєві лише тоді, коли цей монастир перейшов на унію. Фундатором Почаївської друкарні був перший із уніатів архімандрит її Феодосій Любенецький-Рудницький: 1730 р. став він єпископом Луцьким, і з того часу Почаївський монастир, міцно підтримуваний своїм єпископом, діяльно почав закладати собі друкарню.

Року 1730 почаївські василіани спровадили собі з Києва словолитника (гисера), перше жида, а потім християнина, і той відлив їм потрібні літери; гравером став у них теж

---

* Харлампович К. Западнорусск. правосл. школы. Казань, 1898. С. 385.

** Цитую по примірнику Національного музею у Львові. № 680.

*** Київ. Стар. 1895. Т. 50. С. 1—35, 248—281.

киянин Голота *. В новій друкарні найпершим видрукували: проскомидійний листок та пастирський лист єпископа Рудницького **. Так розпочалося славне потім почаївське друкарство.

Але нова друкарня помітно підривала матеріальні інтереси Львівського Ставропигіального Братства, котре постійно так ретельно боронило своє виключне право на друкарство в цілім краї. І Братство зараз же 1730 р. розпочало, по своїй звичці, безконечного процесу, домагаючись закриття Почаївської друкарні; процес цей з перервами точився більше сорока років. Львівські купці, агенти Братства, були в Почаєві на річній 15 серпня ярмарці, і бачили там нові почаївські видання. Братство зразу ж виграло процесу, бо 20 жовтня 1730 р. дістало собі нового королівського привілея на виключне право друкування книжок. Але й Почаїв не здавався і вперто провадив далі організування своєї друкарні. Так, 1731 р. зняли на почаївській Троїцькій церкві старого даха, що був свинцевий; церкву покрили міддю, а з свинцю зробили літер ***.

Повів Почаївський монастир також і свою боротьбу з Братством, що тоді процесувалося з митрополитом Афанасієм Шептицьким; саме в той час спеціальна папська комісія переглядала братські видання, чи нема в них чогось противного католицькій вірі (при цій нагоді, як свідчить Д. Зубрицький, комісія знищила багато книжок) ****; і от почаївські василіани на початку лютого 1732 р. подали скаргу до папського нунція в Варшаві, ніби в братських виданнях багато прогріхів проти католицької віри *****.

Але нічого не помогло і Братство таки виграло справу: 26 вересня 1732 р. Трибунал Апостольської Нунціатури в Варшаві заборонив Почаївському монастиреві мати свою друкарню й друкувати українські книжки *****.

Проте Почаївський монастир не склав рук по такій дошкульній невдачі. В той саме час енергійний ігумен Почаївський Гедеон Козубський, за допомогою свого єпископа

---

* Акти судового допросу 1732 р. Див.: Волин. Епарх. Вedom. 1909. С. 758.

** Там само.

*** Амвросій А. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 74, 112. Див. ще: Волин. Епарх. Вedom. 1909. С. 758.

**** Див. про це вище. С. 88.

***** Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. I. С. 328.

***** Волин. Епарх. Вedom. (1909. С. 727, 731 і 782) на основі актів твердять, що ця постанова нунціатури відбулася 26 вересня 1732 р. По Зубрицькому Д. (с. 33) це було ніби (dnia 27 pazdziernika 1733ж. Амвросій (Сказаніе. С. 68—69) неправдиво відносить це на 1742 рік.

Луцького та Остріжського Феодосія Рудницького, почав уперто клопотатися в Варшаві перед королем, щоби одержати доброго привілея на Почаївську друкарню. Козубський доводив, що він, власне, просить привілея не на відкриття нової друкарні, а лише на відновлення старої*.

Ці заходи ігумена Козубського мали повний успіх: 18 жовтня 1732 р. король Август II видав привілея на заснування Почаївської друкарні**.

Пізніше, 24 липня 1736 р., й король Август III¹⁸ видав Почаївському монастирю нового привілея, в котрім підтвердив попередні права***. Звичайно, надавати якогось особливого значення виразам «перший привілей» або «другий привілей», не приходиться: ці вирази, як то звичайно тоді було, внесено до королівських привілеїв, з прохання Почаївського монастиря****, який, звичайно, міг і справді вірити, ніби він в давнину мав вже свою друкарню, бож про книжку Кирила Ставровецького 1618 р. монастир знав*****.

Першою поважною книжкою, надрукованою вже у власній Почаївській друкарні, був «Служебник» 1735 р. Як і треба було сподіватися, книжку присвячено фундаторові Почаївської друкарні еп. Рудницькому; на звороті заголовного листа вміщено герба Рудницьких з латинським підписом. А далі йде довга посвята книжки Рудницькому, для нас цікава особливо тим, що вона кидає жмут світла на початок Почаївської друкарні.

Передмова каже, що єпископ Рудницький збудував місто (град), якому «несть мощно сожжену быти, но небрежения ради, Типографіи в Обители Почаевской, и умаления книг Богоугодных и человеком душеполезных, аки в пепели забвения град той Божественый. (хвалу Господню глаголю) углублен бысть». Отже тут натяк, що якесь друкарство ніби було в Почаєві й перед тим, та було занедбане. Але відновив це друкарство Рудницький:

«Святыня же твоя... не терпел еси зрети толь нужднаго Церкви Божественной требованія и хвалы Господней забвения... Еще бо Архимандрического достоинства степень шествующе, уже по истинно бодрственное Архипастирское и прилежное ты бысть попечение, о разширеніи хвалы Господней, и сему все помышление твое углубленное имел еси, кими судбами дило оно Богоугодное Типографіи в Обытели Почаевской

* Волян. Епарх. Ведом. 1909. С. 783.

** Привілея цього надруковано в «Записках». Львів, 1895. Т. VII. С. 2—3. Уривок латинською мовою див. в Волян. Епарх. Ведом. 1904. С. 783.

*** Амвросій. Сказаніє. С. 32. Див. ще: Волян. Епарх. Ведом. 1909. С. 784.

**** Волян. Епарх. Ведом, 1909. С. 783.

***** Пор. те ж саме про Львівську друкарню. С. 107.

имат бути сооруженно... Всим разширил еси путь спасенія, о сем, яко разгнул еси душеполезныя книги в твоей епархїи Архіерейскою областію твоею. Уже бо скудости рады душеполезных книг оскудеваше в многих святынях хвала Господня. Архипастырская же твоя святыня, за еже бодрственню, к совершенію типографское дило, на зданіе книг Богоугодных, приведе... аки Феникса от праху забвенья извел еси, воскресил, и високопарную в поднебесной соделал. Нас же, подначалных ти рабов, к совершенію типографскаго дила, на изображеніе душеполезных книг, Архипастирским трудолюбным попеченіем, аки магнита силою, похищше, привлек еси».

Отже, тут вже виразно зазначено, що Рудницький в і д н о в и в друкарство. Далі читаємо, що Службник 1735 р.— це перша почаївська книжка: «Сію книгу прилежним руковожденіем Твоим совершихом. Кому бо приличнее преизящное сіе типографское первенство вручити достоить? Первоцветущій крын... Службник — сіе бо первенство Типографіи нашої». Під цею великою посвятою підписався ієромонах Гедеон (Козубський), ігумен Почаївський «с всею о Христи братією».

На л. 3-ім уміщено передмову до читача,— його просять: «Кныгу Литургікон, аки новую, новой типографіи дило, сладце прійми» *.

Службника почали складати ще 1734 р., про що свідчить другий заголовний лист. Книжку цю добре прикрашено, гравюри різав у 1734 р. Іосиф (Гошемський); під багатьма дереворитами читаємо: «1734. Іосиф». На звороті 5 л. уміщено Почаївську Божу Матір, а внизу неї дата: «Р. Б. 1733»; здається, що цього Образка друкували й окремо ще 1733 р. Перший вихідний лист роботою своєю цілком відмінний від інших; на офорті підписався: «А. Н. Skul» (ptor) **.

Року 1736 ігумен Козубський приговорив переплетника для оправи більше як 1000 примірників цього Службника ***.

Уже в цей час Почаївська друкарня була дуже добре технічно уряджена. До нас зберігся інвентар цієї друкарні з 17 вересня 1736 р., і він показує, що в друкарні було два нових, зо всіма потрібними приналежностями, друкарських станки і один старий; досить було й шрифту різних гатунків; була повна скринька образків на дереві та ініціалів. При друкарні була добре уряджена словолитня, а в ній багато найрізніших матриць. Так само переплетня мала все, що потрібне для доброї роботи ****.

* Виписки подаю з Службника 1735 р., з примірника Національного музею у Львові, № 32 та Наукового Товариства. № 18914.

** Це Адам Гошемський.

*** А м в р о с і й. О р. сіт. 74.

**** Інвентар цього надруковано в Волян. Епарх. Ведом. 1905. № 16. С. 509—510.

Звичайно, львівське Братство дуже занепокоїлося новою друкарнею, і приклало всіх сил, щоб такі закрити її. З доручення Братства, 21 березня 1737 р. проти Почаївського монастиря виступив Михайло Нагородський. Він скаржився до Варшавської нунціатури, що Почаївський монастир, не дивлячись на заборону 1732 р., таки друкує й продає українські книжки. Від Почаївського монастиря виступив Іван Ленчевський; він посилався на те, що монастир веде свою друкарню за привілеями королів Августа II та III. На цей раз львівське Братство прогало справу: 13 травня 1737 р. нунцій відмінив свою першу постанову з 1732 р. і визнав за Почаївським монастирем право на друкарню, бо ж це право належить йому*.

Братство не задовольнилось таким рішенням і перенесло свою справу аж до Риму. Довго лежала тут справа, і тільки 11 березня 1745 р. Конгрегація затвердила постанову Варшавської Нунціатури**. Почаївська друкарня знову виграла справу.

Не дивлючись на всі ці затяжні судові процеси, Почаївська друкарня праці своєї ніколи не спиняла, і коли нишком, а більше відкрито таки продовжувала свою друкарську роботу. Тим часом львівська Ставропігія не спиняла судових процесів, і вносила нові скарги на Почаїв до різних установ; так вона скаржиться знову 1753 і 1754 рр., а 20 червня 1761 р. вносить свою скаргу до королівського суду, домагаючись закриття Почаївської друкарні***. Суд знову затягнувся аж на десять років, бо й Почаїв завзято боронився. І тільки 26 червня**** 1771 р. вийшло рішення — Братство виграло справу, перемогло-таки Почаївську друкарню. Король наказав: Почаївський монастир не може друкувати тих книжок, що їх друкує львівське Братство; коли б же Почаївська друкарня такі книжки видрукувала, то їх наказано конфіскувати на користь Ставропігії. Крім цього, наказано ті книжки, що вже видрукувано, передати за відповідну плату Ставропігії*****. Такий королівський вирок, звичайно, цілком убивав діяльність Почаївської друкарні, бо їй, власне, заборонено було друкувати всі найважливіші богослужбові книжки, на яких вона мала найкращий прибуток.

---

* Інвентаря цього надруковано в Волян. Епарх. Введ. 1909. С. 784—785.

** Волян. Епарх. Введ. 1909. С. 785.

*** Там само. С. 807—808. У Зубрицького, с. 34, дати інші.

**** Волян. Епарх. Введ. 1909. С. 809. У Зубрицького, с. 34, це 26 листопада.

***** Zubrzycki. С. 34 // Волян. Епарх. Введ. 1909. С. 809—810.

Королівського наказу почали вже виконувати, але наспів перший поділ Польщі: 1772 р. Львів відійшов до Австрії, а Почаїв лишився за Польщею. Власне, для Почаївської друкарні настав тепер найкращий час: вона розв'язалася з ревнивою Ставропігією і з цього часу могла вільно друкувати потрібні книжки. І справді, час з 1772 по 1795 р.—це час найбільшої праці Почаївської друкарні, коли вона працювала вже без всякої перешкоди. Десь у цей же час Ставропігіальне Братство цілком добило Унівську друкарню в Галичині і її, здається, продано до Почаєва, про що свідчить і зовнішня подібність деяких видань унівських та почаївських*.

Року 1772 3 грудня луцький єпископ Сильвестр Рудницький підписав з Почаївською друкарнею цікаву умову в справі друкування книжок. В цій умові читаємо, що на Тридентським соборі ухвалено, що кожний єпископ має право закладати потрібну йому друкарню, а також Луцька єпархія має привілеї на фундування друкарні й від королів польських**.

В березні 1773 р. король затвердив цю умову. І з того часу розпочалася енергійна праця Почаївської друкарні: за час з 1772 по 1795 р. друкарня ця надрукувала книжок більше, як за весь інший час свого столітнього існування. Друкарня містилася тоді в першій поверсі окремого будинку, що був приєднаний з північно-східного боку до великого братського корпусу; тепер тут зимова церква (з 1861 р.)***.

Року 1795 прийшов остаточний поділ Польщі і Почаїв перейшов до Росії; для Почаївської уніатської друкарні настала сумна пора, бо над нею вісіла примара закриття, а крім цього — книжки її втратили ринок збуту. І ось тому тодішній префект Почаївської друкарні о. Спиридон Коберський вже 15 грудня 1795 р. звернувся до львівського Братства з пропозицією закупити почаївські видання: «Тутешня (Почаївська) друкарня — писав Коберський — не має відбуту на книжки, друковані для духовного вжитку тутешньої, з'єднаної з Римом, Русі, бо більша частина сієї Русі відпала від єдності з римською церквою під теперішнім російським пануванням, тому звертається до вас, добродію, з пропозицією, чи не схотіли б ви прийняти якоїсь скількості сих книжок на склад своєї друкарні для ужитку тамошніх уніатів, далеко щасливіших під пануванням його

---

* Zubrzycki. С. 55; Петрушевич А. Див.: Галичанин. 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 170; Тиховській Ю. Київ. Стар. 1895. Т. 50. С. 7, 16; Волин. Епарх. Ведом. 1909. С. 729—731.

** «Star Pol». Т. II. Ч. 2. С. 904—905; також; Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 171.

*** Амвросій. Сказаніє. С. 246.

цісарсько-апостольської високости» *. Братство погодилося купити книжки, і в другім листі, з 20 лютого 1796 року, о. Спиридон дякує Братству, що в такім нещасливім положенні, в яким опинилася Почаївська друкарня, воно погодилося рятувати почаївських василіан **.

Для почаївських василіан настала не зовсім добра пора, а тому навіть «Почаївський монастир добровільно зобов'язався відступити за умірковану ціну Ставропігії у Львові свою руську друкарню» ***. Але ці страхи були тільки на початку; скоро о. Коберський добре орієнтувався в положенні і позакладав по Галичині склади своїх видань і не зле продавав книжки, підрізуючи тим матеріальний стан Братства. Братство, що хотіло закупити ці видання собі, мусило скаржитися архієпископові львівському на почаївських василіан, що привозять «з чужої держави в нашу провінцію» **** різні книжки.

Справа скінчилася так, як Братство й не сподівалося: австрійський уряд не дозволив йому закупити почаївські видання. Правда, ця заборона особливої сили не мала, бо почаївські видання, що серед уніатів мали заслужену повагу, ще довго перепачковувалися до Галичини і добре розходилися по всіх церквах.

Але й російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому урядові, о. Коберський 1796 р. видрукував навіть таку книжечку: «Проповедь при нарочитом обхожденіи и именованіи Ея Превысочайшего и Непреодоленного Величества Самодержицы и Государини Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя». І друкарня його працювала й далі, але збут її видань все падав та падав, а тому вона друкувала вже небагато.

З іменем Почаївської друкарні зв'язано декілька т. зв. старообрядчеських книжок. Так, вже 1782 р. в Почаєві видрукували «Собраніє краткія науки о артикулах виры»; ця книжка «друкована с переводу книжицы Катихисиса (Москва, 1649 р.), ни в чем не отмененно» *****. Трохи пізніше з Чернігівщини, з Қлинцівського посаду¹⁹, прибув до Почаєва старообрядець Василь Желізняк; він приніс зразки старообрядчеських видань і склав з василіанами умову на друкування цих книжок. Василіани взяли за цю справу і книжки друкували. Але 1800 р. російський уряд про все

* Записки. Львів. Т. 130. С. 107. Стаття Возняка М.

** Там само. С. 108.

*** Там само. С. 114.

**** Там само. Т. 130. С. 110. Стаття Возняка М.

***** Примірник Національного музею у Львові. № 721.

це довідався і повстала неприємна справа. Проте справу цю потушили, бо за неї взялися митрополит католицький Сестренцевич та єпископ уніатський Степан Левицький. Справу не тільки потушили (взагалі, вона темна), але й здобули для Почаївської друкарні нового привілея: 4 травня 1800 р. цар Павло I дозволив цій друкарні друкувати духовні книжки під доглядом свого єпископа*.

Так жила Почаївська друкарня, потроху занепадаючи, аж по 1831 р., коли російський уряд встановив, що почаївські василіани ніби допомагали польським повстанцям, а тому 9 жовтня монастиря вернули знову православним. А 10 жовтня 1831 р. василіани передали їй свою столітню друкарню, а саме: 4 станки, окремо станок для друкування образів; запас слов'янських та польських буків, мідні дошки для витискання образів, дереворити, мідні форми для виливання буків, мідні штемплі для відливання медаліонів і т. п.; поверх того, прийнято паперу 485 стіп і видрукуваних книжок, слов'янських та польських, різного змісту 362 паки**. Частину почаївських видань пізніше, 1861 р. закупив у Почаєві львівський купець Михайло Димет і розпродав їх у Львові (було 44 назви книжок).

По передачі Почаївської друкарні православним вона існувала безперестанно аж до нашого часу, до 1918 р., коли частину її вивезено до Києва, а звідти до Москви. Так припинила (тимчасово) своє існування друкарня, що нараховувала коло двохсот років свого безпереривного віку.

Почаївська друкарня в історії друкарства українського займає безумовно почесне місце,— вона видрукувала надзвичайно багато книжок; так, дуже неповний список А. Петрушевича зазначає, що з Почаєва за час 1618—1831 рр. (власне, треба б 1730—1831) вийшло 148 книжок церковно-слов'янською та українською мовою, 32 книжки польською мовою і 7 книжок мовою латинською, разом 187 книжок***,— це таке число видань, до якого не дійшла ані одна друкарня в Галичині і на Волині. Безумовно, період уніатський (1730—1831) Почаївської друкарні — це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу.

---

* Амвросій. Сказаніє о Почаевской Лавре. 1878. С. 136—137. Частіше в літературі панує стара думка (за Сопиковим. Опыт. № 574), ніби старообрядці друкували в Клинцях і тільки виставляли різні друкарні,— Почаїв, Вільно, Варшава, Несвіж, Супрасль і т. п.; Див.: Галичанин. 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 171; Максимович. Сочиненія. Т. III. С. 676; Київ. Стар. 1895. Т. 50. С. 10, 18.

** Амвросій. Сказаніє о Почаевской Лавре. 1878. С. 156—157.

*** Галичанин. 1863. Кн. I. Вип. 3—4. С. 172—181.

На основі списку Петрушевича надруковані в Почаєві книжки можна поділити на доби так (книжок без зазначення року не приймаю до обрахунку): перша доба — 1618—1730 рр.,— вийшло ніби 12 книжок (це помилка,— вийшла тільки 1 книга 1618 р.); друга доба — 1730—1771 рр. (доба організування й боротьби з Ставропігією) — 46 книжок; третя доба — 1772—1795 рр. (розцвіт, польська доба) — 87 книжок, і четверта доба — 1796—1831 рр. (московська) — 33 книжки.

Видання почаївські часто мали дуже гарний зовнішній вигляд,— оригінальні черенки, часом розкішні прикраси; взагалі, на окрасу своїх видань в Почаєві звертали пильну увагу*. Почаївські книжки добре розходилися по Галичині (часто — і поза нею), і тут вони користалися заслуженою повагою. А те, що багато з них були до того ще й писані українською мовою, то це надало їм чисто національний характер і збільшило їхню вагу.

Теперішній архів Почаївської Лаври для історії друкарні особливого матеріалу не має — все цінніше взято до Київської Духовної Академії. Чим можна було, я скористав з цього Архіву**.

Якихось поважних дослідів з історії Почаївської друкарні, крім праці Ю. Тиховського, ще не маємо, хоч Почаївська друкарня цілком заслуговує окремої монографії. З головнішої літератури про неї зазначу:

«Отечественныя Записки». 1826. Ч. 28. С. 312—324: докладний опис першого почаївського видання, «Зерцала Богословія» 1618 р.

Vandtkie J. *Historja drukarń w Krol. Polsk.* Краків. 1826. Т. II. С. 54—59.

Zubrzycki. *Historyczne badania.* 1836. С. 33—36, 52, 55. Важні відомості про процеси Ставропіг. друкарні з Почаївською на основі архівних актів.

Walinski M., Lipinski T. *Starożytna Polska.* Стаття: Почаїв; Варшава, 1845 р. Т. II. Ч. 2. С. 904—905.

---

* В Почаївській друкарні збереглося багато старих гравіровальних дошок; 1880 р. Лавра Почаївська передала Київській Дух. Академії 48 дерев'яних грав. дошок та 226 металевих; пізніше додала ще 52 дошки. Див.: Петров Н. Старинные южно-русские гравировальные доски // Искусство. 1914. Кн. 3—4.

** Высокопреподобному о. Наміснику св. Успенської Почаївської Лаври Дамаскину складаю за це свою сердечну подяку.

Максимович М. Книжная старина Южно-русская. 1849 // Сочинения. Т. III. С. 674—676. Не критично.

Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. Краків. 1851. Т. VIII. С. 429—431 і 411. Не критично.

Перлштейн А. Очерки истории типографий на Волыни // Волын. Губ. Ведом. 1855. № 4 і 5. Ця ж стаття передрукована в «Ж. М. Н. Пр.» 1855. Ч. 87. С. 22—26. Не науково.

Каталог книг, напечатанных в святой Успенской Лавре Почаевской чина св. Василия Великого. Для употребления греческо-унитских церквей и духовенства. 1861. 4 с. Видання львівського купця Михайла Димета. Це список книжок, які закупив (44 назви) Димет в Почаєві, як рештки колишніх друків.

Петрушевич А. С. Историческое известие о древней Почаевской Обители чину св. Василия Великого и типографии ей, с росписью в той печатным книгам // Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 3 і 4. С. 158—181; про друкарню 168—172; на с. 172—180: список почаївських друків (не повний, по 1829 р.). Дуже корисна праця.

Архимандрит Амвросій. Сказаніе о Почаевской Успенской Лавре, на основаніи документов, хранящихся в Лаврском архиве // Волын. Епарх. Ведом. 1870. № 13—24; 1871. № 1—6, і окремо. Почаїв. 1878. 1—296 с. Про друкарню не багато відомостей в різних місцях книжки. С. 32—33, 68—69, 74, 75, 80, 135—137, 156—157, 239, 246, 263, 279—280. Але критичного мало.

Свящ. Ст. Барановскій. Краткія свѣденія. 1877. С. 763—764. Не критично.

Свящ. А. Хойнацкій. Очерки из истории православной церкви и древняго благочестія на Волыни. Житомир. 1878. С. 183—185. Не критично і з помилками.

Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 231—234. Додатки Про К. Ставровецького.

Хойнацкій А. Ф. Православіе на западе Россіи в своих ближайших представителях или Патерик Волыно-Почаевскій. М., 1888. С. 161—163. «Православныя книги, изданныя в Почаевской типографіи во время преподобнаго Іова» — не критично і повно помилок.

Калужняцкій Є. К библиографіи церковно-славянских печатных изданій в Россіи // Сборник отделения русск. яз. и слов. Спб., 1886. Т. 42. Про книгу «Богословія нравоучительная» (Почаїв, 1751).

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи; див.: Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. С. 237—239, а також с. 72—90, 37—38. Мало критично.

Перегляд цілого питання про Почаївську друкарню, а також огляд всього, що було написано про неї, дає цінна праця Ю. Тиховського «Мнимая типографія Почаевскаго монастыря» (з к. XVI до першої чверті XVIII в.) // Київ. Стар. 1895. Т. 50. С. 1—35 і 248—281. Праця має три розділи: I: «Критическій обзор разработки матеріалов для исторіи Почаевской монастырской типографіи». С. 2—35; II: «Библиографическій указатель мнимых изданій Почаевской монастырской типографіи в XVII — 1/4 XVIII века». С. 248—262; III: «Критическій разбор и опроверженіе показаній об изданіях Почаевской монастырской типографіи XVIII — 1/2 XVIII в.» Загальний правдивий висновок автора: Почаївської монастирської друкарні в 1597—1720 рр. не було, вона повстала десь в 1730 рр. На жаль, в праці цій, не опертій на монастирських почаївських документах, місцями занадто проглядає непотрібне суб'єктивне дражливе відношення до справи, що не скрізь дає їй наукової об'єктивності.— Рец.: Wolyński в «Kwartalnik Historyczny» 1896. С. 356.

Як доповнення до праці Ю. Тиховського в «Записках Наукового Товариства» у Львові, в т. VII за 1895 р., Miscellanea, с. 1—3 появилася коротка замітка А. Щ у р о в с ь к о г о «До питання про початок Почаївської друкарні». Автор видрукував тут з Луцької гродської записової книги 1732 р. (Київ. Центральний архів № 2282) доти невідомого акта — привілей Августа II з 18 жовтня 1732 р. для фондування Почаївської друкарні, чому й схиляється автор до правдивої думки, що початок Почаївської друкарні треба віднести на 1732 р.

Х о й н а ц к і й А. Описаніє Почаевской Лавры. 1897. С. 123. Не науково.

Волын. Епарх. Ведом. 1905. № 16. С. 509—510: Інвентар Почаївської друкарні 17.IX.1736 р.

М и л о в и д о в А. И. Описаніє славяно-руских старопечатных книг Виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1908. № 24. С. 30—31.

Почаевская типографія и братство Львовское в XVII веке // Волын. Епарх. Ведом. 1909. № 35—38. Дуже цінна праця, бо розказує про судові процеси Почаєва з львівським Братством на основі Почаївського друкарського архіву.

П е т р о в Н. Старинныя южнорусскія гравировальныя доски типографіи Кієво-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

В СXXX томі «Записок Наукового Товариства у Львові» за 1920 р., с. 107—119. М. В о з н я к умістив цінну статтю: «До історії почаївських видань XVIII віку»,— про умову

Почаївської друкарні, що не мала кому збувати своїх видань, з друкарнею львівською ставропигіальною з 1796 р. доставити книжки Братству; але влада австрійська умови цієї не затвердила.

Свенціцький Іл. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові // Збірник львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 328—329: скарга почаївських василіан на братську львівську друкарню 1732 р. і процес Ставропигії з Почаївською друкарнею (по документах Київської Духовної Академії. Рукоп. № 108 і 155).

Ровинський Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX веков (Спб., 1895) згадує таких почаївських граверів: А. Б. кінця XVIII в. С. 1: Гошемський Адам другої половини XVIII в. С. 168 в.: Гошемський Йосиф того ж часу с. 169, Масієвський Іван XVIII в. С. 427: Охрімівський Хведір 1775 р. С. 507: Стрельбицький Хведір кінець XVIII в. С. 639 і Холота (Голота) Андрій XVIII в. С. 726.

5. Рохманівська друкарня

Рохманів — це містечко на Волині Крем'янецького повіту, в 2 верстах від стольного колись міста Шумська; належав Рохманів князям Вишневецьким²⁰. Господарка Рохманова, княгиня Ірина Вишневецька Могилянка запросила до себе з Почаєва відомого вченого, ієромонаха Кирила Транквіліона Ставровецького. Кирило прибув до Рохманова десь року 1618 і розташував тут і привезену з Почаєва свою мандрівну друкарню.

Кирило Ставровецький був славним проповідником свого часу, і давно вже надумався був видати збірника своїх проповідей; пробуваючи в Рохманові, Ставровецький вирішив видрукувати такого збірника, який і вийшов у світ 9 листопада 1619 р. під назвою: «Євангеліє Учительное, або казаня на неделя през рок и на празники господскіє и нарочитым святым угодником божиим», на 552 л. В передмові до читача Ставровецький розкажує: «Подялем великій кошт на так трудное и преважное дило... Сам же аз множайшіи труды к трудом моим приложих, и промыслом Вышнего и друкарню в убозей кущи странствія моего поставих, и зачатое дило коштом и накладом моим с помощію божією сверших» *. Так само в самім заголовку книжки читаємо, що вона «его власным стараням, коштом и накладом з друку на свет ново выдана». Книжка дійшла до нас з різними посвятами,— кн. Ірині Вишневецькій, кн. Юрію Чар-

* По примірнику Національного музею у Львові № 559 та 560, а також: Строев И. Опис. книг Толстова. № 64.

торийському і кн. Самуїлу Якимовичу Корещькому,— певне ці особи трохи допомогли Ставровецькому й матеріально.

З підкресленою любов'ю говорить Ставровецький в посьвяті про Ірину Вишневецьку, котра «мя пріала в дом свой, в пелкгримстви моем, с таким дилом преважным, и далась взяти початок и конец в дому своем той праці моею; а к тому былась помощною и ласкавою патронкою мне, многобедствуемому».

Ставровецький багато потрудився, складаючи цю свою книжку. «Святых теды книг зобралем сладость дѹховную,— пише автор. в посьвяті,— яко пчела трудолюбная, с цветов райской красоты, и учинилем книгу учителную, Казаня дочрочные и на свята урочистыи, и подалем вирным Божиим... Подялем многіи болезни и труды, кривавыи поты и великій кошт на так трудное и преважное дило». Справді, книжка вийшла дуже цікавою змістом; видання досить розкішне, з киноварю*.

Ставровецький твердить, що «человецы некоторіи, сановитыи и разумныи, подвигоша мя на сіе дило святое и честное», на видання «Євангелія Учителного». Крім цього «наипаче разгореся в мене огнь трудолюбія, кгдым пріал благословеніе. от святейших четьрох патріархов святагя Восточныя церкви» 1616 р., а перед тим 1614 р. Ставровецький одержав на свій труд благословення й наказ Єремії Тисаровського, єпископа Львівського. І ось тому «аз, за повеленіем и благословеніем старших, умыслих книгу сію изобразити дилом друкарским, для размноженя науки збавенной».

Попередню книжку Ставровецького — «Зерцало Богословія» 1618 р. духовенство стріло вороже, а тому воно поставилося зле й до нового труду його. Про це розкаже в передмові сам Ставровецький:

«Хулного языка их (противників книги Ставровецького) слово гнилое, дже и яду зміа пекельного исполненое, промчеса всюду, по всей земли Россійской, смущаючи грады и народ посполитый побуряючи на мя, творящи укоризны, поношенія, смехотворенія і наветы оболганія, приводячи в огиду книгу сію... І от веры святой дразнуша отлучити мя и в сонми нечестивых причитати».

Справа з нововиданою книжкою скінчилася таки зле: собор Київський з митрополитом Іовом Борецьким осудив цю книжку Ставровецького; пізніше, 1627 р. осуджено її й

---

* Шрифт «Зерцала Богословія» 1618 р., Почаїв, і цього «Євангелія Учителного» 1619 р. цілком однаковий; прикраси цих книжок (ініціали, кінцівки) теж однакові; див. примірники Національного музею у Львові. № 680, 559).

на Москві, і цар Михайло Хведорович та патріарх Філарет наказали «Учительне Євангеліє» зібрати й спалити...* Пrawdę, «Учительне Євангеліє» Ставровецького таки мало своїх читачів і користалося певною повагою: 1696 р. його перевидало в Уневі, а 1697 р. передрукував його в Могилеві відомий Максим Вошанка.

Свою мандрівну друкарню Ставровецький, здається, забрав з собою до Замостя²¹, де він був проповідником з 1621 по 1625 рік; 1626 р. Кирило став архімандритом Чернігівським, куди й перевіз свою друкарню.

Про Рохманівську /друкарню коротенько пишуть:

Строев П. Описаніє старопечатных книг Толстова. М., 1829. № 64. С. 142—155: посвяти й передмови до «Учит. Єв.» 1619 р.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 672.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 275—276.

Барановскій С. Краткія сведенія // Волин. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 782—783.

Каратаев И. Описаніе. Спб., 1883. № 249; тут і деяка література.

Архангельскій А. Очерки из истории западнорусской литературы. М., 1888. С. 128—130, 134—136.

Трипольскій Н. Древнія Волинскія типографіи. 1892. С. 237.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы. Казань, 1898. С. 384—387.

Маслов С. И. К истории западно-русских типографій XVII века // Труды XIV Археологического Съезда в Чернигове 1909 г. М., 1911. Т. III. С. 371—376.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. II. С. 179—185.

С. Т. Рухомья друкарні на Беларусі і Україні // Крывіч, 1924. № 1. С. 94. Ковно. Коротенька замітка про мандрівну друкарню Кирила Ставровецького.

6. Четвертинська друкарня

Село Четвертня — Луцького повіту на Волині над річкою Стир — було родинним маєтком князів Четвертинських. Прабатько родини Четвертинських, князь Олександр Святополкович, одержавши собі в уділ Четвертню, став зватися

---

* Собранія Государственных Грамот и Договоров. Т. III. № 77. С. 298—299.

Четвертинським; ось оцей Олександр Четвертинський 1437 р. заснував при Четвертні Преображенського монастиря*. Родина Четвертинських постійно визначалася своєю ревною обороною православія і щедрим меценатством на користь рідної культури.

Один з князів Четвертинських, Григорій, прислужився також і справі волинського друкарства. Князь Григорій Четвертинський був горливим оборонцем православної віри, хоч жив у малих достатках; письменник А. Кальнофойський в передмові до своєї «Тератургими» 1638 р. характеризує кн. Григорія як «chreścianina dobrego, i almużnika szczodrego, patrona zakonnikow reguly ś Bazilego, a że grawde rzekne, mało nie samego zakonnika».

Загорівські монахи, ієромонах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр, видрукувавши декілька книжок в Угорцях, перенеслися до Мінська**, але не довго прожили вони й тут, і скоро вернулися до свого Загорівського монастиря; пізніше, десь 1624 р. разом з своєю мандрівною друкарнею прибули вони, певне на заклик кн. Григорія Четвертинського, в Четвертню й оселилися в Преображенськiм монастирі. Тут вони почали складати Псалтиря, який і вийшов у світ 27 липня 1625 р., на 244 л. На обороті заголовного листа — герб Четвертинських, а потім — присвята книжки кн. Григорію від друкарів Павла та Сильвестра. По тому ось ця замітка: «Сіє дило начася и свершися благословенієм господина отца нашего преподобнейшого кир Захаріи, з Святої гори, игумена монастыря Рождества пресвятыя Богородица Загоровского, и всей еже о Христе братіи, молитвами и помістю тогожде монастыря». Ця замітка стверджує, що наші друкарі справді були загорівськими монахами і до Четвертні прибули певне не з Мінську, а з монастиря Загорівського.

Крім цієї книжки, більше нічого о. Павло не друкував в Четвертні***, і скоро подався з своєю мандрівною друкарнею до Луцька.

Про цю друкарню писали:

Строев П. Описаніє книг гр. Толстова. М., 1829. С. 164—165. № 71.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 672.

---

* Свідoctвo Herbarza Niesieckiego. 1839. Т. III. С. 264. Див.: Голубев С. Петр Могила. Т. II. Додатки. С. 240.

** Див. про це вище.

*** Правда, Максимович М. (Сочиненія. С. 672) твердить, ніби 1625 р. видруковано в Четвертні ще й Часослова; за Максимовичем те саме твердять і інші дослідники; але це непорозуміння — Максимович прийняв чорненський Часослов 1629 р. за друк четвертинський.

Wiśniewski M. *Historia Literatury polskiej*. 1851. T. VIII. С. 434—435.

Барановскій С. Т. Див.: Волян. Епарх. Введ. 1877. № 18. С. 784,— змішує Четвертню з Чорною.

Каратаев И. Описаніє. Спб., 1883. № 296.

Леонид Арх. Библиографическія заметки // Кієв. Стар. 1889. Кн. XI. 442—444.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечата-нія. Спб., 1889. С. 264.

Трипольскій Н. Древнія Волянскія типографіи, 1892. С. 236.

Голубев С. Петр Могила. К., 1898. Т. II. Додатки. № 58. С. 232—240.

7. Луцька друкарня

Церковне братство заснувалося в Луцьку при Хресто-воздвиженській церкві досить рано — ще 1617 р. На перших порах свого існування Луцьке братство про друкарство не думало — в акті про його заснування з 1 вересня 1619 р. ніякої згадки про друкарню нема *.

Друкарню в Луцьку засновано випадково; відомі вже нам друкарі, ієромонах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр **, по короткім перебуванні в Четвертні, прибули з своєю мандрівною друкарнею й до Луцьку, певне на заклик Хрестовоздвиженського братства. Коли саме прибули вони до Луцьку — не відомо; певне, десь в часі по липні 1625 р. і до 1628 р.

В Луцьку друкарі наші зайнялися найперше відновлен-ням та поширенням своєї друкарні, бо за час їхнього ман-дрування малі їх друкарня повинна була досить пошарпати-ся. А що це було так, про те свідчить сам друкар Силь-вестр в своїй духівниці з 1635 р. «Жиючи мне з честным, а в Бозе змерлым,— пише Сильвестр,— господином отцем Павлом Лютковичом Телицею ***, игуменом Чорненским, антецесором моим, перед тым в манастиру братства Луц-кого, там з оным з ласки Бога всемогучого и счодробливости гоїное людское, друкарню спорядилисмо» ****. Це свід-

* Цього акта див. у Петрушевича А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52—54.

** Див. про це вище.

*** Цитую по «Памятники, изданные временною комиссією для разбора древних актов». К., 1848. Т. I. Вид. 2. С. 141,— тут прізвище нашого друкаря подано перевернуто: з Павлом Мотковичом Гянцею, і цей міфічний друкар — Павло Моткович Гянца часто стрічається в різних дослідників. У виданні «Памятников» 1898 р. (Т. I. Відд. I. С. 65) читаємо вже правильно: з Павлом Лютковичом Телицею.

**** Памятники, К., 1848, Т. I. С. 141. Відділ I.

чення монаха Сильвестра не треба розуміти так, ніби друкарі наші заклали собі в Луцьку нову друкарню; ні, мова йде тут лише про відновлення та поширення їхньої старої друкарні, що зробили вони в Луцьку з «счодробливости гойное людское»,— певне за допомогою Хрестовоздвиженського братства.

Але в Луцьку пробули наші друкарі не довго; першою книжкою вони видрукували тут «Лямент по святобливе зошлом велебном господину отцу Иоанни Василевичу презвитери». Книжечка на 11 листах*.

Цей «Лямент» написав ієродиякон Давид Андрієвич, інок чину св. Василя Великого в Луцьку; він займає 9 сторінок; далі йде: «Трен нищих спудеев школы братское Луцкое», на 3 с., під віршами підпис: «Григорый Соминович, Пенитарха школы братское Луцкое»; далі — «Елекгіа» Іоана Карповича, на 4 с. На останній 21 с. уміщено анаграму, де читаємо, хто був померший: «Иоанн Василевич, священник братства Луцкого». На передостанній 20 с. уміщено «Епітафійон», з якого довідуємося, що священник Іоанн Василевич прожив на світі 55 літ, з них 29 в сані іерея, а 7 останніх літ був любимим пресвітером Луцького братства. Помер Іоанн Василевич 8 лютого 1628 р. опівночі. На книжці стоїть дата: 11 лютого 1628 р.— певне, це дата сказаного на похороні слова, або просто дата похорону о. Іоана, бо трудно думати, щоби за 2 дні встигли й вірші скласти і видрукувати книжечку.

В тім же році видрукував о. Павло й другу книжку: «Епикидіон албо вирше жалобныя на погребеніє Василисы Яцковны», твір Степана Полумерковича; але панегірик цей до нашого часу не зберігся.

Під час перебування о. Павла в Луцьку з ним трапився такий сумний випадок, правда, на ті часи досить звичайний: «Велебный отец ієромонах Павел Домжив-Людкович Телица, законник чернец монастыря и церкви брацское Луцкое»,— читаємо в книзі гродській Луцькій 1628 р. 6 травня,— розповів урядові і «жалосне се скаржил», що коли він проходив коло римського кафедрального луцького костелу, то «не ведат с чиего росказаня, през звонника того костела неякого Собка есть зшарпанный и зневажонный, который, допытующисе, якое бы был релии, зшарпал, зсоротил и клобок, который на голове с повинности своее законничое мел, знял»**.

* Описую по примірнику Національного музею у Львові. № 881.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 596—597. В цім акті знаходимо й повне ім'я нашого друкаря.

Не довго пробули друкарі наші в Луцьку і скоро перебралися в Чорненський монастир; пізніше 1635 р. ієродиякон Сильвестр в духівниці своїй відписав свою друкарню Луцькому братству. Але братство скористало з цієї друкарні мало, бо видрукувало лише одну книжку: «Апостоли и Євангелія через вси недели и празд: и избранным ст: на весь год», що вийшла 1640 р., 181 л. Книжка ця «первое изобразися в монастыру Луцком Братском» *; зміст її трохи відмінний від видання Угорцівського 1620 р. **; шрифт цього видання дрібніший від шрифту «Собранія» 1618 р. і значно більший від «Апостолів» 1620 р. Цікаво зазначити, що в кінці цієї книжки, на л. 181 об. уміщено знака з хрестом в середині,— такого самого, якого знаходимо ще в угорцівських «Собраніях» 1618 р.; дрібний шрифт «Апостолів» 1640 р. трохи нагадує шрифт «Апостолів» угорцівських 1620 р. ***

Поза цими виданнями ми не знаємо більше луцьких видань; звичайно, цілком можливо, що не всі луцькі видання збереглися до нашого часу. У всякому разі в Луцьку, столичнім місті єпископів луцьких, довго жив переказ про давнє луцьке друкарство; так, ще 1772 р. єпископ Луцький Сильвестр Рудницький, відновляючи Почаївську друкарню, писав в умові з почаївським монастирем, що єсть привілейі ****.

Трохи пізніше, 1787 р., засновує в Луцьку свою друкарню домініканський кляштор²², що 1783 р. одержав на цей королівський привілей; цим привілеєм домініканам дозволялося випускати книжки різними мовами. Ще 1804 р. 10 травня Волинський губернатор Ів. Ессен писав, що в домініканській луцькій друкарні «печатаніє производится на языках: російском, латинском, французском и польском». 1803 р. ця друкарня згоріла. Домініканська луцька друкарня випустила більше 30 книжок, переважно підручників для шкіл *****.

---

* Описую її по примірнику Національного музею у Львові. № 425 (без виходу). Наголос в цій книжці скрізь український.

** А тому не можна казати, ніби книжка 1640 р. «является только перепечаткой угорецкого издания 1620 г.», як це твердить Яворський Ю. Див. його: Пропавшая западно-русская книга. С. 23.

*** Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год (Львів, 1874. С. 498) пише про цю луцьку друкарню 1640 р.: «была то кажется другая типография в Луцке». На таке твердження нема підстав,— це була друкарня не нова, а стара о. Павла Лютковича.

**** Галичанин. Львів, 1863. Кн. I. Вип. 2 і 3. С. 171. Але можливо, що тут думка лише про друкарню Почаївську; пор. вище.

***** В. Д. // Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 86—87.

Про Луцьку друкарню писали:

Bandtkie J. *Historia drukarń w Król. Polsk.* 1826. Т. I. С. 435; дуже мало.

Максимович М. *Сочиненія.* Т. III. С. 673.

Wiszniewski M. *Historia Literatury polskiej.* 1851. Т. VIII. С. 435; лише згадка.

Флеров І. *Типографія при Братстві Луцком.* Див. його працю: *О православных церковных братствах.* Спб., 1857. С. 133.

Петрушевич А. С. *Историческое известіе о Почаевской обители.* Див.: *Галичанин.* Львів, 1863. Кн. 1. Вип. 2 і 3. С. 171.

Петрушевич А. С. *Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.* Львів, 1874. С. 53, 458, 498.

Барановскій С. *Краткія историческія сведенія о бывших на Волини православных типографіях.* Див.: *Волын. Епарх. Вед.* за 1877 р. № 18. С. 785. Коротко, з помилками.

Каратаев И. *Описаніе.* 1883. № 320, 322 і 506; тут і література з Описів; також с. 554.

Булгаков Ф. *Иллюстрированная исторія книгопечатанія.* Спб., 1889. С. 264—265.

Трипольскій Н. *Древнія Волинскія типографіи.* 1892. С. 240. Майже дослівно з статті Барановського.

Папков А. *Братства.* 1900. С. 152—153, 191.

Яворскій Ю. А. *Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 р.* Спб., 1912. С. 13—16, 21—23. Відбитка з «Известій» за 1911 р. Кн. 4 і 1912 р. Кн. 1.

8. Чорненська друкарня

Покінчивши свої друки в Луцьку, друкарі наші — Павло Люткович та Сильвестр разом з своєю мандрівною друкарнею прибули в с. Чорну, що лежить над річкою Горинню, тепер повіту Рівенського, в давнину Луцького *. Прибули

* Де було с. Чорна, дослідники постійно плутають, хоч ще Максимович М правильно зазначив, що вона на р. Горині. Див.: *Сочиненія.* Т. III. С. 685. Так, Барановскій С. в *Волын. Епарх. Ведом.* № 18 за 1877 р., с. 784 помилково писав, ніби «типографія черницкая существовала при Спаском, в полуверсте от города Луцка монастыре, на Черницах. Это одно и то же, что типографія четвертинская; от чернецв она называлась черницкой, а от Четвертни — четвертинской». Цю помилку повторив і Каратаїв (*Описаніе.* С. 403), а за ним Трипольскій (*Девятисотлетіе.* С. 58, 239), Папков (*Братства.* С. 153) і др. Де було село це — село Чорна чи Чорная, про це точно свідчить нам фундуш п.Адама Рудецького 1631 р., в яким читаємо, що належне йому село Чорная знаходиться «в воеводстве Волинском а повіту Луцком, над рекою Горинею». Див.: *Арх. Ю.-З. Росс.*

вони сюди десь в 1628 р., прибули на запрошення господаря Чорної, пана Адама Урсула-Рудецького, і оселилися в тамошнім Чорненським Спаським (Преображенським) * монастирі **. І от цей Чорненський монастир і став останнім пристановищем наших працюючих мандрівних друкарів,— тут вони вже й дожили віку свого.

Фундатором Чорненського монастиря був Адам Урсул-Рудецький ***; це був меценат, яких в той час було багато в нас на Україні. Горливий оборонець батьківської віри, «муж побожный в статечности вири своее православной» ****, як зве його давній акт, Адам Рудецький заснував в своїм селі Чорній Спаського монастиря і на ігумена його запросив нашого друкаря о. Павла Домжива-Лютковича Телицю; певне, монастир був недавно заснований і ще не впорядкований, і це впорядкування його й лягло на долю друкаря о. Павла.

Року 1631 14 квітня Адам Рудецький склав фондуша ²³ на забезпечення Чорненського монастиря; він відписав своєму монастиреві ціле село Чорною:

«З коньми, з волами и зо всим домовством, также з поддаными, лесами, запустами, з борами, з деревом бортным и з бчолами, с пасекою, з езерами и волным ловенем рыб так в тых езерех, яко и в рици Горини, с полями засеянными и незасеянными, зо всеми приходами и принадлежностями, до тое маестности здавна приналежащими, ово згола, ничего а ничего так себе самому, и потомком моим в той маестности Чорной не zostавую, але зо всеми ее принадлежностями... даю и дарую вечными часы» *****. Фундатор записав свою волю, щоби в Чорненським монастирі «меншей дванадцати чернецов не маєт быти, але бы теж и набольшей могло быти,— о тое сам игумен з братиею старати мают, абы се в большой личбе хвала Божая отпраовати могла. А игумена братья сами с ктитором монастыра того обирати мают; которыи вси там мешкаючи не инакшей, толко в общим житии мешкати мают, водлуг рекгулы светого Василя» *****.

Ч. І. Т. VI. 6. 638. Петрушевич А. С. помилково догадується: «Не назывался ли Угорецкий монастырь Чорненским?» Див.: Сводная Галиц-корусская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 462.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 614, 642.

** Максимович М. каже, ніби ці друкарі «учредили Чорненський монастирь» (Сочиненія. Т. III. С. 685); але вираз духівниці Сильвестра 1635 р., що він з Павлом свою друкарню «з Луцка до манастирца тутошнего Чорненского впровадилисмо» (Памятники. Т. I. С. 141) свідчить, що Чорненський монастир засновано ще до прибуття сюди наших друкарів.

*** Памятники. Т. I. С. 141.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 614.

***** Там само. С. 638; пор. С. 697. Петрушевич А. Дополненія к Сводной Гал.-Русск. Летописи с 1600 по 1700 год. Львів, 1891. С. 160) помилково рахує 1631 р., рік надання фондушу, за рік заснування Чорненського монастиря; пор. вище.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 639.

Цю свою фундацію п. Адам пізніше затвердив також і в своїм тестаменті*.

Можливо, що вибір п. Рудецького впав на о. Павла власне тому, що той був також і друкарем і мав вже добру друкарню. Трохи пошарпану мандруванням друкарню свою о. Павло відновив та побільшив власне в Луцьку, про що о. Сильвестр написав і в своїй духівниці 1635 р.** Отож господаря цієї друкарні, ієромонаха Павла й запросив п. Рудецький на ігумена свого Чорненського монастиря.

О. Павло охоче прийняв запрошення, бо перед ним ставала можливість спокійної й продуктивної праці на користь свого народу. Пізніше, 1635 р., ієродиякон Сильвестр писав про це в своїй духівниці так: він разом з о. Павлом свою друкарню «з Луцька до монастирця сутошного Чорненського впровадилисмо, а то взглядом того, же славноє памяти зошлый его мл. пан Адам Урсул Рудецкий, фундатор того монастирця, нас о то просил и кошт вшелякий и наклад на тую друкарню давати, яко милосник хвалы Божое, приобещал»***. Про допомогу п. Рудецького друкарству в Чорненськiм монастирі розказує й ігумен Луцького братського монастиря Неофит в своїй скарзі з 1635 р.:

«Друкарню, власным коштом небожчика отца Павла и отца Сильвестра, игумена теперешнего Чорненского, выставленую, которую там до Чорное, за ужитем небожчика фундатора их з монастыра братства Луцкого впровадили и на которую небожчик его милость пан Рудецкий з потомками своими мел наклад чинити, абы праца з нее ку хвале Божой росла»****.

Отже, за допомогою п. Рудецького розпочали наші друкарі свою працю в Чорненськiм монастирі; праця ця була на початку дуже продуктивною, бо вже 1629 р. випустив о. Павло дві поважні книжки: Часослов та «Діалог».

Першою книжкою «ізобразися в Чорной» Часослов 1629 р. 10 серпня, збереглося 495 листів, кінця нема; книжка відома нам лише по двох примірниках*****. На об. заголовного листа уміщено герба князя Четвертинського, а потім посвяту книжки йому ж; шрифт Часослова той самий, що й в Псалтиру Четвертинськiм 1645 р.***** Можливо, що частину Часослова склали ще давніше, може в Четвертні, а в Чорній лише закінчили; можливо також, що герб і по-

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 697.

** Див. про це вище на с. 234—235.

*** Памятники. Т. I. С. 141—142.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 698.

***** В Спб. Публічний Бібліотеці та в Спб. Академії Наук.

***** Див. опис Часослова у Каратаєва. № 335. С. 402—403. Див.

свята були різні, по звичаю того часу; але примірників з посвятою п. Адаму Рудецькому до нашого часу не збереглося.

Другою книжкою вийшов «Діалог албо розмова человека хорого албо умираючого с духом»; це переклад з польського (кс. Ст. Решки). Книжка «выдана в друкарни Павла іермо: на Чорной року 1629», на 36 л. Це був останній твір друкарської праці о. Павла*.

Добре розпочалося чорненське друкарство, але існувало воно дуже недовго,— по 1629 р. о. Павло вже більше нічого не друкував. Думаю, що причиною цього була якась поважна хвороба о. Павла, бо 23 травня 1630 р. він склав дарственний запис на все своє майно,— на книжки та на друкарню. «Маетность мою всю,— писав о. Павло,— так книги, яко и друкарню мою, з волностями, народови рускому належачими, брати моеї, иноком в монастыри светого Спаса на Чорной мешкаючым, отдаю, дарую вечными часы»**. Не забув о. Павло й товаришів своїх по друкарству, а тому додав: «а особливе отцу еродияконови Селивестрови и отцу Іоилу еромонахови, зо всею братьею о Христи там мешкаючими, а они не повинни будут от того манастыра до инших перемятися, толко в том манастыре до живота своего мешкати»***. Цей дарственный запис підписали обидва господарі друкарні — «Єромонах Павел» та «Єродиякон Селивестер». Опікуном цього майна свого о. Павло призначив п. Адама Урсула Рудецького, «который як за живота моего, так и по смерти моеї тое наданье мое цело ани нарушене держати будет»****.

Але помер о. Павел трохи пізніше, десь 1634 р.*****; ще раніше його помер і покровитель його, Адам Рудецький; можливо, що п. Адам помер десь 1631 р., по тому, як дав фондуша на Чорненський монастир. П. Адама Рудецького заступив син його Дмитро, котрий відразу дуже неприхильно поставився до Чорненського монастиря і не захотів визнавати фондуша свого батька. Ось тому, певне зараз же по смерті п. Адама о. Павло просить митрополита Київського Петра Могилу, щоби той «и его самого и манастырец его

---

* Книжка до нашого часу не збереглася: текст цієї книжки з рукопису XVIII в. видрукував Ю. А. Яворський в своїй праці: Пропащая западно-русская книга «Діалог о смерти», 1629. С. 28—44.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 614.

*** Там само. С. 614.

**** Там само.

***** Про час смерті о. Павла можна судити з оцього місця скарги ігумена Неофита 4 вересня 1635 р.: «в року близко прошлом, скоро по смерті отца Павла Людковича, ігумена бывшего Чорненського»// Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 698.

під послухенством, опекунством й благословенієм святой Лавры и моим (Могили) уставичне мел и ховал» *. Петро Могила охоче на це погодився.

«Прчестный в ієромонасех,— читаємо в грамоті Петра Могили з 12 жовтня 1631 р.,— господин отец Павел Домжив Люткевич, игумен на Черной монастыра Преображения Госнода нашего Исуса Христа, будучи постриженцем сей святой великой Лавры Печерской Киевской и хотечи в ней уставичне хот духом притомне знайдоватисе», просить прийняти його з монастирем під митрополиче опікунство. «Теды видечи его упримост ку мне и святой обители нашеи,— пише митрополит,— и его до братни моих, яко давно причетенного, сочетаваю и монастирец его беру в заведоване, даючи ему през письмо тоє мое благословецне, жебы там идуменствовал, справовал се порядком иноческим, цале заставаючи под рядом обители Печерской» **.

Але ця опіка митрополіча не оборонила о. Павла від тих неприємностей, що їх почав робити Чорненському монастиреві новий господар Чорної, Дмитро Рудецький. Він не визнавав фундації свого батька і не хотів відмовитися від доходів з с. Чорної, а тому намагався силою вигнати монахів з Чорненського монастиря; проти такої його поведінки протестував ігумен о. Павло і розпочав навіть з ним судові процеси ***.

По смерті о. Павла ігуменом Чорненського монастиря став довголітній товариш його, друкар ієродиякон Сильвестр. Але приступити до друкарської праці о. Сильвестр вже не зміг, бо зараз же по смерті о. Павла Дмитро Рудецький збільшив свої переслідування Чорненського монастиря, «хотечи убогих законников таковыми своими опресиями с фундации вытиснути». Так, цей Дмитро Рудецький «в небольшой купе челяди» наїхав на Чорненський монастир і «ревизию якуюс неслушне и неналежное чинил, церков друкарню... и комори квалтом одмыкати примусил», списав всі речі і настановив свою владу, бажаючи «тым самым способом и опресиями убогих законников з монастыра выстрашити, вытиснути, а на себе оный и тоє селце з атинерциями его неслушне привласчити» ****. Управляти монастирем п. Дмитро прислав слугу свого Степанчука, і той кривдив монахів, особливо на підпитку *****. В своїм тестаменті 1635 р. ігумен Сильвестр так скаржитья на різні кривди від п. Дмитра: «А по смерти оных (п. Адама та о. Павла) не толко же ратунку жадного и накладу от потомка мено-

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 642.

** Там само. Див. також: Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 385.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 697—698.

**** Там само. С. 698.

***** Там само. С. 698—699.

ваного небожчика фундатора не мелісмо, алé овшем нё-
зносные кривды, прикrostи и шкоды от его мл. пана Дмит-
ра Рудецкого в власности нашей поносимо»*.

Терплячи такі кривди і не маючи реальної оборони від далекого митрополита Могили, ігумен Сильвестр задумав віддатися під опіку Луцького монастиря, бо Луцьке Хресто-
воздвиженське братство справді могло подати реальну до-
помогу в біді. Про цей перехід Чорненського монастиря під
опіку монастиря Луцького свідчать слова самого Сильвест-
ра, бо в тестаменті своїм 1635 р. він каже про монахів
Луцького монастиря, що за їх «провизиєю, працею и ста-
ранем жилем и в послушенстве их з братею моею застава-
лем»**. І на основі цієї опіки ігумен Луцького братського
монастиря о. Неофит 4 вересня 1635 р. вніс свою скаргу до
Луцьких гродських книг на п. Дмитра Урсула-Рудецько-
го***.

Бачучи ту постійну загрозу, що висіла над його майном,
особливо над друкарнею, ігумен Сильвестр, рятуючи свою
друкарню, порішив відписати все своє майно, разом з книж-
ками та друкарнею, Луцькому монастиреві. Почуваючи, що
наближається вже смертний кінець (на ігуменстві о. Силь-
вестра тимчасом заступав о. Гедеон), ігумен Сильвестр,
порадившись з братією своєю, 9 серпня 1635 р. склав свою
останню таку духівницю:

«Я, ієродиякон Силвестер,— читаємо в цім тестаменті,— ігумен мо-
настиря Чорненського, почуваючись быти ближшим смерти, анижли жи-
вота и обавляючись, абы мя смерть неготового не застала, любом теды
на теле зхоральый... таковый порядок чиню». Сильвестр просит, щоби
його поховали в Чорненськім монастирі. А всі книжки церковні та рі-
чі — все те навіки має лишатися при Чорненськім монастирі. А що ж
до друкарні, котру Сильвестр з о. Павлом в монастирі Луцькім «спо-
рядили» і котру звідти перевезли в Чорненській монастир, то «прихи-
ляючись теж до воли небожчика отца Павла и права, мне на тую дру-
карню служачого, по доброй воли моей и розмыслу уважного, не з на-
мовы ани примушения, до того видячи, иж оного ниhto рядит и справоват
не может, зачим, абы не ваковала, але пожиток церквы божой и ку
хвале Его святой шол, абы она сконд вышла на том же местцу вечне
зостала, нарадившись добре з братею моею, оную друкарню писм сло-
венских русских зовсим на все так, яко мне служила и належала, цале
и зуполне, ничого з нее не выймуючи, на церковь благочестивую брат-
ства Луцкого Поднесеня святого крижа ставропикгского святейшего
патриархи и велебным в Богу отцом игуменови и всей брати законни-
ком того ж монастиря братского Луцкого и наступцом их, за которых
провизиєю, працею и старанем жилем и в послушенстве их з братею
моею заставалям, даю, дарую и тым тестаментом вечными часы запи-
сую и права вшеляюки, мне о той друкарни служачие, на оных влеваю,
а самсе зрекаю, которые волни сут и будут зараз, за живота моего и по

* Памятники. Т. I. Відділ I. С. 142.

** Там само. С. 144.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 697—700.

смерти моєї, до шафунку свого взявши, оную ку пожитковнi церкви Божої и ку хвале Божой рядити, так однак, абы при менованом монастире брацтва Луцкого и при законниках самых тая друкарня вечно зоставала»*.

Передати друкарню Луцькому монастиреві змусили різні причини, а головнo — загроза п. Дмитра забрати її собі; про передачу друкарні говорила також і вбогість Чорненського монастиря, бо ж на друкарство потрібні не малі кошти; от з цих причин, певне, і сам о. Павло ще за життя змінив свою думку і радив о. Сильвестру передати друкарню Луцькому монастиреві**.

Луцький монастир поспішив виконати волю о. Сильвестра як найскоріше, і 3 жовтня 1635 р. забрав друкарню до себе. Про це сам п. Дмитро Рудецький скаржився так:

Ігумен братства Луцького «з чернцями и иншим братством своим, то есть месчаны Луцкими, ему самому имени и прозвиски ведомыми, ничого не респектуючи на право посполитое и вины, в нем описаные, взрушаючи и квалтячи покой посполитый суседский, до монастыря (Чорненського) с купою немалою приехавши, в неведомости пана протестуючого, речи в том монастире будучые, а меновите: книги зо всею друкарнею квалтовне и безправне, и при них речей не мало побрал, и то все побравши и до монастыря братства Луцкого одпровадивши, и на свой пожиток обернул»***.

Коли помер ігумен Сильвестр, точно не знаємо; можливо проте, що помер він в тім же році, коли й тестамент склав,— в 1635 р.**** Все життя своє був він вірним товаришем о. Павла Лютковича по друкарству і багато потрудився для культурного розвою Волині. Ближчих відомостей про о. Сильвестра не знаємо; на основі мови його тестаменту можна судити, що був він родом з західної України, з Галичини або скоріше з Волині; так, в мові його дуже багато полонізмів, напр.: поневаж, вшелякий, сконд, теды, напрод, кгды, поволати, рачил, през, спряты (річі), леч, овшем, законник, иж, цале, зуполне, криж, шафунок, очевисто і т. п.; чимало й виразів західноукраїнських: напо том, прото (тому), абы, жиючи, спорядилисмо, впорядилисмо, мелисмо, жилем, зоставалем, сам се зрекаю, упросилем, так духовного яко и сведского, стамтол, взглядом і т. п.

* Тестамент о. Сильвестра надруковано в Памятниках. К., 1848. Т. I. Відділ. I. С. 139—145.

** Там само. С. 142.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 703—704.

**** Я в о р с ь к и й Ю. (Пропавшая книга. С. 22) вважає, що Луцьке братство забрало друкарню з Чорненського монастиря «только по смерти Сильвестра»; це не так, бо ж сам Сильвестр у своїм тестаменті дозволив забрати друкарню навіть «за живота моего». Див. вище.

Ціле життя своє поклав о. Павло Люткович на друкарську працю; історія зберегла нам назву дев'яти книжок, що він надрукував їх, а сім з них дійшли й до нашого часу. Працював о. Павло й як письменник,— він склав такі твори, як «Казанье на чиненю памяти по зешлом его мл. пану Александрови Феодоровичу Шептичком» 1622 р., багато свого додав до «Собранія вкратце словес» 1618 р. З своєю мандрівною друкарнею довго тинявся о. Павло по різних містах (Загорів? Угорці, Минськ, Четвертня, Луцьк, Чорна), аж поки не спочив вже на довший час в Чорненському монастирі. В історії культурного нашого життя, особливо Волині, друкар Павло Домжив-Люткович Телиця разом з товаришем своїм Сильвестром безумовно займе почесне місце.

Про Чорненську друкарню писали:

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 685—686.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 462; доповнення до неї. Львів, 1891. С. 160.

Барановскій С. Краткія историческія сведенія о бывших на Волини православных типографіях // Волин. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 784—785.

Каратаев И. Описание славяно-русских книг. Спб., 1883. № 335 і 338.

Голубев С. Петр Могила. 1883. Т. I. С. 385: Могила приймає під свою опіку Чорненський монастир.

Трипольскій Н. Древнія Волинскія типографіи. Див.: Девятисотлетіє. 1892. С. 239 і 58.

Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 345.

Папков А. А. Братства, 1900. С. 153.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти» 1629 года. Спб., 1912. С. 12, 15—23; цінна відбитка з «Известій» 1911 р. Кн. 4 та 1912 р. Кн. 1.

Щурат В. Дияльог о смерти з 1629 р. // «Неділя» за 1912 р. Львів. Ч. 43. С. 5—6. Др. Щурат вияснив походження «Діалога о смерти» 1629 р.,— це дослівний переклад з польського, а польський — переклад з латинської книжки кс. Ст. Решки.

Возняк М. Історія української літератури. Т. II. С. 85—86.

Памятники, изданные Временною Коммиссією для разбора древних актов. К., 1848. Т. I. Вид. 2. № XV. С. 139—145: тестамент о Сильвестра.

Архив Ю.-З. Росс. К., 1883. Ч. I. Т. VI. С. 352, 614—615: дарственный запис о Павла на друкарню; 642—643: митроп.

П. Могила приймає о. Павла під свою опіку; 697—700: скарга на утиски п. Д. Рудецького; 637—640: фундуш п. Адама Рудецького Чорненському монастиреві; 703—704: скарга п. Д. Рудецького на Луцький монастир, що взяв друкарню.

9. Крем'янецька друкарня

Чашник Волинський Лаврін Древинський та хорунжий Данило Малинський в травні 1633 р. виклопотали собі в короля Володислава IV дозвіл заснувати в місті Крем'янці на Волині Богоявленського монастиря, а при нім заснувати церковне братство, школу, шпиталю й друкарню; монастир і братство мали бути під владою київського митрополита. Коли монастир і братство були засновані, митрополит Петро Могила видав фундаторам 13 вересня 1637 р. благословенну грамоту,— монастир мав бути ставропигіальним, а братство й школа мали існувати по уставах великих братств.

Десь у цей час, певне 1637 р., при Богоявленським монастирі засновано й друкарню. Крем'янецька друкарня існувала не довго, і за 1638 рік випустила три книжки. Першою крем'янецькою книжкою була, здається, «Грамматика или Писменница языка словенскаго тщателем вкратце издана в Кремянци року 1638», на 104 л.; вгорі заголовного листа — малюнок Водохрещів; видання вбоге, друк примітивний *. Це був шкільний підручник (церковнослов'янською мовою) для Крем'янецької братської школи.

Крім Граматики, того ж 1638 р. з Крем'янецької друкарні вийшли (здається) ще дві книжки: 1) «Синод ведле звичаю дорочного в церкви Луцкой отправоваый»; вкупі з «Синодом» видрукувано: 2) «О мистиріях или тайнах» Сильвестра Коссова; дві останні книжки до нашого часу не збереглися.

Більше ця Крем'янецька друкарня нічого вже не друкувала і дальша доля її нам не відома.

Пізніше, вже з кінця XVIII віку в Крем'янці працювала польська друкарня; так, різні друки цієї друкарні за 1789—1822 рр., переважно шкільні підручники, зберігаються ще в Почаївській бібліотеці.

Про Крем'янецьку друкарню згадують:

Wandtkie J. *Historia drukarń w Krol. Polsk.* 1826. T. I. С. 321—322.

Wiszniewski M. *Historia Literatury polskiej.* 1851. T. VIII. С. 435.

* Примірник Національного музею у Львові. № 428.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 492.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 673—674. Максимович перший написав про крем'янецькі видання «Синод» та «О мистеріях», котрі він бачив в бібліотеці К. Свидзинського на Київщині.

Барановській С. Краткія сведенія//Волын. Епарх. Введом. 1877. № 18. С. 785—786.

Макарій. Історія руской церкви. Т. XI. С. 470—471.

Каратаев И. Описаніе. № 467, 468 і 474; тут і деяка література.

Трипольській Н. Древнія Волинскія типографіи. 1892. С. 240—241.

Папков А. Братства. 1900. С. 192—193.

10. Житомирська друкарня

В давнину Житомир не мав своєї друкарні; перша друкарня постала тут лише 1783 р., її заснував головний житомирський суд. Друкувалися тут лише судові справи, перше польською мовою. Року 1804 управляв друкарнею секретар суду Рожанський.— Пізніше, 1840 р. Бердичівську кармелитську²⁴ друкарню перенесено також до Житомира.

Див.: Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87 — В. Семенников. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции // Русскій Библиофил. 1911. № 6. С. 20. Słownik Geograficzny. T. I. С. 137—138.

11. Жидівське друкарство на Волині

Найстаршою жидівською друкарнею на Волині була друкарня в Острозі. Видання цієї друкарні широко розходилися не тільки на Волині, але також і по Поділлі та Київщині. Пізніше вона припинила своє існування, але 1792 р., з дозволу власника міста Малаховського, місцеві міщани — Шмуть Беркович та Арон Йосіович знову відкрили жидівську друкарню. З дозволу Рижської цензури вони друкували багато своїх релігійних книжок. Ця друкарня проіснувала аж до нових часів, і тільки 1832 р. її закрито з наказу уряду.

В м. Полоннім²⁵ з 1788 р. заклав друкарню Шмуть Беркович.

В м. Корці²⁶, Новоград-Волинського повіту, з 1790 р. заклав друкарню Шмуть Беркович.

В м. Славуті²⁷, Заславського повіту, з дозволу ді-

дича кн. Сангушка, з 1790 р. заклав друкарню Мошко Пинхасович.

В місті Д у б н і ²⁸ жидівську друкарню заклав кн. Любомирський 1802 р., а 1804 р. її вже веде Йона Якубович.

В місті Ж и т о м и р і з 1803 р., з дозволу губернiального правління, заклав жидівську друкарню Гершко Шимонівч.

Про ці друкарні див.: Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87. K a r d a s z e w i c z. Dzieje Ostroga. 1913. С. 118.

12. Волинські друкарі

Як ми вище вже бачили, на Волині було багато друкарень, але більшість з них закладалася лише для надрукування певної книжки; покінчивши роботу, такі друкарні звичайно переносилися до іншого місця. Лише друкарня Остріжська та Почаївська були постійними і до певної міри мали — принаймні намагалися мати — всеукраїнське значення. Ось тому на Волині лише ці дві друкарні могли виховувати добрих друкарів.

На жаль, волинських друкарів знаємо дуже мало; сталося це тому, що всі акти Остріжської друкарні пожер огонь, а з актів Почаївських лишилося небагато — їх теж знищила релігійна колотнеча, — а те, що лишилося, не видане і переходується при Лаврі та при Київській Духовній Академії.

Подаю тут лише коротенького списку волинських друкарів; через ощадність місця не даю ширшого досліду про них. До списку подаю також і осіб, що хоч і не були друкарями складачами, проте багато прислужилися справі розвою друкованої книжки на Волині.

1. **Борецький Іов** (Іоан), пізніше митрополит Київський, належав до дерманського вченого гуртка і перекладав з грецького. Див. вище. С. 214; Х а р л а м п о в и ч К. Школи. С. 272. Див. ще нижче, розділ XII, § 3: Вчений гурток.

2. **Борискович Ісак**, з волинських дворян, ігумен Дерманського монастиря, пізніше єпископ Луцький та Остріжський; постриженець Києво-Печерської Лаври, широкоосвічена людина. Згуртував в Дерманській монастирі гурток вчених і розпочав тут друкарство. Пробув в Дермані десь по кінець 1605 р. Помер в 1641 р. в Києво-Печерській Лаврі. Про нього: «Дев'ятисотлетіє православія на Волині». Житомир, 1892. С. 33—34; Х а р л а м п о в и ч К. Западнорусскія православныя школы. С. 269, 359; Зоря Галицкая. Львів, 1860. С. 233; Б а т ю ш к о в П. Н. Волынь. 1888. С. 144, 152, 155, 157. Див. ще вище.

3. **Василь Суражський**, діяльний член Остріжського академічного гуртка. Друкарства навчився чи не від Хведоровича, а по від'їзді його з Острога управляв Остріжською друкарнею в 1586—1598 рр. Завзятий полеміст. На Збірнику 1588 р., що видав в Острозі, підписався: «Многогришний и худшій в христіанех убогий Василей»; той сам підпис і на «Правило истинаго живота» 1598 р. Часом звать його пресвітером, але даних на це нема. Під його доглядом вийшло багато остріжських видань, до яких він писав передмови. Про нього: Десятисотлетіє. С. 227; Селецькій А. К. Острожская типографія. 1885; С. 101—103; Каратаев И. Описаніє. 1883. № 119 і 158. С. 240 і 287; Kardaszewicz S. Dzieje Ostroga. 1913. С. 126—127 (зве Василем Амоським); Харлампович К. Зап. пр. школы. С. 215, 232, 270, 271; Грушевський М. Історія. Т. VI. С. 489, 493.

4. **Дем'ян Наливайко**, настоятель замкової церкви в Острозі, брат звісного Северина²⁹ чи Семена. Батьки Дем'янові жили в Гусятині; гетьман Марцин Калиновський, пан гусятинський, забив старого Наливайка, і десь по 1567 р. осиротілі Наливайки перейшли жити до Острога. Найстарший син Дем'ян учився в Остріжській Академії, пізніше в Вільні. Полюбив друкарство і вчився його від Хведоровича. Пізніше, з 1589 р. став протопопом і домовим священником князя К. К. Остріжського. Десь з 1598 р. (може по смерті Василя Суражського) став управляти Остріжською друкарнею. Був людиною високої освіти, умів і любив писати, видрукував декілька своїх творів; писав передмови до різних видань, перекладав на українську мову. Мав надзвичайно смілий характер, був горливим оборонцем православ'я, і по 1596 р. вкупі з братом своїм та Лободою робив дошкульні напади на прихильників унії; через це змушений був покинути Остріг і проживав у Вільні. Під кінець життя вернувся знову до Острога і тут помер 1627 р. Запеклий противник католицизму, в останній своїй волі завіщав поховати себе серед поля, «щоб і кости мої не зближалися до костелу латинського», бо боявся, що всі остріжські церкви відберуть поляки. Друкарства Дем'ян навчився ще від Хведоровича; був управителем Дерманської друкарні, а пізніше — Остріжської. На дерманській Октоїху 1604 р. підписався: «Даміан, недостойный пресвитер». Про нього див. вище. С. 213. Kardaszewicz S. Dzieje Ostroga 1913. С. 125, 151—154; Bielowski. Див.: Tygodnik illustrowany. 1861. № 117—118; Dr Rolle. Trzy opowiadania historyczne. Львів, 1880; Селецькій А. Острожская типографія, 1885. С. 102—103; Каратаев И.

Описаніє. 1883. № 176 і 190; Харламович К. Школи. С. 259, 271—273; Русскій Біографическій Словарь. Спб., 1905. Т. Да. С. 55; Грушевський М. Історія. Т. VI. С. 489; Возняк М. Історія української літератури. 1921. Т. II. С. 63, 67—68, 86, 217.

5. **Іоїль**, ієромонах Чорненського монастиря на Волині. Друкар о. Павло Люткович в своїм дарственнім запису 23 травня 1630 р. передає свою друкарню «особливе отцу Іоїлю ієромонахови». Сильвестр був постійним товаришем друкаря о. Павла; треба думати, що так само й о. Іоїль був друкарем чорненським, товаришем о. Павла. Про нього див. вище. С. 240; Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 614.

6. **Какойлович Варлаам**, ігумен Почаївський з 1743 по 1752 рік; з 1752 р. став коректором Почаївської друкарні; помер 1763 р. Див. про нього: Амвросій. Сказаніє о Почаевской Успенской Лавре. 1878. С. 75.

7. **Касіянович Тимофей**, друкар складач Львівської братської друкарні, «сведом литер грецких, як их до форми ставляти». Працював трохи і в Острозі, покликаний сюди кн. Остріжським. Див. про нього вище.

8. **Кипрія**н, ієромонах, родом з Острога, інок високої освіти, працював перекладчиком при Остріжській друкарні та школі; вчився в Венеції та Падуї. Див. Харламович К. Западно-русс. прав. школы. 1898. С. 235, 265, 266, 274—275, 370, 383, 423.

9. **Княгиницький Іов**, помагав друкувати в Дермані в 1603—1604 рр. Октоїха. Див. вище. С. 213. Пробув в Дермані десь до початку 1605 р.

10. **Коберський Спиридон**, префект Почаївської друкарні. Див. про нього вище.

11. **Козубський Гедеон**, ігумен Почаївський з 1730 по 1736 р. Разом з єпископом Рудницьким може вважатися фундатором Почаївської друкарні; він підписав передмову до першої Почаївської книжки — «Службника» 1735 р. Див. про нього вище. С. 220; Амвросій. Сказаніє. С. 74—75; Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 758.

12. **Павел** ієромонах, або о. Павел Домжив-Люткович Телиця, відомий волинський мандрівний друкар; про нього див. вище.

13. **Радишевський Онисим** друкарства навчився, здається, в Остріжській друкарні десь на початку XVII ст. Родом він був волиняк. На початку 1605 р. бачимо цього друкаря вже в Москві, куди він попав може з самозванцем Дмитром (див. вище). Радишевський був добрим друкарем, увійшов у ласку до царя московського і скоро заснував свою друкарню «в царском дому». На Москві Радц-

шевський видрукував лише дві книжки — Євангеліє 1606 р. на 936 с. та Устав 1610 р. на 2512 с., але обидві праці надзвичайно великої ваги. До того часу Москва ще не мала Євангелія свого друку, і честь надрукування найпершого датованого Євангелія на Москві припала українцеві, — волинякові Радишевському. Так само до того часу друкованого церковного Уставу в Росії ще не було, і честь надрукування й його знову таки випала нашому волинякові. На Євангелії 1606 р. зазначено, що його видруковано «мастерством многогрешнаго Анисима Михайлова сына Радишевскаго, Волынца»; на Уставі 1610 р. наш друкар підписався так: «Книжнаго дела мастер Анисим Михайлов сын Радосhevский». До своїх видань Радишевський додав передмови та післямову, складені цілком з передмов Івана Хведоровича. У чистий вівторок 1611 р. поляки спалили в Москві «Печатный дом» і тоді «вся штанба того печатного дела от тех врагов и супостат розорися и огнем пожжена бысть и погибе до конца». В цей час припинив свою працю й Радишевський і далі слідів про нього вже не маємо. Про цього друкаря див. окрему розвідку: Огієнко І. Друкар-Волиняк Онисим Радишевський//Духовна Бесіда. Варшава, 1924; Див. ще: Євгеній. Словарь. Ч. I. С. 269; Сопиков В. Опыт росс. библ. 1813. Ч. I. С. LXIX і № 278 та 1569; Строев П. Описаніє книг Толстова. № 48 і 55; Строев П. Описаніє книг Царскаго. № 50; Румянцов В. С. Сборник памятников. 1872. С. 52—53, 55—56; на таблиці XXVI два знімки з Євангелії 1606 р.; Булгаков. Илл. исторія книгопечатанія. 1889. С. 249—251; Каратаев И. Описаніє. 1883. № 183 і 201; Казанский П. Исправленіє церковно-богослужебных книг при Патріархе Филарете//Чтенія. М., 1848. № 8.

14. **Рожанський**, управитель Житомирської друкарні. Див. вище.

15. **Рудницький Феодосій**, перше ігумен Почаївський (1728—1730), а потім єпископ Луцький та Остріжський (1730—1748), фундатор Почаївської друкарні. Див. вище. С. 219—222. Див. ще: Девятисотлетіє. С. 37—38; Амвросій. Сказаніє. С. 72—74.

16. **Сильвестр** ієродиякон, мандрівний друкар, ціловічний товариш друкаря о. Павла Лютковича, товариш о. Іоїля; про нього див. вище.

17. **Смотринський Герасим Данилович**, шляхтич з Поділля, був міським писарем в Кам'янці-Подільській. Пізніше став підскарбієм у князя К. К. Остріжського і увійшов до остріжського вченого гуртка; звать його навіть першим ректором Остріжської Академії, хоч міцних підстав для

цього нема. Добрий письменник і вчений свого часу. Приймав дуже діяльну участь в друкуванні Остріжської Біблії 1581 р. Див. про нього вище. С. 193; а також: Селецький. С. 99 і далі; Харлампович К. Школи. С. 262—264 і др.; Перетц В. Отчет об екскурсії в Житомир. К., 1911. С. 115—116.

18. **Ставровецький-Транквиліон Кирило**, славний вчений та проповідник свого часу, був також друкарем, мав свою мандрівну друкарню. Про нього див. вище.

19. **Хведорович Іван**, перший волинський друкар, спрядив Остріжську друкарню. Про нього див. вище. С. 68—105.

20. **Хведорович Іван ***, син первопечатника з Москви. Коли Іван Хведорів десь на початку 1566 р. покинув Москву, він взяв з собою також і старшого сина свого Івана, якому тоді могло бути років 6—10. І от з того часу Хведорович-син ділить разом з батьком своїм всі неприємності важкої еміграції. В цей же час батько навчає сина свого друкарства, а також і переплетства.

Пробуваючи у Львові, десь 1573—1574 рр. Іван Хведорович віддав сина для спеціальної науки переплетства до майстра **Мартина ****, переплетника, хоч офіційно Мартин належав до цеху золотничого, що в той час було звичайним. Крім цього молодий Хведорович помагав батькові в продажі книжок.

1579 р. 2 березня, вже пробуваючи в Острозі, Хведорович «установив своїм правдивим повновласником власного сина свого Івана, даючи йому повну власть» стягнути з Пилипа Остапковича 11, злотих (Пташицький. № 10), певне борг за взяті книжки. Отже, вже 1579 р. Хведорович-син мав вік, коли йому можна було юридично давати уповноваження.

В цім же році Хведорович-батько заставив свою друкарню та 140 руських книжок львівському жидові Ізраїлю Якубовичу; на цім акті з 1584 р. підписаний і син (див. вище. С. 80). Десь в цей же час Хведорович-син оженився з Тетяною Антипорківною, що жила у Львові на Краківським Передмісті проти церкви св. Георгія (Пташицький. № 11. див. вище. С. 81). 1580 р. 22 серпня Тетяна продала належну їй частину унаслідженого дому, за що отримала 7 злотих (там само).

---

* Цього друкаря треба віднести також до львівських друкарів на с. 163. № 27.

** Прізвище його документи передають різно: Holubuchowicz (Пташицький. № 19), Holubohowicz. Ibid. Holubnikowicz. Ibid. № 29 та Holoboykowicz. Ibid. № 30.

Хведорівч-син в цей час покінчив вже свою науку у Мартина, але той не хотів відпускати його, про що в давнім акті кінця XVI в. читаємо скаргу (Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 506). Власне оженіння давало право Хведоровичу стати самостійним майстром, але цех був в польських руках, а поляки неохоче визволяли з цеху учнів. Справа затяглася, Хведорович-син покинув Львів і перебрався до батька в Остріг, де помагав йому в Остріжській друкарні*.

Чого навчився Хведорович-син? Безумовно, сам батько навчив сина друкарства, про що в документах маємо глуху згадку,— він зветься Iwan Drukarzowicz, а це значило не тільки сина друкаря, але й молодого друкаря. Фахове ремесло Хведоровича було переплетство, чому й зветься він Iwan Introligator; звичайно, це не заважало бути йому також і друкарем, що в ті часи було звичайним. Припускаю, що Мартин міг навчити Хведоровича також і словолитства, що знали в той час і злотники.

В 1582 р. Хведоровичі, батько й син, перебувають ще в Острозі, бо наш Іван Друкаревич пишеться в цей час Iwan Drukarzowicz de Ostrog (П т а ш и ц ь к и й. № 31); він торгував у цей час месинськими шкурками (див. вище. С. 81). 1584 р. 3 січня Іван Друкаревич заявляє львівському урядові, що він «поважного Гануша, громадянина з міста Острога» уповноважує відібрати 15 кіп литовських грошей у протопопа заблудівського Нестора (П т а ш и ц ь к и й, № 25, див. вище. С. 83); Гануш був служебником Хведоровича батька ще в Дермані.

В цім же році настає примирення з майстром Мартином; можливо, що покійний друкар не заплатив належного майстрові за науку сина, а тому справа звільнення з стану учня Друкаревича так проволікалася. Березня 27 1584 р. Друкаревич, що жив тепер на Львівським Підзамчі, явився до львівського уряду і «прилюдно та вільно заявив, що він своїм правдивим та законним повновласником зробив і установив поважаного Мартина Голубуховича з Підзамча львівського» (П т а ш и ц ь к и й. № 19). Але це уповноваження було на шкоду старому кредиторіві покійного Хведоровича — Сачку Сідляреві (про нього див. вище. С. 157), а тому він того ж дня побив нашого Друкаревича (див. с. 83)...

Іван Хведорович, вмираючи, опікуном свого майна та дітей призначив львівського громадянина Георгія Рурмист-

---

* Зубрицький. Historyczne badania. С. 11, думає, ніби Остріжську Біблію 1581 р. видрукував Хведорович-син, а не батько; звичайно, це непорозуміння,— Зубрицький не зрозумів підпису Хведоровича: напечатана мною Іоаном, Феодоровим сином з Москвы.

ра, бо його старший син в цей час ще не був визволений з цехового навчання, а тому не вважався юридично повнолітнім. Тепер же, коли Друкаревич помирився з Мартином і був, певне, визволений з навчання, справа мінялася, а тому 1584 р. 2 квітня Рурмистр зрікся опікунства, бо «старший син того помершого (Хведоровича), Іван Хведорович, став уже повнолітнім і вступає на місце покійного Івана» (П т а ш и ц ь к и й. № 27, див. вище. С. 83). В цей же час Друкаревич клопочеться в справі повернення завдатку на буський папір (П т а ш и ц ь к и й. № 20).

А в кінці цього 1584 р., 27 листопада, Друкаревич — тепер вже вільний Іван Introligator, — остаточно розраховується з переплетником Мартином, передає тому всю свою книгарню з віленських видань за 380 злотих і 10 грошів, а крім цього — уповноважує того ж Мартина пошукувати на свою користь майно покійного свого батька (П т а ш и ц ь к и й. № 29 і 30, див. вище. С. 84). Довідавшись про це уповноваження, Ізраїль Якубович, що мав в заставі друкарню Хведоровича, поспішав 4 грудня т. р. закріпити її за собою судовим присудом (див. вище. С. 84).

Дальша доля Хведоровича-сина нам не відома. Правда, в кінці післямови до Дерманського Октоїха 1604 р. знаходимо такі ініціали: І. Ф. Д.; можливо, що це наш Іван Хведорович-син, хоч він скоріше підписався б Θ, а не Ф.

Згадки про Хведоровича-сина знаходимо в матеріалах С. П т а ш и ц ь к о г о (див. вище. С. 69). № 10, 11, 19, 20, 25—27, 29—31; Monumenta. № 74: заклад друкарні; Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 506: перебування Івана Хведоровича у Мартина майстра.

ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

ХІІ. ДРУКАРСТВО В СХІДНІЙ УКРАЇНІ

уже поволі йшло друкарство з заходу на схід, захоплюючи помалу по дорозі одну землю за одною; друкарство йшло на схід ступнево, поширюючись в першу чергу на найближчу землю. Прага, Вільна, Москва, Львів, Остріг — оце етапи ступневого поширення друкарства на слов'янський схід; і коли цю ступневистість хотіла була

оминути Москва, то, як знаємо, їй це зовсім не вдалося, і перший московський друкар, Іван Хведорович, мусив опустити рідну землю, як «єретик». Перші початки друкарства скрізь були невдачні та скороминулі; ніде в нас на початку друкарство не вкорінилося так глибоко, щоб стати міцним та постійним. І лише з другої половини XVI віку настав для України час уже постійного друкарства, і воно ширилося по Україні лише з заходу на схід, маючи своїми базами Львів, Остріг та Київ, головні міста земель галицької, волинської та київської.

На початку XVII віку настав вже слушний час для заведення друкарства і на східній частині України. Релігійна боротьба розпочалася на Україні найперше на тих її землях, що безпосередньо межували з землею католицькою, цебто з Польщею, — в Галичині та на Волині; ці землі перші прийняли на себе наступ воюючого латинства, — і ці ж землі першими схватилися в обороні своїй за найміцнішу зброю ворога — за друкарство. Але вже з кінцем XVI віку, а особливо на початку віку XVII вир релігійної боротьби захопив і Київ; пригадаймо собі, що це був якраз час, коли кращі галицькі сини були радо прийняті до Києва, і

коли тут зайняли вони високі духовні посади. Отже Київ мусив пристати до релігійної боротьби, цебто до оборони своєї батьківської віри та своєї народності перед навалою латинства, а тим самим мусив розпочати й друкарство. Із трьох українських земель — Галичина, Волинь та Київщина, ця остання, як найдалша від заходу, взялась за друкарство найпізніше.

ДРУКАРСТВО В КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Із всіх східно-українських земель друкарство найперше розпочалося на київській землі, власне — в самому місті Києві.

Писаної історії київського друкарства в цілому ми ще не маємо, не маємо також і детально досліджених окремих питань цього важного друкарства. Звичайно, для давньої доби цілим київським друкарством була друкарня Києво-Печерської Лаври, а тому на неї головно й звернулася увага всіх дослідників друкарства.

Огляд київських друкарень

Києво-Печерська друкарня з самого початку свого аж до середини XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції; коли випадком і повставали якісь нові друкарні, то вони швидко зникали, бо ніхто не міг конкурувати з багатю та могутю Лаврою, цебто в Києві було те саме, що ми бачили у Львові, де конкуренція з Братством була нікому не під силу.

В Києві, крім друкарні Печерської, існували за час 1625—1630 рр. ще дві друкарні — Тимофія Олександровича Вербицького¹ та Спиридона Соболя*. Пізніше повставали ще інші друкарні, про які буде мова нижче.

1. Києво-Печерська друкарня

а) Початок Києво-Печерського друкарства. 1616—1624

Коли розпочалося друкарство в Києві? Це питання, на яке ще й сьогодні нема остаточної одної відповіді.

Київське друкарство вже в першій половині XVII віку

* Звичайно, всіх київських друкарень ми не знаємо; так, «Описаніє Кієвософійскаго собора» 1825 р. на с. 31 в додатках згадує, що в першій половині XVII в. під Старокиївською горою знаходилась якась

стало домінуючим на цілій українській землі; роль цього Київського друкарства в історії української культури надзвичайно велика; та це й мусило бути тільки так: друкарство Галицьке та Волинське увесь час жило серед дуже несприятливих умов і часто мусило витрачати свою силу на річі, що з друкарством мали не багато спільного; самооборона непотрібно поїдала наші активні сили на цих землях, не даючи їм змоги повно розцвісти та дати плід.

Не те бачимо в Києві: тут на перших порах життя друкарства ніщо не стояло йому на дорозі, а тому й буйно розцвіло воно відразу і ясно засвітило на цілу Україну. І вже пізніше, коли пішли досліди історії українського друкарства, патріотична київська думка, не маючи в руках певного матеріалу, загубила історичну перспективу в цій справі і заснування київської друкарні віднесла десь на 30-ті роки XVI віку, цебто на час ще до початку друкарства в Галичині.

Року 1784 сама Лавра, на запит Київського губернатора Ширкова, писала, що Печерську друкарню засновано за архімандрита Протасія з наказу кн. Константина Івановича Остріжського, котрий ніби подарував Лаврі літери та друкарські інструменти з Остріжської друкарні ще 1531 р., а друкування розпочалося в Лаврі ніби 1533 р. Сама друкарня на початку своїм була ніби поза Лаврою, проти пустинного Микольського монастиря*. Оцей переказ пізніше повторювався на всі лади.

Але можливо, що київське друкарство все ж таки розпочалося ще до 1616 р.; про це говорить хоч би такий доказ: 1744 р. Лавра потребувала від підвладних їй церков прислати списки стародрукованих книжок; церкви прислали,—і ось в цих списках згадуються — Минея² 1608 р., Псалтир 1609 р.,— про Минею згадують 4 різні церкви, а про Псалтир — дві**.

Але чи маємо ми й сьогодні все потрібне для остаточного вирішення питання, коли саме розпочалося друкарство

друкарня: «Грунт к Днепру за Бернардинами подле грунту Лейзора арендатора жида; там был деревянный Типографский Двор между сим жидом и садом Кучовскаго, где ведьмы слетались. С сего грунту мы собирали чиншу 30 злотых».

* Троцькій П. Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. V. С. 66—67. А то початок київського друкарства відносили ще й до давнішого часу. Так, Правительствующий Сенат Російський 28 листопада 1802 р. писав до Міністра Нар. Просвіти, що Київська друкарня існує «по грамоте от Всероссийскаго князя Андрея Юрьевича Боголюбскаго, данной в 6667-м, по Рождестве — 1159-м году». Див.: Киев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 83.

** Там само. С. 72—73.

в Києві? Ні, не маємо, тут потрібні ще нам найпильніші досліді. Безумовно, частина київських першодруків зникла — чи то від злої волі людської, чи від вогню, чи просто від часу. Багато стародруків дійшли до нас без початкових та кінцевих листів — і тому ми не знаємо ані про місце, ані про час їхнього виходу. Чимало полемічних творів друкувалися в давнину взагалі без зазначення друкарні та часу виходу, щоб сховати сліди від переслідування. Та й взагалі найперші друки перших друкарень нам мало відомі, — здається, їх часом друковано без зазначення місця та часу друку; пригадаймо, наприклад, питання про початок друку в Москві та Львові — існують досить обгрунтовані думки, ніби друкарство було тут ще до Хведоровича.

Київські першодруки взагалі мають собі нещасливу долю — вони пережили чимало великих пожарів. В ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. згоріла Печерська друкарня разом з всіма книжками, інструментами, бібліотекою та архівами. Горіла ця друкарня, а з нею книжки та архів, ще два рази, — 1772 р. та 1849 р.* А 29 лютого 1780 р. згоріла в Києві на Подолі вся бібліотека Київської Академії на різних мовах, згоріло понад 8000 книг...** Крім цього, 9 червня 1811 р. також був великий пожар на Подолі, — і тоді знову погоріла Академія, а з нею й її бібліотека***. Того ж 1811 р. згорів київський магістратський архів. Скільки ж за ці п'ять пожарів пожег огонь київських стародруків? Скільки тоді загинуло матеріалу взагалі для історії київського друкарства?

Ось на основі всього цього можна певно сказати, що ми ще не знаємо ані всіх наших давніх друкарень, ані всіх старих книжок, ані наших найперших друків теї чи іншої друкарні. Час та щасливий випадок можуть принести нам тут ще не одну несподіванку.

Але покіль що, мусимо рахуватися лише з тим певним матеріалом, який маємо на сьогодні. А матеріал цей цілком підтверджує основну нашу думку — про повільність та ступеневість поширення друкарства з заходу на схід.

Фундатором Києво-Печерської друкарні був Єлисей (Михайлович) Плетенецький, галичанин з походження. На-

---

* Про пожари Печерської друкарні див.: Труды Киев. Дух. Акад. 1865. К. VI. С. 163, 165, 192—194, 228.

** Про час цього пожару див.: Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киев. Дух. Акад. К., 1897. С. 53—66; Титов Ф. Труды Киев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 287—293..

*** Труды Киев. Дух. Акад. 1912. Кн. VII. С. 441.

родився він десь коло 1554 р. в Плетеничах біля Золочева; походив із знатного роду. Мужня оборона благочестивої віри на Берестейському соборі 1596 р. звернула на нього увагу киян, і він у вересні 1599 р. став архімандритом найславнішого на цілу Україну монастиря Печерського, заступивши на архімандрії Никифора Тура. Плетенецький був енергійним адміністратором, і за час свого довгого управління Лаврою (1599—1624) привів її до блискучого стану.

Ось цій людині й випала славна доля стати фундатором першої кирилівської друкарні на всю східну Україну. Прямих причин, що примусили Плетенецького взятися за друкарство, не знаємо. Але, певне, що ті утиски на православну віру, які по 1596 р. все збільшувалися і помалу досягли й київської землі, ці утиски в першу чергу примусили Печерську Лавру стати до оборони своєї віри, а для цього потрібно було закласти добру друкарню. Остріжська друкарня, що так сміло боронила православну віру, на цей час зовсім занепала, і не було жодних надій на її відродження. Можливо, що й вселенський царгородський патріарх радив і настоював, щоби Лавра заклала собі друкарню. До того всього була й вільна друкарня, що даремно вакувала,— це друкарня Стрятинська.

По смерті Хведора Балабана (помер чи не 24 травня 1606 р.), що заснував в Стрятині друкарню і випустив, разом з еп. Гедеоном Балабаном, дві книжки,— Служебник 1604 р. та Требник 1606 р.,— ця друкарня його лишилася бездіяльною. Правда, по Хведорі Балабані лишилося двоє синів його,— Дмитро та Данило, але сини ці не мали вже батьківського захопання до друкарства; крім цього, здається, були вони ще й малолітніми. І вакувалася³ Стрятинська друкарня десь років з вісім («пиллом припала»), аж поки не купив її 1614 р. чи 1615 архімандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький*. От ця галицька Стрятинська друкарня й дала початок славній Києво-Печерській друкарні, а разом з тим і Київському друкарству взагалі.

Купивши Стрятинську друкарню, Плетенецький негайно приступає до організації друкарні в Лаврі. Для цього він буде для неї окреме помешкання, на схід від Успінської церкви**, а також збирає гурток вчених людей, що мали

---

* Проф. Титов Ф. Типографія Києво-Печерської Лаври. Т. I. С. 72—77, намагається довести, ніби Плетенецький міг купити Стрятинську друкарню і 1606 р. Навряд чи так,— бо ж у такого діяльного адміністратора, яким був Плетенецький, куплена друкарня не вакувала б даремно аж до 1616 р.

** Малюнок цієї друкарні див. в «Тератургимі» Аф. Кальнофойського 1638 р. під № 5.

помагати йому в друкарстві; такими були: Захар Копистенський, Памва Беринда, Тарас Земка, Іов Борецький, Степан Беринда, Іосиф Кирилович, Филофей Кизаревич і др. Знайшлися й фахові друкарі: Тимофей Олександрович Вербицький, Андрій Миколайович, Тимофей Петрович і інші.

Яка ж книжка була первенцем печерського друку? Щоб знати, з чого розпочинати друкарство, Плетенецький порадився з братією, і «купно с всіми иже о Христи братіями, свещеваше: юже бы првейшую жит своих рукоят Богу принести, и православных сердца обвеселити, и божественныя храмы огласити»*. Порішили видрукувати Анфологійон⁴: «сію найпаче книгу изволися истинным церковником и православіа непоколебимым исповедником впрвых (найперше) Церкви напечатати и православным... якоже дар многоценен, хитростію типарскою преподати»**. Анфологійон — це дуже велика книжка, якої тоді ще ані одна друкарня не видрукувала, а тому її скрізь бракувало. Рукопис до друку приготували: Іов Борецький, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря, та архідиякон Захар Копистенський, — вони звірили з грецьким оригіналом, а багато й переклали. От цей Анфологійон і був тою першою книжкою, яку почали складати в Печерській друкарні і яку хотіли видати «впрвых», як «првейшую жит своих рукоят».

Але щось перешкодило цьому намірові і склад Анфологійона спинився на першій третині його^{1***}; книжка припізналася й не вийшла першою в світ, — вона появилася лише 16 січня 1619. Це грубезний том, на 16+1048 с.; книжка має розкішний вигляд — багато прикрас, різні шрифти. Це була перша солідна книжка, з якою входила в люди нова друкарня, а тому друкарі її подали й від себе передмову, де знаходимо цінні вказівки й про те, як повстала Печерська друкарня.

«Яко и не можти рукописными буквами, — читаємо тут, — многорачительному и лютотрудному человеческому, паче же и в лепоту, ленивому уму, нищеты ради, тех достизати и навькати, приложи божественное промышление, еже вся к спасению человеческому строящее... печатарским дилом изображати и написоватися книгам и подаватися писменем, многим убо везде Типографія или Друкарни ставльшим, и книги различных учений издавшим, и христіанскій род ползевавшим, в многих различных родах, и самим тем нашем Россійстем». По цьому

* Передмова іноків до Анфологійона 1619 р., с. 5; цитую по примірнику Національного музею у Львові. № 98.

** Там само. С. 7.

*** На с. 366-ій цієї книжки знаходимо дату: «Рок. Бож. 1618»; певне, звідси почали складати по перерві. Інакше думає Хв. Титов, пор. Додатки. С. 19.

загальному вступі друкарі розказують вже, як повстала їхня друкарня. «Тою ж ревністю подвижен з мимошедше лита, благочестивый и хри-столюбивый блаженныя памяти благородный муж господин Феодор Юрєвич Балабан на Хороборине, сію сооружи и в дило произведе, и печатарством молитвословных книг, сиреч Требников, церковному исп-ненію полезно без зазора и погребно сприобщи. Сему же тлининаа на вичная изменшу и блаженных места достигшу, и ту праздну оставльшу, Преподобнейший в отцех кир Єлісей Плетенецкій, волею Божією Архі-мандрит Монастыря Печерскаго Кієвскаго, к ним же о Церкви тща-ніем, общего иноческаго житія исправленіем, яже о утверждєніи єди-ных святых сборных апостолскіа Всточнаго Православія Церкви, пре-даний отеческих и догмат трудом, хотяя приложити и то єдино, еже бы вично и непорушно отеческое сблюсти Благочестіе и церковное правило, ценою сребра от дому того стяжа сію; и принес в обитель святую Пе-черскую, купно с всеми, иже о Христи братіями, сверщсваше», яку книжку першою друкувати*.

Це дуже важне місце в передмові, бо воно стверджує, що справді Єл. Плетенецький купив («ценою сребра») Стратинську друкарню і першою книжкою вирішив надрукувати Анфологіона. Підкреслюється тут і час цієї купівлі: «и принес (друкарню) в обитель святую Печерскую, купно с всеми, иже о Христи братіями, свещсваше юже бы првей-шую жит своих рукоят Богу принести», цебто, переніши друкарню до Лаври, зараз же приступили до друкування Анфологіона; це могло бути десь 1615 або 1616 р.— Тут же монахи просять за свого архімандрита, щоби «Владыка Христос, милостив тому быв, и усугубив лита седины его» (с. 8).

Але не ця книжка вийшла першою в світ. В той час була велика потреба в Часословах, бо це тоді була шкільна книжка; і ото кияне й упросили Плетенецького, щоби він видав їм Часослова. І ось цей Часослов і став первенцем київського друку; на жаль, до нашого часу не збереглося ані одного примірника цієї книжки з заголовним листом, а тому ми не знаємо точної дати виходу в світ цього Часослова; лише на другій передмові тут зазначено; 20 грудня 1616 р., сама ж книжка вийшла в світ або в кінці 1616 р., або, скоріше, на початку 1617 р. Часослов має 21+192 л.** Шрифт Часослова, заставки, кінцівки та ініціали однако-ві з такими, як в стрятинськїм Служебнику 1604 р.,— до-каз, що Стратинська друкарня перейшла до Києва.

Цікава перша передмова (Єлісея Плетенецького) до цієї книжки. «Душеполезными,— читаємо тут,— правовірных сынов сердца веселити и в правовірін утверждати и удобрятн изволих церковными книгами; вначали же непщевах предпслати книгу малу, аки предитечу, да упра-

* Примірник Національного музею у Львові. № 98. С. 4—5.

** Детальний опис цієї книжки дає Хв. Титов. Ор. cit. Додатки. С. 3—13. Звідси й цитати приводжу далі.

вить путь болшим», цебто выпускае Часослова перед Анфологіем. Плетенецький виправдовується, що выпускае в світ Часослова: «и да не речет кто, яко уже не единою, и не от единой Типографіи произыде книга сіа; вскую се,— добра бо купля присно на торжищи и нужное брашно выну в макеллих (ринок), и орган, им же частое употребляем-ся, всегда художник делает». Але до цього розказує Плетенецький і дійсну причину видання Часослова — він це зробив «умолен був правовирными, яко да исполнится требованіе, еже училищех в православном гради Києве и в прочих. Сице же и год б, хотящим нам помощію Божією издатьи свиту книги, инако не подобаше, точію от молитвы начати». В кінці передмови Плетенецький звертається до читачів: «Молите же Бога, в Троици единого, да поспешит, еже умыслихом типарским дилом угодити церквам православным».

Вслід за Часословом з Печерської друкарні вийшов невеличкий панегірик на 6 л.: «Визерунк цнот превелебного в Бози Єлисея Плетенецкого», що появився до Різдвяних свят 1618 р.; склав його Олександр Митура. В панегірику перераховуються заслуги Плетенецького, а серед них — і «фундоване друкарни»; про це тут читаємо:

И тои теж цноты молчать не годится,—
Хто бы против того был, глупым подобится,
Которые бы намней о тое не дбают,
Же мудрые под лаву славу их вкидают.
Ты, як велце потенжный в учинку, горливым,
Ведеш (яко мовят) рей в дили святобливом.
Бось повскресил Друкарню, припалую пылом,
Балабана *, цнот великих речю и теж дилом.
Он, за благословенством отца нам святого **,
Удался до ремесла (могу речи) цного.
Ты *** зась, яко милостник Церкви збыть ревнивый,
Хотел и допялесь то, яко не ленивый,—
По зестю его **** з свита Друкарню вскресити,
И през выдаванье книг Церков украсити,
Кгды ж ся Церков Божаа през ню помножает,
И в догматах отцевских сличне проквитаает.
Нехай же ти стокротне Бог то нагородит,
А щастье противное нех ни в чом не шкодит *****.

Бувши в Києві, патріарх Єрусалимський Феофан 1620 р. поблагословив і Печерську друкарню: «Благохвально,— писав він в грамоті,— в типографському дили розсеяніе в будущую пользу всех христіан Слова Божія изданіем книг. Сія начинанія и деянія, яже суть ко спасенію, преподобнаго

---

* Хведір Балабан. Див. С. 164—166. Але можливо, що це й Гедеон, бо то ж він переписувався з патріархом Мелетієм Пигасом.

** Цебто патріарха Мелетія Пигаса.

*** Плетенецький.

**** Балабана.

***** Титов Ф. Типографія Києво-Печерской Лавры. Додатки. С. 15—16.

архімандрита Єлисея Плетенецького є братією, яже о Христі, благословихом его и благословляем» *. Взагалі можна думати, що східні патріархи не раз настоювали, щоби Лавра заводила собі друкарню.

Так розпочалося Київське друкарство **. Йшло воно прискореним темпом,— Плетенецький видав ще такі книжки: 4) Номоканон, 8 червня 1620 р. 4+140 с.; 5) Службеник. 1620. 593 с.; 6) Книга о вере. 1620—1621 (?). 4+317+308 с.; 7) «Вірши на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска запорозкого». 1622. 49 с.; 8) Псалтир. 1624. 24+456 с. Найкращими книжками за весь час праці Плетенецького і взагалі найкращими виданнями печерськими були: 9) Іоанна Златоустого «Бесіди» на 14 посланій святого апостола Павла. 1623. 34 с.+3202 стовпці; 10) Іоанна Златоустого «Бесіди на Діянія». 1624. 24+534 с. Ці дві останні книжки мали розкішні прикраси гравера Тимофея Петровича, і на довгий час стали найкращими виданнями того часу.

Підкреслю тут, що в перших київських виданнях бачимо шрифти та прикраси не тільки стрятинські, але й остріжські ***.

Тільки вісім літ (1616—1624) працював Єлисей Плетенецький як типограф, але зробив він за цей час надзвичайно багато; талановитий адміністратор, він відразу поставив свою друкарню на тверді ноги. Звертає на себе увагу те, що печерські видання були в своїй більшості дуже великими й оригінальними, яких доти ще ані одна друкарня не випускала. Лавра відразу звернула дуже пильну увагу на зовнішні прикраси своїх видань, і в цім відношенні скоро стала вище за всі тодішні друкарні. Звичайно, все це вимагало таких великих коштів, яких на той час ані одна друкарня не могла понести; печерській друкарні щедро помагав і меценат того часу Костянтин Долмат, що до видань «Бесід» 1624 та 1625 р. «суммою пенязей приложился», і взагалі, як каже Земка, «голосу типографії дал».

В монастирськiм маєтку Радомишлi ⁵ в 91 верстi від Києва, Єлисей Плетенецький заснував добру папірню, і вона постачала папір на Печерську друкарню; папір був напочатку темний, але міцний. Радомиська папірня була пер-

* Троцький П. Там само. С. 77.

** Титов Ф. Ор. cit. Т. I. С. 78—83, намагається доказати, що друкарство в Києві розпочалося ще 1606 р.,—тоді на пробу видрукували Акафиста Успінню, про що 1781 р. свідчить печерський друкар Шиянів.

*** Титов Ф. Типографія Києво-Печерской Лавры. С. 55, 84; див. ще: Київ. Стар. 1894. Т. 46. С. 276.

шою на цілій східній Україні. Пізніше, 1625 р. Захар Копистенський в своїм «Казанье на честном погребѣ Єл. Плетенецкого» згадував і про папірню: «До которой (друкарні) и Папірню в Радомышлю, маестности церковной, коштом немалым, на подивене в том краю, як реч небывалую, выставил и поднес» *. Папірня довго працювала в Радомишлі — десь аж до другої чверті XVIII віку і коло неї повстало осібне передмістя, що й тепер ще зветься Папірнею.

Плетенецький помер в 7 годин вечора 29 жовтня 1624 р.**, маючи понад 70 літ віку. Тільки вісім літ був коло друкарства Плетенецький, але за цей короткий час він не тільки встиг організувати друкарню, але зміг надати їй сили та оригінальності. Ця діяльність Плетенецького нагадувала таку ж діяльність кн. К. Остріжського.

«Пречестный и блаженный отец наш,— каже в передмові до «Бесід на ап. Павла» 1623 р. Захар Копистенський,— кир Єлисей Архіандрит в истинну нарешия достоин Благочестіа ревнитель, муж благих желаній. пресветлаго онаго и православнаго Василіа Константіновича кнж. Острозскаго подражая,— в старости уже глубокой, благообразни селинами цветущ», дав обітницю «еже книгами церкви исполняти»***.

Доба Плетенецького — це осібна ціла доба печерського друкарства, якого виразною рисою все був національний, український характер, що відбивалося й на мові видань, і на їх прикрасах. Найближчий співробітник Плетенецького, Захар Копистенський, в своїм надгробнім слові — «Казанье» 1625 р. згадує й друкарські заслуги Плетенецького, що «в старости и Типографію выставил, з которой книги божественныи, церковныи и училищныи, за исправленіем людей учоных, от него ж на тоє мисце звезденых, порядне и оквите выходят и выплывают»****. Ще й 1627 р. згадує Копистенський в передмові до «Тріоді» 1627 р. про Плетенецького, що той «типографію Лаври Печерской соружи»*****.

б) Доба розквіту Києво-Печерського друкарства. 1624—1648

Єлисей Плетенецький міг спокійно вмирати; ще за життя свого він обрав собі достойного заступника — Захара Копистенського, який і став на архімандрію 20 листопада 1624 р. З походження Копистенський також був галичани-

* Титов Ф. Т. II. С. 119.

** Тератургима 1638 р. С. 45—46. № XXVI, тут і епітафія йому.

*** Примірник Національного музею у Львові. № 590. Л. 4.

**** Там само. № 413. С. 26.

***** Там само. № 56. С. 3; звідси цитую й далі.

ном, племінником перемиського єпископа Михайла. До Києва прибув Копистенський десь 1615 р., певне разом з Стрятинською друкарнею, а 1616 р. він вписався вже до Київського Братства. Була це людина енергійна та великої освіти — «муж ревности презелныа в Благочестіи, словесен же и премудр в Богословіи и исповеданіи православныа виры», як охарактеризували його друкарі в Анфологоні 1619 р. На літературному полі Копистенський особливо вславився своєю цінною «Палинодією»⁶.

В Печерській Лаврі прожив Копистенський 12 літ і всіх їх віддав головним чином друкарні. Увесь час був він головним помічником в друкарстві Єлисея Плетенецького. Для першого Київського видання Часослова 1617 р., Копистенський, тоді ще архідиякон, дає надзвичайно цінну передмову; до «Бесід» 1623 р. разом з Бериндою складає доброго покажчика, і т. п. — ні одне видання печерське не виходить без близької участі Копистенського. І Плетенецький не помилився, коли вказав якраз на Копистенського, як на свого заступника, бо постійно бачив його завзяту ревність до найбільшої справи своєї — до друкарства. В «Тріоді» 1627 р. (передмова, с. 3) Захар Копистенський тепло згадує про свого попередника: Плетенецький «типографію Лаври Печерской соружи, и мене благоразсужденіем своим о Бози в служеніе се (друкарство) потщися привести».

Заслуга Плетенецького в друкарстві не тільки та, що він достойно підтримав справу попередника свого, але й в тім, що він повів її далі. При нім працюють ті ж самі люди, та ж сама славна печерська Академія друкарська. Вінцем цієї праці була «Тріод Пісна» 1627 р., на 4+802 с.; книжку цю видано надзвичайно розкішно, з силою заставок, ініціалів, кінцівок; особливо розкішні мініатюри — їх тут коло сотні. Книжка ця потребувала великих коштів: «многую ценою, — каже П. Беринда в післямові, — книгу сію изобразихом (занедалече городом великим торговым от нас отстоящим, зело драго всякаа матеріа снабдивашеся и художник обреташеся)»*. Підкреслює це й сам Копистенський в передмові: «Пріймите убо любезно, — просить він, — сію святую книгу, многим трудом и художне изданнцю»**.

Як попередник його, Копистенський беріг вже встановлену в Печерській друкарні традицію — служити своєму народові, бути національним в своїх виданнях; ось тому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковнослов'янських слів на українську

* Титов Ф. Т. II. С. 178.

** Примірник Національного музею у Львові. № 56. С. 4.

мову, що любив робити й сам Копистенський; з того ж на-пряму появилися в 1626—1627 рр. окремі листки для потреб широких українських верств.

Хворим вже був Копистенський, коли 17 лютого написав передмову до найкращої праці свого життя — «Тріоди Пісної» 1627 р., а тому просив читачів помолитися «о мене, нини болном» і просити Бога, «да дарует ми милость Свою и здравіе». Але через місяць помер він, помер в великодню середу, 21 березня 1627 р.

Копистенського на архімандрії заступив незабутній Петро Могила (в кінці 1627 р.). На початку не мав він часу віддатися друкарству, бо був зайнятий загальноцерковними справами. Муж високої освіти, Могила скоро орієнтувався в друкарстві. Всю силу свого великого впливу Могила віддав на оборону православної церкви і хутко зрозумів, яку ціну для цього має якраз друкарство. Ось тому в скорім часі Петро Могила всі сили свої віддав Печерській друкарні. А коли 1632 р. добився він від польського уряду багатьох полекшень для православної церкви, то серед них було й право вільно засновувати друкарні при церквах та монастирях*.

В першу чергу Могила заснував постійну вищу школу в Києві — Братську Колегію (перше при самій Лаврі), і всі професори цієї Колегії стали також до праці в Печерській друкарні; цим значно побільшилась та друкарська Академія, що працювала за часів Плетенецького та Копистенського. Близькими співробітниками Могили по друкарству були: Афанасій Кальнофойський, Сильвестер Косів, Іларіон Денисович, перший «доктор богословія» Ісасія Козловський і др., не рахуючи старих працівників з попередньої доби. Ось вся ця друкарська Академія мала досить сил, щоби в першу чергу готувати солідні книжки, а книжки богослужбові добре виправляти по грецьких оригіналах. Все це наклало виразну ознаку на всі могилянські видання — ознаку солідності та науковості.

На Великдень 1630 р. Печерська друкарня привітала свого нового архімандрита пишним панеґіриком — Імнологія⁷. Панеґірик цей особливо цікавий нам тим, що на нім підписалися 12 видатніших печерських друкарів того часу, підписалися з фаховим званням своїм, а тому ми можемо до певної міри сказати й про склад друкарні на 1630 рік. На чолі всієї друкарні («всього типу правитель») стояв Тарас Земка; технічний провід давав («типікароводець») Памва Беринда, котрому помагали: ієродиякон Ісаія

---

* Описаніє Києво-Соф. Собора. К., 1825. С. 169.

(«типоназиратель») та інок Артемії Половкович («типоблюститель»); коректором («столпоправитель») був Дмитрій Захарієвич; Степан Беринда підписався просто «типограф»; єсть два гравери («изобразитель») — Парфен Молковицький та Михайло Фойнацький, вони, певне, й готували малюнки для гравюр; два батирщики — Павло Макарієвич та Федот Кипрієвич; з складачів («наборщик») підписався тільки один — Нафан Зінкович. Мала в цей час Лавра й свою словолитню, від якої підписався «писмолеател» Леонтій Іерусалимович*.

Але в цім же році впало велике нещастя на Печерську друкарню — з 1 серпня 1630 р. в Києві та його околицях лютує аж до квітня 1631 р. якась моровиця⁸, що вчепила-ся й до нашої друкарні. В передмові до «Тріоді Цвітної» 1631 р. про це розказує Тарас Земка:

«Мы многим трудом, болшим же иждивеніем сію («Тріодь») едва свршихом. Не токмо бо вещество (матеріа) неудоб снабдевашеся, но и художник едва обрестися взможе, всим наченшим сію книгу смртоносным оружіем (еже в мимошедшее лито 1630, наченше от прваго дня мисяца Августа, даже до Априлля, в сем уже лити, в Обители же святой зде и в гради Кіеви, и в окрестных градах зело сверепствоваше) посеченным бывшим**». А в післямові до цієї ж книжки читаємо, що «сію Цветоносную преполовиниших делателей част отидоша в вечная селенія, благоутробнаго гнева Господня бичем смртоносным поражени»***.

А наступного року, 1632, померли й два стовпи Печерської друкарні, що працювали в ній від її заложення — 13 липня помер Памва Беринда, а через два місяці, 13 вересня, упокоївся й Тарас Земка. Звичайно, все це помітно відбилося на Печерській друкарні, і вона в роках 1630—1633 працює вже значно менше, як до того.

1633 р. Петро Могила став митрополитом Київським, Галицьким «и всея Россії»; але ставши митрополитом, Могила лишився також і архімандритом Печерським, а тому зберіг свій безпосередній догляд над друкарнею. Печерські друкарі поспішили привітати свого митрополита новим панегіриком — «Євфонія веселобрмьячаа» 5 липня 1633 р. В цім панегірику, між іншим, друкарі розказують:

И мы, што друкарской пилнуем работы,
Знаем што нам панскіи твои справят цюты.
Куишты наши вакуют, и мы ваковали;
Не без шкоды своей аж поты чекали.

* Цю «Імнологію» див. у Титова Ф. Т. II. С. 234—239; передрукував її також проф. К. Студинський у XII т. «Записок». С. 11—18.

** Примірник Національного музею у Львові. № 140. Л. 15.

*** Там само. № 140. Ст. передостання.

Кгды ты, пана своего, щасливе витаем,
 Внется далее ваковать юж не сподеваем.
 Нехай из типографских кунштов тую славу
 Относит имя твое през нашу забаву.
 Много плынет пожитков з друкарскои штуки,
 З нею свою относят славу вси науки.
 Ты лепий, наш Велможный, о том, Пане, знаеш,
 Орлооким розумом все ты проникаеш.
 Твое о том старане, в том твоя забава,—
 Як бы мела оздобу Россійская слава.
 Важиш кошт на Друкарню, жебы впрод Сіону
 Оздоба могла быти, потом Гелікону*.

Друкарі не помилилися: Петро Могила всі сили свої віддавав на добре урядження своєї друкарні. Вміло й твердо боронячи свою церкву від нападів римо-католиків та протестантів, Могила мав собі для цього найкращого помічника в Печерській друкарні. А друкарня все збільшувала свою працю, все випускала книжки одна одної корисніші. Сам Могила близько працює коло друкарні — править тексти по грецьких оригіналах, пише передмови, дає всьому провід і т. п.

Багато книжок випустила в світ Печерська друкарня за могилянську добу; друкарнею правив, здається, Софроній Почаський, що змінив на цім становищі Т. Земку. Серед могилянських видань особливо ось ці 4 мають велику вагу: 1) Службник 1629 р. 28+144+300+4 с., розкішне видання, багато прикрас. 2) «Тріодь Цвітна», 1 червня 1631 р., 22+828+2 с.; надзвичайно розкішне видання, сила прикрас, чудові гравюри. 3) Євангеліє Учительне, 25 серпня 1637 р., 6+1031 с.; так само розкішне видання, з багатьма дуже гарними гравюрами. 4) Але вінцем праці як самого Могили, так і Печерської друкарні був, безумовно, Требник, 16 грудня 1646 р., величезний том в трьох частинах, понад 1670 с., розкішно виданий, з 20 цікавими гравюрами і силою прикрас. В Требнику скрізь додержано свої українські звичаї і дано багато таких молитов та «чинів», яких пізніше вже ніколи не друковано.

Петро Могила, як митрополит Київський та Галицький, хотів також мати певний догляд за всіма друкарнями своєї митрополії; особливо намагався він прибрати до рук своїх друкарні львівські, хоч це йому й не вдавалося. Львівські друкарні часто робили дошкульну конкуренцію друкарні Печерській, бо часом просто передруковували київські видання. Сердився на це впливовий владики, і часом навіть проклинав непокірного друкаря, як то трапилося з М. Сльоз-

* «Євфонію» передрукував Титов Ф. Т. II. С. 306—310.

кою (див. вище с. 132—134); про таке ж сам митрополит в передмові до Службника 1639 р. пише, що

«ся знашли ныншних дней тыи люде зе Лвови, которые важатся с типографій своих, ерорами наполнивши книги наши церковныи, без ведомости, позволенія и благословенія нас, Пастыров, овечком нашим духовным до уживаня подавати»*.

В своїх виданнях Петро Могила так само дотримувався національного напрямку, як і його попередники. Але Могила вже обома руками бере, що краще, з Заходу, перероблюючи його на своє українське. Західний вплив за час Могили дуже вже помітний на лаврських виданнях. Так само Могила перший заклав при Печерській друкарні латинопольський відділ, про що згадують і друкарі в «Євфонії» 1633 р.:

Есть добрый и полскои Друкарни початок,
Жсбы книг было розных в Парнассе достаток,
През што свою оздобу Россійская мает
Краина, за што тебе вечно выхваляет.

Шрифт польський напочатку був готицький, а десь з 1641 р. появляється й звичайний латинський. Первенцем польського друку в Лаврі була, здається, «Мнемозупе» 1663 р.—панегірик новому митрополитові від студентів братської Колегії. Польське друкарство, що було тоді необхідне для оборони православної церкви, процвітало в Печерській друкарні лише за життя Могили, і спинилося зараз же по смерті його; здається, що й сам шрифт пізніше зник. На якийсь час польське друкарство відновилося потім вже з 1670 р., але ненадовго.

Помер Могила 31 грудня 1646 р. Дев'ятнадцять років пробув він коло Печерської друкарні, віддаючи їй свою невтомну енергію, велику освіту та багаті кошти. Могилянська доба — це найкраща доба в житті Печерської друкарні, доба її повного розквіту та многоплідної праці.

В історії української культури початкове печерське друкарство займає найпочесніше місце. Хоч і пізно повстала Печерська друкарня, але повстала вона вже на доброму ґрунті серед рідних сприятливих обставин. Не доводилося друкарні цій боротися за саме своє існування, бо козаки збройною рукою берегли батьківську віру та народність. Величезні маетки печерські знайшли собі тепер найкраще приміщення — і лаврська друкарня швидко збільшувалася та технічно кращала. І вже за перші 15 років свого існування (1616—1630) Лавра випустила в світ понад 30 дуже

* Титов Ф. Т. II. С. 216.

важливих творів, що відразу звернули на неї очі не тільки цілої української землі, але також і всього слов'янського православного світу. Серед цих творів були твори монументальні як церковного, так і взагалі наукового характеру; добрі передмови до цих видань часто були окремими науковими творами з помітним літературним смаком. Навіть своїм розміром всі ці видання — «се було більше, ніж скільки дали всі інші друкарні України за весь час від свого заложення і до того часу, 1631 року», каже проф. М. Грушевський*.

в) Вчений гурток перших печерських друкарів

Фундатор київського друкарства, архімандрит Єлисей Плетенецький, добре розуміючи величезну культурну силу друкованої книжки, зібрав коло себе цілий гурт тогочасних вчених, що добре розуміли й друкарську справу. Тогочасний погляд на «друкаря» в Києві був таким самим, як і в Європі,— друкар не рахувався звичайним собі майстром, чому друкарі в Європі не мали й свого друкарського цеху,— вони склали ніби вчену колегію і часто підлягали суду тільки ректора університету, будучи вільними від звичайного суду**. Друкар в давнину часто був друкарем в широкому значенні цього слова: сам він писав книжку, сам її правив, а часом сам складав і друкував.

Ось такими друкарями були й київські друкарі. Майже всі вони з вищою освітою, виходять переважно з київської або львівської братських шкіл; всі вони глибоко начитані, з добрим знанням грецької, пізніше латинської й інших мов. Були це переважно монахи, часом на високих становищах; лишивши печерську друкарню, вони часто розходилися на ігуменства, архімандритства або на архієрейські кафедри.

Вже за Плетенецького коло Печерської друкарні склався значний гурт вчених людей, що творили своєї «друкарської академії». Ці люди невпинно працювали коло книжки і довели друкарську справу до такого рівня, який постійно буде найціннішою окрасою старої української культури. Рівняючи київські видання з тогочасними європейськими, переконали, що справді печерське друкарство не стояло нижче західного, а часом і перевищувало його своїм високохудожнім виконанням.

* Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 407—408.

** Benis A. Ochrona praw autorskich w dawnej Polsce. Днів.: Pamiętnik słuchaczy uniwersytetu Jagiellońskiego. Краків, 1887. С. 425—426.

На чолі цієї «друкарської печерської академії» все стояв печерський архимандрит, душа та голова київського друкарства. Окремі архимандритства — Плетенецького, Копистенського чи Могили,— це окремі доби київського друкарства, доби, що доповнювали та продовжували одна одну.

Про друкарську працю архимандритів Плетенецького, Копистенського та Могили розказано вже вище; подаю тут лише літературу про них. Після того розкажу коротко про працю визначніших київських вчених друкарів доби її розвіту.

1. Єлисей Плетенецький. З невеликої літератури про цього славного мужа (монографії нема!) зазначу: К о п и с т е н с ь к и й З а х а р. Казанье на честном погребі отца Єліссея Плетенецкого. К., 1625. Передрукував Титов. Додатки. С. 110—125; К о п и с т е н с ь к и й З а х а р. Омилія альбо казанье на роковую память отца Єліссея Плетенецкого. К., 1625; передруковано в «Архив Ю.-З. Росс.» Ч. I. Т. VIII, а також у Титова, додатки с. 147—171; К а л ь н о ф о й с ь к и й А ф. Тератургима 1638 р., Епитафія № XXVI. С. 45—46; Г о л у б е в С. Т. Київській митрополит Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 265—282; Г о л у б е в С. Т. Історія Київ. Дух. Академії. К., 1886. С. 100—105; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. Т. 404—408; Перетц В. Панегірик «Визерунк цнот превел, о. Єлисея Плетенецкого» р. 1618. Див.: Записки. К., 1909. Т. VI. С. 54—68 (переклад Ів. Огієнка). Тут і джерела до пізнання життя Єл. Плетенецького. «Визерунка» передрукував також Титов, с. 14—16; Г о л у б е в С. Панегірик Кієво-Печерск. архимандриту Єлисею Плетенецкому 1618 года // Труды Київ. Дух. Академії. 1610. Кн. VI. С. 296—350. Це, власне, рецензія на таку ж працю В. Перетця, але дано багато цікавих заміток про Плетенецького та друкарство; до праці додано знімки заголовного та другого листів «Визерунка». Рец. М. Возняка в «Записках». Львів. Т. 97; Титов Ф. Типографія Кієво-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. Розд. III та IV. С. 63—146.

2. Захар Копистенський. Беседи І. Златоустаго на 14 посланій апостола Павла. К., 1623.— єсть посвята Хведору Копистенському з відомостями про Копистенських. Див.: Титов. Додатки. С. 81—85; К а л ь н о ф о й с ь к и й А ф. Тератургима 1638 р. № XXV. С. 44—45. Епитафія; Е в г е н і й М и т р. Словарь историческій о писателях дух. чина. 1827. Т. II. С. 187—189; Ф и л а р е т А р х. Обзор русской духовной литературы. Харків, 1859. № 162. С. 250; Русская Историческая Библиотека. Спб., 1878. Т. IV. Примітки. № 12. С. 12—14. З а в и т н е в и ч В. З. Палинодія Захаріи Ко-

Копыстенського. Варшава, 1883. Рец. Н. Петрова в «Ж. М. Н. Пр.» Ч. 234; Голубев С. Т. Петр Могила, К., 1883. Т. I. С. 283—288; Голубев С. Т. История Киевской Духовной Академии. К., 1886. (з «Унив. Изв.» 1885—1886). С. 108—117. Е. К. Захарій Копыстенській. Див.: Энциклоп. Словарь Брокгауза. 1894. X. XII, 336; Корсунівскій Г. Києвопечерській архимандрит Захарія Копыстенській; рец. в «Трудах Київ. Дух. Акад.» за 1894; Титов Ф. Типографія Києво-Печерської Лаври. К., 1918. Розд. V. С. 147—168; Печерська друкарня й друкарство в ній за архимандрита Захара Копыстенського. 1625—1627.

3. **Петро Могила.** Про нього зазначу лише: Голубев С. Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. I; 1898. Т. II. Про друкарську працю Могилу див. Титов Ф. Типографія Києво-Печерської Лаври. К., 1918. Т. I. С. 169—312.

4. **Памва Беринда.** Славний культурний діяч, друкар Памва * Беринда більше тридцяти років життя свого віддав на службу українському друкарству. На жаль, про цього достойного мужа не багато знаємо певного. Походив він, мабуть, з Молдавії, десь з теї місцевості, що лежала ближче до українських земель — можливо десь з Буковини **. В той час знання української мови було звичайним в Молдавії, бо цею мовою велося там державне урядування. У всякому разі, Беринда добре знав українську мову в її західному діалекті.

Освіту Беринда здобув собі, певне, в львівській братській школі, тут же він навчився добре й грецької мови. По закінченні школи Беринда оженився і мав сина Лукаша. Вже тоді Беринда звертав на себе увагу своєю талановитістю і тому скоро опинився він в Стратині, в домі відомого нам (див. вище. с. 166) Хведора Балабана, куди ввів його, певне, єпископ Гедеон, котрий Беринду «в великій ховал ласци». Пізніше Беринда тепло згадував про своє щасливе перебування в домі пана Хведора, додаючи, що найкращу працю свою — «Лексикон славеноросскій» — він розпочав в його домі: «В зацном дому, — каже він, — при боку свято-преставлшихся родителей милых вш. мл. пана Феодора

* Сам Беринда постійно підписувався так: Памвó, а не Пáмва, як прийнято тепер.

** Яцимирскій. Из истории славянских письменности в Молдавии XV—XVII в. (1906 р.) на с. XXIII категорично твердить, що Беринда був «родом несомненно румын». В «Межигірськiм Помяннику» 1625 р. записано «Род ієромонаха Памвія Беринды», а саме: «Помяни, Господи, душа раб своих: Іоанна, Анну, Григорія, Петра, Феодосію, Елену, Василя, Андрея, Марію, Дарію»; див.: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. М., 1904. Вип. III. № 375.

Юрієвича Балабана и еи мл. паней Матрони Міхаїловны Сербиновны, хорунжанки волинскої, як у власных родичов живучи и добродійстви гоїне заживаючи, початок того Лексіка учинилем» *. Навіть саму думку про Словника Беринда приписує тому ж Хведору Балабану: він «понуди и мене, аще и проста, но туюжде ревность имуща; реченія и имена славенская избирати, аки не у сущу тогда Лексікону» **.

Беринда вперше познайомився з друкарством певне при львівській братській друкарні, ще при початку її праці; а коли в Стрятині стали закладати друкарню, то Беринда допомагав Балабанам в цій справі; він же й працював в цій друкарні за час 1603—1606 р., коли тут друкувалися Службник та Требник. Але господар друкарні, Хведір Балабан, помер 1607 р., помер, не відплативши Беринді за працю; задовольнив вже брат Хведора, Олександр Балабан, староста рогатинський та трембовельський, котрий Беринду «гойне по оного зестю за послуги уконтентовал» ***.

Таким чином Беринда змушений був покинути Стрятин і шукати собі якогось притулку. Але що робив далі Беринда, нічого не знаємо; певне тільки, що по цьому приймає він монашество і ім'я Памво, здається, від еп. Єремії Тисаровського, і живе в львівськiм св. Онуфріївськiм монастирі. В цiм же монастирі, як ми знаємо, перебувала тоді (1608—1615 рр.) львівська братська друкарня (див. вище. С. 115—116), і Беринда працював у ній. Управителем друкарні був ієромонах Пафнутій Кульчич (див. вище. С. 154), і з ним і зійшовся близько Беринда. Пафнутій, що змінив о. Мину в братській друкарні, через цього останнього був зв'язаний з друкарським гуртком ще Івана Хведоровича; таким чином і Беринда виховувався на кращих друкарських традиціях Хведорівського гуртка.

На початку 1616 р. о. Пафнутій виїхав в якихось справах до Любліну, передавши друкарню й всі свої речі Беринді. Але з Бериндою несподівано трапилась в цей час якась хвороба і Пафнутій написав 6 березня 1616 р. до львівського Братства листа, що дає нам деякі вказівки про життя Беринди:

«Овде **** писаніє мелем,— пише о. Пафнутій — от отца Памвы, яко теж и през Герасима, диякона своего, который там ве Льове самовидцем был всех пригод отца Памвинных в хоробе его, и волю его всю овде мне объявил; що я зрозумівши так през писане, яко и устное по-

---

* Лексикон 1627 р. Посвята. Л. 2. об.//Примірник Національного музею у Львові. № 525.

** Там само. Післямова. С. 476.

*** Там само. Передмова. Л. 2 б.

**** Польське *owdzie*, тут.

ведане, и видомост певную Мавшы о таком его припадку, яко ѿ об- щом, болезную, яко теж и о всих трафунках ся фрасую, иле з ним нам общих. Хотя ж он мене понекогт в писаню своем тишит, поведаячи, иж все в цилости мое ест, но я не перестаю на том, и овшем,— то едно слышавши, же он ся юж отдемает (sic, отдаляет?) и до Скиту ся мает, чого я вправде ему в том ни трохи не поблажаю, хотя он волю во всем свою мает, бо разумню, же ему болшей з шкодою и не похвалою будет; мне в том правде гамовати или помогати, през отдалене месца, не можно ест, бут то я поручаю и его сумленю. А в. м., яко достовирным дозорцом и ктитором будучи всих моих речей, которые ся на общую ползу в. м. поручили до верных рук, и тепер пилне и по- корне, яко своих добродиев и панов, прошу, если бы ся умысл отца Памвин отминити не мел, и погамовати от в. м. прозбою, чего не вон- пилю, абы так небачным наконец быти хотел, рачте в. м. речи тые вси, которые, слышу, он засвидетельствовал вашей милости, захованы были до приезду моего» *.

Отже, як бачимо, наслідком якихсь пригод Памва Беринда вирішив був покинути Львів і перейти до Скиту, до новозаснованого тоді монастиря **. Але наміру свого Беринда не виконав — цілий 1616 рік живе він у Львові і Братство доручає йому продаж своїх видань ***, а під кінець цього року стає він, здається, й на чолі братської друкарні, а крім того й учителює. Тут він видрукував в кінці 1616 р. «Вірши на Рожество» на честь львівському єпископові Єремії Тисаровському; під «Віршами» такий підпис: «Недостойный Іеромонах Памво Беринда Типограф».

В цей час розпочалося друкарство в Києві; як ми бачили вже (с. 259), хотіли перше друкувати Анфологіона, певне, й приступили були до складання його, але працю припинили, бо треба було книжку добре виправити та звірити з грецьким оригіналом, цебто треба було мати доброго справщика-коректора. Ось тоді Єлисей Плетенецький і почав запрошувати (декілька раз) до себе Беринду, як людину, що мала «дарованный от Бога дар корректорства в пресладчайшем і добрезнаменитом широкоглагольном языку славенском» ****. Беринда, як управитель Стрятинської друкарні, добре знав її, а тому був дуже потрібний в Києві; туди він нарешті й прибув десь 1617 р. Але львівське Братство відпустило свого друкаря лише на одну працю, а тому Беринда, видрукувавши Анфологіона, що вийшов 16 січня 1619 р., був вільний. Тоді Єлисей Плетенецький відпускає

---

* Крыловскій А. Львов. ставр. Братство. Додатки. С. 50—51. Підпис під листом: «Іеромонах Пафнотий Кулчич А. М. смиренія Христова».

** Скитський монастир заснував Іов Княгининський 1611 р. коло села Маняви; монастир спершу був під опікою львівського Братства, пізніше став ставропигіальним.

*** Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 307, 309.

**** Посвята П. Беринди в «Беседы». 1623. Л. 4.

Беринду назад до Львова з таким листом 3 березня 1619 р. до Братства:

«Ночь в клопотах и фрасунках уставичных будучи, не паметаю гаразд. абым до ваших милостей о узыченые отца Памвы для работы друкарское овде, до сего дому Божого, монастыра Печерского, писати мел, окром до самого его писал и килька крот посылал. Еднак, иж приехавши писанье от ваших милостей под печатью братства ваших милостей отголь отдал ми, и так он се, zde за затыгом от мене время немалое роботою своею, што без шкоды значное быти не могло, мешкал и корыггатором быти поднявшысе в той роботе (Анфологон), которое ся поднял и на себе взял, дозорцою был, и по сконченью оное от ее светое обители от мене есть мирно отпущен, ку вашей милости ставитесе мает» *.

Але цей лист був тільки простою формальністю, бо ж такий друкар, як Беринда, був дуже потрібний в Києві, і певне Плетенецький впросив Беринду зараз же вертатися вже на постійне життя. У всякому разі, в 1620 р. Беринда вже в Києві, а 8 червня він випускає тут Номоканона. В цей час прибув на Україну Єрусалимський патріарх Феофан, і наш друкар був свідком величезної події того часу — відновлення української ієрархії. Торкнулося це й його. Львівське Братство попросило патріарха підтвердити їм ставропигію, і всю цю справу доручило Памві Беринді. Беринда докладно розповів патріархові про історію, завдання та значення Успінського Братства, і задоволений патріарх 7 серпня потрібну грамоту видав, а самого Беринду зробив протосингелом Єрусалимської церкви, — звання, яким так любив наш друкар постійно підписуватися. «Суцу смиренію нашему во гради Києви, — читаємо в виданій грамоті, — приде к нам благоговенен муж и изряднийшій в ієромонасех кир Памво Беринда, его же смиреніе наше и протосингельства достоинством удостои, извествюя нам о вашей любви яже внутрь ко Богу, и яже вне ко ближним» **. От з цього часу і став наш друкар протосингелом ***.

Роки 1621—1624 Беринда цілком віддав на перевірення та на видрукування двох надзвичайно цінних та розкішних видань: «Іоанна Златоустаго Беседы на 14 посланій св. ап. Павла», 1623 р. і того ж «Бесіди на Діяння»⁹, 1624 р. Працю цю покінчив він в серпні 1624 р., а 1 вересня т. р. Лавра послала його в Москву, щоби піднести нововидані книжки

* Крыловскій А. Львов. ставр. Братство. Додатки. С. 65—66.

** Акты Западной Россіи. Т. IV. № 219. С. 508; Петрушевич. Сводная летопись. Додатки. 1891. С. 92.

*** Отже, Беринда набув собі цього титулу в Києві, а до Єрусалиму й не їздив; багато дослідників безпідставно твердять (також і Титов, *Op. cit.*, I. С. 210), ніби Беринда побував у Єрусалимі і там набув собі звання протосингела.

царю та патріарху Філарету й одержати там за це «пожалование и милость». Київський митрополит Іов Борецький написав до патріарха відповідного листа, в яким читаємо:

...Вждеде видети пресветлыа ваша лица... смиренный и благоговейный в іеромонасах и духовницех господин Памво Беринда, честный протосингел великіа святыа церкве Іерусалимскіа, усредный пособник и благоподвижный в деланін и исправленіи книг печатных, искусный потрудитель в многих в нашей святой церкви Россійск..., от нихже ныни сам в совершеннем и ізрядном изданіи «Бесед на Диянія Апостольскіе», пресветлой державе вашей являся, приносит, его же пресветлаа ваша держава, як сслужителя нашего и брата верна, в всем имети благоволи и от дрежавы пресветлыа царскіа обычное благосердіа пожалованіе ему и милость подав, к нам мирно отпустить сподоби, яко да по сих и в святую Афонскую гору отшед ради исправленій книг наших от тамо сущих зводов к нам... (на) ползу всеа церкве Росскіа принесет и еще достодолжный талант, возмагаем державы светлости вашея благословеніем и пожалованіем, Господу Богу усугубить*.

Як прийняли Беринду в Москві, не знаємо; відомо тільки, що 11 вересня «книжной печатной мастер» Памво Беринда був вже в Путивлі¹⁰ і віз царю та патріархові «по две книги печатныя своего мастерства, Диянія Апостольскія»**. Не знаємо також, чи їздив Беринда на Афон, як пише про це Борецький; скоріше, що не їздив, бо в цей час був він дуже зайнятий виданням «Толкованія на Апокалипсис», що й вийшло 1625 р., та дуже цінним розкішним виданням «Тріодь Постная», що вийшла в 1627 р.; в тім же році вийшов також і «Лексикон Славенороссійскій», праця цілого життя Беринди.

По цьому вже безвиїдно невпинно працює Беринда в Києві, підписуючись на різних виданнях: «Типограф» або «Архитипограф ст. Лавры» чи «Архитипограф церкве Росскіа». Був це типограф вповні в тогочаснім значенні: і письменник, і перекладач, і коректор, і «печатной мастер», цебто й технічний друкар***. Це була людина високої освіти, добрий знавець грецької мови, «тщатель в бж. писаніих и в дили сем (друкарстві) разумноискусен», як каже про нього Захар Копистенський****.

Багато працював Беринда; ані одне видання в Лаврі не виходило без його участі. Працював він як перекладчик з грецького, або як справщик; писав багато передмов. На всю свою працю дивився як на богувгодний «подвиг»; в Ан-

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 542—543.

** Чтенія в Истор. Общ. Нест. Летописца. К., 1912. Кн. 23. Вип. I. Від. III. С. 54.

*** Титов Ф. (Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 145—146) твердить з непорозуміння, ніби Беринда «не был типографом в собственном смысле этого слова».

**** Беседы на ап. Павла. 1623.

фології 1619 р. читаємо в передмові, що по виправленні його «чесный в ієромонасах кир Памвѣ Беринда обычное по благоискусству типографску деланіем сопривнесе подвиг».

Діяльність Беринди визначалася виразним національним українським характером. На духовну користь народу випускає він листки в 1626—1627 рр. Високо ставлячи церковно-слов'янську мову, Беринда разом з тим обстоював необхідність заведення живої української мови до церкви; це він перший осмілився голосно сказати, що «широкій и великославный язык славенскій трудности до вырозуминя многіи в соби маєт, зачим и сама церков Російскаа многим власным сыном своим в огиду приходит» *; щоб допомогти в цьому, він і видав свого «Лексикона».

Ціле життя своє віддав Беринда друкарству, і на славнім посту своїм і помер 13 липня 1632 р. На скромній могилі його була відповідна епітафія.

Про Беринду багато писано, але тільки принагідно,— переважно про його відому працю — «Лексикон Славеноросскій» 1627 р. Джерела про цього друкаря:

Передмови, післямови та посвяти всіх киево-печерських видань 1619—1632 р. Зокрема, передмова та післямова до «Лексикона» 1627 р.,— тут багато автобіографічних звісток. Увесь цей матеріал див. у Ф. Т и т о в а. Типографія Києво-Печерской Лавры.. К., 1918. Приложенія.

К р ы л о в с ь к і й А. Львовское ставропигіяльное Братство. К., 1904. Додатки. С. 50—51: лист Пафнутія Кульчица, і 65—66: лист Плетенецького з відсилкою Беринди 1619 р.

Акты Западной Россіи. Т. IV. № 219: грамота патріарха Феофана 1620 р. Див. ще в П е т р у ш е в и ч а. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. 1891. С. 92.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 542—543: лист митр. Борецького 1624 р.

К а р а т а е в И. Описаніе. 1883. № 215, 223, 248, 259, 284, 289, 301, 307, 308, 311, 318, 337, 355.

«Ж. М. Н. Пр.» 1838. Ч. XIX. С. 567—568: Беринда продає книжки в 1616 р.

К а л ь н о ф о й с ь к и й Аф. Тератургима. К., 1638. С. 48.

З літератури зазначаю:

Е в г е н і й. Словарь пис. дух. чина. Спб., 1827. Т. II. С. 150—151; С а х а р о в. Сказанія русскаго народа. Спб., 1849. Т. II. С. 6. Тут же с. 7—118 передруковано, але зле, Словника 1627 р. П. Беринди; Ф и л а р е т. Обзор русской

---

* Лексикон 1627 р. Л. 2.

духовной литературы. 1859. № 168. С. 265—268; Головацкій Я. Ф. Начало и действованіе Ставропигійскаго братства в Львови // Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860; тут на с. 455—459 подано докладний опис життя П. Беринди; Ровинскій Д. Русскія народныя картинки. Спб., 1881. Т. IV. С. 733—735 // Сборник отд. русск. яз. и слов. Т. 26; Строев. Библиологическій словарь. 1882. С. 223; Калужняцкій Я. К библиографіи церковно-славянских печатных изданій в Россіи // Сборник отд. русск. яз. и слов. Спб., 1886. С. 29—46. Т. 42. Про залежність Слов'яно-польського лексикона 1722 р. від словника Беринди; Каптерев Н. Патріарх Никон, как церковный реформатор, и его противники // Православное Обозреніе. 1887. № 1. С. 151; Житецкій П. Очерк литературной исторіи малорусскаго наречія в XVII веке. К., 1889. С. 37—44; Булич С. Церковно-славянскіе элементы в современном русском языке. Спб., 1893. Ч. I. С. 58—59; Редкости из книгохранилищ К. П. Медокс // Книговедение. 1895. № 2. Тут описано Лексикона П. Беринди Кутейнського видання 1653 р.; Харлампович К. Западнор. прав. школы. 1898. С. 307, 309, 310, 408, 449, 476; Огієнко Ів. Огляд українського язикознавства // Зап. Наук. Тов. Львів, 1907. С. 9—10 (по окремії відбитці). Тут і дрібніша література; Грушевський М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 409—410; Маслов С. И. Библиографическія заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданіях // Р. Ф. В. 1910. Кн. 3—4. С. 353—363; Не дочекавшись окремої монографії, Беринда все-таки має сумлінно написану статтю молодої працювниці Ант. Ів. Сичевської (з б. філологічного київського Семінар акад. В. М. Перетця): Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни // Чтенія в Историч. Общ. Нестора Летописца. 1912. Кн. 23. Вип. I. С. 49—96. А. Сичевська зібрала все, що було відомо їй про Беринду, тут же й головніша література; Титов Ф. И. Типографія Києво-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 170—172, 209—213 і інш. (див. покажчика), але чимало відомостей подано не критично; Огієнко Ів. Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII в. // Духовна Бесіда. 1924. № 1—2 і окремо.

5. Тарас Земка. Другим друкарем початкової доби Києво-Печерської друкарні, друкарем, що віддав українській книжці все життя своє, був Тарас Левкович (або Левонич) Зёмка. На жаль, про заслуженого мужа цього знаємо дуже мало. Мова його писань, хоч і занадто пересякнена полонізмами (жебы, ведлуг, рожай, латвый, цалость, нигдысь, валечный, набоженство і т. п.), часом говорить за те, ніби не

був він з Галичини, а може з якоїсь до Київщини близької землі (остатній, братній, нинішній, середній, в моці, в огні, аж поки нас повернет, хоч рядом: тогда, zostалисмо, пришлисте і т. п.). Де здобув собі освіту Земка, точно не відомо *. Закінчивши школу, прийняв він монашество і почав працювати на літературному полі.

Коли Земка появився в Києві, точно не відомо; в Києві вступив він до Братства, і вписався до нього так: «Аз во Іеромонасах худийшій Тарасій Л. Земка братство православых Кіевское при храми святых Богоявленій похваляю, и сам в нем быти и при нем стояти желаючи, в реестр и имя свое вписую рукою» **. Вже з 1625 р. Земка займає при Лаврі дуже почесну посаду — стає тут проповідником слова Божого. В «Лексиконі» 1627 р. П. Беринди наш Земка підписався під віршами вже як ігумен Богоявленського київського братського монастиря ***. Пізніше, десь з 1631 р. Земка став і ректором братської школи.

Був це муж великої освіти, що добре знав мови — грецьку, латинську та церковно-слов'янську, знав досконало також і свою українську мову. Звичайно, Єлисей Плетенецький звернув пильну увагу на талановитого мовознавця і поставив його на працю коло Печерської друкарні. Коло видавничої справи Земка вперше виступає 1624 р. — в «Бєсідах на Діяння» 1624 р. він вміщує свої вірші під гербом добродія Печерської друкарні К. Долмата, а також допомагає друкувати Номоканона, що й вийшов 25 листопада 1624 р. От з цього часу Земка вже невпинно працює в Печерській друкарні, віддавши їй цілком останні вісім років свого життя.

Земка був діяльним співробітником Захара Копистенського по видавничих справах. Його головною працею при друкарні було виправлення книжок до друку, цебто коректорство; власне коректором Земка постійно й підписувався на печерських виданнях, напр.: «Іеромонах Тарасій Лєвкевич Зємка, проповідник слова Божого и Корректор в типографіи монастыра Печерского Кіевского» («Тріод Цвітна» 1631 р.), або: «Іеромонах Тарасій Земка, Проповедник и Исправител в Типографіи ст. Вел. Лавры Печерскіа Кіев-

---

* Русскій біографическій словарь (Спб., 1912. Т. Су-Тка. С. 304) каже, ніби Земка вчився в Києві; інші дослідники (Отроковський. С. 11) вказують Львів або Вільну.

** Памятники, изданные временною коммисією. К., 1846. Т. II. С. 45; запис Земки йде по запису З. Копистенського 1616 р., але сам дати не має, як і інші тут записи; відносити запис Земки на 1616 р., як це робить В. Отроковський (С. 7, 10, 16), підстав нема.

*** Євгеній (Словарь. Т. II. С. 263) помиляється, твердючи, ніби Земка став ігуменом з 1631 р.

скія» (Службеник 1629 р. л. 20), або просто: «кор.» чи «кдр.» тип.» (коректор типографіи) і т. п. За Петра Могили Земка зайняв вже високе становище в друкарні; так, в Імнології 1630 р. він вже підписався: «Всего Типу Правитель»,— це-то він правив тоді всею друкарнею. Під актом 1631 р. Земка підписався: «Іеромонах Тарасій Земка, игумен Богоявленскій Кіевскій, старец соборный монастыря Печерского Кіевскаго рукою власною» *.

Добрий знавець грецької мови, Земка готовив багато перекладів, або звіряв тексти з грецькими оригіналами; він, наприклад, править текста «Цвітної Тріоди» 1631 р. До кращих печерських видань («Толкованіє Андрія Кесарійського» 1625 р., Службеник 1629 р., «Тріодь Цвітна» 1631 р.) пише Земка свої передмови, і в них виявляє себе першорядним богословом. Крім цього, мав Земка безумовно поетичний талан і прикрашував Лаврські видання своїми віршами, чи то окремими («Читателю» в Акафистах 1625 р.), чи то як епіграмами на герби (Долматів 1624 р., Копистенських 1627 р., Балабанів 1627 р., два Могиливі 1628 і 1629 р. і др.).

Як і його старший товариш Беринда, Земка добре знав рідну йому українську мову і любив вживати її в своїх літературних працях. Земка також боронив потребу вживання української мови в церкві. Свою святую думку Беринда та Земка провели навіть і в життя— в «Пісній Тріоді» 1627 р. вони вмістили Синаксарі та деякі інші статті в українській мові, в перекладі Тараса Земки. Справа була нова і сміла, а тому Беринда примушений був пояснити її окремою, дуже цікавою післямовою:

«А що до Синаксарів,— пише він,— що їх з грецької на українську мову переклав чесний іеромонах Тарас Левонич Земка, проповідник слова Божого, то не нарікайте на це ви, великороси, болгари, серби і інші, подібні нам в православії, бо це ж зроблено з ревности та з бажання різних верстов народу нашого українського,— благородних, світських та інших, що не вчилися глибокорозумної слов'янської мови, котра має розум та мудрість, як і грецькі та інші граматичні писання. Не погіршили ж давні святі отці та філософи, коли Євангеліє св. Матвія з єврейської на грецьку переклали, а з грецької Марка, Луку та Іоана принесли, а також коли грецькі богословські книжки переклали на мову слов'янську. Отож за тим прикладом робили й ми, на користь та на примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що цим ми не погіршили. Робимо це на спасіння, щоб не сказали нам: «Ти добре молишся, але другий не будується і розум мій без пожитку». Тому послухались ми Апостола (1 Кор. 14), що каже: «В церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, аніж силу слів чужою мовою». А ви, приймаючи цю книжку смиренномудренно, споминайте

* Євгеній. Описаніє Кієво-Печерской Лавры. К., 1826. Додатки. С. 24; Тут. зам. «Тарасій» помилково «Исаакій».

Апостола (там само). що навчає: «Коли вікриється щось іншому сидячому, другий нехай мовчить»*.

Ось ця національна риса в працях Тараза Земки високо піднімає його над рівень тодішніх культурних працьовників, коли, як каже сам він:

Враги лютяга над миру
Узброены й на нас, и на нашу виру**.

Помер Земка 13 вересня 1632 р., лише на два місяці переживши друга свого Беринду. Автор післямови до «Цвітної Тріоди» 1631 р. красномовно схарактеризував нам Земку, як «честнаго и словеснейшаго господина отца игумена святых Богоявленій святыя обители Братства кїевскаго студитов, мужа в святом Благодестїи добре изрядна и внешнего любомудрїа троистым органом язык изящне благодатїю Христовою воруженна». Поховано Земку в Печерській Лаврі.

Про Земку згадують лише принагідно: Титов Ф. Типографїя Кїево-Печ. Лавры. К., 1918. Приложенїя. Тут всі передмови та вірші Земки; Евгеній. Словарь. 1827. Т. II. С. 263—264; Аскоченскій К. Кїев. Т. I. С. 102, 328; Макарій. Исторїя русской церкви. Спб., 1882. Т. XII. Кн. 2. С. 387—388; Филарет. Обзор р. дух. лит., 1859. № 169. С. 268—269; Голубев С. Исторїя Кїев. дух. акад. 1886. Вип. I. С. 173—174, 225 і додатки с. 4; Русскій біографическїй словарь. Спб., 1912. С. 304—305. Тут дуже повна бібліографїя; Энциклоп. словарь Брокгауза. 1901. Т. 32. С. 629; Титов Ф. Типографїя К.-П. Лавры. Т. I. С. 207—209; Архангельскій А. Очерки из исторїи зап.-русс. литературы. М., 1888. С. 127; Строев П. Списки іерархов. Спб., 1877. С. 17; Петрушевич. Сводная летопись. Львїв, 1874. С. 470; Отроковскій В. М. Тарасїй Земка, южно-русскїй литературный деятель XVII в. Спб., 1921.— спеціальна добра монографїя про Земку//Сборник Отд. русск. яз. и слов. Т. ХСVI. № 2. С. IV—122. Рец. С. Щеглової в «Україні» 1924 р. Кн. 1—2; Проф. І. Огієнко. Українська мова в Кїєво-Печерській Лаврі в XVII в // Духовна Бесїда. 1924. № 1—2.

6. Борецький Іов, з 1620 р. митрополит Кїївський та Галицький. Світське ім'я його — Іван, походив з Борчі в Галичині. Року 1605 в Дермані видрукували «Лист Мелетїя», переклад Борецького (див. вище с. 214). В Крехівській биб-

---

* Оригінал писано ц.-слов. мовою. Див.: Титов Ф. Т. II. С. 178.

** Там само. С. 133.

ліотеці був рукопис № 63, де написано: «Списася сія книга, рекомая Небеса, мужа св. Іоанна Дамаскина, рукою многогрешного раба божія Іоанна Феодоровича, року бож. 1605 місяца августа дня 30». Нижче добавлено, хто був цей Іван Хведорович: списана «Митрополитом Киевским и Галицким и всея Росіи» *. Коли справді Іоанн Феодорович — це Борецький (інші документи кажуть, що Борецький був Іоанн Матвієвич) **, тоді підпис під Дерманським Октоїхом 1604 р.: І. Ф. Д. можна б віднести і до Борецького та ствердити, що Борецький був друкарем в Дермані, і може через знання друкарської справи попадає він пізніше в Київ до Єлисея Плетенецького ще з самого початку київського друкарства (працює над Анфологіоном 1619 р.). Визнавши, що Борецький був друкарем, стало б ясним, чому він підтримував пізніше друкарів Вербицького та Соболя. Але пор, ще с. 213 та 253. Див., крім зазначеного: Русській Біографіч. Словарь. Т. Іб. С. 301; К а р а т а е в. Описаніе. № 178 // Арх. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XII. С. 497.

7. **Йосиф Кирилович** також належав до київського гуртка вчених друкарів, хоч і не довгий час. Родом був це українець, що рано попав на Схід, побував в Палестині та Сінаї, прийняв монашество і став протосингелом Олександрійського патріарха, відомого Кирила Лукариса. Цей останній 3 червня 1620 р. вислав Йосифа на Україну, щоби він «братію нашу виры христіанскія поучал», вислав його «в Кіев, Галич и Львов и на всю Билую Русь»; Кирилович виїхав і «жил в тех городах для науки года с два». Виконавши своє завдання, Йосиф мав вернутися знову на Схід, але цього зробити вже було не можна через війну з турками, і тому він на початку 1622 р. їде до Москви, щоби «видети государевы очи и побить челом о милостыне». Тут і пробув Кирилович до лютого 1623 р. З Москви Йосиф знову прибув до Києва і вже тут і лишився працювати на довго (1623—1632) при Печерській друкарні.

Кирилович дуже добре знав грецьку мову і тому й працював в Києві яко коректор, перекладаючи та зв'язуючи тексти з грецькими оригіналами. Єл. Плетенецький доручив Кириловичу приготувати до друку Псалтиря, що той з великим успіхом і виконав за 1623—1624 рр. До цього ж Псалтиря Йосиф написав цінну передмову, виявляючи себе першорядним богословом (під нею він підписався: «монах Іосиф Кириллович»). Потрудився він також над «Бесідами на Діяння» 1624 р., про що тут читаємо: «Спотрудися

* Петрушевич А. С. Сводная летопись. 1874. С. 28.

** Голубев С. Исторія Кіев. Дух. Акад. 1886. С. 213.

в сей книзи и иже в священноиноцех Іосиф Святгорец, слова благодати проповідник и протосиггел ст. Патріархи Александрійскаго; сей убо, превожденіе то славенское с греческим архітипом прочитаа, следова» *. Працював він і пізніше: так, в післямові «Поученія Дорофея» 1628 р. про його працю читаємо: «Исправися же сіе от древнего истиннаго и славнаго еллиногреческаго діалекту всечестным іеромонахом кир Іосифом, протосиггелом Святейшаго Великаго Престола Александрійскаго, и поклонником святых земель— Палестіны и Сінаа» **.

Під кінець життя свого Кирилович знову перебрався до Москви, і тут цар з патріархом окремою грамотою наказали йому «переводити греческіе книги на славянскій язык и учить на учительном дворе малых ребят греческаго языка и грамоти»; це була перша школа на Москві. Року 1634 Кирилович помер у Москві.

Література: М а к а р і й. Історія церкви. Т. XI. С. 71—73; Сношенія Росіи с Востоком по делам церковным. Т. II. С. 3, 5—7, 142—143; Х а р л а м п о в и ч К. Западнор. прав. школы. С. 211, 222, 352—353, 367, 408; Т и т о в Ф. Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 137, 156, 173, 212, 460; Т. II. С. 86, 90, 95, 100, 192, 536.

8. **Филофей Кизаревич**, іеромонах, також працював при Печерській друкарні. Добре знав грецьку мову; він редагував Акафисти 1625 р. і написав до них дуже цінну передмову; вже в той час був він намісником Печерської Лаври. Крім цього друкував «Поученія Дорофея» 1627 р., написав тут посвяту новому архімандритові Петру Могилі. Про нього: Т и т о в Ф. И. Типографія. Т. I. С. 80, 88, 156, 168, 170, 173; Т. II. С. 131—133, 189, 191.

9. **Лаврін Зизаній Тустановський** також належав до кивського гуртка вчених друкарів. Родом був з Галичини, одержав дуже добру освіту і на початку працював, як видатний педагог. До Києва запросив його Єлисей Плетенецький і доручив йому виправити по грецьких оригіналах «Бесіди на ап. Павла» 1623 р.; про це в передмові до цієї книжки Захар Копистенський каже:

«Єл. Плетенецький» благоговинна мужа, словеснейша діда скала и втію, художнаго же еллиногреческаго языка уменіе и искусство стяжавша, пречестнаго отца кир Лаврентія Зизанія Тустановскаго, пресвитера и святія православнаго виры исповедника и проповідника,— того умоли, веже люботрудне потщатися превожденіе тоє изследовати и исправити; иже и любезно всприм втрученное, с известнейшим архітипом, еллинским... дволетствовав в дили, створи тоя книги исправленіе» ***.

* Примірник Національного музею у Львові. № 591. Л. 7.

** Так само. № 645. С. 450.

*** Примірник Національного музею у Львові. № 590. Л. 4.

В Псалтиру 1624 р. Зизаній умістив вірші на герба павнів Долматів, підписавши їх: І. Л. З. Крім цього, Лаврін Зизаній переклав «Толкованіє на Апокалипсис», що вийшло 1625 р., про що Земка в передмові розповідає так:

«Вежд же и о сем читателю, яко древним зводом Апокалипсиса растленным и скращенным сущым, от еллинскаго сію многотрудно истлкова пречестный в пресвитерех господин отец Лаврентій Зизанія Тустановскій, муж еллинских и славенских искусный дідаскал и проповедник сл. Бж.»*.

Про нього: Х а р л а м п о в и ч К. Западнор. прав. школы. С. 382—384, тут і література; Лаврентій Зизаній Тустановскій // Волин. Епарх. Введом. 1890. № 2—4; Титов Ф. Типографія. Т. І. С. 140, 150, 151, 460. Додатки 57, 67, 139, 144, 187.

10. Степан Беринда був якимсь родичем Памви Беринди і довгий час працював в Печерській друкарні. Працюю свою він розпочав ще за Єлисея Плетенецького, — друкував «Бесіди» 1623 р., в котрих його названо: «благоговейный и разумный от прототипа типограф»; до цього видання Степан Беринда додав свої вірші на герба Плетенецького під назвою «Великодный дар», і вірші ці він підніс архімандритові разом «з найнижшими службами», що дає привід думати, що Степан Беринда вже в цей час був старшим над нижчими друкарськими робітниками. Працює С. Беринда і над «Бесідами на Діяння» 1624 р., де в післямові про це читаємо: «Подвизашажеся в деланіи сеа богодухновенныа книги благоподвижнии и благочестивии друзи в типографіи в составленіи писмен типографски Стефан Беринда и Андрей Наумович»**. Того ж року Степан Беринда виступає як свідок друкаря Вербицького при купівлі двора; купівля ця відбулася «при могоричниках, людеей зацных, то ест при господину отцу Иеву Бударазском, священнику Киевоспаском, и при пану Стефане Беринде друкару»***.

Працює й далі в Києві Степан Беринда; на «Лексиконі» 1627 р. він підписався як типограф, а на «Поученіях Дорофея» 1628 р. — «мній в тип.» — менший серед типографів; друкував він також і Службеника 1629 р., де вмістив свого запису. В Імнології 1630 р. наш друкар підписався теж: «Стефан Беринда типограф». Був він, здається, також і гравером, коли тільки ініціали під гравюрами С. Б. припи-

* Там само. № 596. Л. 6 б.

** Примірник Національного музею у Львові. № 591. Стор. передостання.

*** Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. К., 1898. Кн. XII. Відд. III. С. 29.

сувати йому.— Про нього: Каратаєв. Описаніє. № 284, 311, 326, 336, 355; Истомин Ф. Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. К., 1898. Кн. XII. Відд. III. С. 24—33; Титов Ф. И. Типографія. Т. I. С. 116, 130, 144—146, 168, 172, 179, 214, 216, 475. Додатки. С. 55, 79, 94, 188, 192, 198, 233, 235, 315.

Такий був гурт вчених друкарів за час розцвіту Печерської друкарні. Це справді була «друкарська академія» того часу. Пізніше, за Петра Могили до друкарської справи взялися також і професори Могилянської Академії, і тому гурт цей дуже збільшився.

Звертає на себе увагу ще й те, що більшість друкарів були походженням з Галичини або вчилися в львівській школі, напр. Єл. Плетенецький, Захар Копистенський, Петро Могила, Памва Беринда, Степан Беринда, Лаврін Зизаній і др. Це було перше «нашествіє» галичан на Наддніпрянщину, що дало такі добрі культурні наслідки*. Між земляками київською та галицькою встановлювався тоді найтісніший зв'язок, але — на шкоду соборної України — зв'язок цей на віки розбила братня релігійна боротьба, заведена рукою того третього, що поставив собі за ціль «знищення Руси». І світла незабутня праця цього вченого гуртка київських друкарів так і полишилася «недоспіваною піснею» ідеї соборної України...

г) Києво-Печерське друкарство під час «Руїни» і початок московського впливу. 1648—1686

З смертю Петра Могили припинилась безжурна доба розцвіту Печерської друкарні, припинилась на те, щоб більше вже ніколи не повторитися. З 25 січня 1647 р. замінив Могилу на архімандритстві Йосиф Тризна і пробув архімандритом майже десять літ, але за його часу Печерська друкарня надрукувала вже надзвичайно мало, бо козацькі війни, що почалися тоді¹¹, не дали змоги нормально вести друкарську справу. Правда, на початку друкарня все-таки

---

* Зазначу тут, що цей вчений гурт галичан писав свої твори (передмови в книжках, посвяти, вірші, а то й самі книжки) тодішньою українською літературною мовою з великим числом полонізмів та спеціально західно-українських виразів; все це й пішло не тільки до нашої київської літературної мови, але також і до нашого священства, а через церкву й до народу.

традиційно берегла набуті форми і робила добре враження навіть на чужинців; наприклад, 1653 р. бачив Печерську друкарню Павло Алепський і так її описує: «Коло великої церкви,— каже він,— знаходиться дуже гарна, знаменита друкарня, що обслуговує цю країну. З неї виходять всі їхні церковні книжки дивним друком різного виду та кольору, виходять також малюнки на великих листах, особливості країв, образи, вчені досліди і др.» *

Приєднання України до Росії на перших порах нічим не відбилося на стані Печерської друкарні; Москва не почувала себе сильною на Україні, а тому мало цікавилася тим, що друкується в Києві. По Тризні архімандритом став Інокентій Гизель ¹², і за його майже тридцятилітнє управління (1656—1683) Печерська друкарня знову віджила, пригадала собі кращі часи Петра Могили і зробила надзвичайно багато. Заслугує уваги величне видання «Патерика Печерського», що вийшло 1661 р. і повторене 1678 р. з розкішними гравюрами талановитого печерського гравера Іллі.

Але Москва потроху втягувала під свій вплив і Печерську друкарню. Здавня вславився цар Московський своїми щедрими дарунками і ось за цими милостями хмарою посунули українці зараз же по 1654 р.; те саме робить і Лавра, а це вкінці прискорило вже насильний вплив на Печерську друкарню. Інокентій Гизель, захочений прикладом Л. Барановича, розпочав жваві зносини з Москвою і почав підносити цареві лаврські видання. Це добре оплачувалось і книжка українська потроху поплавла по широких просторах російських. Так, посилаючи цареві свою книжку «Мир с Богом» 1669 р., Гизель просить дозволу продавати цю книжку «в преславном царствующем граде и везде на пользу всему народу», щоби всі росіяни «любезно и невозбранно книги его приимовали, чли и от них закону Господню научались» **. Особливо за роки 1669—1672 Гизель пильнує збути якнайбільше різних печерських видань до Москви, закладає там навіть свою книгарню, де післанці його досить добре торгують печерськими виданнями. Правда, все це не дало добрих наслідків, бо скоро на Москві, де мало розуміли нашу книжку, стали підозріло ставитися до київських видань — їх оглянули, віддали на духовну цензуру і частину книжок 1672 р. таки заборонили, наказавши, щоби кияни «впредь таких не привозили». А 1675 р. наказали й Л. Барановичу, «чтобы преосвященный архиепископ книг

* Путешествіе Антиохійскаго патріарха Макарія. Видання «Общ. Ист. и Древн. Росс.» М., 1896. Вип. II. С. 59.

** Харламович К. Малоросійское вліяніе на Великоорусскую церковную жизнь. 1914. Т. I. С. 441.

никаких в царственный град Москву на продажу не присылал»*.

Але Московський уряд цікавився гарними виданнями київськими і в літі 1669 р. розпочав переговори з Гизелем, щоби Лавра видрукувала по сто примірників своїх попередніх видань — «Бесід на ап. Павла» 1623 р. і «Бесід на Діяння» 1624 р.** Гизель не прийняв цього замовлення, пояснюючи так:

«В прежних де годах, как у них бывало мастеров добрых много и приезжали в Печерской монастырь ис Кракова и из ьных далних мест многие, и им де давано, как они делают, по 8 гривен всякому человеку и болши неделно, опричь пива, и меду, и вина, и всякова харчу, и тое всякую дачу писывали на роспись и как которая книга зделана будет, тогда де по росписи и сметят, во что та книга ис тиснения ценою выдет; а ныне у них в Печерском монастыре и делать некому, мастеров мало, и те де худо делают, а прежние де мастера монастырские добрые все померли, а иные побиты потонули в военное время, а ис Кракова де ныне и из ьных мест ниоткуды не приезжают, а посылают де по них далеко»***.

Крім цього, Інокентій Гизель написав ще й листа цареві, пояснюючи, що в теперішнім стані друкарні Лавра не в силі виконати замовлення; між іншим Гизель писав:

«Дило се есть велие и скорого начатия и совершения требующее, а у нас зде прасы или станы токмо два и художных делателей надоби не мало, их же сего времени мятежем военным умалилос, тем печатование таких книг (подобно так давнее в годех мирных было) забавить времени два годы, аще токмо каковая злая не случитца спона». Через візну «людем великая зде теснота, и в Киев ис Полши и из ьных стран волного проходу нет, и художники, в типографію потребные, их и другіе, которые к ним изо Львова обещалися прити, и не пришли. От таких мятежей и тяжестей у них людие зело страшливы, а харчу всякому скудость, и невозможная великая цена бывает, для того и здешние жители всякие люди и делатели типографские бегать обыкли»****.

Отже, як бачимо, доба Руїни таки відбилася й на Печерській друкарні, що змушена була зменшити свою продуктивність. Управителем друкарні довгий час за цю добу був ієромонах Іосафат — дуже освічена людина, що писав і передмови до видань. Десь в кінці 1680 років в друкарні появляються й гравюри на міді — досі були тільки на дереві. За Гизеля ж розпочинає Лавра друкувати Букварі для народу. На початку 1670 р. відновлює Гизель знову друку-

* Эйнгорн В. Книги кievской и львовской печати в Москве. С. 19.

** Про цікаве це замовлення див.: Київ. Стар. 1896. Т. 53. С. 73—79; Харлампович К. Малоросс. впливiе. 1914. Т. I. С. 440—445.

*** Титов Ф. Типографія. Т. I. С. 347.

**** Там само. С. 349—350.

вання польських книжок, в чім йому допомагає управитель польської частини друкарні Армашенко з друкарем Менжинським.

Довге було керування Іннокентія Гизеля Печерського друкарнею; зроблено за його час дуже багато, а головніше — Гизель пильнував зберігати той напрямок, який надав друкарні Петро Могила. Москва ще не вмшувалася до друкарської справи, бо Церква українська від Москви не залежала,— вона підлягала тоді патріарху Царгородському.

д) Перші наскоки Москви. 1686—1700

Українська Церква довго (1654—1686) боронилася, не бажаючи рвати своїх віковичних стосунків з Царгородом і йти під непевну владу Москви. Але нічого не помогло — з 1686 р. Церква українська таки остаточно опинилася під Москвою *¹³. І зараз же з 1686 р. розпочалися московські утиски на Печерську друкарню. Всі ці початкові утиски падають вже на архімандрита Варлаама Ясинського (1684—1690). Ясинський дуже любив друкарську справу, і під час Гизеля був енергійним помічником йому по друкарству. Коли українську Церкву різними способами тягли під Москву, Ясинський протестував проти такого приєднання, і тому його відносини до Москви все були ненормальними.

В час приєднання української Церкви до Москви царі московські — Іоан і Петро та царівна Софія видали грамоту в вересні 1685 р. і в грамоті цій забезпечили Україні волю друку, бо цього домагалася духовенство: «Печатаніє книг,— читаємо в грамоті,— также и ученіє дитєм греческим и латинским языком, невозбранно имети, и все обыкновенія прежнія без премененія волно содержати повелеваем» **. Але царське слово додержувалося не довго. Патріархом Московським був тоді Яким (1685—1690), завзятий противник української книжки взагалі ***.

Хотіла була Москва віддати тоді Печерську друкарню під догляд київського митрополита, що тоді зовсім вже їй упокорився. Ось тому в патріаршій грамоті Якіма митрополиту Гедеону Четвертинському з 8 листопада 1686 р. зазначалося: «Иди же в Кіевской Митрополіи Типографія будет, да печатаются церковныя книги по чину, преданію же и мудрованію Восточныя Церкви за его Митрополичьим

* Див. про це: Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 177—192. Розд. XXXIV.

** Архив. Ю.-З. Росс. К., 1872. Ч. I. Т. V. С. 99.

*** Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 138—142.

благословенієм і досмотром»*. Лавра всім цим дуже занепокоїлася і зменшення своїх споконвічних прав опротестувала перед царем. Цар став на бік Лаври і на прохання В. Ясинського своєю грамотою з 3 травня 1688 р. Лавру, як ставропигіальну, і її друкарню з-під догляду митрополитанського визволено, про що й повідомлено київського митрополита грамотою 20 червня того ж 1688 р.

Ось через всі ці клопоти за Варлаама Ясинського надруковано вже не багато книжок, лише 9, та й то невеликих, переважно старих видань. Року 1688 Лавра випустила поважну книжку — «Венец Христов» Антонія Радивилівського; патріарх Яким довідався був, що друкується ця книжка, і заборонив випускати її без його розгляду, але Лавра не послухалася, і книжку таки видрукувала. Патріарх дуже за це розсердивсь, і тільки заступництво царів спасло Лавру від неприємних клопот **.

Найбільшою працею Печерської друкарні за час Ясинського було видання 1689 р. першої частини безсмертного твору Дмитра Тупталенка¹⁴ «Четїї Минеї»¹⁵; п'ять років готувалася Лавра до цього цінного видання. Але наслідки цієї праці були розпачливі для Лаври: патріарх Яким знову розсердився, що видали книжку без його дозволу. Він відчитував за це Ясинського:

«Треба було,— писав патріарх про «Четїї-Минеї» св. Д. Ростовського,— списав, прислати к нам ваше преписаніе, і нам было то ваше преписаніе, в царствующем гради Москве соборно свидетельствовал, исправити, аще что где достойная исправления обрящется, і тогда, по рассмотренію і сужденію соборному, дати нам і благословеніе, еже і типографским тисненіем іздати... І ми ожидахом от вас премное время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повеленіе, книги сами типом издате... І сіе ваша велія неправда»***.

І патріарх надалі суворо наказав:

«А в предь бы вам каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первее к нам, святейшему патріарху, объявити и написав присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадим на подобающая; а не объявя, и к нам первое не прислав, отнюдь бы вам не дерзати таковых книг новослагаемых печатати, да не казни церковней, запрещеніем, яко преслушницы, подпадете»****.

Здивований таким наказом, лаврський архімандрит Ясинський відписував патріархові (10 серпня 1689 р.) про

* Описаніе Кієво-Софійскаго собора. К., 1825. С. 197, 202. Див. також: Титов Ф. Кієво-Печерская Лавра, как ставропигіальный монастырь. К., 1918. С. 32—36.

** Харламович. Малоросійское вліяніе. С. 446.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 281.

**** Там само. С. 284.

його заборону: «Сіє зело есть нам трудно и невместително, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челом бьем»*.

Якраз тоді була велика потреба в Псалтирях, бо «єя же и единыя в типографіи не имамаы». Лавра приступала до друку їх, але цей наказ патріархів збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріархові:

«Усумневаемся, како зде, в Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имут куповати, разве аще бы особый на то был монаршій указ и патріаршій всенародный»...**

Яким бачив, що його не слухають на Вкрайні, і просив навіть патріарха Константинопольського, щоби той наказав українцям, «да имут покореніе и послушаніе святейшему нашему престолу Московскому, и да не имут волю и власть, в жесточайших запрещеній,— ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити без нашего соборнаго разсмотренія»...***

Проте патріарх Царгородський на це не згодився і друкувати книжок Лаврі не заборонив.

Звичайно, все це цілком убивало ініціативу Печерської друкарні та знеохочувало її до якоїсь більшої праці. Ясинському наказали ще перед 1688 р. на книжках обов'язково підписувати царське та патріарше ім'я.

З 1690 р. Варлаам Ясинський став митрополитом Київським, а печерську архімандрію зайняв Мелетій Вуяхевич (з 9.XII.1690 по 6.II.1697 р.), бувший військовий суддя. Вуяхевич був заможною людиною і постійно давав і свої кошти на печерські видання. Московські утиски довели до того, що за Вуяхевича Лавра друкує книжки вже самі церковні та богослужбові. Але наказів московських Лавра слухала дуже неохоче. Так, 1692 р. вона видрукувала, не повідомивши патріарха, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарха, а тільки свого архімандрита Мелетія Вуяхевича.

Розсердився на це новий вже патріарх Адріян і вичитував за це Вуяхевича (18 листопада 1692 р.):

«А тако бы неподобало творити... Точію за твоим веленіем книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Ещє же пред сего к вам в монастырь — чтобы без ведома каковых церковных книг не печатати — писано... Како же у вас таковое презорство содеяся в сицевом, в благословеніе и прощеніе ваше нам возвестите»****.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 287.

** Там само.

*** Там само. С. 199.

**** Там само. С. 359—360.

Через місяць, 17 грудня 1692 р. архімандрит лаврський просив вибачити йому це його «злочинство». Він так виправдувався:

«Грамоты вашего архипастырства при моем недостоинстве в свя-тую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никаких книг церковных без вашего архипастырского милостиваго благословенія не печатать... А как прежде мене бывшим архимандритом аще был каковый ваш архипастырский указ или ни, того не вем, и не обретохом между многими писмы таковаго зрхипастырского указу»...*

Від всього Лаврського собору архімандрит просив патріарха:

«Сіе же всем бысть ивственно, яко по сіе время без препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, ныне же в велицем недоуменіи суще, ужасе бо нас ваш архипастырский милостивый отеческий указ, яко ни малой какой книжицы без вашего архипастырского милостиваго указу не печатать»...

І собор просить:

«аще нам, богомолцем вашим, на всякую и малейшую книжицу по благословеніе посылати к вам, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будет. И не точію строенію, но и безхлебни будем... Прожиток весь братіи и служебником пища і одежда и всякое строеніе монастырской, то все от печатанья книг»...**

І накінці Вуяхевич від усеї Лаври слізно молить:

«Едиными усты і единым сердцем вси единокупно, припадая до ног ваших архипастырских, со слезами молим: помилуй нас... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію» ***.

І патріарх змилосоердився над Лаврою і прислав їм листа (лютий 1693 р.):

«Не возбраняем же вам,— писав він,— в типографіи вашей Кіевопечерской обычанных книг в чине церковном печатати, еже бы было в ползу, аще и по тоя страны наречію. А которые имате печатати большія книги... на таковыя книги и благословеніе от нас пріимати и прісылати к нам должно, да во известіи имеем, ради общаго согласія без всякаго усумненія и прекословія»****.

В кінці свого листа патріарх різко поділяє книжки на московські та українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх на Москву.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 362.

** Там само. С. 362—363.

*** Там само. С. 363.

**** Там само. С. 372.

«И еще которыя книги издаватися у вас имут,— писав патріарх,— и всякія церковныя здешним наречіем (цебто по-московському) и чином нынешних переводов, и тез без всякаго извета взимати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно; аще вашим тамо наречіем (цебто по-українському) и прежних переводов реченіями издавати имате, таковыя в тамошнія страны отпушайте, а к Москве их не присылайте, повеленія же великих государей царей наших и нашего благословенія в них не полагайте»...*

І не дивлячись на всі ці неприємності, Лавра таки пильнує по можливості ширити свою друкарську справу. Так, за Ясинського та Вуяхевича заводять нові шрифти, гравюри, станки, працюють нові друкарі. На чолі друкарні стоїть ієромонах Софонія — «началник печатного двора». За Вуяхевича знову появляються розкішні видання, але вже їх мало,— це були: «Апостол» 1695 р. та Євангеліє 1697 р. Перший подув московського впливу зле відбився на продуктивності Печерської друкарні.

е) П е р е д и ш к а. 1700—1720

Року 1700 помер патріарх Адріян на Москві, а з ним припинилося й патріаршество. На чолі російської церкви став українець, Степан Яворський¹⁶, і на довгий час,— бо аж до 1720 р.,— Печерська друкарня мала собі певну волю друку. Яворський любив Лавру і не чинив ніякого утиску її друкарні. На чолі Лаври стояв тепер Іосаф Кроковський (1697—1709), дуже освічений монах; він любив друкарство, писав передмови до печерських видань і взагалі близько стояв до своєї друкарні. Доба Кроковського була спокійною та продуктивною, нагадалися давні могилянські часи; от тому за його час надруковано до 40 видань, правда, нових видань вийшло мало, бо в більшості були це передруки старого.

Кроковський звернув пильну увагу на прикрасу лаврських видань; ієросхимонах старець Степан, що управляв друкарнею, добре знав свою справу і видання виходили справді розкішними; в цей же час почав працювати в Лаврі і славний гравер наш Леонтій Тарасевич. З найкращих видань за час Кроковського слід зазначити: 1) «Патерик Печерський»¹⁷ 1702 р.,— розкішне видання, чи не найкраще зо всього, що видрукувала Лавра, прикраси робив Тарасевич; 2) так само й напрестольне Євангеліє 1707 р. визначається розкішною орнаментовкою та розкішним шрифтом, і 3) 1705 р. закінчено видання «Четьїх Миней» Димитрія Тупталенка.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 372.

За Іосафа Кроковського трапився в Лаврі пожар 1703 р., але друкарня мало потерпіла. Кроковський багато попрацював, щоби зміцнити силу своєї друкарні; так, він збудував для друкарні нового будинка і набув великого друкарського станка.

Потроху ширилася друкарня й далі, за час архімандрита Афанасія Миславського (1710—1715) і продовжувала видавати розкішні видання; напр. напрестольне Євангеліє 1712 р., що має розкішний шрифт та багаті прикраси; так само надзвичайно багато видано книжку: «Іфіка ієрополитика» 1712 р., що має аж 67 розкішних гравюр.

По цьому припинюється власне продуктивна праця Печерської друкарні. Архімандрит Іоанникий Сенютович (1715—1730) передруковував попередні видання і вже за нього друкарня зазнала великих змін та потрясінь. В ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. в 5-й годині великий пожар дуже понищив Лавру; потерпіла також і друкарня — згорів увесь книжний склад, папір і частина дерев'яних гравюр (але мідні гравюри збереглися); згорів і архів; сам будинок друкарні не дуже постраждав; між іншим, в огні загинула IV частина нового видання «Четьїх Миней». Ще 1752 р. Києво-Печерський намісник доносив Синодові, що «давніх книжок в Києво-Печерській Лаврі нема,— все згоріло в 1718-ім році»*. І через цей пожар друкарня не працювала в 1718—1719 рр., розпочала працю свою лише в 1720 р., але на неї відразу посипались тоді нові московські утиски, ті утиски, що остаточно вбили Печерську друкарню. Власне з пожаром 1718 р. згоріла й вся попередня столітня воля цієї друкарні, бо вже з 1720 р. розпочинається зовсім нова доба її життя.

є) Давнє Києво-Печерське друкарство. 1616—1720

Всі наші давні друкарні були власне культурно-освітніми установами, котрі не багато дбали про зиски, а на перше місце все ставили духовну освіту народню. Особливо це треба сказати про Печерську друкарню: увесь час свого давнього життя (1616—1720) була вона ніби Академією, що гуртувала круг себе кращих письменників та вчених свого часу. Печерська Лавра була найславнішою на цілий православний світ, а тому честі стати її архімандритом домогалися найкращі люди свого часу; і справді,— печерськими архімандритами все були високоосвічені люди, часто

* Описаніє документов Синода. Т. XX. С. 634.

з великим адміністраційним хистом. Ось такі архімандрити постійно стояли на чолі Печерської друкарні і в справах друкарських брали найближчу участь — вони доглядали за друкарнею, вони рішали, що друкувати, вони дбали про поширення самої друкарні. Увесь час Печерська друкарня мала собі повну волю друку, друкувала, що вважала за потрібне; вона не знала над собою іншого догляду, крім догляду свого архімандрита. Печерська Лавра була ставропигіальною, а тому не визнавала нічєї влади над собою, крім влади патріарха Царгородського; навіть київський митрополит не мав права догляду над цією друкарнею, а його намір добути собі таке право скінчився невдачею (див. с. 288).

От через все це становище друкаря в Лаврі було дуже почесним. Це не друкар в нашім розумінні, це була вчена людина, що віддавала життя своє книжці: він її писав, він її правив, часом він її й технічно друкував. Друкарями при Лаврі звичайно були монахи, що пізніше займали високі церковні посади; світських друкарів при Лаврі було не багато. Правда, становище друкарської челяді, цебто нижчих робітників, не було цілком добрим,— часто це були панцинові лаврські робітники, що до друкарської справи ставилися не уважно, а часом і втікали до друкарні Чернігівської, де їх стан був трохи ліпшим; такою була справа аж до 1786 р., коли панцинових селян лаврських взято до казни*.

Друкувала Лавра найрізніші книжки: богослужбові, церковні взагалі, книжки для повчаючого читання; випускала вона також і шкільні книжки, а її букварі розходилися далеко поза межами України; з початком XVIII віку друкує Лавра календарі для народу, що так само мали велике поширення. Можна сказати, що нема такої ділянки тодішнього нашого культурного життя, для якої не працювала б Печерська друкарня. Великою заслугою Лаври було також і те, що вона увесь час мужньо боронила православну віру,— її полемічні видання були творами глибокої богословської думки і робили вплив навіть на ворогів. Зазначу, що печерські видання мають багато передмов з полемічним змістом на пекучі питання свого часу.

З технічного боку Лавра так само довела свою друкарню до найкращого стану — на цілу Україну не було їй рівної. З давнього часу, ще перед 1630 р., Лавра мала вже свою словолитню; ще з початку свого існування має вона

---

* Троцький П. Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 162, 179, 196—197.

й свою папірню, перше Радомиську, а в XVIII віці Пакульську; так само з перших часів має Лавра добру переплетню.

Ось через все це Лавра довела свої видання до найбільшої досконалості як внутрішньої, так і зовнішньої. Қидається в вічі строга науковість печерських видань, особливо за час Петра Могили. Рукопис для друку тут довго виправляють, перевіряють з оригіналами і те часом робить не одна людина, а декілька, роблять не на спіх, а з повагою — «дволітствують». Ні одна давня друкарня не ставилася так поважно до своїх видань, як друкарня Печерська. На коректорство та на справлення Лавра взагалі звертала якнайбільшу увагу і часом всі вчені сили її ходили коло того чи іншого видання.

Київські видання звичайно мають передмови, часом не одну, але й дві, а то й більше. Передмови ці надзвичайно цінні — в більшості це глибокі богословські трактати, що часом не втратили своєї вартості ще й сьогодні, наприклад, передмови Петра Могили, Тараса Земки, Захара Копистенського і др. Через ці передмови київський вчений гурток ширив поміж духовенство та народ свої знання та свої думки, і вплив Лаври йшов не тільки на Україну, але також і далеко поза межами її. Полемічний характер багатьох видань надавав надзвичайну життєвість ніби сухим по назві печерським виданням.

П о с в я т и — це звичайна річ в київських виданнях. Надрукована книжка звичайно присвячується тій особі, що допомагала виданню, або тій, що могла щось подарувати на неї. Дуже часто бувало, що одна книжка присвячувалась декільком особам — Лавра друкувала частину примірників з одною посвятою, частину з другою, часом з третьою, а частину пускала в продаж і без посвяти. Часто видання присвячувалися просто заступникам Лаври чи віри, що боронили її від нападу ворогів. «Не обыче бо дило,— читаємо в посвяті Д. Голицину до «Алфавиту Духовного» 1713 р.— художеством типографским произведенное, без заступника в свит исходити, да не растерзанно будет зубы зоилов, согризающих и растерзающих е». В цих посвятах розповідається про рід особи, якій книжку посвячено, про заслуги цього роду і т. п.; часто посвяти дуже довгі, звичайно мають ще й герба та пишномовні вірші до нього. Передмови та посвяти до давніх видань — це часом найцінніший матеріал для вивчення історії, літератури або історії тогочасного друкарства.

П і с л я м о в а від друкаря чи друкарів — це постійна річ в київських виданнях; тут звичайно розповідається про умови друку теї чи іншої книжки та проситься читача бути

ласкавим до прогріхів видання. На зразок подаю таку післямову з «Парамифіа сиреч Утешителныя молбы» 1634 р.:

«Прійми благодарно, благотшавивый читателю, паче же усердный молитовниче, от нас малый труд сей; и аще что недоволено сладко твоего мненія вкусу в нем возмнитсья, не абіе уничижив вся, осуди и вознегодуй, но паче молися, да лучших или от нас или от себе самага сподобишися, памятуя и о сем, яко много паче удобее ест чуждее охуждати, нежели свое не точию лучшее, но и равное составить; удобнейше же паче всего молитися. Сего ради сим упражняйся и о нас труждающихся в молитвах твоих памятувай. Любви твоей всих благжелательные типографи ст. вел. Лавры П. К.»*

Увесь час Лавра якнайбільше дбала про найкращу зовнішність своїх книжок, і в цім відношенні печерські видання не мали собі рівних. Лаврська г р а в ю р а придбала собі заслужену славу серед усього слов'янського світу. Спеціальні «ізобразителі» звичайно готували потрібні малюнки, а гравери вирізували їх на дереві (а з кінця 1680 років і на міді); свої рисувальні та граверні має Лавра вже в XVII віці.

Всі печерські архімандрити звертали на зовнішній бік своїх видань якнайпильнішу увагу і не шкодували на це хоч би й великих коштів; про це часом читаємо і в самих виданнях. Так, Памва Беринда заявляє в післямові до «Пісної Тріюди» 1627 р.: «многую ценою книгу сію изобразихом, за не далече городом великим торговым от нас отстоящим, зело драго всякая матерія снабдевашеся и художник обреташеся». На початку прикраси київських видань були переважно стрятинські (пор., наприклад, орнаментовку київського Службеника 1620 року та стрятинського 1604 р., або гравюри Часослова 1617 р. та Требника 1606 р. і т. п.), але пізніше Лавра має свої власні розкішні прикраси — мініатюри, заставки (пралози), ініціали та кінцівки. І Лавра випустила в світ довгу низку розкішних видань, таких видань, яких ви ніколи не забудете, раз побачивши, наприклад, «Бесіди на ап. Павла» 1623 р., «Бесіди на Діяння» 1624 р., «Тріюдь Пісна» 1627 р., «Тріюдь Цвітна» 1631 р., Требник 1646 р., «Патерик Печерський» всіх трьох видань — 1661 р., 1678 р., а особливо 1702 р., «Апостол» 1695 р., Напрестольне Євангеліє 1697 та 1707 р. і т. п. — все це пишні видання, з силою гравюр, часом більше сотні, видання одне одного розкішніше, одне одного дорожче, з яких кожне єсть гордість того чи іншого архімандрита-видавця. За сто років своєї найкращої праці Лавра мала декілька десятків дуже

* Титов Ф. Т. II. С. 315. Про значення передмов і др. в стародруках див.: Огієнко І. Спомини кн. К. Остріжського про друкування «Біблії» 1581 р.// Стара Україна. 1924. Кн. IX—X. С. 132—134.

гарних граверів, серед яких часом бували й такі талановиті та многоплідні працюючі, як монах Ілля (1636—1663), Леонтій Тарасевич та Інокентій Щирський.

Печерська графіка цінна особливо тим, що вона постійно базується на своїй рідній традиції. Ще в «Тріоді Пісній» 1627 р. П. Беринда підкреслював, що книжка ця «искусне украшена зографскими начертанми, от них же множайшая древних отеческих еще звод имут свидетелства». От це базування на «древніх отеческих зводах» і привело печерську гравюру до чисто національного українського характеру.

Розпочинаючи з найперших печерських видань, національний характер прикрас не втрачався аж до кінця цієї давньої доби. В печерських гравюрах усе своє,— гравери матеріал для малюнка беруть собі з свого оточення; так робив, скажемо, Ілля свої гравюри для Требника 1646 р. та для «Патерика» 1661 р.; і як багато українського побуту в гравюрах, скажемо, Требника 1646 р., наприклад, в малюнку похорон; або погляньте на воли з плугом на гравюрі в «Учительнім Євангелії» 1637 р., або на пророка Іллю (на офорті Анфологіона 1619 р.), що мчить по небі парою добрих коней — все це чисто національне, своє українське.

Дуже любила Лавра давати на гравюрах своїх видань свій печерський побут. Так, часто бачимо на цих гравюрах малюнки Успенської церкви, печер, лаврський іконостас, Антонія й Феодосія, образи з печерської церкви і т. п. Взагалі, печерські гравюри дають багатий та цінний матеріал для вивчення тогочасного українського життя та культури.

З Петра Могили розпочався живіший західний вплив на печерську гравюру. Але переймаючи західні зразки, печерські гравери постійно їх націоналізують,— додають до них свій український побут, наприклад, в «Учительнім Євангелії» 1637 р. чи в «Тріоді Цвітній» 1631 р.

Раз розкішно видана книжка пізніше знову перевидавалася, і Лаврська друкарня не втрачала слави найкращих видань. На жаль, більшість давніх печерських дереворитів загинули в огні під час пожегу в 1718 р., крім цього, під час пожегу 20 листопада 1849 р. згоріло в Лаврі 10 мідних гравірованих дошок, 207 дерев'яних, ініціалів дерев'яних 43, а мідних 25 і т. п.*; проте частина колишніх прикрас — 319 дошок (з 1648 по 1845 рр.) таки збереглася й до нашого часу**.

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 192—194, 228.

** Рокв 1876 Лавра видрукувала їх на 77 листах; див. про це: Петров Н. И. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски // Искусство. 1914. Кн. 3—4.

Київський гурток друкарів дуже високо ставив церковно-слов'янську мову, але разом з тим всі вони — Єл. Плетенецький, З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, П. Могила і др. кохають також і свою рідну українську мову. І справді, Лавра випускає багато книжок, писаних тодішньою літературною українською мовою; цитати з святого Письма часто приводять тею ж мовою, наприклад, в «Кресті Христа Спасителя» Петра Могили або в «Учительнім Євангелії» 1637 р.; до окремих видань додають певні частини українською мовою; часом навіть частини з Літургії подають українською мовою, наприклад, в «Книзі о вірі» 1619 чи 1620 р. читаємо: «Здари нам, Пане, доброволне и без наганы взывати Тебе, небесного Бога, Отца мовячи: Отче наш, который есть на небесах» і т. д. Лавра видає «Пісню Тріодь» 1627 р., а в ній Синаксарі (16 статтів) друкує українською мовою в перекладі Т. Земки (див. вище с. 279); на жаль, в «Тріоді Пісній» 1715 р. ці Синаксарі вже слов'янською мовою. Щоб народ ліпше розумів церковну мову, в печерських виданнях дуже часто на берегах книжки подають пояснення трудних слів (т. зв. глоси), часом дуже цінні та цікаві, напр. в Анфологоні 1619 р., в «Бесідах на ап. Павла» 1623 р., в Євангелії 1712 р. і в багатьох інших*.

Витрачаючи великі кошти на свої розкішні видання, Лавра ясно ставила собі завданням навчати не тільки свій український народ, але також і цілий православний світ. Видання Лаври вільно ходили по цілій Україні і тут не мали собі поважної конкуренції; так само й Львів, навіть тоді, коли вже був відрізаний кордоном від Києва, охоче брав печерську книжку. Вплив київський на Москву постійно був великим: книжка українська ширилася по цілій Росії, а не раз тут її й передруковували. Давні молдавські стародруки носять на собі явні ознаки впливу Печерської друкарні; Молдавія тоді взагалі тісно була зв'язана з Україною, і багато печерських видань ходили по Молдавії, де урядовою мовою була мова українська, а мовою церкви була слов'янська; друкарство в Довгрім Полі розпочала Лавра, пославши туди свого друкаря Тимофія Вербицького з помічниками та друкарнею. На Афоні¹⁸, в слов'янських монастирях, печерські видання були своїми. Взагалі, Лавра свідомо й ясно ставила собі всеслав'янські завдання, і не тільки ставила, але й виконувала їх. Так, в «Бесідах на Діяння» 1624 р. в передмові Захар Копистенський пише:

---

* Коли б повиписувати всі ці глоси з наших стародруків, то це дало б нам доброго українського словника мови старого часу.

«Любезно прийміте» цю книжку, «приємлите Іафетово плем'я, Росове, и Славяне, и Македонове; стяжите и (іі) Болгарове, Сербове и Босняне; облобызайте и (іі) Истрове, Іллирікове и Далматове; срящите и (іі) Молдавяне, Мултяне и Ун Гровлахове; вспрійміте и (іі) Чехове, Моравлене, Гарватове, и вся широковластная Сарматія возлюби и притяжи и (іі), и вси православнии сію святую любезне приємлите книгу, и вмисто многоциннаго сокровища имейте ю»*.

Ось такою була Печерська друкарня за перші сто років свого життя. Це була найміцніша українська культурна фортеця, що чуйно стояла на варті свого рідного народу. Увесь час служила вона українському народові, служила йому аж до 1720 р.; і тільки з того часу, під непереможним московським наказом, змушена була Печерська друкарня зовсім змінити свій традиційний напрям.

ж) Обмосковлення Печерської друкарні. 1720 — к. XVIII в.

Знищена пожаром 1718 р., Печерська друкарня оновлялася поволі, і тільки 1720 р. знову розпочала свою працю. Але не встигла вона оглянутися, як на неї впала ще більша біда — пожар 1718 р. знищив лише матеріально славу друкарню, а новий московський наказ з 5 жовтня 1720 року вбив вже саму душу її.

Року 1718 27 січня Лавра випустила була книжку Минологіон (Місяцеслов); на книжці зазначено, що вийшла вона в Лаврі Печерській Київській. «Ставропигії святийшаго Вселенскаго Константинопольскаго Патріярхи», тоді як вже з 1695 р. на своїх виданнях Лавра звичайно зазначала, що вона знаходиться в ставропигії від патріархів московських. Правда, писатися в ставропигії московській Лавра дуже не хотіла, а тому постійно добавляла, що в давнину була вона ставропигією патріарха вселенського; а в Місяцеслові 1718 р. Лавра вернулася до своєї старовини, і про свою залежність від московських патріархів зовсім не згадала**. В огні пожару 1618 р. цілий наклад цієї книжки згорів і Лавра не сподівалася нової біди. Але частина примірників цієї книжки таки пішла в продаж, а також попала й до рук московського уряду, який звернув увагу на те, що Лавра не зазначила своєї духовної залежності від Москви. Доклали про це й цареві Петру¹⁹. Петро давно вже мав

* Примірник Національного музею у Львові. № 591. Л. 8 б—9.

** Слідство в цій справі показало, що архимандрит Сенютович правильно написав заголовка, правильно склав його й зицер Пилип; викинув згадку про залежність від Москви, здається, управитель друкарні о. Тихон; див.: Т и т о в Ф. Типографія. Т. I. С. 447—448.

зуба проти українських друкарень — Чернігівської та Київської, а тому порішив прибрати їх до рук, і 5 жовтня 1720 р. видав такого грізного пам'ятного наказу:

«Понеже Єго Императорскому Величеству известно учинилось, что в Киевской и Черниговской типографиях книги печатают несогласно с великороссийскими печатми, но со мноюю противностію к Восточной Церкви, а имянно: в Чернигове Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрез розыск, калуженином Ерастом Кадминым, что он такіе Часословы в прошлых годах подряжал печатать происком своим, и продавал оные на ярманках; в книге Богомыслия, которая печатана в типографіи Святотроицкой Ильинской в 710-м году, явилась многая люторская противность; да в Месяцослове, который в 718-м году Генваря 27-го дня печатан в Кіевопечерской типографіи, в заглаві напечатано, якобы оной монастырь ставропигія вселенскаго константинопольскаго патріарха, чего было печатать не надлежало для того, что Кіевопечерской монастырь от многих лет учинен в ставропигіи святейших російских патріархов, а от константинопольских уволен. Того ради Єго Императорское Величество указал имянноватся Кіевопечерскому и Черниговскому монастырям во всех книгах ставропигією всероссийских патріархов, а не константинопольских; а вновь книг никаких кроме церковных прежних изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія с великороссийскими, с такими же церковными книгами справлять прежде печати с теми великороссийскими печатми, дабы никакой разни и особаго наречія во оных не было; а других никаких книг, ни прежних ни новых изданей, не объявля об оных в Духовной Коллегіи, и не взяв от оной позволенія, в тех монастырех не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности и с великороссийскою печатю несогласія произойти»*.

Ось цей історичний наказ Петра I і вбив стару Печерську друкарню; по цьому довгою низкою йдуть вже різні розпорядження св. Синоду, що поволі добивали волю печерського друку. Як тільки з 1721 р. розпочав Синод свою працю, він зараз же розпочав і боротьбу з українськими друкарнями. Так, вже 22 лютого Синод звернув увагу, що «книги в типографіях печатаються по воле началствующих их, в чем есть многое неисправление», а тому наказав:

«Кіево-Печерскому и Черниговскому монастырем ставропигіями Константинопольскаго патріарха впрред не писаться, а писаться всем ставропигіями Святейшаго Всероссийскаго Правительствующаго Синода, от котораго и о печатаніи книг повеленія требовать, а без повеленія того Духовнаго Синода никаких книг не печатать»**.

Щоби мати ліпший нагляд над друкарнями, Синод 21 липня 1721 р. віддає Київську та Чернігівську друкарні «для лучшаго усмотренія, со всеми преждебывшими над оными командующими и с служителями» особливому догляду —

* Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповеданія Російской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. № 2297. С. 23.

** Там само. Т. I. № 9. С. 36.

синодальному совітнику архімандриту Гавриїлу Бужинському, що з того часу мав зватися «школ и типографій протектор» і став на чолі Типографської Контори*.

А 30 серпня того же року Синод вже остаточно взявся за українські друкарні і видав їм такого наказу:

«Во оных Киевской и Черниговской типографиях книг никаких без ведома Святейшаго Правительствующаго Синода отнюдь не печатать, кроме церковных прежних изданий; а когда и церковныя книги печататься будут, и то, исправя первое с книгами новоисправными, в Санкт-Питербурхе или в Москве печатанными, по две книги письменныя или и печатныя и исправленія на полях самыя, для лучшаго усмотренія и совершеннаго согласія, присылатъ в Св. Правительствующій Синод, чтоб разни и особаго наречія никакого не было, из которых едина книга отошлетя, а другая оставится для свидѣтельствванія при Святейшем Синоде в Конторе типографской. А напечатав таковыя освидѣтельствованныя книги, с предисловіями и дедикаціями непечатными, но письменными, которыя потом могут печатаны быть за позволеніем, прислать едину прежде продажи с доношеніем о позволеніи продаванія. А других книг, вновь изданных, без ведома отнюдь никаких не печатать; а что ныне есть в печати в Киевской и Черниговской типографиях, таких книг окаячивать, и из тех для усмотренія, как выдут из печати, прислать по единой книге и не отдавать в продажу без позволительнаго из Св. Правительствующаго Синода указу»**.

Ось ці всі накази 1720—1721 рр. вбили ініціативу Печерської друкарні і віддали її зовсім до рук Синоду; в житті цієї друкарні розпочалася вже цілком нова доба.

А Синод не давав опам'ятатися Печерській друкарні. Року 1722 25 травня знову шле він грізного наказу, щоби друкували лише «по освидѣтельствованном экземпляром, не прилагая ничего, ниже убавляя, под опасеніем жестокаго штрафа»***. І з 1722 р. починають появлятися вже цензуровані примірники видань Лаври; так на «Апостоли» 1722 р. вперше читаємо таке «свидѣтельство»:

«Сія книга Апостол повеленіем святейшаго правительствующаго Синода всероссійскаго в конторе типографской против (-по) Апостола всероссійскаго зводу изследована и по изследованію обретеса во всем с великороссійским сходна. Того ради печати предати и в народ отпушати св. прав. всероссійскій Синод благословляет. Академія и типографій протектор Гавриил, архимандрит Троицы Сергіева монастыря»****.

Просила тепер Лавра дозволу зазначити в потрібних місцях своїх печерських святих, і на це отримала таку відповідь:

* Полное собрание. Т. I. № 153. С. 208; Т. VI. № 2102. С. 123; Т. VII. № 2297. С. 23; Описание. Т. I. С. 464.

** Там само. № 197. С. 249.

*** Там само. Т. II. № 638. С. 307.

**** Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 556.

«А что есть разн, в Малороссійских с Великороссійскими книгах являющаяся, без которой обойтись невозможно, а имянно воспоминаніе Антонія и Феодосія Печерских и других подчисленных Печерских, и то печатать все против (-по, згідно з) Московских и потом приложить и подчисленных, и что в Великороссійских празднованіях чудотворных образов положено, и то все печатать в Кіевской типографіи, не опускаючи ничего, дабы между Великороссійскими и Малороссійскими книгами ни единыя разни не было... Ко оному архимандриту написать, что ежели он в помянутом своем ответствованіи употребит приобщеніе лжи, или в прочем вышеписанном поступит не по содержанию онаго синодальнаго определенія, то за такую дерзость, которая имеет быть причтена к преслушанію, штрафован он будет жестоко»...*

Ось так тепер говорили з колись незалежними архимандритами... Але це не була звичайна собі погроза. Печерська друкарня 1724 р. видрукувала «Тріодь Цвітну» і архимандрит Іоаникій Сенютович відіслав її до Типографської Контори, заявляючи, що Тріод видрукувано «против (згідно з) великороссійской печати без всякой розни, слово в слово» і просив синодального дозволу на продаж цієї книжки. Справщики московської друкарні перевірили «Тріодь» і знайшли, що «та книга с московскою печатью в реченіях несогласна, а в некоторых местах показалося перед московскою печатью и излишества много», напр.: «что ты наречем, о о б р а д о в а н н а я», а в московській: о б л а г о д а т н а я і т. п. Синод дуже на це розсердився і постановив:

«Онныя напечатанныя в той типографіи книги, Тріоди Цветныя, колико их есть, все без утайки, прислать в Синод на коште того монастыря; а за противность указа и за ложное доношеніе до Синода Кіево-Печерскаго монастыря с архимандрита Іоаникія, приславшаго тое новопечатную книгу несогласную за согласную, из келейных его денег и вещей, по содержанию Генералнаго Регламента 50 главы, взять штрафа тысячу рублей», бо архимандрит написав неправду, «из чего явно, что оной Кіево-Печерской архимандрит синодалному правительству помянутом своим доношеніем объявляет не истинну, но явную ложь, чего ради хотя бы и надлежало ево взять в Святейшій Синод ко изязанію и жестокому наказанію, но разсуждая по преждепомянутой главе, что, он, архимандрит, первое в том преступленіе учинил, подвергает ево ныне токмо вышеписанному штрафу; а ежели впредь таковую покажет продерзость, то без всякаго пощаженія наказан жестоко имать быти, и о том послать из Синода к нему, архимандриту, указ в скорости, а для взятя оных книг и штрафных денег отправить из Синода нарочнаго, по инструкціи, посыльщика»**.

Така кара синодальна налякала Лавру, бо ж на друк «Тріоді» пішло багато коштів. Архимандрит Сенютович подає Синодові слізне прохання вибачити йому провину і обіцяє книжку виправити. Соборні старці також просили не нищити до кінця їхньої обителі, і без того вже знищеної

* Полное собрание. Т. II. С. 307—308.

** Там само. Т. IV. № 1260. С. 112.

пожаром, і не відбирати «Тріоді». Синод змилосердився, 28 жовтня він наказав книжок не брати, але виправити їх і просити дозволу на продаж; штраф зменшено — наказано взяти штраф стільки, скільки знайдеться в келейній касі печерського архімандрита *. А в березні 1721 р. цю злочасну «Тріодь», вже виправлену зовсім на московське, продавати дозволили...**

Петро I помер в 1725 р., але з смертю його проте не спинилася система гноблення українського друкарства. На честь Лаври треба сказати, що вона денационалізаційні накази Синоду виконувала дуже неохоче і робила все, щоб їх таки обійти. Року 1726 Лавра прислала Синодові нововидруковані книжки,— «Тріодь Пісну», Псалтиря та Часослова, просячи дозволу продавати їх. В Синоді книжки пильно переглянули і таки знайшли різниці — переважно в правопису, а тому 24 серпня 1726 р. знову Лаврі наказали:

«И впредь, какія церковныя книги когда печататься будут, велеть накрепко смотреть, дабы все правописание в литерах и в просодіях (-наголос) происходило против (-згідно з) великороссійских печатей, без всякаго упущенія... А кроме церковных в Санкт-петербурхской и Московской типографіях печатаемых книг, других никаких новых изданій без ведома Св. Синода отнюдь не печатать, под опасеніем за неисправление тяжкаго штрафованія»***.

Звичайно, все це дуже зле відбивалося на видавничій справі Лаври, а тому вона все просила Синод полегшити їй друк книжок. 1727 р. Лавра відправила до Петрограду навіть особливого свого ходатая, щоби просив Синод зменшити дошкульний контроль над печерськими виданнями. Синод таки змилосердився — 29 листопада 1727 р. він дозволив Лаврі продавати самостійно ті книжки, які надруковано згідно з московськими, «только накрепко со всяким опасным смотреніем самому архімандриту такіе новопечатаеміе книги свидетелствовать, дабы в них никакой против великороссійских книг погрешности не было»****.

Але така милість синодальна була маловартою, бо ж Лавра видавала багато книжок, яких московська друкарня не видавала; ось тому Лавра знову клопочеться перед Синодом дозволити їй самій друкувати й такі книжки. Синод 21 лютого 1728 р. дозволив і це: «а каковых великороссійских не имеетя, то печатать по прежнему, как напред

* Описаніє документов и дел, хранящихся в Архиве Синода. Т. IV. С. 54—55.

** Там само. С. 55, 267—268.

*** Полное собраніе. Т. V. С. 402. № 1829; див. ще: Т. V. № 1886. С. 446; Т. VI. № 1979. С. 36; Т. VI. № 2102. С. 125.

**** Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 203—204.

сего были печатаны», тільки пильнувати, щоби в таких книжках не було чогось противного церкві, для чого обрати на це пильнування двох вчених монахів*.

Ці синодальні «милості» Лавра зрозуміла як дозвіл вернутися до колишньої своєї видавничої волі, а тому перестала навіть висилати свої видання до Синоду. Але опіка синодальна довела вже до того, що Печерська друкарня почала жити більше самими передруками і вже нічого оригінального не видавала. Взагалі, видавнича діяльність її зменшується, особливо на якості. Провінціальне духовенство, віками звикле до своєї української книжки, неохоче купувало нові видання, на московський лад зроблені, а тому почало набувати собі львівські видання. Попит на львівську книжку значно збільшився, а це болюче відзивалося на матеріальнім стані Лаври. І справа дійшла навіть до того, що сама Лавра просить царицю Анну²⁰ 22 листопада 1730 р. заборонити ввіз книжок з-за кордону:

«От давних годов,— читаємо в проханні,— по давним привилигиям и по грамотам и указам прародителей Вашего Императорскаго Величества в Киевопечерской Лавре велено быть типографіи и книги всякіе печатать и в народ пущать для пользы душевной православному христіанскому народу. А ныне из-за рубежа полской границы разных печатей привозят в Малую Росію многие церковные книги и по ярморкам и торгам без всякого изволения продают, которые наречію російскому и орфографіи весьма противны, опасно дабы уняты под видом будто бы православных книг христіанского народа ерсію своею не повредили. Всемилоствивейшая Государыня Императрица, просим Вашего Императорского Величества, да повелит Державство Ваше сіе прошеніе в Государственной Коллегіи иностранных дел принять и дать нам в Киевопечерскую Лавру Вашего Императорского Величества грамоту, дабы было по чему Киевопечерской Лавре того смотреть, ибо могут уняты для размноженія своєї ереси такіе книги и под іменем Печерские Лавры печатать, а о публикаціи дабы таких книг из-за рубежа не привожено и не пропушено и хто дерзнет продавати и скупати под штрафом до кого надлежит послать Вашего Императорского Величества указ.— Вашего Императорского Величества нижайшей богомолец Киевопечерские Лавры архимандрит Роман Копа з братією**.

Звичайно, нічого не помагало, хоч цариця й задовольнила це прохання, бо сільське духовенство таки міцно трималося своєї старої книжки, а виправлені на московське книжки приймало неохоче. Тоді справа скінчилася тим, що київському митрополитові Рафаїлу Заборовському 1735 р. прислано «Высокомонаршого указа» — йому строго наказано «старонапечатанныя книги от церквей отобрать, а по но-

* Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 204—205.

** Архів друкарні Києво-Печерської Лаври. № 9 // Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. I. С. 328 (тут неправдивий підпис: Іона замість Копа); Пор. ще: Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 171, 183.

воисправленим напечатаним книгам в церквах отправлять служенія». Заборовський пильно виконував цього царського наказу і скрізь, де міг, відбирав від церков старі українські книжки. На купівлю виправлених на московське книжок митрополит зібрав від парафій багато грошей і передав їх до Печерської друкарні. Час ішов, а Лавра не могла постачити всіх потрібних книжок, бо «иных книг не достало, а иных за дорогою весьма ценою купить было неудобно». Тоді зібрані гроші відіслано до московської синодальної друкарні, щоб прислала за них книжок, але й тут потрібних книжок не було. Справа скінчилася на тому, що гроші з Москви вернули, і ще 1753 р. митрополит Київський Щербацький писав про них, що ці гроші «до выпечатанія книг в Катедре хранятся» *. Як бачимо, справа заміни українських книжок на московські не була такою простою та легкою, як то здавалося Синодові.

Взагалі, в цей час лаврська друкарня працює виключно для постачання «новоисправлених» книжок. Правда, скрізь, де тільки можна, робить вона тихий опір обмосковленню України, але з її опору користі було не багато. Так, задумала вона перевидати «Четьї-Миней» Д. Туптала та «Патерика Печерського». Справа ніби була простою, бо народ потребував цих книжок, «а таких книг везде уже сыскать невозможно». Синод 10 липня 1741 р. дозволив передрук, але під такими умовами:

- 1) «Оныя книги, прежде изданія в печать, архимандриту с другими учеными и в свящ. писаніи и в церковных исторіях искусными людьми со всяким опасным смотреніем достоверно освидетельствовать», і
- 2) «что же касается до просодій (наголосів) и наречія, в том во всем согласить с великороссійскими книгами непременно».

Року 1742 10 червня архіандрит Тимофей доносить Синоду, що з братією читав ці книги не раз, але «противного не взыскуется», а тому просив дозволити друк. Синод не відповів. Тоді Лавра скористала з щасливого випадку: 1 вересня 1744 р. була цариця Лисавета ²¹ в Києві, в печерськiм Кловськiм домі; архіандрит Тимофей Щербацький попросив царицю дозволити видрукувати «Четьї-Миней» та «Патерика», і цариця «изустно указать соизволила — печатать по прежнему неотложно». Коли про цей дозвіл довідався Синод, він переконав царицю, що ці книжки потребують виправлення, і в кінці 29 квітня 1745 р. Лаврі наказано припинити друк... Довго тяглася ця справа, переписка про неї розрослася аж на 810 аркушів, і покінчилася таки

* Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 5; відбитка з Літер.-Наук. Вістника. 1924. Кн. VII.

тим, що 1759 р. виправлені «Минеї» видрукувала сама Москва, а дозвіл друкувати виправленого «Патерика» Лавра отримала лише через 20 років — 21 лютого 1760 року...^{*} Ось так могла Лавра боронитися проти обмосковлення її.

Сама ж Печерська друкарня в цей час все зростала та ширилася і технікою своєю була, як і раніше, найкращою друкарнею в Росії; до неї часто приїжджають вчитися друкарства. Правда, сам дід друкарський в цей час дуже турбував Лавру; так 1724 р. архимандрит Щербацький просив, щоби шпитальний лаврський монастир, «яко весьма тесной, обратить на печатной дом, понеже нынешной печатной дом, от порушения горы, во всегдашней опасности к разрушению находится»^{**}.

Москва часто позичає потрібні їй речі з Печерської друкарні, при тому ці «позички» часом занадто довгі. Так, ще 1735 р. московська синодальна друкарня взяла з Києва «для печатанія Библии и календарной азбуки материцы, пунсоны и прочіе инструменты»; Лавра часто просила вернути взяті, і те вернули в негіднім стані аж 1742 р.^{***} Забирали й друкарів. Довідалася Московська друкарня, що в Печерській Лаврі єсть добрий фахівець — ієродиякон Митрофан, «обученный в дили вновь пунсонов, материц и форм, также и в резной работи на миди и на дереву», і тому друкарня просила, щоби Синод перевів цього друкаря до Москви «для наблюдения за наборщиками, тередорщиками, багыщиками и олифленником». 1742 р. 22 січня Синод наказав Митрофану переїхати до Москви; для Лаври це було дуже невідгідним і вона 19 березня 1744 р. доносить, що вислати Митрофана не може, бо він розпочав «дило азбук и пунсонов», що займе більше року. Синод не уважив прохання і 10 травня знов наказав «немедленно выслать ієродіакона Митрофана в Москву без всяких отговорок». Мусила Лавра скоритися, і 6 вересня Митрофан прибув до Москви. В Москві він добре працював, став навчати й других, чого сам знав; багато примх мав тут друкар наш, але всі їх задовольняли: наказано було, що він має «довольствоваться пищею против двух братьев»; хотіли платити йому 120 р. на рік, але Митрофан не погодився — дали 150 р.; 23.X.1744 р. Митрофан заявляє, що не хоче жити в «неудобной кельи» і просить дозволити жити в «бывшей архимандричьей кельи» — уважили й це^{****}.

* Перебіг цілої справи див. в «Описаній». Т. XX. С. 627—661. № 587.

** Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 234.

*** Описаніє. Т. XX. С. 662—663.

**** Там само. С. 663—665.

Року 1750 25 листопада, в день восшествія цариці Лисавети на престол, архієпископ Петроградський Сильвестр сказав відповідну промову; цю промову наказано було видрукувати «со всеприлежным тщанієм» для піднесення цариці. Московська синодальна друкарня видрукувала, але з помилками. Синод розлютився і 4.II. 1751 р. наказав: «Всем мастеровым, тередорщикам, батыщикам, наборщикам и дозорщикам, находящимся при печатаніи прежних предик, учинить при собраніи мастеровых нещадное плетьми наказаніе за их небрегомость»*. Але щоб вдруге не сталося таке саме, Синод збільшив свій нагляд над друкарнями, а до Києво-Печерської друкарні послав двох складачів — Івана Степанова та Якова Колгінина, щоби вони доглянули «производимое в оной печатаніе». Посланці виконали доручення і про стан Києво-Печерської друкарні подали ось таке цікаве донесення; друкую цей документ цілим, бо він яскраво малює нам стан Печерської друкарні в половині XVIII віку:

«В Киевопечерской Лавре книгопечатных станов 6; из них, кроме воскресных, праздничных, высокаторжественных и викторіальных дней, печатаніе производится на четыре стана во весь год.

Для отдохновения мастерам оставляются от работ седмица первая Великаго Поста, Пяток и Суббота Страстная, Светлая Седмица, предпразднства Рождества Христова один день, да попразднства Рождества три дни; к тому же не делают оные мастера в то время, когда выданныя пробы у справщиков бывают дотоль, пока оныя исправленныя к ним отданы будут; також для обеда и для вечери им время определено.

Когда же книгопечатаніе самонужнейшее и к скорому окончанію потребное случится, то к четырем станам и оставленные два стана прибавляются и делается книгопечатаніе на все шесть станов.

К тем же прибавачным двум станам определяются зицеры из учеников зицерских, в прас-мастеры из батыщиков от станов настоящих, а в батыщики сами они типографские мастера на время сыскивают из знакомцев своих поемчивых людей, что случается не часто.

На каждом стану мастера в деланіи положенное число листов или таборок имеют такое: книг как великих, так четвертковых в печать закладывается тысяча двести, а осмушечных книг закладывается вдвое, две тысячи четыреста, для того что один целый лист разделяется в печати на две книги осмушечныя и хотя на великія или четвертныя или осмушечныя книги, то на всяком стану бывает в печатаніи по тысячу по двести листов, которые на одном стану одного дня на одну сторону все выпечатываются и того же дня на оборот, то есть на другую сторону выпечатывается их половинное число, а на другой день другой стороны допечатывается заранья.

Пока других листов, имеющихся печататься, пришлются от исправщиков пробы, то того уже дня мастера бывают без деланія.

Ежели печатаніе книг бывает с красными литерами, то между тем, пока от исправщиков пробы пришлются, мастера печатают красныя литеры, и всегда положенное число — тысячу двести листов или табо-

* Описаніе. Т. XXXI. С. 67—68. № 27.

рок должен от всякаго стану с печати вийти в два дни, к коєму успеху зимним временем из типографской казны на всех оных мастеров Октября с 1 числа по праздник Светлаго Воскресенія Христова для работы, от утренняго благовесту начинаемой, выдаются свечи салыныя, всякому зицеру и прайс-майстеру по одной на день. При каждом стану мастеровые люди — зицер в сложеніе литер, прас-майстер в тисненіи листов, батыщик в набиваніи на литеры чернил одни только безперемєнчно всегда имеютсѧ, и кроме тех мастеров других не имеетсѧ, токмо для случая при зицерах учеников вольных людей два или три имеютсѧ.

Вышеписанным мастерам заплата производится: зицеру за слог листа на обе стороны до книг великих ли или малых литер по 16 2/3 коп., итого за шесть листов одному за слог листа осмушечнаго на одну сторону и прочих дробнейших книг, кои на одну форму обосторонно печатаются, платитсѧ тож по 16 2/3 коп.; прас-мастеру от всякаго положеннаго числа 1200 л. за вытисненіе без красных литер, какаго бы они положенія, великих или малых книг, ни были, платитсѧ також по 16 2/3 коп., итого за шесть табороков прас-мастеру рубль; батыщику от такога ж таборка тысячи двух сот листов платитсѧ против зицера и прас-мастера меньше в пол, по 8 1/3 коп., итого батыщику за шесть табороков 50 коп.; когда же на каком листу хотя по одной стороне краснопечатанія литеры бывають, то в то время платитсѧ зицеру за слог литер на обе стороны листа по 20 коп.; прас-мастеру за всякій таборок по 10 копеек. Вышеписанная зарплата производится не подробностию за всякій таборок, но собрав довольно табороков, заразом платитсѧ.

Сверх же тех заработных денег, мастерам дозволяется иметь прикладку, — на собственной их бумаге печатать всяких книг, кои печатаются, а именно: с книг великих при каждом стану всем зицерам, и прас-мастерам по две книги, а батыщикам по одной; четвертковых зицерам и прас-мастерам по две книги, а батыщикам по две книги; осмушечных и меньших — зицерам и прас-мастерам по осми книг, а батыщикам по четыре книги.

Харчей им выдается на каждого человека ежедневно по четверти печенаго хлеба, весом в четыре фунта с половиною четверть, и по одной порціи простаго вина и в постные дни по одной рыбке вялой на каждого человека, а еженедельно на всех обще выдается: круп 5 гарн., пшена 3 гарн. и для покупки мяса или рыбы денег 80 коп.; да масла коноплянаго на всех обще еженедельно в мясоед 1 1/2 кварты, а в постные дни 5 кварт; соли и муки, потребной на приварку к обеду или вечера, сколько потребно дается. А когда на все 6 станов печатаніе бывает, то всех вышеписанных харчей по препорціи, також и денег к вышеписанным харчевым 80 коп. 40 коп. прибавляется. Для варенія же пици определяется от типографіи повар и в зимнее время истопник.

Когда вышепечатанные листы уже просушены бывають, то оные гнут, в тетради собирають, счет и связку в стой и все, что к тому принадлежит, мастера типографскіе обще отправляють и в то время станы все без деланія остаютьсѧ праздны, а за то дело они, кроме обыкновенных, как выше показано, харчей и харчевых денег ничего не получают.

Определеннаго времени для окончанія в собираніи книг дела нет, но мастера сами себя, как возможно, понуждають, чтоб скорее привести оное в совершенное окончаніе, дабы чрез то в праздности станы и им заработанная за печатаніе книг заплата не могла промедлитсѧ.

Выход больших и меньших книг иногда бывает по случаю — мало больш, а иногда мало и меньше, за какое печатаніе прас-мастерам и батыщикам с мало большаго числа прибавки, а из мало меньшаго убавки денежной заплаты не делается, но, как выше показано, заплата

им производится от таборка мало большого или мало меньшаго равно; зицеру она производится от числа сложенных листов, а не от таборка.

Когда печатаются маляя книжицы, как то: Канонники, Воскресные Параклисы и прочія подобныя тем, то за то печатаніе мастера никто денежной заплаты не получают, но зицерам, прас-мастерам и батыщикам дозволяется таковых книжниц на своей бумаге выпечатать каждому по пятидесяти.

Все же вышеписанные мастера живут своими домами на земле Киевопечерской Лавры и за их при типографіи труды дома их от подданнических работ свободны состоят.

Сажу и чернила для печатанія трут ученики в ящики дней по пяти и по неделе; киноварь трут временно на плитах и довольно ж, только киноварнаго дела бывает весьма мало; олифу как варят, не известно, ибо занимавашагося варкою монаха в монастыре не оказалось; станов четыре и при каждом тередорщик и батыщик, да сверх того учеников при всяком стане и мастеровом человека по два и по три, а иногда и больше, из вольных: наборщик и тередорщик получают жалованья по 8 коп., а батыщик по 6 на день, да сверх того им производится всякая пища против монахов и вместо квасу дается пиво; ученики получают только пищу и одежду монастырскую; а сверх того мастерам и ученикам холостым даны покои в Лавре, а женатым при Лавре квартиры, и дрова, и свечи даются из Лавры же; бумагу принимает, мочит и по станам раздает особливый монах и денег за испорченную не вычитает; гартовыми азбуками печатают не указанное число, а худыя литеры невозбранно переменяются; станы все немецкіе і слесарной работы; столяры, токари, кузнецы и слесаря монастырскіе; палаты для просушки листов весьма свободныя, так что где у них имеются четыре стана, в Московской типографіи уместилось бы свободно десять; листы сушатся развешанными на веревках по то время, пока печатаемая книга вся выйдет из печати *.

Ось такую була за цей час Печерська друкарня. Вона мала собі виключний монополь на друк і продаж церковних книжок. Коли 1752 р. постало питання про заснування в Києві митрополитанської друкарні (про це див. далі), налякана Лавра просила царицю Лисавету видати їй привілея, щоби київські митрополити «оной (митрополитанської) типографіи как прежде никогда не имели, так и впредь иметь не могли» **.

За час цариці Катерини²² пішла нова хвиля утисків на Печерську друкарню. Чого не встигли обмосковити за попередні роки, пильнували докінчити тепер. Помітніші репресії розпочалися з 1766 р. Того року 6 листопада Синод послав друкарням Київській та Чернігівській грізного наказу, що з 1728 р. ці друкарні «никаковых книг для усмотренія их исправности более уже в Святейшій Синод не присылали и позволения о печатаніи оных не требовано». І ось тому,

* Описаніе. Спб., 1909. Т. XXXI. С. 69—78.

** Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 251.

«понеже в печатаемых ныне как в помянутой Киево-Печерской, так и в Черниговской типографиях разнаго звания церковных книгах в некоторых усматриваются и паки многія с выходимыми из Московской типографіи такими же книгами несогласія, того ради приказали: какія ныне в упомянутых Киево-Печерской и Черниговской типографиях напечатанныя книги имеются, оным прислать в Святейшій Синод реестры с показаніем, когда оныя и по чьему позволенію печатаны... А впредь во оных типографиях печатать и в продажу употреблять одни ти книги, которыя в Московской типографіи с апробаціи Св. Правительствующаго Синода печатаются и в продажу производятся, но чтоб и в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было, в том по силе, прежних указов иметь найкрепчайшее смотреніе, о несходных, також и других вновь издаваемых никаких книг без ведома и апробаціи Св. Синода отнюдь не печатать под опасеніем лишенія тех типографій»*.

Ця синодальна ревізія печерських видань принесла Лаврі багато клопоту і коштувала їй більше 500 карб.**

Року 1767 Лавра просить дозволу помістити в Місяцеслові преподобных печерських, «коих в Московских книгах не значится». Синод 13.VII.1767 р. милостиво дозволив це***. Того ж року 18 липня Синод окремо наказує Чернігівській друкарні, щоби там книжки «печатаемы были во всем сходственно с печатаемыми в Московской типографіи книгами»****. Слідуючого року 23 травня знову наказується Печерській друкарні «ни в какія книги ничего против Московской печати не прибавлять, а печатать все книги без всякой в них перемены неотменно под опасеніем неупустительнаго штрафа»*****.

Року 1769 склала Лавра народного «Букваря», надрукувала його на пробу й послала в Синод з проханням дозволити «по тому екземпляру Букварь печатать». Архіандрит Лаври Зосим поясняв, що «тамошній (український) и заграничный благочестивый народ как прежде никогда своих детей по новонапечатанным в Московской типографіи Букварям не обучал, так де и теперь, паче ж по сему, что во оных приличных за обыкновенно при ученіи детей выучиваемых молитв недостаточно положено, требует продажи прежней печати Букварей». Ось через все це «в разсужденіи народной надобности» Лавра й просила дозволу випустити свого «Букваря». Розглянувши справу, Синод постановив: «Помянутому архимандриту в требованіи его отказать, и в печатаніи в Киево-Печерской типографіи книг

---

* Полное собраніе., царствованіе Екатерины. Спб., 1910. Т. I. С. 378—379. № 326.

** Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 173—174.

*** Полное собраніе. Там само. № 362. С. 408.

**** Там само. № 363. С. 408.

***** Там само. № 432. С. 487.

поступать по силе посланных из Св. Синода указов непременно, и впредь таковых представлений не чинить»*. Ось так в цей час могла працювати Лавра «в разсужденіи народной надобности»...

Року 1769 Лавра в клопоті запитувала, що їй робити — наказано друкувати лише по московських зразках, а між тим московський примірник Октоїха 1765 р. має явні помилки. Синод постановив: послати догану Московській друкарні, а «справщикам, кои те Октоихи исправляли, учинить в той типографской конторе репремант». А друкарням Печерській та Чернігівській наказано, коли вони запримітять в московських виданнях які «сумнительствы», доносити про те Синоду... **

Року 1770 Синод знайшов в надрукованій Печерській Біблії правописні помилки; за це митрополит Московський Платон ось так вичитав представника Лаври:

«Я,— казав Платон,— могу испросить у Его Величества ту Библию, в которой он сам, прочитавши два раза, нашел и отметил до 460 погрешностей сравнительно с московскою Библиею,— и хорошо бы, при указе синодальном, оную послать в Лавру с хорошим репримандом; надобно б Лавре добрую дать финфу и проучить их хорошенько: сами орфографіи не разумеют, а знающаго из стороны принять не хотят.. И в бумагах, присылаемых в Синод, за подписом самого архимандрита Лавры, нет правильности»...**

В цей час Печерська друкарня знову потерпіла й від огню — в 3 год. ночі з 2 на 3 серпня 1772 р. вона була «разорена пожарным случаем» — згоріла словолитня, згорів і верхній поверх друкарні з книжками, папером та різним друкарським приладдям... ***

А Синод тягнув своє. Так, 7 травня 1775 р. він знову наказує київському митрополитові Гавриїлу Кременецькому:

«чтоб несходственных с выходящими из Московской типографии книгами в народ выпускаемо не было... и ни в чем ни малейшей разности не было... Что же касается до издаваемых вновь книг, то оныя исправя, не печатая, прежде присылатъ к разсмотрению и апробаціи в св. Синод непременно»****.

А 11 вересня 1775 р. Синод вже знову заводить новий порядок:

«печатаемыя в Киево-Печерской типографии книги для отсвидетельствования с напечатанными в Московской типографии книгами присылатъ в Московскую типографскую контору прямо от той Лавры, и за тот

* Полное собрание. № 484. С. 564.

** Там само. № 485. С. 564—565.

*** Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. 6. С. 174.

**** Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. IV. С. 196—197.

труд Московской типографіи служителям определить от Киево-Печерской Лавры из доходов тамошней типографіи пристойное награждение»...*

І тільки з 1786 р. стало Лаврі трохи вільніше, бо тоді догляд над Печерськими виданнями перейшов до київського митрополита, якому (Самуїлу Миславському) все ж таки найсв. Синод кріпко наказує, щоби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими «никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было,— в том иметь наикрепчайшее смотреніе»...** А заляканий митрополит, дозволяючи друкувати, все клав такі резолюції: «Найстрожайшее иметь наблюденіе, чтобы печатаемыя книги и во всем сходствовали с московскими экземплярами» і для більшого спокою вимагав добре берегти ці його резолюції при справах...***

Ось так сунули безконечною низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Перерахувати всі синодальні накази, що щорічно так рясно сипалися на Печерську друкарню, немає змоги, та й самі ці накази склали б товстелезного тома. Друкарня була придушена самим числом цих наказів, була залякана їхнім грізним тоном та постійними погрозами то «неупустителным штрафом», то «жестоким наказаніем», то конфіскацією цілої друкарні. Всі спроби боронитися не давали жодних наслідків, бо Лавра була занадто слабкою проти синодальних обер-прокурорів. Скінчилося на тому, що давня фактична Всеукраїнська Академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху обернулася в філію московської синодальної друкарні на Україні...

Року 1786 заведено на Україні нові церковні штати; разом з тим з цього часу київський митрополит став священноархімандритом Києво-Печерської Лаври; Лавра та її друкарня таким чином перейшли під опіку митрополита. Сам митрополит з цього часу став постійним членом Синоду. Ото ж вже з цього часу трохи спиняються вмішування Синоду до друкарських справ Лаври, та й самі митрополити, ставши на чолі Лаври, почали тепер більше боронити Печерську друкарню. Друкарня зажила трохи спокійнішим життям, але вернутися до колишньої своєї слави, до колишньої своєї української праці, вона, звичайно, була вже не в силі.

З технічного боку Печерська друкарня і в цей час була найкращою друкарнею на цілу Росію; урядження її було

* Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 207.

** Петров Н. Акты. Т. V. С. 166.

*** Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 200.

надзвичайно добрим, наприклад, вже до 1787 р. словолитня її мала 8 пічок *. Друкарня приносила великі прибутки, мала пасіки та землі, їй належав київський Кловський двірець і т. п. ** Десь з половини XVIII віку заклала собі Лавра й нову папірню — в с. Пакулі²³, на річці Пакульці; 1774 р. пакульська папірня була погоріла, але через два роки її відновили; правда, не на довго, бо 1786 р. цілий пакульський маєток секуляризував собі московський уряд ***.

З 1787 р. появляється в Лаврі «гражданський» шрифт, і «гражданське» друкарство все збільшується, особливо вже за часів митр. Євгенія на початку XIX віку **** Печерською друкарнею часто користується й уряд, особливо коли потрібно було щось видрукувати спішно; так, 1793 р., на прохання головнокомандуючого ген. Кречетникова, Печерська друкарня спішно видрукувала форму присяги польською мовою; того ж року за декілька годин вона ж видрукувала польською та російською мовою маніфеста Катерини II до козаків, що подалися тоді за кордон *****. Почала Лавра в цей час приймати й приватні замовлення *****.

Як і раніше, Печерська друкарня успішно ширила свої видання не тільки по Україні, але й далеко за межами її. Вже до 1733 р. Лавра мала свою окрему книгарню на Подолі в Києві, в т. зв. друкарськiм задвірку (пізніше проданий під духовну семинарію) *****. Щоб ліпше поширити свої видання, Лавра часто висилала списки своїх видань по різних парафіях — і ці списки прибивали при вході до церкви ***** на видному місці. Лавра мала монополію не тільки на друкарство, але й на продаж книжок, а тому ретельно стерегла, щоби не привозилось до Києва якихсь чужих видань; так, 1766 р. київський міський уряд, на прохання Лаври, заборонив продавати на подільськiм базарі чернігівські видання якомусь монахові *****. Правда, монополія мало помагав, і чужі видання такі ширилися і в Києві; наприклад, 1778 р. управитель Печерської друкарні скаржився:

---

* Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 166.

** Там само. С. 167—169.

*** Там само. С. 167—168, 177.

**** Там само. С. 195—196, 205—207.

***** Там само. С. 220.

***** Там само. С. 180—181.

***** Там само. С. 166—167.

***** Там само. С. 181—182.

***** Там само. С. 171.

«Колись,— писав він,— в Київі ніде не торгували книжками, крім Києво-Печерської лаврської книгарні, а коли й торгували приватні особи, то печерськими книжками на користь Лаври; а тепер багато книгарень в ліпших місцях, ніж Лаврська книгарня, на найлюдніших улицах, і торгують книжками з друкарень— Московської, Чернігівської та Почаївської» *.

Про початок такого важливого нам київського друкарства писало вже багато дослідників і зібралася тому досить велика література. Ось вона:

Б а к м е й с т е р І. Опыт о библиотеке и кабинете древностей. Спб., 1776.— Початок київського друкарства відносився на 1618 р.

М и с л а в с к і й С а м у и л. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры. К., 1791. Тут на с. 83 читаємо: «1531 года Константин Иванович, князь Острожский, подарил Лавре из Острожской типографии буквы и все орудия, к печатному делу принадлежащая, и на построение при Лавре типографии определил многія села и деревни». Оця неправдива думка часто потім некритично повторювалась дослідниками.

А м в р о с і й А р х. Исторія російської ієрархії. 1810. Поправляє попередню думку, і першою книжкою київською вважає Анфологійон 1619 р.

С о п и к о в В. Опыт російської бібліографії. Спб., 1813. Ч. I. № 518.— Найпершою київською книжкою вважає Канонник 1614 р. (але самої книжки він не бачив). С. XXXVIII. Передмова).

С т р о е в П. О начале Киево-Печерской типографии // Московській Телеграф. 1825. Ч. V. № 17. С. 122—130. Тут вперше правдиве освітлення цього питання; згадує й Часослова 1617 р.

Є в г е н і й М и т р. Описаніє Києвопечерської Лаври. К., 1826. С. 54—60. Тут уже дано аналіз передмов до перших київських друків; першою київською книжкою Євгеній вважає «Часослова» 1617 р. Ця думка з того часу запанувала в науці.

М а к с и м о в и ч М. Начало книгопечатанія в Києве. 1849. Сочиненія. Т. III. С. 691—706; на с. 693 автор пише: «Часослов, изданный 1617 года, в 4-ку, есть первенец книгопечатанія киевскаго».

Т р о ц к і й П а в е л свящ. Типографія Києво-Печерської Лаври // Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. V. С. 63—87 і кн. VI. С. 161—230. Автор обстоює стару думку, ніби друкарство в Києві почалося ще в кінці XVI віку і засноване

* Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 171—172.

було князем К. Остріжським, що помер 1608 р. В скорочені працю о. Троцького надруковано також в «Кіев. Епарх. Ведом.» за 1866 р. № 9. Праця Троцького — це дуже цінна праця, бо писана на основі Печерського друкарського архіву, а тому не втратила своєї ваги й тепер; особливо добре змальовується тут життя. Печ. друкарні по 1718 році.

Закревській Н. Описаніє Кіева. М., 1868. С. 698—699. Автор проти думки о. Троцького.

Максимович М. О началѣ книгопечатанія в Кіевѣ, мнимом и действительном // Кіев. Епарх. Ведом. за 1872 р. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 716—722. Автор розбиває думку о. Троцького і першою київською книжкою вважає Часослова 1617 р.

Малевиц К. Кієво-Печерская обитель в XVII и XVIII столетіях // Литовскія Епарх. Ведом. за 1877—1879 р.; про початок киево-печерського друкарства тут окрема стаття — № 4 за 1879 р.; автор обстоює думку, що Кієво-Печерська друкарня склалася з двох друкарень — Стратинської та Остріжської.

Гильдебрант П. А. Кієвскія і Волинскія старопечатни // Древняя и Новая Россія. 1880. № I. С. 184—187. Автор обстоює думку о. Троцького, що київське друкарство постало десь в кінці XVI віку.

Голубев С. Т. О началѣ книгопечатанія в Кіевѣ // Кіев. Стар. 1882. Кн. VI. С. 383—400. Автор дає детальний огляд всієї літератури щодо питання про початок київського друкарства, розбиває стару думку про початок його десь в XVI віці і науково стверджує, що фундатором київського друкарства був Єл. Плетенецький, а первенцем київського друку треба вважати Часослова 1617 р.

Каратаев И. Описаніє церковно-славянских книг. Спб., 1883. С. 335—341. № 230. Вважає Часослова 1617 р. за первістку київського друку; дає опис Часослова і літературу про нього.

Голубев С. Т. О началѣ книгопечатанія в Кіевѣ и о первопечатных киевских изданіях. Див. його: Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 386—412, — ті самі думки, що і в «Кіев. Стар.» за 1882 р.; на с. 392—410 дає список перших київських видань 1617—1633 р.

Каманин И. К исторіи Кієво-Печерской Лаврской типографіи // Кіев. Стар. 1894. Кн. 8. Т. 46. С. 276—278. Розповівши коротко про початок кієвопечерського друкарства, автор на основі опублікованої проф. А. Соболевським «Похвала Исаіе Балабану» 1611 р. твердить, що племінник єпископа Гедеона Балабана — Ісаія Балабан продав Єлисею Плетенецькому друкарню свого дядька Гедеона, а також

продав йому й Остріжсько-дерманську друкарню 1613 р. за згодою князя Януша Остріжського, котрий, як католик, не хотів вже підтримувати православної друкарні.

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы // Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 539—544. Автор полемізує з проф. Титовим щодо початку київського друкарства.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы // Труды Киев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 293—309.— Відповідь Титова Голубеву, а також докази, що Стрятинська друкарня належала Хведору Балабану, а не Гедеону Балабану.

Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киев. Духовной Академии. К., 1907. Розд. IX. С. 66—102 про початок друкарства в Києві.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 404—411 — початок київського друкарства і київський гурток печатників; на с. 584—586 спис першодруків київських за 1617—1630 рр.

Крім вище поданої літератури, вкажу ще літературу про саму Печерську друкарню. Література ця не велика, але вже маємо й цінну монографію о. проф. Ф. И. Титова.

На жаль, джерельного матеріалу до історії Печерської друкарні маємо мало; три давніх пожари цієї друкарні — 1703 *, 1718 і 1772 рр. понижили багато архівного матеріалу про Печерську друкарню, а те, що збереглося, не опубліковане. Проте й тепер печерський друкарський архів надзвичайно цінний — він не тільки малює нам історію Печерської друкарні особливо за XVIII ст., але й освітлює історію української культури за цей час. Завдання Всеукраїнської Академії Наук — якнайскорше опублікувати цей матеріал.

Цінним матеріалом, а часом найціннішим для історії Печерської друкарні являються передмови, посвяти та післямови печерських видань — вони все мають цікавий матеріал. Увесь цей матеріал за роки 1617—1721 див. у Ф. Титова. Типографія. Додатки.

Терновський С. Изследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Ю.-З. Росс. К., 1872. Ч. I. Т. V. I в передмові (с. 161—164) і серед надрукованих актів багато матеріалу про боротьбу Лаври за волю свого друку та про московську цензуру. Див. № 78—80, 113—114, 117, 132—135, 139—141.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 158—160.

Свенціцкий Ил. в «Збірнику Львівської Ставропи-

---

* П. Троцький в «Трудах Киев. Дух. Акад.» (1865: Т. V. С. 64) цей пожар відносить на 1707 р.

гії» (1921. Т. I. С. 328) подає прохання Печерської Лаври 1730 р. (підписане: архімандрит Роман Івна, треба: Роман Копа) до цариці Анни заборонити ввозити з-за кордону книжки на Україну.

Заказ Московскаго правительства Кієво-Печерской типографіи в 1669 году // Кієв. Стар. 1896. Т. 53. С. 73—79.

Дуже багато цінних відомостей про життя Печерської друкарні, особливо про цензурні московські утиски над нею, дають оці дві праці:

Описаніє документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. Починаючи з 1868 р. вийшло більше 30 томів цього видання, що охоплює матеріали з 1542 р. В т. XXXI, с. 67—78, № 27 — докладний опис Печерської друкарні в половині XVIII віку.

Полное собраніє постановленій и распоряженій по ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб. 3 1879 р. вийшло багато томів.

З літератури зазначаю:

Вандткіє J. Historia drukarń w Król. Polsk. 1826. Т. I. С. 132—136.

Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 431—432.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 636, 668—671. Цінні відомості про Печерську друкарню, особливо про цензурні утиски над нею.

Закревскій Н. Описаніє Кієва. М., 1868. Т. I. С. 71—75; Т. II. С. 695—702. Коротка історія Печерської друкарні.

Чистович И. Очерк історіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 345—348.

Булгаков Ф. И. Иллюстрированная історія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 270—276: про друкарство в Києві.

Эйнгорн В. Книги кієвской и львовской печати в Москвѣ в третью четверть XVII в. // Книговедение. 1894. № IX, X. С. 1—19. На основі архівних документів автор показує рух української книжки на Москві, про торгівлю ними там, а також про підношення українськими письменниками (Баранович, Гизель, Галятовський) своїх творів московському цареві; Рец.: Кієв. Стар. 1895. Кн. 5. С. 101—102; Ів. Копача в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

Эйнгорн В. Очерки из історіи Малороссіи в XVII в. М., 1889. Т. I. Тут знаходимо: Книгарня Кієво-Печерського монастиря в Москві (с. 864—868), тут кияни заснували першу книгарню; московський уряд замовляє друк своїх книжок у Києві, с. 616—617, 622—626.

Титов Ф. И. К історіи Кієв. Дух. Академіи // Труды

Київ. Дух. Акад. 1911. Кн. I. С. 66—69; про печерський науковий гурток; Кн. II. С. 200—207: синодальна цензура печерських видань.

Титов Ф. Русській царствующій дом Романовых в его отношениях к Киево-Печерской Лавре, 1613—1913. К., 1913. С. 29—30: як даровано книжки царям.

Року 1917 минуло 300 років з дня виходу першої київської книжки; Київ, зайнятий політичними справами, на жаль дуже мало відгукнувся на це культурне свято величезної ваги; лише сама Лавра достойно вшанувала великий ювілей — випустила працю проф. Хв. Титова.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки // Нова Рада. 1917. К., № 153. Популярна газетна стаття.

Огієнко Ів. Історія Київсько-Печерського друку за XVII—XVIII в. Див.: Українська Культура. К., 1918. Розд. XXIX. С. 148—163. З приводу 300-ліття київського друку розказано про початки друкарства в Києві та про боротьбу Лаври за волю свого друку й про московські цензурні утиски. Цю статтю видано й окремо:

Огієнко Ів. Як Москва знищила волю друку Київсько-Печерської Лаври. Видавництво «Українська Автокефальна Церква». № 7. С. 1—15. Тернів, 1921.

Сама Лавра довго готувалася достойно відсвяткувати великі роковини свого друкарства, але політична завірюха розбила ці її бажання. Ще року 1905 Лавра замовила відомому проф. Київської Духовної Академії о. Хведору Титову написати історію Печерської друкарні; о. Титов прийняв пропозицію і довго працював над цією історією. І лаврській друкарні таки поталанило більше, як всім іншим — вона вже має достойну працю. Року 1918 вийшла праця Хв. Титова: Типографія Києво-Печерської Лаври. Исторический очерк (1606—1616—1916 гг.). Том I (1606—1616—1721 гг.). К., 1918. С. 1—506. Зміст книжки такий: I: Давнє книгописання, с. 15—28; II: Короткий історичний нарис початкового слов'яно-руського друкарства і стан західно-руського друкарства на початок XVII віку, с. 29—62; III: Києво-Печерський архімандрит Єл. Плетенецький, купівля Стратинської друкарні і початок друкарства в Лаврі, 1606—1616, с. 63—85; IV: Києво-Печ. друкарня за архімандрита Єл. Плетенецького, 1616—1624 р., с. 86—146; V: Печерська друкарня і друкарство в ній за арх. Захара Копистенського, 1625—1627 р., с. 147—168; VI: Печерська друкарня за час міжархімандрії в Лаврі і перші роки архімандритства Петра Могили, 1627—1632 р., с. 169—219; VII: Друкарство слов'яно-руське за митрополита Петра Могили, 1633—

1646 р., с. 220—278; VIII: Польсько-латинське друкарство за митрополита Петра Могилу і по його смерті, с. 279—312; IX: Друкарство за архим. Йосифа Тризни, 1646—1656 р., с. 313—325; X: Печерська друкарня за архим. Інокентія Гизеля, 1656—1683 р., с. 326—370; XI: Друкарня за арх. Варлаама Ясинського, 1684—1690 р., с. 371—385; XII: Друкарство за арх. Мелетія Вуяхевича, 1690—1697 р., с. 386—401; XIII: Друкарство за архим. Іосафа Кроковського та Іларіона, 1697—1790 р., с. 402—424; XIV: Друкарство за арх. Афанасія Миславського і за час міжархімандрії до нього і по нім, 1710—1715 р., с. 425—438; XV: Друкарство при арх. Іоаникії Сенютовичі до кінця доби, 1715—1721 р., с. 439—452; XVI: Загальні відомості про Києво-Печерську друкарню і про різні установи її в XVII—XVIII в., 1606—1616—1721 р., с. 453—495; покажчики, с. 496—504.— Працю Титова ілюстровано багатьма цінними, добре виконаними знімками, їх декілька сот. Разом з цим томом вийшов окремо том доповнень до нього: «Приложенія к I тому изследованія: Типографія Києво-Печерской Лавры». К., 1918. С. 18—546 *,— тут видрукувано передмови, післямови та посвяти до київських видань, а короткі стародруки передруковано, разом 62 числі. Праця Титова — це дуже цінний вклад в історію українського друкарства; надто цінні знімки з стародруків,— а їх декілька сот; цінне те, що Титов дав силу гравюр, а тому праця його — цінне джерело для дослідження печерської гравюри. Використав Титов і Києво-Печерський архів для своєї праці, хоч він для років 1616—1721 не надто цінний. Кидається в вічі мала знайомість проф. Титова з загальною історією друкарства. Том додатків — цінне джерело для дослідження історії київського друкарства.

Спис Київсько-Печерських видань за 1617—1633 р. подає С. Т. Голубев в своїй праці: *Петр Могила. 1883. Т. I. С. 392—410*, а також *Грушевський. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 584—586*, за р. 1617—1630; по С. Голубеву та Каратаєву подає спис цей і *В. М. Отроковскій. Тарасій Земка. 1921. С. 2—4*. Добрий опис всіх видань за 1617—1721 р. подає Титов. Додатки. 1918. Список (не повний) за ціле життя друкарні подає *Троцький в «Труд. Дух. Акад.»*. 1865. Кн. V. С. 84—87; Кн. VI. С. 191, 225—227.

Первістка київського друку, Часослов 1617 року, не має

---

* Всеукраїнська Академія Наук ці «Приложенія» випустила також під назвою: *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв.* К., 1924.

ще окремого досліду; про нього коротко принагідно говорять всі зазначені вище дослідники; опис цієї пам'ятки див. у Каратаєва. Описаніє... 1883. № 230; тут і література з Описів; докладніше описує її Титов. Див.: Т. І. С. 86—92. Додатки. С. 3—13.

Про графіку печерських видань див.: Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 171—173; Ровинскій Д. Русскіе гравери. 1870. С. 29, на с. 11—17: різниця в гравіруванні московської та киево-львівської шкіл; Його ж. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18—27; Гравюра киево-львівської школи. С. 28—32; світські сюжети в виданнях українських друкарень; Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 670—671: спис киево-печерських дереворитників за добу Петра I; Ровинскій Д. (Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895) подає таких київських дереворитників: А. К., 1670—1674 р., с. 24—25; Амфилохій, управитель друкарні, с. 11; Анастасій, монах, 18 в., с. 12; Афанасій К., 1663—1688. С. 24; Баранецький Гликерій, поч. 18 в., с. 46; Білецький Василь, 1751 р., с. 90; Біляков Семен, 1778 р., с. 64; В. ВР. ВФ. ВФЗ. ВРА., 1630—1696, с. 91—92; Г., 1619 р., с. 124; Галаховський Данило, поч. 18 в., с. 149; Георгій, поч. 18 в., с. 159—161; Геронтій, 18 в., с. 163; Григорій, 1723 р., с. 175; Дмитрій, 18 в., с. 186; Євстратій, 1659 р., с. 200; Завадов Євстафій, XVI—XVII в., с. 234; Зубрицький Никодим, 1695—1724 р., с. 265—267; 1674 р., с. 281; Ієрофей, 18 в., с. 300; Іларіон Мигура, ігумен, поч. 18 в., с. 284—285; Ілля (Ілія) монах, 1636—1656, с. 285—299; Іоанн, 17—18 в., с. 301; Іриней, 1784 р., с. 299; Козачковський, 1721—1737 р., с. 354—355; Комарзинський, 18 в., с. 370; Кончаковський Яків, 18 в., с. 373; Левицький Григор, 18 в., с. 402—403; Л. М., 17 в., с. 410; Л. Т. 17 в., с. 412; Нехорошевський Мартин, 18 в., с. 467—471; Прокопій, ієрей, 1646—1672, с. 543—544; Р. Є. 1629 р., с. 556; Самуйлович Захар, 18 в., с. 575—577; Стржельбицький Іван, поч. 18 в., с. 638—639; Тарасевич Леонтій, XVIII в., с. 643—649; Т. Т., 1624—1631 р., с. 672; Филип К., 18 в., с. 706.

Троцькій П. Типографія Кієво-Печерской Лавры // Труды Кієв. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 193—194 і 227—228: про графіку.

Петров Н. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски типографій Кієво-Печерской, Ильинской, Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

Титов Ф. И. Типографія Кієво-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. Цілий том, а особливо с. 472—495 — цінне джерело для вивчення печерської гравюри.

2. Друкарня Тимофея Вербицького

Друкарня Києво-Печерської Лаври увесь час, аж до середини ХІХ віку була найбільшою на цілій українській землі. Ні одна приватна друкарня не мала матеріальної змоги конкурувати з Лаврою красою своїх видань. Книжки лаврські розходилися не лише по цілій Україні, але далеко й поза нею, по всім слов'янським світі. Все це й було причиною того, що на київській землі не повставали поважні приватні друкарні, бо в них не було особливої потреби; а коли й повставали які — не жили довго, так само, як то було в Галичині та на Волині.

Лавра Печерська була ставропигіальною, а тому Київський митрополит не мав ніякого впливу на її друкарню; це було досить ненормальне становище, бо ж митрополиту в багатьох випадках потрібна була своя друкарня. Здається, відчув це першим митрополит Іов Борецький (1620—1631) і задумав мати друкарню, на яку міг би відповідно впливати. Думаю, що печерський друкар Вербицький заклав свою друкарню власне під впливом Іова Борецького, котрий і сам, здається, добре знав друкарство (див. вище с. 280)..

Хто такий був друкар Вербицький, знаємо дуже мало. Року 1621 26 березня друкар наш, Тимофей Олександрович Вербицький, разом з іншими друкарями — Степаном Бериндою та Тимофеєм Петровичем, розпочинає в Печерській Лаврі величну працю її — «Бесіди на послання ап. Павла», що й вийшли в світ 1623 р. 2 квітня. На цій книжці, на с. 320 в післямові зазначено: «Трудиша же ся в художестви типографісованя книги сея благочестивіи Росстїи мужеве», і серед друкарів першим названий наш: «Трезвенный и целомудренный Тимофей Александрович, маістер художества печатнаго». По цьому Вербицького в Лаврі більше не бачимо.

Слідуючого року, 1 вересня 1624 р., наш друкар купує собі в Києві за 200 кіп литовських велику садибу на Подолі коло св. Спаса; в продажнім запису Вербицького названо друкарем, обивателем київським і товаришем війська Запорозького*. Цікаво підкреслити, що свідком при купівлі садиби був приятель Вербицького — печерський друкар Степан Беринда. Можливо, що потрібні на купівлю гроші позичив Вербицькому митрополит Борецький.

В купленій на Подолі садибі Вербицький і заклав собі

---

* Істомин думає, що Вербицький був «одним з членів теї відомої багатой сім'ї київських міщан Олександровичів, що декілька віків займали важніші місця в міським управлінні за часи Магдебурського права» // Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. Т. ХІІ. Відд. ІІІ. С. 25.

друкарню. Першою книжкою, яку розпочав він друкувати, був Часослов; друкувати його почав він ще 1624 р.

В квітні місяці 1625 р. задумав Вербицький поїхати до Острога— певне, розвідати, чи не можна там чогось купити з остатків Остріжської друкарні. Квітня 16 прибув він «по потребах своїх» до міста Острога. По Острозі, звичайно, відразу розійшлася чутка, що прибув запорожець, друкар книг «схизматицьких».

І тут в Острозі спіткала друкаря нашої нещаслива доля: коли він «в ринку потреби свое справовал», напав на нього пан Лаврін Бучайський «без жадної причини», наказав помічникам своїм взяти його й держати, а сам «обухом бил, і мордовал, і ран синіх, кровю набіглих, по плечах, руках, хрибті, ногах позадавал»... Не задовольнившись їм тим, пан Бучайський друкаря нашого «взявши до замку (Ганни-Алоізи Остріжської, вже католички), до вязенья приватного отдал, і там дні килька у вязенью тримал, аж заледво, за вложенем се в то людей інших, одного з вязенья випустил»... Про все це розповів урядові луцькому возний, бо друкар наш «для окрутного збитя сам персоналітер тут станути не может»... Так нещасливо закінчилася поїздка Вербицького до Острога.

Вернувшись до Києва, Вербицький докінчив таки Часослова, який і вийшов у світ 27 серпня 1625 р. Свою першу книжку Вербицький присвятив київському митрополитові Борецькому, котрого він просить в посвяті «отеческою любовію покрити дило и дилателя, да и от терній» оборонити. Шрифт та прикраси цієї книжки нагадують печерські— може, звідти й походять.

В слідуючім 1626 р. 6 травня Вербицький випускає цього ж Часослова другим виданням; в Післямові зазначено, що Часослова цього видрукувано «многгрешным и худийшим в художестве типографском Тимофеом Александровичом».

Що сталося далі з нашим друкарем, невідомо; якихсь інших книжок з друкарні Вербицького більше не знаємо. Митрополит Іов Борецький в своїм духовнім завіщанні 1 березня 1631 р. згадує й Вербицького, пише, що має борг «на пану Тимофею Александровичу Вербицкому, типографу киевском, на мемране золотых четьреста». Можливо, що в цей час Вербицький знову працював при друкарні Печерської Лаври.

Трохи пізніше Вербицький перейшов на працю до Молдавії. Молдавський воевода Матвій Басараба задумав заложити в себе друкарню, а тому післав свого післанця до київського митрополита Петра Могили, просячи, щоби він

продав йому друкарню. Могила погодився, послав Басарабі «печатню ціло сврешенну пятовидных писмен», а разом з друкарнею післав і нашого Вербицького, — «искусна типографа, Тимофеа именем, с прочіми». Басараба добре прийняв нашого друкаря з його помічниками, відвів їм для друкарні місто Довге-Поле і «повелехом тамо жити и градскою данію питатися и одияти». І ось тут в Довгім Полі 30 липня 1635 р. Вербицький і надрукував Требника на 222 л. *

Року 1642 3 листопада київський уряд затвердив Вербицькому його давню купівлю садиби. Більше відомостей про цього друкаря не маємо.

Про Вербицького література невелика: Требник 1635 р., виданий в Довгім Полі, має дві передмові — з них видно, як попав до Молдавії Вербицький; Каратаев И. Описаніе. 1883. № 303, 306 і 426, тут і література з Описів; Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Додатки. С. 397 — тестамент Борецького; див. ще: с. 410; Макарий. Исторія Церкви. Т. XI. С. 386—387; Подольскія Епарх. Ведом. 1894. С. 541—542; Харлампович К. Западно-русск. прав. школы. 1898. С. 390 і 408; Истомин Ф. Матеріал для біографіи «друкаря» Тимофея Александровича // Чтенія в истор. Общ. Нестора Летописца. 1898. Кн. XII. С. 24—33; тут же надруковано й два документи: про купівлю садиби Вербицьким та про побиття його в Острозі; Титов Ф. И. К истории Киевской Духовн. Академіи в XVII—XVIII вв. III. Воспитанники Академіи на службе в Киево-Печерской Лавре, в связи с біографією Софронія Тернавіота. К., 1913. С. 104; Титов Ф. И. Типографія Киево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 116, 217—219. Додатки. С. 55.

3. Друкарня Спиридона Соболя

Здається, що друкарню Вербицького викупив собі новий київський друкар Спиридон Соболя. Соболя був в добрих стосунках з тодішнім київським митрополитом Іовом Борецьким, що думав закласти собі окрему митрополитанську друкарню. Борецький мав на Подолі свій двір, що купив його ще 1616 р. 8 жовтня у Андрія Черкашенина **. У митрополита Борецького були якісь непорозуміння з Лаврою, бо він вирішив мати таки свою окрему друкарню. І Борецький запросив до себе друкаря Соболя, відвів йому свій двір на Подолі — і Соболя працював тут аж до смерті митро-

* Примірник Національного музею у Львові. № 1071.

** Закаревській Н. Описаніе Києва. 1868. Т. I. С. 72.

полита (2 березня 1631 р.), надписуючи на книжках: «З друкарни Спиридона Соболя».

Значно пізніше, 1753 р. митрополит Київський Щербацький писав, що Іов Борецький мав свою митрополитанську друкарню — друкарню Соболя *. Лавра не визнавала цього і доводила, що в Києві ніколи митрополитанської друкарні не було, бо друкарня Спиридона Соболя була собі лише приватною друкарнею; доки Соболю не мав власного помешкання, він справді наймав його в дворі митрополита, але пізніше Соболю переніс друкарню свою до власного помешкання. «Та Соболева типографія,— скаржилася Лавра,— не для яких правильних причин или за скудость церковных и протчих книг заведена была, но по единой бывшаго тогда Киевскаго воеводи ** и градских властей на Киевопечерскую Лавру ненависти и злобы за неприяtie оной Лаврою злочестивою их Римской унії, и для крайних утесненій и большаго разоренія Лавре». З вимог Лаври друкарня Соболя 1631 р. перейшла в Кутейнський монастир ***. Це дуже цікаве пояснення, хоч Лавра могла тут бути й не зовсім об'єктивною.

Працювати Соболю почав 1627 р., як про це він сам пише на першій книжці своїй, «в дворі Іова Борецького Митрополита», або як ще каже Соболю — «в дому преосвященного его М: кир отца Іова Борецького, митрополиты Киевского». Перша книжка з друкарні Соболя вийшла року 1628 — це був «Лімонар».

Друкарня Соболя існувала в Києві лише чотири роки, але випустила аж сім книжок. Десь 1629 р. Соболю познайомився з відомим тоді меценатом — підкоморієм Мстиславським паном Богданом Стеткевичем; і коштом та накладом цього Стеткевича 1630 р. вийшла в Києві остання книжка з друкарні Соболя — «Апостол»; шрифт і прикраси цієї книжки — печерські.

Покровитель Соболя, митрополит Борецький помер 2 березня 1631 р., а архімандрит Печерський Петро Могила не особливо бажав мати в Києві конкурента для своєї друкарні. Тоді новий оборонець Соболю, п. Богдан Стеткевич намовив його перенести свою друкарню до нього на Могилівщину. Якраз в той час Стеткевич заклав монастиря в Оршанським повіті, в Кутейні. Соболю послухався, і з 1630 р. друкарня його стала похідною друкарнею. Випустивши в Києві «Апостола», Соболю перенісся з друкарнею

* Огієнко Ів. Київська митрополитанська друкарня. 1924. С. 4.

** Фоми Замоїського.

*** Там само. С. 9.

до Кутеїнського Богоявленського монастиря і тут 1631 р. випустив Молитвослова. Тут же в Кутеїнській монастирі 1631 р. видав Соболь надзвичайно важну книжку — перший «Буквар» на Україні: «Буквар сиреч начало ученія детем, починаючим чтенію извыкати». В Кутеїнській монастирі працював Соболь і в 1632 р.

Але в цей час покровитель Соболя, пан Богдан Стеткевич заложив коло Могилева нове місто, Буйничі, і наш друкар-непосіда помандрував і туди, і тут заклав нову друкарню, а 1635 р. випустив тут Псалтиря. А через рік Спиридон Соболь переходить до Могилева і тут 1636 р. випускає «Букваря», а 1637 р., вже «иждивенієм» митрополита Петра Могилі,— Псалтиря. Здається, останньою працею цього багатодітного друкаря нашого був «Тестамент монархи Василя» 1638 р. В цім часі десь і помер наш друкар, фундатор друкарень Кутеїнської та Буйницької, відновитель (а може й фундатор?) друкарні могилівської.

На жаль, про цього жвавого друкаря українського, що з своєї похідної друкарні випустив за час 1628—1638 рр. понад 14 книжок, ми ще не маємо навіть окремої статті. Про праці його див.: Каратаєв И. Описаніє славяно-русских книг. Спб., 1883. № 329, 331, 345, 346, 353, 367, 379, 381, 391, 394, 425, 437, 454 і 470; Макарій Митр. Історія русскої церкви. Т. XI. С. 386—387; Закревскій Н. Описаніє Києва. М., 1868. Т. I. С. 72; Булгаков Ф. Иллюстрированная історія книгопечатанія. 1889. С. 274—275; Харлампович К. Западнорусскія православныя школы. 1898. С. 372, 390 і 449; Титов Ф. Типографія Києво-Печерскої Лаври. 1918. Т. I. С. 218—219; Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 4 і 9; відбитка з «Літерат. Наук. Вістника». 1924. Кн. VII.

4. Недозволена друкарня митр. Тимофея Щербацького²⁴

Як ми вже бачили, київський митрополит аж до 1786 р. не мав жодного впливу на Печерську друкарню, бо Лавра була ставропигією і митрополитові не підлягала. Це був зовсім ненормальний стан і київські митрополити не раз намагалися мати свою власну друкарню. Так, ще Іов Борецький, допомагаючи друкарям Вербицькому та Соболю, хотів мати собі свою друкарню (див. вище с. 322). Петро Могила, ставши митрополитом, лишився й архімандритом Лаври, а тому не стратив свого впливу на Печерську друкарню. Спроба 1686 р. віддати Лавру під опіку київського митрополита кінчилася невдачею (див. с. 287). Пізніше митрополити Ясинський та Кроковський також намагалися за-

снувати митрополитанську друкарню в Києві, але успіху не мали.

За справу митрополитанської друкарні поважно взявся вже аж київський митрополит Тимофей Щербацький. До того часу він був завзятим оборонцем Печерської Лаври та її друкарні, але з часу, коли архімандритом її став Лука Білоусович, митрополит посварився з Лаврою і поклав собі мати свою власну друкарню. Задумавши це, Щербацький аж тепер побачив, що в його Настольній Грамоті на митрополію з 13 травня 1748 р. нема згадки про друкарню. Прочитавши такі ж грамоти своїх попередників, він побачив, що йому першому не забезпечили всіх тих прав, які забезпечували попереднім митрополитам.

Року 1752 25 січня митрополит Щербацький подав до Колегії Иностранних Діл прохання доповнити йому Настольну Грамоту всіма правами, які мали й його попередники, зокрема правом на окрему друкарню. З цим його проханням до Петрограду прибув посланець митрополичий — архімандрит Густинського монастиря Пахомій Витвицький. Пахомій завзято боронив справу митрополитанської друкарні, доказуючи, що без неї «обойтись Київской Митрополіи невозможно». Колегія прихильно поставилася до справи і запитала про це Синод, а той відповів, що «в печатаніи книг Киевским митрополитам запрещение от Святейшаго Правительствующаго Синода по справке не значится».

Лавра дуже налякалася перспективою мати в Києві собі сильного конкурента — другу друкарню, а тому повела проти митрополита завзяту боротьбу. Архімандрит Печерський Лука відкрито хвалився: «Хотя до десяти тысяч терать буду, только не допущу преосвященному митрополиту иметь типографію». Лавра послала ієромонаха Софронія Тернавіота клопотатися перед царицею Лисаветою в цій справі і енергійний монах таки добився свого: Лисавета публічно «с высочайшим высокомонаршим гневом отказать изволила (Щербацькому), дабы болше не имел надежды получить типографію».

Ображений Щербацький звертається тоді впрост до Синоду і подає йому 28 червня 1753 р. довге прохання, широко й розумно мотивоване: дозволити йому заснувати митрополитанську друкарню. Синод був ображений неприхильністю цариці до митроп. Щербацького, а тому дуже уважно поставився до цього прохання і склав 13 жовтня т. р. відповідну грамоту, хоч член Синоду, архієпископ Московський Платон, оборонець Лаври, зрікся підписати її. Але 29 жовтня, без повідомлення про це цариці, потрібну грамоту Щербацькому таки видали і він від'їхав до Києва.

Довідавшись про синодальний дозвіл, Печерська Лавра подала до цариці Лисавети нове довге прохання, доводячи, ніби київський митрополит не має ані права, ані потреби на окрему друкарню. «Если эта новозатейная типография будет учреждена,— додавала в кінці Лавра,— то и типографии (Печерській) нанесено будет конечное разорение, и Лавре крайний и невозвратный убыток и нечаянная и неслучайная обида».

І скінчилася вся справа на тому, що цариця наказала таки відібрати від митрополита Київського вже видану йому грамоту на заснування митрополитанської друкарні. Синод вирішив за грамотою до Щербацького спеціального посланця і за два тижні, 8 травня 1754 р. крамольна грамота була вже в руках роздратованої цариці...

Так покінчилася справа заснування митрополитанської друкарні в Києві. Більше двох років запекло боролися Лавра та митрополит — перемогла таки Лавра. Справа стала дуже голосною, бо про неї всі знали як про «всесвітній стыд»; слухні домагання митрополита цариця грубо відкинула і хотіла була навіть перевести Щербацького до Новгороду. З цієї ж причини цариця дуже розсердилася й на непослушний Синод і скрізь підкреслювала «високомонарший гнів» свій на нього. Цариця берегла друкарський монополі Лаври і твердо заявила: «По коих мест жива я буду, дозволить вновь другую заводитъ типографію не укажу, а после мене кто хочет — пусть дозволяет»...

Цікаво, що відгомін голосної справи цієї був ще й пізніше. 1767 р., вже за цариці Катерини, потрібно було скласти 11 пунктів «Уложенія» — «об учрежденіи в Кіеве к печатанію греческих книг типографіи». Запитали про це Синод і той відповів, що ще 1753 р. він видав на друкарню свою грамоту покійному митр. Щербацькому, але по царському наказу «оная грамота отобрана и мая 8 числа того же года Ея Императорскому Величеству Синодом поднесена, точію обратно не возвращена». Синод з приводу порушеної справи заявив Сенатові, що він «оной типографіи в Кіевской кафедре быть и ныне за нужную почитает», а тому запитав: «Не соблаговолит ли Правительствующій Сенат о заведеніи в Кіевской кафедре для печатанія книг типографіи доложить Ея Императорскому Величеству от себя».

Яка була на це відповідь, нам не відомо, але митрополит Київський Арсеній тоді дуже клопотався, щоб таки закласти митрополитанську друкарню.

Література:

Огієнко Іван. Київська митрополитанська друкарня. Сторінка з історії української культури XVIII в. С. 1—

15. Відбитка з «Літер.-Наук. Вістника». Львів, 1924. Кн. VII—IX. С. 305—319. Тут докладно розказано про цю друкарню, з зазначенням джерел; Описаніє Києво-Софійскаго Собора. К., 1825. Додатки. № 40. С. 197—207; Синодальна грамота 1753 р. Щербацькому на заснування друкарні, з описом цілої справи; також див.: Полное собрание законов Росс. Имперіи. Т. XIII. № 10142. С. 910—911; Чтенія в Общ. Исторіи и Древн. Росс. М., 1861. Кн. 3. Смісь. С. 17—21: екстракт цілої справи; Временник Имп. Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійских. М., 1855. Кн. 22. Розд. III. С. 2—6: перебіг справи і скарга Лаври; Полное собрание постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. № 1301. С. 484—486: прохання Щербацького до Кол. Иностр. Діл; Івід. Царствованіє Екатерины II. Спб., 1910. Т. 1. № 367. С. 416: справа ця в 1767 р.; Чистович И. Очерк исторіи Западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 347—348; Сумцов Н. Лазарь Баранович. Харків, 1885. С. 38. Тр о ц к і й П. Типографія Києво-Печерской Лавры. // Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 169—171, 184—187; Титов Ф. И. К исторіи Киев. Дух. Академіи в XVII—XVIII вв. // Труды Киев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 233—256. Кн. XII. С. 640—679; 1912. Кн. X. С. 219—228. Титов дає детальний опис цілої справи на основі печерського друкарського архіву (на жаль, я не міг скористати з цієї праці для своєї окремої розвідки про митрополитанську друкарню).

5. Друкарня Київської Духовної Академії

Київська Академія, як вища школа, рано відчула необхідність мати свою власну друкарню, яка задовольняла б її наукові та шкільні потреби, бо Києво-Печерська друкарня, що в XVIII ст. стала друкарнею виключно для книг богослужбових та церковних, задовольнити її спеціальних потреб не могла. Справу заложення спеціальної друкарні, яка працювала б і для Київської Академії, першим підняв, як ми бачили, митрополит Щербацький. Року 1753 він подав св. Синоду відповідне прохання про дозвіл йому закласти митрополитанську друкарню; в цім проханні він писав: «Из давних времен в Академіи Киевской, кроме преподаваемых на Латинском діалекте ученій, обучают ныни еврейскаго, греческаго и немецкаго языков», а тому для купівлі цих книжок «немалая сумма денежная ежегодно из Государства Россійскаго за рубеж выходит». А коли б ці книжки друкувалися в митрополитанській друкарні в Києві, то

«оная сумма не токмо внутрь бы осталась, но еще и в Государство приходила» *. Як знаємо, Печерська Лавра протестувала проти заведення окремої митрополитанської друкарні, між іншим запевняючи, що вона охоче буде друкувати й книжки, потрібні для учнів Київської Академії, а кошти за ті книжки лишатимуться тут, «в Російском Государстве», бо ж Печерська Лавра не за кордоном міститься **. Заходи митр. Т. Щербацького скінчилися невдачею і Київська Академія своєї друкарні не мала. Якщо Академії потрібні були книжки, вона замовляла їх Печерській Лаврі; так 1760 р. Лавра видрукувала для неї «Піярську граматику» латинською й польською мовою і т. п. ***

Вдруге постала ця справа вже за цариці Катерини,— митрополит Київський Самуїл Миславський, що разом з тим був і священно-архімандритом Лаври, просив царицю про різні справи своєї епархії, між іншим просив дозволу закласти й окрему друкарню для потреб Київської Академії. Перебуваючи в Києві, цариця Катерина 15 березня 1787 р. задовольнила це прохання. В цім царськім рескрипті під п. 6 читаємо: «Повелеваем при Академіи завести гражданскую типографію для печатанія книг как на російском, так и на иностранных языках, содержа сію типографію в Кіево-Печерской Лавре, и наблюдая, чтоб тут не были издаваемы книги, противныя православнои вере Нашей, или же наполненныя нелепыми заблужденіями, просвещенію и добрым нравам несходственными».

Митрополит Самуїл діяльно взявся за справу заснування гражданської друкарні. Червня 5 того ж року він наказав відіслати Миколі Бантиш-Каменському²⁵ до Петрограду 1500 карб. на купівлю вживаного шрифту гражданки, що той охоче й зробив ****

Першою книжкою гражданського друку в Києві була: «Поздравительныя речи Императрице Екатерине II, во время Высочайшаго ея в Кіеве прибытія, пребыванія и отшествія, сказыванныя Кіевским митрополитом Самуилом», 1787 р.

З 1790 р. Лавра мала вже й словолитню для гражданського шрифту і друкувала різні книжки: шкільні, описи Києва та Лаври, різні вірші, багато проповідей відомого тоді проповідника протоієрея Іоанна Леванди і т. п.

Література: Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. С. 5 і 9. Відбитка з «Літер.-Наук. Вістника». 1924.

* Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 5.

** Там само. С. 9.

*** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 181.

**** Там само. С. 195—196.

Кн. VII; Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII и в начале XIX-го веков // Русский Библиофил. 1911. № 7. С. 16—18; 1912 р. № 2. С. 58—60 і 65. Поправки в № 3. С. 58. Титов Ф. И. Русский Царствующий дом Романовых в его отношениях к Киевской Духовной Академии // Труды Киев. Дух. Акад. 1913. Кн. X. С. 320; Рескрипт Катерины 1787 р. Див.: Полное Собр. Законов Росс. Имп. Т. XXII. № 16517. С. 422—423, а також: Памятники, изданные Временною Коммиссією. К., 1846. Т. II. С. 369—370, або вид. 2-е. 1898. С. 506—507; Троцкий П. Типографія Києво-Печерской Лавры // Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 195—196, 205; Рождественскій Ф. Самуил Миславскій. К., 1877. С. 16 і 135; Титов Ф. Киевская Академія в царствованіе Екатерины II // Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XI. С. 264—266.

6. Київська губерніальна друкарня

Другою гражданською друкарнею в Києві була друкарня Київського губерніального правління. Засновано цю друкарню 27 липня 1799 р. за губернатора Коробкина, засновано «во облегченіе излишняго приказнослужителям затрудненія, а паче к постепеннейшему восполненію налагаемых по входящим документам резолюцій».

Саму друкарню дістали в повітовому місті Махнівці²⁶ (див. нижче с. 332). Коли махнівський ключ був сконфікований у гр. Потоцького²⁷, то місцева друкарня частиною перейшла до Києва і стала за основу друкарні губерніальної. Ця друкарня на початку друкувала лише афіші та службові папери; вже на квітень 1806 р. вона мала чистого доходу 415 карб.

Київський губернатор А. Тормасов писав 14 лютого 1804 р., що в Києві єсть друкарня при губерніальнім правлінні; заведено її (остаточно) 1800 р. коштом цього правління. Друкарня має тільки один станок «единственно для облегченія переписок в делах канцелярских»; тут провадиться друкування лише указов и экземпляров с нужных дел и на русском и польском языках».

Але губерніальна друкарня була в злому стані, скоро попсувалась та зносилася і її треба було обновляти, особливо шрифти. Звернулися за поміччю до Лаври, але київський митрополит не дозволив відлити нового шрифту в печерській словолитні. Тоді 1805 р. кинулися до Махнівки за Геринком, але той вже помер, а Махнівська друкарня належала Семену Селезневу. І ось цей Селезнів і доставив

губерніяльній друкарні 20 пудів літер на 900 карб. 1805 р. в цій друкарні працювали: 3 майстри, 3 помічники і 1 переплетник з учнем, а всі вони разом получали утримання 127 карб. 6 к. асигнаціями місячно.

Література: Загорській Я. Типографія в Києве // Київ. Губ. Введом. 1850. № 46; Спеціальна (анонімна) праця: Краткій историческій очерк Київской губернской типографіи за столетній період 1799—1899 г. К., 1899. С. 1—70, 19 знімків; рец. Н. М. в «Київ. Стар.» 1900. Кн. XI. С. 92—103; Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи // Русскій Бібліофил. 1911. Кн. VI. С. 18; В. Д. в «Київ. Стар.» 1900. Кн. IX. С. 85.

ХІІІ. ПРОВІНЦІАЛЬНЕ ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

Києво-Печерська друкарня була такою могутньою та продуктивною, що легко постачала потрібні книжки на цілу Україну, а тому друкарство позакиївське не розвивалося, бо було б не в силі конкурувати з багатою Лаврою. Замість цього по Київщині в деяких містах постають друкарні польські, що мали певний вплив і на сполонізоване українське населення, особливо така друкарня, як, скажемо, Бердичівська. З польських друкарень на Київщині працювали друкарні Фастівська, Бердичівська та Махнівська.

1. Фастівська друкарня

Київський єпископ Йосиф Верещинський, не маючи доброї садиби в Києві, звернув свою увагу на єпископський маєток — Фастів²⁸ на річці Унаві. Обіцянками різних вольностей він зібрав багато населення на свої маєтки і збудував в Фастові на березі р. Унави замок з костелом та єпископською палатою. Цей замок єпископ²⁹ Верещинський (він був родом з с. Верещина на Холмщині) назвав Новим Верещином.

Йосиф Верещинський був добре освіченим, любив писати і друкував свої твори в Кракові. Українець з походження Верещинський постійно носився з далекосяглими мріями про будучність України, головню — як боронити її від татар. Була це людина залізної волі.

Зносини з Краковом, де Верещинський друкував свої твори, в той час не були легкими, а тому цей єпископ заклав в Фастові, в своїм замку власну друкарню і 1597 р. випустив тут свій твір: *Notum*, польською мовою, готичким шрифтом; на книжці зазначено: *Drukowano w Nowym Wereszczynie*. Цей ж книжки, здається, було ще видання 1598 р.

В 1598 р. десь 1/10 лютого бискуп Верещинський помер; про долю друкарні його більше нічого не знаємо. Про неї див.: Стороженко А. Фастовская типографія // Київ. Стар. 1895. Т. LI. Кн. XII. С. 83—88; тут і знімок з заголовного листа та з передмови *Votum'a*. *Słownik Geograficzny*. Варшава, 1880. Т. I. С. 661—662.

2. Бердичівська друкарня

Серед провінціальних польських друкарень, що працювали на землях українських, найдовше існувала друкарня Бердичівська о. о. Кармелитів босих. Кармелити, на заклик Яна Тишкевича, прибули до Бердичева³⁰ ще 1626 р., заклали тут монастиря й костела на кошт Тишкевича, але 1646 р. змушені були втікати до Львова через повстання козацьке. Вернулися вони до Бердичева лише 1722 р. і зараз же завзято зайнялися своїми справами. В монастирі своєму мали вони військо та пушки для охорони від нападу ворогів.

Року 1760 ці Кармелити босі заклали в Бердичеві свою власну латино-польську друкарню, і з того часу почали надзвичайно енергійно видавати книжки, заливаючи ними ціле Правобережжя. Вже 1760 р. тут видано книжку: *Droga krzyża Pana Jezusowego*. На початку друкарня ця мала назву: «*Drukarnia Karmelu w Fortecy N. Maryi Panny*», а пізніше, коли роздобула собі королівського привілея, стала писатися: «*Drukarnia uprzywilejowana o. o. Karmelitów bosych*». Один час, скоро по заснуванні, друкарня ця славила своїми добрими гравюрами — звідси виходили різні образки Бердичівської (коронованої) Божої Матері, її чуда, сама коронація, вигляд костела, малюнки заслужених мужів і т. п. Працювали тут гравери: Пилипович, Троцькевич (ці два із Львова), особливо вславився Хведір Раковецький (батько знаного філолога Гната Раковецького), що на працях часом писався: *T. Rakowiecky, Sc(i)lptor Berdiczoviae*.

Бердичівська друкарня пережила всі інші — її закрито лише 1844 р. Мала ця друкарня також російський шрифт і випускала видання часом і російською мовою. За 84 роки свого життя Бердичівська друкарня випустила дуже багато * різних видань: це були книжки побожні, богословські, історичні, шкільні, господарські, оповідання, вірші, казання

* В *Słowniku Geogr.* (Т. I. С. 137—138) цих видань нараховується більше 650; *Dt. Rolle*, с. 26, налічує їх 119, але додає, що де не складає й половини їх. В бібліотеці Почаївської Лаври єсть небагато різних бердичівських видань 1777—1823 рр.

і т. п. Надзвичайно велике поширення в давнину мав бердичівський календар — «Kalendarz gospodarski», що виходив двома мовами, польською та російською. Календар цей виходив з 1760 р. (чи з 1780 р.?), виходив навіть по закритті друкарні — то в Києві, то в Житомирі, аж по 1864 р.; останні роки книжки цієї біто по 40.000 примірників*.

Бердичівські календарі постільки були популярними на Україні, що їх часом перекладали й друкували в інших містах; так, в Харкові в 1797, 1799, 1808 та 1809 рр. бердичівський календар чотири рази передруковувався в перекладі протоіерея А. Прокоповича**.

Бердичівські видання часом дуже гарні своїм зовнішнім виглядом. Взагалі, видання цієї друкарні мали великий вплив не тільки на польське населення Правобережжя, особливо на панські двори та дворики, але й на сполонізоване українське. По закритті друкарню цю перенесено 1840 р. до Житомира.

В Бердичеві працювали також дві давні жидівські друкарні, звідки виходило багато релігійних жидівських книжок, що мали свій вплив на ціле жидівське населення України; їх обидві 1850 р. російський уряд закрит.

Література: Dr. Józef Rolle. Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie // Rocznik dla archeologów, rok 1871. Краків, 1874. С. 14—26; Słownik Geograficzny. Варшава, 1880. Т. I. С. 137—138; Кієвлянин. 1865. № 43: справа бердичівського календаря; Ровинський Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 555: про Хв. Раковецького; V and t k i e. Т. I. С. 40—44; Estreicher. Bibliografia polska. Т. IX. Зазначає календар бердичівський лише під 1780 р., раніше нема; Похилевич Л. Сказаніе о населенных местностях Кіевской губернии. К., 1864. С. 250—252.

3. Махнівська друкарня

Махнівка була повітовим (з 1796 по 1846 р.) містом на Київщині, а з 1846 р. вона — тільки містечко; знаходиться вона в двох милях від Бердичева. Це було родинне місто графа Прота Потоцького, котрий заснував тут ще 1793 р. латино-польську друкарню. Управителем цієї друкарні був Тадеуш Геринк***.

Пізніше махнівський ключ був сконфіскований, а дру-

* Примірники його часті по архівах; в Почаївській Лаврі зберігається один — за 1823 р.

** Рускій Бібліофил. 1911. Кн. VII. С. 42.

*** Дослідники пишуть ще: Герин (Русск. Библ., 1911. Кн. VII. С. 18) або навіть Дерич (Кієв. Стар. 1900. Кн. XI. С. 93).

карню віддано по контракту купцеві третьої гильдії Семену Селезневу, що й почав тут з 1802 р. друкувати книжки, давши перше підписку, що не буде друкувати заборонених св. Синодом «соблазнительных книг». Але 21 грудня цього ж 1802 р. друкарня Махнівська пішла на продаж з аукціону, і купець Селезнів набув її собі вже у власність за 3520 злотих. Друкарня ця мала 4 станки, 30 пудів літер (старих) російських та польських (спочатку друкарня ця мала ще й шрифти: грецький, німецький, французький і єврейський). Селезнів випускав книжки польською, російською і німецькою мовою.

Про Махнівську друкарню див.: *Bandtkie*. Т. II. С. 3—4. В. Д. в «Кіев. Стар.» 1900. Кн. IX. С. 85—86; *Kalendarzyk Wieński* на r. 1807.

ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ**XIV. ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ***1. Новгород-Сіверська друкарня*

елика Чернігівська єпархія постійно потребувала значного числа богослужбових та всяких інших церковних книжок. З часу появи друку ця єпархія задовольняла свої потреби в книжках звичайно виданнями острійськими та львівськими, а пізніше київськими. З 1654 р. більша частина Чернігівської єпархії вернулася з-під Польщі,

зв'язок з Львовом перервався і єпархія богослужбові книжки для своїх церков отримувала вже переважно від одної Києво-Печерської друкарні. Але Лавра не могла задовольнити цілком всіх єпархій, що брали від неї потрібні видання, а доставати книжки із Львова було вже трудно й небезпечно. Видання ж почаївські ширилися тут мало.

Чернігівська єпархія культурним розвоєм своїм дуже багато завдячує Лазарю Барановичу¹, найдіяльнішому своєму архієпископові XVII віку. Баранович прийняв хиротонію 8 березня 1657 р. в Яссах, але зайняти Чернігівської кафедри відразу не зміг, бо на ній ще сидів єпископ Зосим Прокопович. Ось тому Баранович оселився в Новгороді-Сіверському², заклавши тут свою єпископську кафедру при тамошнім Преображенськiм монастирі. Єпископ Зосим скоро помер (1659 р.), але Баранович, з 1667 р. архієпископ, не поспішав до Чернігова і прожив в Новгород-Сіверськiм понад десять років.

Баранович бачив, як мало задовольняє культурні потреби його єпархії Печерська друкарня; сам він мав велику охоту до писання, писав справді дуже багато, але своєчасно друкувати писань своїх не мав де. Печерська Лавра дру-

кувала його твори не охоче й не так скоро, як то хотілося нетерпеливому авторові, та й брала за друк не малі гроші. Баранович добре знав також, які великі прибутки приносять Лаврі її друкарня, хотів таких прибутків і собі. Його довголітній помічник і учень, Іоанікій Галятовський, мав таку саму письменницьку завзятість, любив писати й писав багато і певне й він не раз радив впливовому архієпископові закласти свою власну друкарню.

Відкриття друкарні в Новгородку тісно зв'язане з друкуванням праці Барановича «Труби». 1668 р. хотів Баранович друкувати свої «Труби» в Печерській друкарні, але тут вимагали за це таких коштів, яких Баранович не міг заплатити. Вдався тоді владика до Москви, там цю книжку охоче погодилися видрукувати царським коштом, та справа друку її так довго проволікалася, що Баранович десь 1671 р. забрав з Москви свого рукописа назад *, але разом з рукописом з Москви дано владичі 100 стіп паперу на її видрукування **.

В березні місяці 1671 р. Баранович відправив до царя Олексія Михайловича особливе посольство, щоб піднести цареві «Книжицю» на новий шлюб царів, яку склав архієпископ, а разом з тим поклопотатися й про різні справи. На чолі цього посольства став писар Барановичів, Семен Ялинський. Ялинський всі доручення виконав дуже добре, на друкування «Труб» одержав ще 50 стіп паперу і 13 квітня 1671 р. його відпустили з Москви додому, давши йому для охорони 5 стрільців ***. Квітня 30 Ялинський вернувся з посольства і Баранович зараз же послав його до гетьмана розповісти «о всем подробну» ****.

Отже «Труб» не було де друкувати. Лишався єдиний тільки вихід — закладати власну друкарню, про що вже часто думав Баранович і про що нагадували йому й приятелі. І. Баранович закладає при Спаським монастирі в Новгородку свою власну друкарню, першу друкарню на Лівобережжі. Управителем цієї друкарні став моторний писар Барановичів, Семен Ялинський, що підрядився закласти й організувати добру друкарню.

Хто такий був С. Ялинський, організатор найпершої постійної друкарні на Лівобережжі, знаємо мало. У всякому разі це не був фаховий друкар; до того часу служив він при Барановичі як його писар і архієпископ часом доручу-

---

* Сумцов Н. Л. Баранович. С. 53—55.

** Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. М., 1899. С. 758.

*** Там само. С. 754—761.

**** Письма. С. 134.

вав йому такі важні справи, як посольство до царя або до гетьмана. 1679 р. Баранович писав про свого друкаря, що він «человек зацный, з молодых лит нам, пастиру, зичливе служачій, а до того типографского дила художный» *. З походження Ялинський був чи не з Західної України, про що свідчить його мова; так, в «Пунктах» 1679 р., що їх склав Ялинський, знаходимо: жебым мел, зуполную, жебы, звыш, ведлуг, пивница, спорий (великий), цале і т. п.** По звичаю того часу, Ялинський був не тільки друкарем, він був також і різьбар ***.

Баранович добре платив своєму друкареві: він дав йому 4000 золотих, дуже велику суму на той час, і на цю суму Ялинський мав закласти нову друкарню й видрукувати «Трубы» Барановича; про це пізніше розказував сам архієпископ: «На початку тых заводов друкарских,— каже Баранович,— далем ему (Ялинському) тысячей чтиры, за що он оферовался нам и друкарню выставити и тим же коштом книги праць нашей, зовемыя «Трубы», на свит подати» ****. Крім цього, «на помощ тых же заводов друкарских далис-мо,— пише Баранович,— ему млын, на реце Ром под Новгородском стоячій, который хожовал в аренде до року по сто коп. Того млына п. Ялинскій через лет десять уживаючи, одобрав пожитку полтрети тысячи. Над то давано овса, солоду, горилки, быдло, дрова, сино, чого не пораховать» *****.

Все це припадає на 1671 р., який я вважаю роком заснування Новгород-Сіверської друкарні *****.

Друкарню закладено при кафедральнім Спаськім мона-

---

* Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. С. 22. № 2297.

** Див.: Київ. Стар. 1886. Кн. IX. С. 573—575. Правда, на ці вирази можна дивитися й просто як на спольщення стилю, що в тих часах було звичайним. Эйнгорн (ор. cit. С. 754) твердить, що в Ялинського був племінник Степан Венцевич, а на с. 982 зве того ж Венцевича племінником відомого ніжинського протопопа Адамовича; коли у Эйнгорна тут не помилка, то виходило б, що наш Ялинський був родичем з Адамовичем.

*** Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича. Чернігів. 1865. Вид. 2. С. 192.

**** Письма С. 243. Лист 1689. Пор. також: Київ. Стар. 1886. Кн. XI. С. 573.

***** Письма. С. 243—244. Чи не за цього млина була скарга до гетьмана. Див.: Письма. С. 187.

***** Про час постановня цієї друкарні дослідники говорять не в одне. Н. Сумцов пише (Л. Баранович. Харків, 1885. С. 25), що друкарня ця «была открыта в начале семидесятых годов». Д. А. Ровинскій (Подробный словарь русских гравиров. Спб., 1895. С. 38) про це каже: «Около 1670 года основана, по свидетельству Г. Страдомскаго (Пекар-

стирі в Новгородку *. Але друкарня ця мала дуже нещасливу долю якраз через свого першого управителя. Виявилось, що Ялинський друкарства не знає. Пізніше скаржився Баранович, що «п. Ялинській, негде в куншт друкарском не бувавши, стал по Вилнах ездити учитися и способ друкарській шукати» **. Ялинський вчився друкарства не поспішаючи, а справа початку діяльності друкарні все одволікалася.

В цей час козака старшина почала вимагати від Барановича, щоби він свою архієпископську кафедру переніс до Чернігова. Барановичу не легко було покинути свого Спаського монастиря, якого він упорядкував, де вже наладжувалася й друкарня. «Всі бажають,— каже Баранович,— щоби жив я в катедрі, все покінчено з Новгородком...*** Чернігівський воевода, козака старшина й нарід,— всі одногослосно говорять, щоби я перебував на катедрі» ****. І року 1672 Баранович таки переніс свою кафедру до Чернігова. «Опершися на посох, як на ласку Господню,— пише він в листі своїм з 1672 р.,— сів я на катедрі моїй архієпископській. Честь велика, а користи ніякої» *****. Ще й року 1674 згадує Баранович привільне своє життя в Новгороді-Сіверській: «В Новгородку, при добрім ладу, значно краще, як в Чернігові: там і зємлі, і млини, і треба меншого оточення (свити), а архієпископія (Чернігівська) вся наново перебудовується,— не має вона ні трапези, ні келій, ні конюшні; та й церква потрібує видатків, а на все це треба кишені, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернігів, зітхаю тільки та плачу».....

Отже, як бачимо, чернігівська кафедра була тісна й невпорядкована, а тому Баранович, переходячи до Чернігова, змушений був лишити свою друкарню з п. Ялинським в Новгородку. Позбавлений господарського ока, Ялинський зовсім не поспішався, і Лазар Баранович змушений був віддати свої «Труби» таки до Печерської друкарні, на що пішло «повторне чтиры тысячы золотых» *****. 1673 р. та на початку 1674 Ялинський різав гравюри для цих «Труб» *****. І вже на початку 1674 р. Баранович скар-

---

ській П., 671), типографія в Новгород-Северске». Що року 1670-го Баранович не мав ще друкарні, про це свідчить і він сам в своїх Письмах, с. 119, де пише 1670 р.: «Коли б у мене була друкарня, то....»

* Полное собрание. VII. С. 21. № 2297.

** Письма. С. 243.

*** Там само. С. 185, 186.

**** Там само. С. 184.

***** Там само.

***** Там само. С. 201.

***** Там само. С. 243.

***** Там само. С. 192—193.

житись в листі до архімандрита новгород-сіверського Михайла Лежайського, що «п. Семен тільки впертість робить», за що заслуговує й шибениці, що «всі нагадування його — лише горох об стіну». «Ось так прислужився мені п. Семен,— розпачливо пише старий владика,— він нещасною друкарнею своєю неперемінно вжене мене в домовину» *.

Барановичу не солодко жилося в Чернігові; «думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні,— скаржитись він,— але й тут довга проволока завела мене тільки в роспуку» **. А в іншому листі, з 1672 р., Баранович пише: «Мені, при моїй хворости, вже б не час думати про друкарство» ***.

Так-сяк Ялинський таки нарешті урядив друкарню десь вже аж на кінець 1674 р., а 1675 р. почав вже й друкувати. Що було первенцем Новгород-Сіверської друкарні, точно не знаємо; здається, це було «Слово на Благовещеніє» Лазаря Барановича, що вийшло 1675 р., на 4 л.; більшими книжками, що видруковані цього року, були Часослов та Псалтир, що вийшли «через труждающагося в дили сем Симеона Ялинскаго в типографіи Новгородка-Северскаго». Так поволі розпочалося Новгород-Сіверське друкарство.

Але друкарнею своєю Лазар Баранович був цілком недоволений: він не мав її під оком своїм, не міг читати коректи, не міг своєчасно давати своїх вказівок; мало знаючий Ялинський воловодив, як хотів. Ось тому ще з 1674 р. починає думати Баранович про перенесення своєї друкарні з Новгородка до Чернігова. Але хоче робити це вже основно і мати царського привілея на нову Чернігівську друкарню. Року 1675 28 січня гостив у Барановича гетьман Іван Самойлович, «нарочно на поклоненіє святым местам прибув в Чернигов». Баранович скористав з цього і впросив гетьмана підтримати його прохання перед царем про різні справи, для чого сам владика в лютім 1675 р. виправив своє посольство до Москви. Це посольство 17 лютого подало цареві через приказ «Малыя Россіи» прохання Барановича, де той просив, між іншим, в 5 пункті «о жалованной грамоти на друкарню в Чернигове, где и преж сего бывала» ****. На це прохання відповіли так:

«И великій государь, его царское величество, пожаловал, велел, по его архієпископову челобитью, послать свою великого государя гра-

---

* Письма. С. 192.

** Там само. С. 201. Лист з 1674 р.

*** Письма. С. 181.

**** Акты, относящіеся к исторіи Южной и Западной Россіи. Спб., 1882. Т. XII. № 12. С. 41—42. Выраз — «где и преже сего бывала» — натяк на друкарню Ставровецкого з 1646 р.

моту войска запорожского своего царского величества к Ивану Самойловичу, чтоб он гетман, по постановленным статьям, каковы учинены на ради в Глухови и меж Путивля и Конотопа, на речке Красен, ему, архієпископу, на ту друкарню велел дать привилей, по чему ему впрѣд владеть».

Спеціальну грамоту на це послано й Барановичу*.

В листі з 1675 р. до ігумена михайлівського Феодосія Софоновича сам Баранович досить детально оповідає про тодішній стан своєї друкарні. «Вже й польська друкарня готова»,— каже Баранович,— «і дозвіл на це його царської величності єсть, і його милості пану гетьманові видано грамоту про те щоби він видав мені відповідного универсала на заведення друкарні в Чернігові**. Та коли б усе це робилося з синовнім співчуттям, то всі праці свої (а в мене, які Бог послав, єсть різні твори), виключаючи «Міри», я б хутко випустив у світ на суд церковний»*** Але що ж заважає владиці перенести свою друкарню до Чернігова? Нажаль, ясної відповіді на це не маємо,— в цім листі лише читаємо: «Друкарня в Новгородку, і для перевезення цієї черепахи потрібно добрих пегасів»****. З своєї друкарні в Новгороді-Сіверському владика зовсім невдоволений: друкарня в Новгородку,— каже він,— «без мене не може працювати, та і в тім, що видрукуване, від недогляду, повнісінько друкарських помилок»*****.

Не знаємо з яких причин, але «пегасів» таки не знайшлося і друкарня й далі лишалася в Новгородку. Тут же в Новгородку Баранович придбав собі й польського шрифту, і вже 1675 р. писав, що має польську друкарню, а 1676 р. вже випустив свій твір «Nowa miaga», що вийшов «Z tyrographiey Archiepiskopskiey, w Nowogrodku Siewierskim zostającey»*****.

1677 р. Баранович поважно захворів; київське духовенство відвідало свого старого пастиря і цим так його розжалобило, що владика подарував був свою друкарню, ціною в дві тисячі злотих, Печерському монастиреві, як за плату за молитви*****. Але видужавши, Баранович друкарні не віддав.

І дальша праця Новгород-Сіверської друкарні не тішила Барановича. Пізніше він довідався, що п. Ялинський,

* Акты... С. 42.

** Гетьман Іван Самойлович такого универсала й справді видав. Див.: Полное собраніе. № 2297. Т. VII. С. 22.

*** Письма. С. 203—204. Лист. 1675 р.

**** Там само. С. 204.

***** Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. М., 1899. С. 752.

***** Письма. С. 245.

на спілку з новгород-сіверським архімандритом о. Михайлом Лежайським, почали впрост обкрадати його. Про це сам владика розказує так:

«П. Ялинській, часть писма друкарского учинивши в Новгородку, выдруковал три тысячи книжечок, то есть Кграматики, Часловци, Елементари, без видома нашего, из того себе з превелебным отцем архимандритом новгородским болш на полторы тысячи мали пожитку. Чого без мене, власного тоей друкарни господара, чинити бы ся не годило... Потим, которые книги друковалися, завше закладаючи мало не полтыри тысячи книг, нам, господареви, пять сот давал а себе з вышписаным отцем архимандритом дви части разделяли»...

Отже, Баранович, переконався, що тримати свою друкарню й далі в Новгородку — це шкодить самому собі. «Що мы видячи,— розповідає далі сам владика,— умыслили в Чернигове препровадити друкарню, абы так способнейшою до выдрокования нам прац своих и до учененя пожитков нам, а не кому иншому, поблизу zostавала» *.

До всього цього, 7 липня 1679 р. пожар знищив увесь Новгород-Сіверський ** і друкарня по цім пожарі в тім же 1679 р. таки перенеслася нарешті до Чернігова, перенеслася разом з невдалим управителем своїм п. С. Ялинським.

Функціонувала Новгород-Сіверська друкарня коло 5 літ (1675—1679), але видала не багато книжок. Це був власне організаційний період цієї друкарні (з 1671 р.), що проявила себе на культурному полі вже в Чернігові.

Якогось окремого досліду про цю друкарню не маємо; літературу про неї подаю далі, спільно з літературою про друкарню Чернігівську. Неповний і хибний список видань Новгород-Сіверської друкарні подає Н. Сумцов в своїй праці: Лазарь Баранович. С. 30—31.

2. Чернігівська друкарня

Найпершу друкарню в Чернігові *** заклав вже відомий нам проповідник Кирило Транквиліон Ставровецький. Року 1626 Ставровецький став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря: сюди він привіз з собою й свою мандрівну друкарню ****. Але друкарня Ставровецького увесь час в Чернігові була бездіяльною і лише перед смертю своєю Транквиліон знову використав її. Це був особливий

* Письма. С. 243—244.

** Страдомській А. Лазарь Баранович // Ж. М. Н. Пр. 1852. Ч. 75. С. 75.

*** Давні пам'ятки звичайно пишуть: Черниговь, черниговській, а тому й форми: Чернігів, чернігівський цілком українські, без жодного російського впливу.

**** Див. нижче.

в нашій літературі письменник: він всі свої твори сам і видрукував у власній друкарні; правда, до певної міри Ставровецький був змушений до такого друкарства, бо вже після його першого твору — «Зерцало Богословія» 1618 р. — навряд яка друкарня відважилася б друкувати його праці.

Отже, в рік своєї смерті, 7 вересня 1646 р., Ставровецький випустив в світ в Чернігові свою останню працю — «Перло Многоценное». Праця вийшла, як каже сам автор, «з нової друкарні його», «его власным коштом». Це й була найперша книжка, видрукувана на Лівобережжі*.

Але того ж 1646 р. Ставровецький помер в Чернігові і друкарня його зовсім занепала. Яка була доля її, нема відомостей; певне, під час повстання Б. Хмельницького її знищено, як майно уніатського архимандрита (пор. с. 205).

І 25 років по тому жило Лівобережжя без друкарні, і тільки з 1671 р. архієпископ Лазар Баранович почав закладати свою друкарню в Новгороді-Сіверськім, а 1679 р. він переніс її до Чернігова**. І ось цей 1679 р. і треба вважати роком заведення вже постійного друкарства в Чернігові***.

З друкарнею до Чернігова переїхав також і невдалий управитель її Семен Ялинський. Баранович був невдоволе-

---

* Правда, ми не знаємо точно, де саме містилася ця Транквіліонова друкарня; за Ставровецького Єлецкий монастир одержав собі від короля села Горбів та Авдіївку — тут десь і вийшло «Перло», бо на нім зазначено: «З нов.: Друкар: в маєтност: монаст: Чер: Єлецкого». Пор.: Верзилов А. В. Уніатські архимандрити в Чернигове / Труды Черн. Губ. Арх. Ком. 1903. Вип. V.

** Перенесення до Чернігова відбулося десь по 7 липня 1679 р. по пожарі в Новгородку. А вже 7 вересня того року Ялинський каже про млина: «там, в Новгородку зостаючий», див.: Київ. Стар. 1886. Кн. XI. С. 575.

*** Єпископ Чернігівський Іродіон Жураківський в своїм донесенні Синоду з 17 січня 1730 р. пише, що в Чернігові друкарня існує ще з 1679 року; див.: Описаніє. Т. X. С. 115. Н. Сумцов у своїй праці «Лазарь Баранович», с. 30, висловлює думку, ніби «с 1675 по 1679 год мы видим черниговскія и новгород-северскія издания; отсюда можно вывести то заключеніе, что одновременно были две, правда, весьма слабая, типографіи». За Сумцовим і М. Возняк твердить, ніби «від 1675 по 1679 р. існували дві невеличкі друкарні в Чернігові й Новгороді Сіверськім». (Історія укр. літератури, 1921. Т. II. С. 312). Ніяких чернігівських видань до 1680 р. я ніде не бачив, а той список ніби чернігівських видань з 1675 по 1679 р., який подає Н. Сумцов в «Л. Баранович» на с. 30—31, — це тільки непорозуміння, що сталося через безкритичне користання застарілими джерелами. Найкраще джерело для роз'яснення цієї справи — «Письма Л. Барановича» — кажуть якраз за те, що Чернігівська друкарня постала з Новгородської, і що одночасно двох друкарень в цих містах ніколи не було. Пор. також: Полное собрание. Т. VII. С. 22. № 2297. Знаємо, що Л. Баранович ще з 1674 р. почав дбати про перенесення своєї друкарні до Чернігова (див. с. 338), але з цього поки що нічого не вийшло; може цьому на деяких виданнях новгород-сіверських зазначали, ніби вони вийшли в Чернігові?

ний його працею, бо той, власне, остаточно ще друкарні не zorganizував, хоч і прововтузився над нею вісім років. Баранович хотів звільнити Ялинського, але той дав йому слово, що вже буде старанно пильнувати друкарні, і влади́ка по-лишив його й надалі управителем, певніше тому, що замі-нити його не було ким. Баранович добре платить Ялинсько-му і в Чернігові — дає йому знову млина на р. Білоусі під містом, «который в вечность купуючи, тутешніе чернигов-скіе обыватели мацовали три тысячи золотих», а до того добавляє «пляц з будинком, куплений за золотков триста» *.

Щоб почувати себе певнішим в друкарні й на службі архієпископській, Ялинський склав свої «Пункти» — ті умо-ви, на яких він приймає тепер ведення Чернігівської дру-карні. Баранович підписав ці «Пункти» 7 вересня 1679 р. «Пункти» ці надзвичайно цікаві, вони яскраво малюють нам внутрішній розпорядок праці в Чернігівській друкарні. Через те, що в нас майже нема подібного архівного мате-ріалу про технічний устрій друкарень на Лівобережжі, по-даю ці «Пункти» дослівно.

ПУНКТА

на споряженя друкарни

Лазар Баранович, милостию Божією православный архієпископ черниговскій, новгородскій и всего севера.

Ознаймуем сым писанем нашим всим, видать о том потребуемим, тепер и на потомные часы, иж пан Симеон Ялинскій, типограф друкар-ни нашой, подиявшися досконале нам друкарню выстатчити и взявши на то золотых чотиры тысячи и иншіе належачые до выстатченя того дила рожные потребы, совершенно оное през так много лет еще не вы-статчил. Еднак поневаж и в далний час около совершенства оное пильное старанье и вшелякий дозор обіцует мати, прето абы за тот труд свой нагороды и належного до друкарни певен был доволства, пункта его, от него нам поданые, приимуем и на все то, чого колвек в тых пунктах потребует, соизволяем. Которые так ся в соби мают:

«Будучи я, Симеон Ялинскій, друкарни его пастырской милости типографом, жебым мал в друкарни зуполную моц во всем (еднак не без воли и моцы старшого) так над товариством, яко и учнями, ко-торые того типографского куншту схотили бы научитья так теж и особливое пошанованя у начальных адгерентов его пастырской милости.

Приклад мне фоліовый книг мает быти сто, квартовых полтора́ста, октововых двисти, яко то: Часовников и инных таковых же; Полуствав-цов зась и инных поважнейших октововых книжечок полтора́ста.

Приклад типографский жебы волю в дієцезію его пастырской ми-лости збывати, продавати, где хотити и где мощно будет.

Книга якая будет друковатися в типографіи, на тую книгу поста-новленя чинить от книги плату, уважаючи оной великость кошту и за-бавы, а з того постановленя мает все товариство, в типографіи зоста-ючое, мати плату и иншіе потребы, до друкарни належачіе, доходити.

На отливаня литер новых давать мне олово, шпизж, гляс, железа

* Письма. С. 244.

доброто, броки и уголя, также и на пунцоны сталь добрую и на новые литеры, которых еще в друкарне не маш, яко то на писмо евангелское, на схоластику, то есть указное, и если якої меншой миры робилюбися писмо, на все тое кошт мает быти его пастырской милости, а моя праца так в пунцонах резану, яко и в отбитю метрицес и в отливанию литер мает быти завше, и мидь на метрицес от его пастырской милости.

Дрова до друкарни при каждой роботы повинни быти до давания з маетностей его пастырской милости. Смола на паленя сажи на фарбу друкарскую,— и тая з маетностей его пастырской милости мает доходить. Олий на покосты до фарбы, албо насиня лянное, и то от его пастырской милости мает быти давано, прошки теж до покосту рожные, як то: бурштин меля и кглинта, и то от его милости мает доходить.

Если якая книга будет роблена з червоним, tedy его пастырской милости кошт на цынобер повинен быти.

Оливы до смарования прасов, ежели на два прасы будет робота, треба на два дни кватирка, а ежели на еден, то полкватирки.

Столяр, слюзар и злотник, с росказаня его милости, чоґо будет до друкарни потреба,— так нового зробить, яко и старые речи поправить повинни, а за тую працу им от его милости плата мает доходить.

Товариству, в типографіи працюючому, также и хлопцом приклад мает быти ведлуг печерского (як в Киево-Печерській типографіи) постановленя позволен, а потребнийшому товарищу, который способный до полцизны и руского писма, тому, для задержаня его, прибавити, звыш инших прикладки, скилка книжок; хлопцом одежа до роботы друкарской от его милости мает быти давана.

Форти, фигурки поважнийшии коштом его милости мают быти ризаны; а если был мел до тоей роботы якоґо учня, то в тот час поки з науки не выйдег, не потреба будет жадной платы за роботу, тылко ему дать одежду таковую, в якої до друкарни приидет.

Если бы товариство куншту друкарского, не маючи роботы, мело ваковать, в тот час контентация (винагорода) им от его пастырской милости мает быти, для их задержаня; а если бы для неуконтентованя мели от друкарни розыйтися и на роботу знову бы их треба зобрати, в тот час на зобрания их промысл и кошт его пастырской милости мает быти отваженый.

На товариство куншту друкарского, при початку каждой роботы, меду с пивницы его пастырской милости кгарцов десять, або спорую конов меду мает быти дано.

При роботы якоґой книги пиво и горилка мает быти от его милости на товариство позволена, ведлуг уваґи, як великая робота.

Типограф, который мает всех речей тых быти дозором, старанем и працею во всем, шо ся тут не зменковало, додавать рады, докладать кошту и своен особливой працы, абы был цале ласкою его пастырской милости окритый, а особливе абы мел з добр его пастырской милости на выживленя вылученый млын, так там в Новгородку зостаюция, яко и пренестися тут, а млын тот абы направи гребли подданными его пастырской милости мел, як тому будет потреба, без отмовы.

На томже постановленю потомок в потомные часы, ежели Бог задержит и статечность в том ему дарует и ростропность, повинен зоставати, а ни прикладаючи, а ни уймаючи. А если бы того тяжару не хотел на соби двигати, tedy ему яко отчиной працы поднятия и вечный завод абы был ласкове нагорожен».

Тые вси пункта принявши и згодне не вси в них выражонные речи соизволивши, сим нашим писанем ствержаем и не иначеи мети хочем. Которое выдаем з подписом руки власной и з приложенем печати нашей архиепископской. Року 1679, сентембра 7 дня.

Рукою власною...

Писано в Чернигові, при катетри нашої архієпископської *.

Ось таку умову з Ялинським підписав Лазар Баранович. В першу чергу, як бачимо, Ялинський забезпечує собі в друкарні «зуполную моц во всем», бо знає, що тепер, під оком самого архієпископа, влада його в друкарні може зменшитися. Внутрішнє матеріальне життя друкарні накреслено в умові досить яскраво; життя це, як бачимо, дуже нагадує таке ж життя Київської та Львівської братської друкарні. Цікаво підкреслити, що Ялинський цією умовою забезпечує право й синові своїому зайняти батькове місце. Баранович прийняв ці пункти, але на початку їх виразно підкреслив, що Ялинський, взявшись виставити друкарню, ще й досі цього не зробив.

Забезпечивши внутрішнє життя друкарні «Пунктами», спритний Ялинський того ж 7 вересня 1679 року одержує собі від Барановича ще й «Універсал» — привілея на управління друкарнею. Цей привілей також виразно змальовує нам історію Чернігівської друкарні, а тому подаю його повно:

«Лазар Баранович, Божією милостію православній архієпископ Черниговській, Новгородській і всего Севера.

Ознаймуем сям писанієм нашим теперь и в потомніе часи кождому, кому того ведати будет потреба, духовного й свецкого стану, так предложим, яко и посполитим людем Церкви Святой Восточной православным сынам, иж мы, пастир, стараючися о помноженію хвали Божей и разширенію оной межи иншими, ку хвале Божой належачими в архієпископії нашєй черниговской порадками, за изволенієм блаженнія памяти великодержавного государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великія и Малія и Белія Россіи самодержца, постановили ми, аби в дієцезіи нашой типографія могла бити состановленна, для которой спораженя, угледевши человека зацного, з молодых лит нам, пастиру, зичливе служачого, а до того типографского дила художного, пана Симеона Ялинского, учинивши з ним постановленя и давши ему на тоє сумми золотих чотири тисячи, и инній сумпт и провент досконалій, благословились в Новгородку Северском оную споражати, которого трудом любо еще и не зовсім досконале тоє, яко так великое и поважное дило, спорядилося; еднак, гди юж ку хвали Божой и вигоди нашой пастирской з типографіи оной не мало книг так церковних, яко и особливої праці нашой на свит вишло, умисдили ми, аби на належитом местцу, в Чернигові оная типографія при нас, пастиру, зоставала, и в далшій час розширеніє свое мела, що за поважним универсалом ясневелможного его милости пана Іоанна Самуїловича, гетмана войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского, чинячи; в далшій час хошем, аби тот же вишпомененні пан Симеон Ялинскій в том типографском дили працу нашу и стране могл мети, а яко труждаючіяся з того ж своего труда могл вкушати плодов ведлуг ухвалених от нас и поданих ему, при печати нашой, рукою власною ствержоних пунктов, оного при том дили вечными часи заховуем,

* Київ. Стар. 1886. Кн. XI. Т. XVI. С. 573—575.

и в свою протекцию взявши так его самого, яко и потомков его сим универсалом нашим варуем. А до того, аби того мети виживленя и ласку нашу ку соби узнати, з добр наших пастирских млин на рице Билоусе ему в пожиткованя подаем. Имети хочем, аби ему во всем том, на що от нас, пастира, мает крепость, ни хто не чинил жадного нарушеня, а не тилко ему самому, леч и потомком его, так сукцессор наш, яко и кому би тестаментом нашим пастирским то било следовано. А ежели би он, проволокаючи час и в далшую окладаючи проліондацю, албо якою иншою обтягаючи забавою, не хотел того поважного поспишати и совершати дила, теди не отволочним тоей ж сумми поврочнем и заплатою варуем. А же би все то цале и ненарушно било додержано, для болшой крепости видаем сее писаніе наше, при печати нашей архієпископской, подписом руки власной стверженное, в Чернигове, при кафедре нашей архієпископской, в обители святых страстотерпец князей Россійских Романа и Давида, мисяця Сентября 7-го, 1679 року, рукою власною»*.

Як бачимо, тут забезпечує Ялинський права не тільки собі, але й потомкам своїм; але так само й Баранович відрізняє, що не додержити цих умов, коли тільки друкар знову проволікатиме справу доброго урядження архієрейської друкарні.

Так постала 1679 р. Чернігівська друкарня. Перше вона містилася при архієпископській кафедрі, «в обители святых страстотерпец князей Россійских Романа и Давида»**, а пізніше її перенесено до Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря. Про повстання Чернігівської друкарні добре розповідає вже пізніше єпископ Чернігівський Іродіон в своїм донесенні Синодові 17 січня 1730 р.:

«Предецсор мой,— каже він,— преосвященній Лазар Баранович, по крайнему своему могучеству, имея попечение, за бытія еще своего в Новгородку, о размноженіи хвали Божіей, живши еще в тамошнем Преображеніи Спасова Новгородском монастыри, начал, а после, перешедши оттуда, в Чернигов окончил не малым коштом и иждивеніем з казни домовою архієрейской совсем споряженную чрез некоторого типографского дила художника, типографію, з которой типографіи разніе церковніе и поучителніе выходили уже книги, о чем явствует его преосвященства универсал, 1679 года 7 Сентября писаній; напоследок для тесноты крайней катедральной, хотя и ныне катедра оградою градскою зело утеснена, когда он же, преосвященній Баранович при Іллінском Черниговском монастыре превеликим коштом домовим же архієрейским для своего прожитія соорил Троецкій монастырь каменный, тогда и типографію в той Троецкій монастырь для действия перенесено, где и доселе обретається»***.

Першими друками, що вийшли в Чернігові, були, здається, «Буквар» та Псалтир, 1680 р. І починаючи з цього року, Чернігівська друкарня потроху випускає в світ все

* Полное Собрание. 1890. Т. VII. № 2297. С. 22.

** Там само. С. 21, 22.

*** Там само. С. 21.

нові та нові видання. Але управитель Ялинський друкарства таки не навчився добре, а тому й далі вів друкарську справу дуже зле. Баранович був рішуче незадоволений своєю друкарнею — видання технічно були злі, а тому розходилися мало і не приносили сподіваних прибутків. Пізніше сам Баранович писав про це так:

Семен Ялинський «ремесла друкарського непорядне и недосконале учился, тылко доходячи чрез способности и свою текавость так, ани сили многим в друкарне речам не знаючи, в отливаню литер великіе нам чинил шкоды, матеріи добре не умел приправовати, лечь отливши азбуку и едну выдроковавши книжку, щораз ново а ново переливал литеры, з значною нам шкодою, а що не переливаними литерами друковал в Чернигове Псалтыры, Шестодневцы и малые Молитвенники, тым отразил людей от друкарни, же некто не хотел и глядити на так темное писмо; до того фарбы друкарской не умел добре вправовати, так же на иных книжках можно бы рукою чернило отерти. Для чего была пришла наша черниговская друкарня людем в очиву (огиду?)»*.

Отже, Баранович був остаточно невдоволений своїм управителем друкарні і вже 1684 р. думає його звільнити. Так, в листі з 1684 р. до о. Ясинського Баранович скаржить ся: «Моя друкарня насилу рушиться. Горе мені! Не найду людини спосібної, а сам я з кожним днем становлюся слабішим»...** Терпець таки урвався й довготерпеливому владичі і він накінець прогнав Ялинського десь 1684 р. чи 1685. На місце Ялинського Лазар Баранович роздобув собі на управителя якогось «ремесника именем Лукаша з Вилна»*** і доручив йому впорядкувати запущену друкарню. З праці Лукаша Баранович був цілком задоволений. За 3000 злотих Лукаш підрядився направити друкарню і сліва свого додержав: він не тільки привів неупорядковану друкарню до ладу, але також, що найважливіше, навчив місцевих монахів відливати літери та робити чорнила.

«Тот же Лукаш,— розказує сам Баранович,— многое множество знайшод по улице пред двором п. Ялинского и пред друкарнею валяющогося шляку, матеріи гисарской, которых он, п. Ялинский, не знаючи силы и за непотребные маючи, вон выкидовал, з немалым ущербком убогому кошту нашому»****.

На жаль, тільки друкар Лукаш довго не працював в Чернігові — 1689 р. він вже небіжчик*****, а друкарню стали вести самі вже монахи, учні Лукашеві.

Звичайно, все це було зовсім не до вподоби Семену

---

* Письма. С. 244.

** Там само. С. 225.

*** Там само. С. 244—245.

**** Там само. С. 245.

***** Там само. С. 246.

Ялинському, що мав у своїх руках «Пункти»-та Універсала Барановича; він рахував себе покривдженим і почав скрізь, де тільки можна, скаржитися на чернігівського владику. Про це 1689 р. так пише Баранович в своїм листі до гетьмана Мазепи³:

«Неудобь носимые бремена налагает мне п. Семен Ялинский, бывший наш друкар, чрез лет килко беспрестанне турбуючи мене и скаржаючи невинне мене пред всеми»*.

1689 р. гетьман Мазепа гостив в Чернігові і спритний Ялинський подав і йому скаргу на Барановича, що звільнив його з друкарні. У відповідь на цю скаргу Баранович послав гетьману 7 лютого 1689 р. довгого листа, надзвичайно цінного для історії Чернігівської друкарні, бо тут розповідається не тільки про невдалого управителя, але також і про постання цієї друкарні**. Баранович хотів покінчити неприємну справу і тому доручив чернігівському архімандриту, запросивши когось з уряду полкового, вислухати скарги Ялинського. Тоді Ялинський списав свої кривди на кількох аркушах, і «неслыханы речи на нас доходит», розказує Баранович: «абысмо ему тысячей две, не зная за що, платили, млын и двор в вечность записали, маетность монастыря нашего Илинского, зовемую Белоус, надали, двory в Новгородку подданными нашими направовати, в друкарни детем его, если з наук выдут, без плати во весь век до килкадесять аркушов позволили и записали»***.

Аби тільки мати спокій, Баранович задовольнив більшість домагань Ялинського.

«Абы юж болше и моя старости не турбовал, и пред поважными не обносил немощей моих персонами,— пише Баранович,— розказалем его уконтетовати тым млыном, которого он и теперь заживает по прошенію его ствердiti ему и потомству его в вечность, двory в Новгородку подданными нашими направовати, детем в друкарни без нагороды до двадцати аркушов друковати. А тысячей давать (которых я и сам не много маю и остальные теперь на образы до церкви святой Троицы оферовал ложити), также и маетности монастырские, и пляцы потребне жадною мирою ему давати а не мышлю»****.

Цікавий кінець цього листа: коли п. Ялинський «не контентуется тым так добрим млыном и иншими выраженными з ласки нашей речами, волен есть, нехай знову до друкарни

---

* Письма. С. 243.

** Листа див. в Письмах. С. 242—246. Не знаючи цього, листа видрукував також і А. Лазаревський в Київ. Стар. 1886. Кн. XI. С. 576—578, але тут лист датований 6.II. 1689 р.

*** Письма. С. 245.

**** Там само. С. 246.

приступає, або юж небожчика Лукаша працею далеко поправлена зостала. Мы его приняти не хотим»*.

Певне, не мав владика доброго управителя й тепер, а тому згоджувався прийняти Ялинського назад. На жаль, кінець цієї справи не знаємо.

Звичайно, через таку тяганину з невідповідним управителем, що воловодів друкарнею років 12—13, Чернігівська друкарня не могла працювати нормально. Проте не дивлючись на це, друкарня все-таки поширювалася й ставала ліпшою. Фундатор її Лазар Баранович помер 3 вересня 1693 року; за життя його друкарня діяльно працювала, все збільшуючи працездатність свою, і випустила коло 50 книжок мовою церковнослов'янською, польською та латинською**. Друкарня ця дуже багато працювала перш над усе на свого фундатора, бо Баранович видрукував тут чимало з своїх творів; так само залюбки друкував він і твори своїх приятелів — Галятовського та Дмитра Тупталенка, напр. «Руно Орошенное»⁴, що мало аж 8 видань***.

Видання Чернігівські розходилися не тільки по Чернігівщині, але й далеко поза межами її. Впливовий на Москві, Л. Баранович часто в великому числі посилав свої книжки до Москви і московський уряд або розсилав їх по монастирях, або продавав їх в Москві, часом з великим клопотом для себе, але все з значною користю для чернігівського владика****.

Один раз «товариство куншту типографского» чернігівської друкарні вшанувало свого фундатора навіть панеґіриком польською мовою; на жаль, змісту його не знаємо*****.

По смерті Барановича його друкарня на початку працювала нормально і випускала багато книжок, особливо за архієпископа Іоана Максимовича, що любив писати і завалював Чернігівську друкарню своїми творами. Ієрархам,

* Письма. С. 246.

** Сумцов Н. Лазар Баранович. С. 29.

*** Див.: Огієнко І. «Руно Орошенное» св. Димитрія Ростовського, в «Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». 1920. С. 71—76. Підкреслю тут, що перше видання «Руна» звалось: «Чуда Пресвятой и Препоблагословенной Дивы Маріи, діючія от образа еи чудотворного в Монастыру св. славнаго Пророка Иліи Черниговском», 7 квітня 1677 р., друкано в архієпископській друкарні в Новгородку-Сіверськім, 48 л., має 22 чуда. Цю книжечку з непорозуміння часто звать «Небом Новим» Галятовського, тоді як автором її був Дмитрій Туптало.

**** Эйнгорн В. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII века // Книговедение. 1894. Кн. 9—10. С. 4, 14—19.

***** Максимович М. Сочинения. Т. III. С. 707—708.

що вступали на чернігівський архієрейський престол, царськими грамотами все підтверджувалося також і право на друкарню.

Догляд за виданнями друкарні перше мав митрополит Київський, а коли Баранович добув для своєї архієпископії ставропигію, то цей догляд перейшов до самого архієпископа. Отже, Чернігівська друкарня вільно працювала собі, не знаючи іншого цензора, крім свого владики. Так жила друкарня аж до 1720 р., жила, все розвиваючись і працюючи на користь українського народу.

Але спокійне життя Чернігівської друкарні скоро минулося і вже з 1720 р. більше не знала вона спокою. Московський уряд завзято повів планомірне обмосковлення цілої України і Чернігівська друкарня, разом з Київською, мала обмосковитися в першу чергу. Чернігівська друкарня взагалі муляла очі московському урядові і той мав на неї певні зазіхання. А що це було так, про це яскраво свідчить нам хоча б ось цей цікавий лист чернігівського архієпископа Анатонія Стаховського з 1 червня 1720 р. до гетьмана Скоропадського. Стурбований тривожними чутками, владика пише:

«Всецелный отец архимандрит святотроецкій черниговскій (о. Герман), мимошедших днѣй, в певных монастырских интересах, послал законника своего в Киев, которій, возвратившись оттуду, известил, что голосно носится в Києви о взятїи типографїи черниговской в Санктпѣтербурх, для того, же в Невской обытели заводитимется якобы типографїя образцем литер печерских и черниговских, и уже гисару Сазанскому, которого небожчик отец типографїи черниговской в гисарском майстерстви был исправитель и немалым коштом монастырским матрицесы и пуносоны делал, велено в Санктпѣтербурх ихати, в яком майстерстве сын покойного чуючись, подобно, еще не совершен, залицает отческое рукоделіе и хвалится побудкою до того буги, чтоб з обытели святотроецкой так инїи типографскїи припасы, яко и отцем его деланїи, взяти в Санктпѣтербурх, которїи чрез колкодесять лет заледво великим иждивенїем и с трудностю поробленны и зовсим, як надлежит, отчасти исправленны. Хотя убо в грамотах царского пресветлого величества, при поставленїи в архїереи, данных предессором моим и мне, типографїя свято-троецкая черниговская милостиво воспоминается и есть крепка по милости царского пресветлого величества, яко не оттепер уже заведенна, но еще за живота блаженной памяти великого государя нашего царя Алексїя Михайловича, всероссїйскаго самодержца, еднак, чтоб обытели святой за предстательством незчиловых людей не собулося, як носится», тому архієписком Антонїй Стаховський і просить гетьмана заступитися за Чернігівську друкарню*.

Але не вгадав чернігівський владика, що саме готувалося для його друкарні. Біда йшла, та не звідти. Того ж 1720 р. 5 жовтня вийшов грізний наказ Петра I про заве-

* Київ. Стар. 1886. Кн. VIII. С. 574.

дення московської цензури на Україні. «Его Императорскому Величеству известно учинилось, что в Киевской и Черниговской типографиях книги печатают несогласно с великороссийскими печатми, но со мноюю противностію к Восточной Церкви»,— так починався історичний царський наказ. А далі й перераховувались гріхи Чернігівської друкарні:

«В Чернигове Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрез розыск, калуженином Ерастом Кадминым, что он такіе Часословы в прошлых годах подряжал печатать происком своим, и продавал оные на ярманках; в книге Богомыслия, которая печатана в типографіи Святотроицкой Ильинской в 710-м году, явилась многая люторская противность».

От за це і впала тяжка кара на Чернігів: монастиреві наказано надалі іменуватися «ставропигією всеросійських патріархов, а не константинопольских». Крім цього,— «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданій, не печатать» і т. д.— див. цього наказу вище на с. 299.

От з цього наказу Петра I й почалося реальне обмозкування Чернігівської друкарні. Синод 22 лютого 1721 р. побіг за царським наказом, так само заборонив чернігівському монастиреві писатися ставропигією константинопольського патріарха, наказав друкарні бути під владою Синода, і «без повеленія того Духовного Синода никаких книг не печатать»*. А 21 липня т. р. Синод вже назначив «типографіей протектора» архімандрита Іпатського монастиря Гавриїла, що мав доглядати над друкарнями, і знову наказав Чернігівській друкарні без дозволу Синода нічого не друкувати, а друк початих книжок спинити**. А 30 серпня Синод знову наказує без його дозволу нічого не друкувати, а для дозволу прислати Синодові два виправлених примірники; розпочаті друком книжки закінчувати, але для продажу їх просити дозволу...***

Ось так на тиху Чернігівську друкарню сипалися грізні накази один за одним. Але накази ці архімандрит св.Троїцький Герман Кононович, що управляв друкарнею, одержував з запізненням. В кінці 1721 р., 29 грудня, він повідомив Синод, що наказа з 21 липня отримав і що в Чернігівській друкарні готових до випуску ніяких книг не було, крім Часословів, виданих ще до одержання наказу****. Справді, на цей час Чернігівська друкарня дуже підупала

* Полное собрание. № 9. Т. I. С. 36.

** Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода. СПб., 1868. Т. I. С. 464.

*** Полное собрание. № 197. Т. I. С. 249.

**** Описание. Т. I. С. 464—465.

і друкувала мало, постаріла і не відновлялася*. За час 1721 і 1722 р. тут видруковано лише: «Буквар», «Параклис» та «Монашеское погребеніє» — це останнє «десятков с пять ради пробы нововылитой литеры»**. Ось через це Чернігівська друкарня нічого до Синоду й не посилала, за що й впала на неї несподівана велика біда.

В Синоді скористали з мовчанки Чернігова. «Синодалной советник,— читаємо в важнім акті Синоду з 27 травня 1724 р.— «школ и типографій протектор, Троицы-Сергієва монастыря архимандрит Гавріил, предлагал Святейшему Синоду словесно, что по посланным из Синода в Черниговскую типографию указом, с определения ево, протекторскаго, к ведомству типографій ни единой из новопечатных книги не токмо к нему, протектору, но и в Святейший Синод для свидетелства из той Черниговской типографіи и поныне не прислано, и коликое число, какова именованія книг, в выходе в котором году было,— известія не сообщено». А все це заявив «типографій протектор» ось для чого: «И ежели из оной Черниговской типографіи какія в продажу книги новых выходов неосвидетельствованныя употреблятся будут, а в них какія обрящутся погрешенія, того б ему, протектору, в вину не причитать». Синод був наляканий такою заявою; не зробивши жодного розсліду, не розвідавши добре справи, Синод постановив... конфіскувати непокірну друкарню... Ось цей історичний наказ:

«Обретающыяся во оной Черниговской типографіи все к печатанію книг всякаго званія матеріали, и инструмента, и печатныя книги, все, что ни есть, без оставленія, за вышепоказанное той типографіи по указом неисполненіе, паче же преслушаніе, забрать в Москву и привезть на кошти той Черниговской типографіи, и по привозе отдать в сохраненіе по описи в Московскую типографию с роспискою. А на управителе той Черниговской типографіи, за оное преслушаніе, за которое надлежало было ему ко истязанію быть выслану, взять в Святейший Синод из келейных ево денег и вещей штрафа тысячу рублей, которые купно с помянутыми матеріалами, и инструмента, и книгами привезть в Синод немедленно; и для того отправить из Синода в Чернигов нарочнаго по инструкціи посыльщика»***.

В «посилщаники» вибрали «синодального дому дворянина Андрея Сурмина» і йому 9 червня 1724 р. видали таку інструкцію:

«Ехать тебе в Чернигов, и... (слово в слово повторюється постанова Синоду з 27 травня). Приехав в дом Черниговскаго архієрея, Его Императорскаго Величества указ ему, архієрею, подать, и вышеозначенные матеріали, инструмен-

* Описание. Т. XV. С. 406.

** Там само. Т. IV. С. 267.

*** Полное собраніе. Т. IV. № 1270. С. 116 а також Т. VII. С. 23.

ты и книги, колико обретається их в Черниговской типографіи, без остатка, при достоверных персонах описав, забрать и положенный штраф в тысячу рублей с типографскаго управителя неослабно взять и представить в Синод в целости, а опись типографским вещам подать, при доношеніи, в Синодальную Канцелярію; для охраненія же в пути взять из Черниговской типографіи, без излишества и нанесенія обиды, потребное число провожатых». А самому Сурмину наказувано, що коли тільки він «повеленнаго не исполнит, и взятых денег, а также матеріалов, инструментов и книг в целости вскоре не привезет, или покажет какую где продерзость и возмет с кого взятку, то за это в светском суде штрафован будет, по указам, без всякаго милосердія»*.

Отож і прибув грізний ревізор, «синодального дома дворянин» Андрій Сурмин для конфіскації друкарні. На місці, в Чернігові, він вже відразу переконався, що в Синоді трохи поспішили з карою. Одержавши від Сурмина синодського наказу, єпископ чернігівський Іродіон дослідив справу разом з Сурминим і обоє від свідків переконалися, що Чернігівська друкарня з 1721 р., після синодальної заборони, нічого вже не друкувала... Отже, кара на друкарню впала незаслужено.

І Сурмин склав описа всієї Чернігівської друкарні; найперше списав всі книги, які знайшов в друкарні та в бібліотеці,— це все видання до 1721 р., переважно видання Барановича та Максимовича. Крім цього, Сурмин склав описа технічної частини Чернігівської друкарні такого змісту:

«Литеры псалтирной 2 пары кашт. Литеры новой швабехаровой 2 пары кашт. Литеры тестаментовой 2 пары кашт. Литеры митлю 2 пары кашт. Лятеры схолястики 1 пара кашт. Малые кашты, едни с квитками, а всех кашт исчисливши 19.

В печатни два станка полных, а во двух станков едны только самыя шрубы.

Тестаментовых матерок, в которыя письмо отливают, 134, да в том письме нестает матерок таких: w, щ, г, ъ, ѳ. Того ж тестаментоваго письма пунсонов 128. Псалтирнаго заживаннаго письма матерок 134. Новаго псалтирнаго незаживаннаго письма матерок 135. Того ж письма пунсонов 135. Швабехароваго письма матерок 137. Да при тех и квиток 20. Третьяго псалтирнаго письма матерок 36. Другаго швабехароваго письма матерок 72. Митлеваго письма матерок 145. Субмитлеваго письма новаго не юстификованнаго матерок 41. Схоластичнаго письма матерок 127. Того ж письма пунсонов 102. Євангельскаго новаго письма матерок 91. Того ж письма пунсонов 89. Дефектовых матерок 53. Дефектовых всяких писем пунсонов 262.

Инструментов: Євангельских 2, псалтирный 1, швабехаровый 1, митлевый 1, схоластичных 2, дефектовых 2. До тех инструментов всях кернов 14.

* Описаніе. Т. IV. № 271. С. 264.

Разных писем польских и латинских матрицисов: В 1-м папере матерок 95, в 2-м 106, в 3-м 52, в 4-м 83, в 5-м 57, в 6-м 88, в 7-м 44, в 8-м 31, в 9-м 26, в 10-м 25, в 11-м 20. В едином слонку польскаго письма пунсонов 200, в другом слонку 198 в третьем 100.

Деревянных резаных фигурок великих и малых 308. Литер резаных деревянных старых и новых 740.

Камень до кги (се)рскаго дела способный.

Более здесь означенных книг, инструментов и материалов в Черниговской Троицкой Ильинской типографии не сыскал я, Андрей Сурмин, Синодального дому дворянин, и росписался на сем реестри своею рукою*.

Єпископ Чернігівський Іродіон, а також архімандрит Герман Кононович з братами звернулися до Синоду з слізним проханням звільнити друкарню від конфіскації, а управителя її о. Г. Кононовича від штрафу. Єпископ Іродіон (Жураківський) в своїм донесенні Синоду з 11 жовтня 1724 р. писав, що в Чернігівській друкарні з часу об'яви синодального наказу 1721 р. і по цей час ніяких книжок не друкують, як через недостачу матеріалів, так і через старість інструментів, які тепер майже всі зроблені наново. Це все бачив і ревізор Сурмин; а таких книжок, щоб їх друкують по 1721 р., він не знайшов, він знайшов лише книги, друкують за Лазаря Барановича й потім до 1721 р. Ці всі книжки Сурмин описав і наказав відправити їх до Московської друкарні. На основі всього цього преосвящений Іродіон, «полагає себе в волю и благопризрительный решпект», св. Синоду, просив звільнити як архімандрита Германа, так і Чернігівську друкарню від штрафу та конфіскації. До цього Іродіон додав пояснення Германа та братії**.

Розглянувши ці прохання, Синод змилювався й постановив: уважаючи на те, що це лише перша провина Германова, «вместо оных тысячи рублей взять со онаго архимандрита штрафа за нерепортованіє толко 100 рублей», які має прийняти дворянин Сурмин і віддати їх до Московської Синодальної Канцелярії; «а достальных 900 рублей, буде подлинно во оной типографіи книг печатанія с 721 года не было, освидетелствовав, тому дворянину не спрашивать, и книг и инструментов печатных до указа не высылать». А на дальший час обов'язати с. Германа рапортувати щорічно «без отлагателства»***.

В січні 1725 р. єп. Іродіон знову просить Синод зробити ласку вбогій Чернігівській друкарні, як то Синод зробив Печерській Лаврі, теж тоді оштрафований; це друге прохан-

* Цього Реєстра надруковано в «Описаніє». Т. XV. С. 939—942.

** Описаніє. Т. IV. С. 264—265.

*** Полное собраніє. Т. VII. С. 23—24; Описаніє. Т. IV. С. 265.

ня еп. Іродіон подав з намови Сурмина, «повседневно сту- жаючим ему об увольнении его в Москву» *. Не дивля- чись на це, штрафні гроші, 100 карб. «взяты и в приход за- писаны в 725-м году» **.

Так відбулася перша частина голосної в свій час справи про конфіскату Чернігівської друкарні. Кажу перша части- на, бо і зараз же наступила несподівано й друга. Десь коло 28 січня 1725 р. реквізитор Сурмин від'їхав собі до Моск- ви *** і Чернігівська друкарня на якийсь час заспокої- лася.

Але біда продовжувалась. Складач Чернігівської дру- карні, ієродиякон Ларіон, «ради многих своих безчиний, без- вестно ушедши, побежал в Москву и С. Петербург с некото- рыми клеветами» ****. І справді, 7 березня 1726 року «С-Петербургській церковнаго благочинія инквизитор», свя- щенник Тимофей Семенів передав Синоду доноса, якого по- дав йому складач Ларіон. Монах в доносі писав, що Синод прислав в Чернігівську друкарню Десятословіє, з наказом друкувати по новому, але архімандрит Герман, управитель теї друкарні, «приказал мимо того печатать оноє по преж- нему». В 1721 р. Синод наказав був нічого більше не друку- вати «за неправое против російских книг печатаніє», але о. Герман на це не звернув уваги і друкував таки книжки й в 1722, 1723 і 1724 рр., зазначаючи на нових книжках 1719 р. А коли в Чернігів приїжджав ревизор Андрій Сурмин, то о. Герман новодруковані книжки поховав і Сурмину їх не показав.

«А он, ієродіакон Иларіон, будучи тамо при типографіи наборщи- ком, также и справщик ієромонах Аверкій и другіє наборщики, ієро- діаконы Виктор и Иоиль, которые те книги, по приказу его, архиман- дричу, печатали, за пристрастієм его, архимандричим, доносить о том не могли, и к ложному его, архимандричю, доношенію, будто с 721 го- да без указу, также за скудостію и за ветхостію матеріалов, книг ника- ких не печатано, он, Иларіон, и протчіє типографскіє служители руки приложили из-под неволи; да он же, архимандрит, и штрафныя деньги 100 рублей заплатил не из своих келейных, но из казенных» *****.

Отож, як бачимо, до Чернігівської друкарні вчепилася нова халепа.

Вислухавши доноса, Синод 21 березня 1726 постановив: «Онаго архимандрита Германа и типографских справщика и наборщиков взять в Московскую Синодальную Канцеля-

---

* Описание. Т. IV. С. 265.

** Полное собраніе. Т. VII. С. 24; Описание. Т. VIII. С. 582.

*** Там само. Т. V. С. 222. № 1687.

**** Описание. Т. IV. С. 267.

***** Полное собраніе. Т. VII. С. 24; Описание. Т. IV. С. 265—266.

рію, и о всем вышеписанном допросить и изследовать по сушей правде, как указы повелевают, без послабления» *. І розпочалася знову неприємна справа. Запитали еп. Іродіона і він в червні 1726 р. прислав своє пояснення; він писав, що в 1721 та 1722 р. Чернігівська друкарня видрукувала лише «Букваря», «Параклиса» та «Монашеское погребеніє», це останнє не на продаж, а лише «ради пробы нововылитой литеры». До свого донесення еп. Іродіон додав також заяву, підписану 21 монахами, ще в Чернігівській друкарні, крім зазначених книжок, нічого більше не друкувалося **.

Але цим справа не покінчилася. Допросили таки всіх замішаних осіб і 23 грудня 1726 р. знову запитали пояснень еп. Іродіона, вже поставивши йому певні питання. Чернігівський владика знову пише, що ніколи йому ніхто ніякого Деяtosловія для надрукування не прислав; нових книг за 1721—1724 рр. не друковано, крім вже зазначених, що посвідчив і ревізор Сурмин; ніхто монахів підписувати заяв не силував ***.

Чим остаточно покінчилася ця довга неприємна справа, нема відомостей. У всякому разі, друкарі були досить залякані і Чернігівська друкарня помалу все підупадає.

Проте спинити друкарню було неможливо. Ще 11-го серпня 1725 р. єпископ Іродіон просив Синод дозволити друкування, «понеже ныни в оной типографіи Черниговской, приходя, требуют разные всякаго званія люди книг Блаженств и новопечатных Букварей, и иных церковных и потребных книг».

Наляканий владика, боючись синодальної халепи, але бажаючи видрукувати потрібні книжки, пішов на хитрість,— він просить Синод:

«Также б для исправленія во оной Черниговской типографіи повелено было дать во всем исправнаго и добраго справщика, дабы в печати не было какого неисправленія, а именно,— обретающагося в Московской типографіи монаха Феолога» ****.

Синод учинив «милостивое решение»:

«Ради надлежащего оных книг в печати исправленія в тоє типографію обретающагося в Москве справщика монаха Феолога, буде он ехать туды похочет, и никакого на нем начету и подозренія нет, и в Московской типографіи без него остановки не будет, отпустить с таким повеленіем, дабы оному справщику достодолжной трактament давать

* Описание. Т. IV. С. 266.

** Там само. С. 267.

*** Полное собрание. Т. VII. С. 25—26.

**** Там само. Т. V. С. 164.

из доходов оной типографіи неотложно» *. Але затія не вдалася: справщик Феолог до Чернігова не поїхав «некоторых ради причин» **.

Упокорений був також і управитель друкарні, архімандрит Герман. Тепер він вже в такий спосіб просить дозволу в Синода на друкування Часословця та Псалтиря. Про це писав він вже раз Синодові, «на которое мое челобитье не получивши от Вашего Святейшества резолюции до сих час, того намеренного дела не дерзалем зачинати. Ныни же паки чрез сіе повторное мое доношение, до стоп Святейшества Вашего преклонивши главу мою, прошу: да благоволит Ваше Святейшество выдать свое благословение вышеозначенныя книжицы в типографіи здешней печатать»...***

Ось ця клопотлива тяганина з Синодом, ці постійні й дошкульні причепки синодські довели таки до повної руїни Чернігівську друкарню. Потроху вона просто спиняє свою працю, бо боїться попасти в нову якусь халепу. Так справа тяглася аж до 1730 р. В цім році єпископ Іродіон задумав відновити діяльність своєї друкарні і 17 січня 1730 р. подав велике прохання до Синоду, в котрім, розказавши історію Чернігівської друкарні, підкреслює, що їх заборонили надалі друкування книжок.

«А ныни уже,— пише владика,— в Кієво-Печерской типографіи по екземпляру справочному книги печатаются, токмо в нашей типографіи Черниговской ни... І тому просить владика дозволити й йому, друкувати «те книги, которіе Святейшій Синод укажет в типографіи архіерейской здешной Черниговской печатать против (згідно з) справочного екземпляру, по которому и в Кієво-Печерской книги печатаются типографіи». І з повною розпукою владика добавляє: «Аще же не будет високой Святейшества Вашего в сем моем прошеніи милости, то уже боліе откуду подпоможеніа в нуждах наших иметь не надеемся»...****

Синод 2 березня 1730 р. дозволив йому друкувати тільки з виправлених московських примірників,— «а сверх того лишняго ничего не примешивать, и смотреть накрепко, чтоб во оных печатаемых книгах наречіе все, так же и правописание в литерах и просодіях (наголоси) было согласно с великороссійскими печатными книгами без всякія отмены» *****.

Преосвященный 30 березня 1730 р. повідомив Синод, що наказа він одержав; до цього додає: «В Черниговской типографіи книг никаких, за оскуденіем того художества мастеров и инструментов, не делается, а когда будет делаться,

* Полное собрание. Т. V. С. 164.

** Описание. Т. V. С. 428.

*** Полное собрание. Т. V. С. 222. № 1687.

**** Там само. Т. VII. С. 21—22. № 2297.

***** Там само. С. 27.

то, по силе указа, и исполненіе чиниться непременно будет»*.

Але преосвященному Іродіону (Жураківському), що стільки витерпів неприємностей та клопот через Чернігівську друкарню, так вже й не довелося бачити її в русі. І чого не добив Синод, те прикінчив огонь: 1730 р. пожар знищив Іллінського монастиря, а разом з ним і друкарню, яку врятували не всю... Року 1735 архієпископ Іродіон про свою друкарню пише до Синоду таке:

«Друкарня, що була в Троїцькім Чернігівськім монастирі, закрита ще 1721 р. за старістю; служачих відпущено; літери, заставки і інше складено в церковнім склепі, де й зберігаються під доглядом намісника Аверкія. Консисторія оглянула літери і між ними ані одної латинської або польської не знайшла, бо їх того ж року перероблено на російські, і з того часу (1721 р.) в Чернігівській друкарні не друковано ніяких книжок не тільки латинських, але й руським діалектом»...**

Так занепадала Чернігівська друкарня. Того ж 1735 р. помер і преосвященний Іродіон, що на своїх плечах переніс руїну єдиної на все Лівобережжя друкарні, а що все намагався воскресити її. Але відновив діяльність цієї друкарні вже архієпископ Никодим Сребницький. Року 1740 20 січня він доносив Синодові, що в Чернігівській друкарні досі ніяких книг не друковано «за крайним чрез пожар огненный в 1730 г. обветшаніем Троицкаго Ильинскаго монастыря»; Никодим просив дозволу відновити друкарню, бо це буде великою запомогою направити погорілу соборну монастирську церкву***. Синод, що ще 1721 р. вбив цю друкарню, 14 травня 1740 р. постановив... нагадати преосвященному Никодиму, що ще 2 березня 1730 р. Чернігівській друкарні дозволено друкувати церковні книги... Але наказа цього не післано, передано його лише на словах, «понеже в 1730 г. указ был послан, а воспрещенія на тот указ не было»****. Пізніше, 1746 р., чернігівський преосвященний повідомляв Синод, що друкарня Троїцького Іллінського монастиря почала друкувати книжки тільки з 1743 року*****. Так потроху Чернігівська друкарня знову відновляла свою діяльність і друкувала потрібні книжки, але вже з московських примірників.

Праця Чернігівської друкарні далі збільшувалася і вже 1766 р. друкарня мала «книг разнаго содержания в переплете, тетрадах и листах 11304 экземпляра, на сумму

* Описание. Т. X. С. 115.

** Там само. Т. XV. С. 406—407.

*** Там само. Т. X. С. 115—116.

**** Там само. С. 116.

***** Там само. Т. XXVI. С. 257.

46804 р. 65 к.» * Синод не забував і надалі опікуватися Чернігівською друкарнею, і ще 6 листопада 1766 р. знову прислав їй грізного наказа:

«Впредь печатать и в продажу употребляют одни те книги, которые в Московской типографии с апробации Святейшаго Правительствующаго Синода печатаются; чтоб в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было,— под опасением лишения типографии»...**

І все-таки Чернігівська друкарня випускала багато книжок, що розходилися не тільки по Чернігівщині, але й далеко за межами її. Як ширила свої книжки Чернігівська друкарня, виразно показує нам справа книгаря Микити Зогія, що судився з Троїцьким монастирем за «привлеченіє в подданство».

«Оставшомуся мне малолетнему,— розкаже Зогій,— обучился грамоты и обучался в Троицком Ильинском монастыре переплетческого ремесла, и возросши по таком обученіи, с начала вступил я в партикулярную службу от 1760 года по желанію моему, при монастыре Троицком Ильинском, перво послушником з год и продавал книги печати того Троицкаго монастыря и типографщиком в переплете выпечатованных книг, а за тем и книг продавщиком, всего в продолженіи времени чрез шесть лет, по договору в год по 90-ти рублей платежа; а напоследок того, и на своем кошти от того монастыря продавал книги: за сколько б денег книг ни продал, получал по договору десятину денег» ***.

Зогій возив чернігівські видання на продаж на різні ярмарки, возив їх до Харкова, Ромна⁵, в Суми і навіть до Києва. Друкарня видавала йому особливі паспорти для перевезення книжок, напр.:

«Объявитель сего, свято-Троецкой Илинской Черниговской обители книгопродавец Никита Зогій, следует в ярмарки в Ромен и Харьков города, для продажи книг, ему з монастыря оного ж Троецкого данных, троелошаденным возом, и с человеком, которому, за силу Ея Императорскаго Величества указов, дабы везде на учрежденных караулах свободній так туда яко и обратно чиним бы был пропуск лучшаго же ради вероятія дан сей за подписом руки моея и при обыкновенной монастырской печати пашпорт 1760 года, іюля. Михайловскаго Переяславскаго монастыря игумен и управитель свято Троецкой Илинской Черниговской обители Герман с братією» ****.

Що продаж чернігівських видань в Києві дошкулював таки й Печерську друкарню, свідчить про це те, що 1766 р.

* Описаніє Черниговской Епархіи. Т. II. С. 19.

** Полное собраніє постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія, царствованіє Екатерины II. Спб., 1910. Т. I. С. 379.

*** Київ. Стар. 1889. Кн. IV. С. 199.

**** Там само. С. 200.

Лавра просила київський міський уряд заборонити якомусь ченцеві продаж чернігівських видань в Києві на Подолі (див. с. 312).

Чернігівські видання мало помітні своєю зовнішністю; гравюри звичайно прості, хоч часом і тут бачимо тонку роботу, як напр. в Анфологоні (Новгород-Сіверськім) 1678 р.*

Така була доля єдиної на ціле Лівобережжя Чернігівської друкарні. Спокійно працювала вона лише за життя свого фундатора Лазаря Барановича, але й при нім вона довго не могла відповідно організуватися. Організувавшись, друкарня ця діяльно працювала на користь української культури аж до 1720 р. Накази Петра I за 1720 р. та Синоду з 1721 р. відразу вбили Чернігівську друкарню і вже по тому, крім звичайних московського зразку книжок, друкарня ця нічого не випускала; такою перейшла вона і в ХІХ століття. Холодний вітер з півночі відразу заморозив чутливі «Афіни» широкоосвіченого Барановича...

Крім цієї «церковної» друкарні, була в Чернігові ще й друкарня «гражданська», що належала губернiальному правлінню. Засновано цю друкарню 1797 р., на основі царського наказу з 15 січня 1783 р. Друкувала вона лише свої розпорядження**.

Ані про Новгород-Сіверську, ані про Чернігівську друкарню ми ще не маємо ніяких окремих розвідок, хоч матеріалу про них вже зібралось не мало. Про ці друкарні маємо такий архівний матеріал:

Письма преосвященнаго Лазаря Барановича. Чернігів. 1865. Вид. 2. С. 119, 181, 192—193, 201, 203—204, 225 і др.; особливо цінний лист з 1689 р. до гетьмана Мазепи, де подано історію друкарні, с. 242—246 (див. про нього с. 347). На жаль, ці Письма видано в перекладі на російську мову, і лише частина в оригіналі. Обов'язково треба зібрати всі листи Барановича і видати їх науково.

Полное Собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи.

---

* Старі гравіровальні дошки Чернігівської друкарні коло 1880 р. поступили в Петроградську Академію Художеств. Ровинскій Д. Подробный словарь русских гравиров. Спб., 1895. С. 326.

** Київ. Стар. 1900. Кн. ІХ. С. 84—85.

Спб., з 1879 р. вийшло багато томів; цікаві відомості див.: напр., в тт. 1—7, 9, за час Катерини і др.; особливо цікавий № 2297 (т. VII) — ціла справа конфіскації Чернігівської друкарні, а також її історія, дано Універсала Л. Барановича друкарю Ялинському з 1679 р.

Описаніє документів и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода, з 1868 р. видано понад 30 томів; особливо цікаві тт. 1, 2, 4—7, 10, 12, 14, 15, 20, 26, 31 і др.; особливо цікавий т. IV, с. 263—267: вся справа конфіскації Чернігівської друкарні; т. XV. С. 939—942: опис Чернігівської друкарні за 1724 р., що склав Андрій Сурмин.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Спб., 1882. Т. XII. № 12. С. 41—42: дозвіл царя Олексія Михайловича на друкарню в Чернігові.

Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. V. С. 208—209: подяка патріарха Якіма за прислану книжку.

Лазаревскій А. М. К історії Черниговской типографіи. Письмо Черниговскаго архієпископа Антонія Стаховскаго к гетману Скоропадскому, 1720 р. // Київ. Стар. 1886. Кн. VIII. С. 574—575.

Лазаревскій А. Два документа к історії Черниговской типографіи // Київ. Стар. 1886. Кн. XI. С. 571—579. Документ I: «Пункта на споряжене друкарни». 1679 р., що виразно малює внутрішнє життя Чернігівської друкарні. А документ № II не новий — він вже був надрукований в «Письмах Л. Барановича». С. 242—246.

Лазаревскій А. Где и как продавались издания Черниговской Ильинской типографіи в прошлом веке // Київ. Стар. 1889. Кн. IV. С. 199—200.

В. Д. Печатное дело в Малороссіи в начале XIX-го ст. // Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 84—85.

Література така:

Wandtkie J. Historia drukarń w Król. Polsk. 1826. Т. I. С. 60—62; Т. II. С. 20—22. Перестаріле.

Страдомскій А. Лазарь Баранович // Ж. М. Н. Пр. 1852. Ч. 75. С. 74—78.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 636, 671—673.

Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 231—234: про Кирила Ставровечького.

Чистович И. Очерк истории Западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 346—348.

Сумцов Н. К історії южно-русской литературы XVII в. Вип. I. Лазарь Баранович. Харків, 1885. На с. 24—39 автор розказує про заснування цієї друкарні і дає ко-

роткий огляд її діяльності; розказано дещо про утиски Москви в XVIII ст.

Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. Спб., 1889. С. 276.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899. С. 754—761: про посольство Ялинського на Москву; ще с. 752.

Милостов А. И. Описание книг Виленской Библиотеки. Вильна, 1908. № 50: Перло многоцінне 1646 р. і література про нього. Теж у Карагаева (Описание. 1883. № 593).

Про гравюри Чернігівської друкарні:

Пекарский П. Наука и литература. Спб., 1862. Т. II. С. 673: список чернігівських дереворитників 1701—1720 рр.

Ровинский Д. Подробный словарь русских гравюров. 1895. С. 37—39: про черніг. гравюри; про те ж див. його «Русские гравюры». М., 1870. С. 29. «Подробный словарь» знає таких черн. гравюрів: Гавриїл монах, 1727 р., с. 125; Рахманів П., 1865 р., с. 555; Синицький Макар, ієромонах XVII—XVIII в.; Стрільбицький Іван, поч. XVIII в., с. 638—639; Щирський Інокентій XVIII в., с. 795—799.

Петров Н. Старинные южно-русские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

Спис (на початку зовсім не вірний) новгород-сіверських та чернігівських видань подає Н. Сумцов (Лазарь Баранович. С. 30—36).

ЧАСТИНА ШОСТА

ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

ХV. ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

еликий простір української землі — Поділля — довгі часи не бачило друкарства і постійної друкарні не знало, власне, аж до ХІХ віку. «Мультанські креси», як звали поляки Поділля, увесь час було віддане на ласку «*cywilizacyjnego posłannictwa Polski*», того «*posłannictwa*», про яке навіть ліпший історик польський, Józef Rolle, відкрито пише таке: «*Cywilizacyjne posłannictwo Polski na kresach, — каже він, — opierało się na krzyżu, mieczu i lemieszu: krzewić łaciński obrządek — znaczyło to krzewić oświatę; ostrzem szabli wstrzymywać napady barbarzyńskich sąsiadów było wszystko jedno — co ciemnocie najeźdców stawić tamy, a tem samem bronić tej oświaty*» *.

Поділля увесь час було багатою житницею для цілої Польщі, що обома руками брала з нього, але й обома руками нищила його.

Віддалене від більших культурних українських центрів — Києва, Острога і Львова — Поділля не створило помітного свого власного центру і лежало в темноті цілі віки, віддане на ласку ославленого «*cywilizacyjnego posłannictwa*». І ось тому в давнину на Поділлі зовсім не було українських друкарень **, було лише декілька короткотрива-

* Dr Rolle. Drukarnie na kresach multańskich // Rocznik dla archeologow. Краків, 1870. С. 15.

** W. Maciejowski (Pismienictwo polskie. Варшава, 1853. Т. II. С. 880) згадує, ніби у Вінниці 1635 р. друкувалися якісь українські книжки, але в Опису книг Царського, на який покликується п. Мадейовський, нічого про це нема. Петро Могила у Вінниці заснував був школу.

лих друкарень польських. Друкарство ж російське появляється тут лише в кінці XVIII віку.

1. Друкарня Панівецька.

Першу друкарню на Поділлі закладено в селі Панівцях¹, в 7 верстах від міста Кам'янця-Подільського; заклали цю друкарню не католики, а протестанти, заклали для поширення своїх ідей в Польщі взагалі, на Поділлі зокрема. Панівці тоді належали Яну Потоцькому, воеводі брацлавському, генералу подільському; сам протестант, Потоцький заклад десь 1595 р.* в себе в Панівцях лютеранську Академію, а на директора її запросив кс. Яна Зигровича (чи Зигровського), магістра філософії Краківського університету. Для потреб цієї академії Зигрович трохи пізніше заснував в Панівцях латино-польську друкарню; управителем її запросили друкаря в Вільні Лавріна Малахівича, на плату 4000 злотих річно.

Панівецька друкарня працювала лише в 1608—1611 рр. і за цей час випустила 2 книжки латинською мовою і 5 польською, з них три твори самого директора панівецької Академії Зигровича**.

Та не довго працювала ця друкарня — в квітні 1611 р. власник Панівець Ян Потоцький помер під Смоленськом (в час московського походу), помер бездітним і Панівці дісталися братові його Станіславу. Станіслав Потоцький, спочатку лютеранин, був вже завзятим католиком, а тому не міг знести лютеранського кубла в своїм родиннім селі. І вже в кінці 1611 р. він закрит Академію та друкарню — переробив їх на стайню. Помагали йому єзуїти, що весь час косим оком позирали на цю друкарню. «Вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно; зачинили друкарню і доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі «еретичні» книжки»***. Тому видання панівецькі дуже рідкі.

Бандтке твердить, що ця друкарня до Панівець прийшла з Лашова, а з Панівець її взято до Баранова****. Директор панівецької академії перебрався на Литву і помер там в 1625 р., а друкар Малахівич перейшов до Львова.

Про Панівецьку друкарню:

B andtkie. *Historia drukarń w Król. Polsk.* T. II.

* Суслопарів М. *Бібліологічні Вісти*. 1923. Ч. IV. С. 109; Dr. Rolle роком заснування академії й друкарні називає 1600-й. Див.: Ор. cit. С. 17.

** Спис цих 7 видань див.: *Бібліологічні Вісти*. 1923. Ч. IV. С. 109—110; Rolle. С. 16.

*** *Бібліологічні Вісти*. 1923. Ч. 4. С. 110.

**** *Historia drukarń w Król. Polsk.* T. II. С. 29—30.

С. 29—38; *Przez dziecki. Podole, Wołyń, Ukraina. T. II. С. 16—17*; Dr. Józef Rolle. *Drukarnie na kresach multańskich // Rocznik dla archeologów. Краків, 1870. С. 15—18*; Суслопарів М. Друкарні Поділля. Історична замітка // *Бібліологічні Вісти. 1923. Ч. 4. С. 109—110*; з помилками.

2. Яришівська друкарня.

Спинила свою діяльність Панівецька друкарня і вже потому надовго не бачило друкарні Поділля — починають вони появлятися лише наприкінці XVIII-го століття.

В містечку Яришові² над Ладавою, Могилівського повіту, заклав польську друкарню Валеріян Дідушицький в листопаді місяці 1790 р. Широко освічений, Дідушицький відкрив в Яришові школу, а пізніше й друкарню. З цієї друкарні виходили різні поквітовання (бланки), а 1791 р. в травні звідси вийшло «*Prawo miejskie*», яке В. Дідушицький підніс магістрату Кам'янецькому, просячи записати його самого до міських книг.

Але не довго існувала ця друкарня, лише коло 20 місяців. Кінець її був несподіваний: 4 липня 1792 р. ексгенерал артилерії Шенсний Потоцький наслав своїх козаків до Яришева, а вони забрали всю цю друкарню з друкарями і запровадили її до Тульчина. Дідушицький запротестував проти такого гвалту і вкінці — 2 серпня 1792 р. Потоцький заплатив йому за друкарню 19640 зл., а Валеріян Дідушицький додав йому ще двох друкарів — Іванка Рогатинського та Хведора Вербового.

Про Яришівську друкарню:

Kronika domowa Dzieduszyckich. Львів, 1865. С. 350—352; *Вандткіе. Т. II. С. 169*; Архив Юго-Зап. Рос. Ч. V. Т. I. С. 512—513; Dr. J. Rolle. *Drukarnie na kresach multańskich. С. 18—21*; Суслопарів М., *Ibid. С. 111*.

3. Тульчинська друкарня.

Ексгенерал артилерії Шенсний Потоцький стояв на чолі Тарговицької Конфедерації, а тому друкарня йому була дуже потрібна; наслав він своїх козаків на Яришів і вони забрали друкарню Дідушицького до Тульчина³, маєтку Потоцького. Друкували тут головно відозви та бланки, вийшла тут також і брошура: «*Forma prawdziwego wolnego Rządu przez — Konfederacya Targowcecka ułożona*». Див.: *Вандткіе. Т. II. С. 169—170*; Dr. J. Rolle. С. 20—21.

4. Міньковецька друкарня.

Друкарня в Міньківцях⁴, Ушицького повіту на Поділлі постала 1792 р. Заклав її відомий чудака свого часу, граф Сцибор Мархоцький. Мархоцький володів великим маєтком, мав 19 сіл і цю свою маєтність рахував окремою дер-

жавою — «Państwo Mińkowieckie», поставив навіть граничні стовпи з написом: Границя Держави Міньковецької та Російської. Столицею цієї держави були Міньківці. Для своїх підданих склав Мархоцький окремі закони, видавав для них всякі устави, постанови і т. п.; він мав у себе багато найрізніших закладів. Звичайно, для Міньковецької «держави» потрібна була також і друкарня. Тут друкують різні книжки рахункові, квітанції, друкували гербовий папір — з гербом Остожа, бо на іншому папері граф не приймав ніяких подань; тут же видруковано й деякі книжки, між ними: «Prawa miasta Mińkowiec». Року 1824 Мархоцький спровадив собі на директора своєї друкарні Юзефа Вагнера, складача з варшавської університетської друкарні. Але сам Мархоцький скоро помер, 1827 р., а сини його вже не цікавилися друкарнею, а тому вона перейшла на власність директора Вагнера, що 1829 р. вивіз її звідси до Дунаївців⁵. По польським повстанні 1831 р. міньковецький маєток був skonфіскований.

Про цю друкарню література:

Vandtkie. Т. II. С. 5—6; Rolle Op. cit. 22—24; В. Д./Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88; Суслопарів М. С. 111.

5. Дунаєвецька друкарня.

Управитель друкарні у Міньківцях п. Вагнер, набувши собі цю друкарню у власність, перевіз її десь 1829 р. в м. Дунаївці під Кам'янцем; друкарня пробула тут до 1834 р., випустила одну книжку і переїхала в Кам'янець⁶. Це була друга друкарня в Дунаївцях, бо першу невеличку друкарню заклали тут Красинські ще в часі Барської Конфедерації; друкарня Красинських працювала в Дунаївцях лише декілька місяців і друкувала різні розпорядження та маніфести. — Див. Rolle Op. cit. С. 24.

6. Могилівська друкарня.

Року 1795 молдавський протоієрей Михайло Стрельбицький одержав дозвіл від цариці Катерини II перенести свою друкарню з Дубоссар⁷ на Басарабщині до Могилева-Подільського⁸. З цієї друкарні 1797 р. вийшов Часослов, «в пограничном городе Могилеве, в собственной своей типографии». Див.: Сопиков В. С. Опыт российской библиографии. Спб., 1813. № 1620; Ундольській. № 3106; Суслопарів М. С. 111.— Див. ще нижче, розділ XVI, § 5.

7. Янівська друкарня.

В містечку Янові⁹ на Поділлі була старообрядческа й польська друкарня десь між 1812—1820 рр.; її описує П. Бартенев (Заметка о сельских типографиях в Рос-

сії // Бібліогр. Записки. 1858. Кн. IX); Słownik Geograficzny. Warszawa. 1882. Т. III. С. 423.

8. Кам'янецькі друкарні.

В Кам'янці-Подільському першою була друкарня Губерніального Правління; засновано її 1798 р., друкувала вона книжки російською та польською мовами.

Управитель польської Міньковецької друкарні Вагнер (див. вище с. 365), побувавши в Дунаївцях, перевіз свою друкарню в 1811 р. до Кам'янця. Тут Вагнер довго працював і випустив багато польських книжок, часом не зазначаючи ані місця, ані часу друку. Друкував книжки більше релігійного змісту, молитовники та букварі, і збував їх на відпустах. Врешті 1849 р. Вагнерівську друкарню закрито, а 1851 р. помер в повній бідності й господар її. 1858 р. цю друкарню продано за борги і тоді набув її Давид Крайз, якого потомки володіють нею й тепер.

Література:

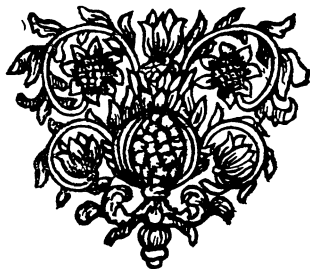
Rollé. С. 24—28; Суслопарів М. С. 111. — В. Д. // Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87—88.

9. Жидівське друкарство.

Старих жидівських друкарень на Поділлі не знаємо; потребу в релігійних книжках звичайно задовольняли галицькі жидівські друкарні, переважно Жовківська. Але під кінець XVIII ст. появляється декілька друкарень жидівських і на Поділлі. Так, в містечку Межиріччі¹⁰ Літинського повіту 1787 р. засновується аж дві жидівських друкарні, з дозволу поміщика Орловського. Це були друкарні Михеля Дувидовича та Хаскеля Шейваховича.

Про ці друкарні див.: Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88.

На початку XIX віку жидівські друкарні працюють ще в Калюсі¹¹ з 1809 р. Збрижу¹² 1812 р., Межибожу¹³ 1817 р. і др.

ЧАСТИНА СЬОМА

ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

ХVІ. ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

уло друкарство також і на інших землях України, але тут поставало воно вже дуже пізно — лише в другій половині ХVІІІ віку. Провінціальне українське друкарство розвивалося дуже поволі і тепер поставало вже як наслідок розвитку культури російської — з новопосталих друкарень на початку українські книжки вже не виходили.

Після тих реформ, які зробила в управлінні Росією цариця Катерина, скрізь на місцях постали так звані Губерніальні Правління; різної писанини вже тоді ці Правління мали стільки, що звичайним писанням не могли вони дати собі ради. І отож 24 січня 1773 р. видано наказ про заснування друкарень при Губерніальних Правліннях; друкарні ці засновували, як казав наказ, для полегшення «излишняго приказнослужителям затрудненія, а паче к постепенному выполнению налагаемых по входящим документам резолюцій» *. Але наказу цього провінція виконала не скоро, бо завести в той час гражданську друкарню було трудно — не було потрібних робітників, матеріали друкарські можна було роздобувати лише в Петрограді чи Москві, та й окремих коштів для цього уряд не дав. Ось тому пройшло багато часу, поки Губерніальні Правління змогли закладати свої друкарні, і тільки аж 5 серпня 1807 р. появилвся новий наказ: вже неодмінно закласти друкарні по губерніях там, де їх ще не було.

* Русскій Библиофил. 1911. Кн. 6. С. 17.

Російська культура через друковану світську книжку потроху заливала Україну. Відомий московський видавець і письменник Новиков позакладав свої відділи й по Україні, напр. в Глухові¹, Полтаві, Києві і др. містах, куди й вислав свої видання; взагалі, в цей час попит на друковану книжку помітно зріс. Поруч з цим, 15 січня 1783 р. вийшов ліберальний закон цариці Катерини про волю друкарства — кожному дозволялося закладати друкарню і друкувати на якій завгодно мові без окремого попереднього дозволу, треба було про відкриття друкарні лише повідомити місцеву «Управу Благочинія». Указ цей наказував «типографії для печатання книг не различать от прочих фабрик и рукоделій». Книжки віддавалися на цензуру місцевій «Управі Благочинія», яка мала пильнувати, щоби в книжках не було нічого «противнаго законам Божіим и гражданским или же к явным соблазнам клонящагося»*.

Ось все це були причини, що потроху протоптували шлях для книжки й на провінцію, а разом з тим сприяли заснуванню й провінціальних світських друкарень. Правда, друкарні закладалися дуже поволі, бо й сам уряд не мав на це певного погляду. Так, 16 вересня 1796 р. появився новий наказ цариці Катерини, але вже про закриття всіх тих «вільних» друкарень, які заклали приватні люди, ніби «в разсужденіи злоупотреблений, от того происходящих», бо «для печатання книг полезных и нужных имеется достаточное количество таковых типографій, при разных училищах устроенных»**. Цензура книжок тепер була лише в Петрограді та Москві, а це те ж — при тодішніх важких шляхах — так само вбивало розвій друкарства; в Одесі та Радзивилові засновано тоді особливі цензурні відділи, щоби часом не попала до нас якась непевна книжка. Це справді був тяжкий удар на молоде громадянське друкарство, якому відбиралася приватна ініціатива і яке лишалося тільки для друкування урядових паперів різних Губерніальних Правлінь. Правда, 2 лютого 1802 р. вернули волю друкарства, але знову не надовго. Все це, звичайно, мало сприяло доброму розвитку громадянського друкарства на Україні і тому воно так поволі ширилося в нас; зачалось воно в такі роки:

Лисаветград ²	.	1764 р.	Бендери	.	.	.	1791 р.
Кременчук ³	.	1765 р.	Катеринослав ⁴	.	.	.	1793 р.
Київ	.	1787 р.	Харків	.	.	.	1793 р.
(Ясси)	.	1789 р.	Чернігів	.	.	.	1797 р.

* Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 18.

** Там само. С. 23.

Кам'янець-Подільський . . . . . 1798 р.

Миколаїв . . . . . 1798 р.

Про початок цих друкарень подам тут хоч короткі відомості.

Крім спеціальної літератури (див. її в кінці кожної друкарні), про громадянське друкарство на Україні пишуть:

О типографіях, состоящих в веденіи Министерства Народнаго Просвещенія. Див.: Периодическое сочинение об успехах народнаго просвещенія. 1810. № XXIV. С. 53—64.

Сборник матеріалів для історії просвещенія в Росії, извлеченных из Архива Мин. Нар. Просв. Спб., 1897. Т. II. С. 59—138. Короткі витяги звідси подав В. Д. в «Кіев. Стар.» (1900. Кн. IX. С. 83—88: «Печатное дело в Малороссіи в начале XIX ст.») Дуже цінні відомості.

Семенов В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII-го и в начале XIX-го веков//Русский Библиофил. 1911. Кн. VI—VIII; його ж: Библиографический список книг, напечатанных в провинции со времени возникновения гражданских типографій по 1807 г. Ibid. 1912. Кн. II—III. Його ж цінні доповнення до цих праць. Ibid. 1913. Кн. VII. С. 58—83. Змістовна рецензія Н. Петровського в «Учен. Зап. Казан. Унив.» 1912. Кн. VI—VII.

1. Лисаветград

Доля судила, щоби найперша провінціальна друкарня в Росії відкрита була власне на Україні, в місті Лисаветграді, що тоді звався фортецею чи фортом св. Лисавети. Місто це засноване 1752 р.; в своїм наказі 11 січня 1752 р. цариця Лисавета писала: «сделать, для защиты поселяемых в Новой Сербии Гусарских и Пандурских полков жилищ, земляную крепость, которую именовать крепостью Св. Елисаветы»*. Так постало місто Лисаветград, тоді головне місто величезного краю. З 22 березня 1764 р. заснована вже Новоросійська губернія, а в Лисаветграді відкрито губерніальну канцелярію**.

Новоросійським губернатором призначений був генерал поручник А. П. Мельгунов; це була освічена людина, що любила літературу та друкарство; в Кадетськiм Корпусі, де служив до того Мельгунов, він заклав друкарню, котрою

* Записки Одесскаго Общества истории и древностей. Одеса, 1848. Т. II. Відд. I. С. 384.

** Там само. С. 388.

завідував В. А. Чертков. Ото ж цей Мельгунов задумав закласти друкарню також і на новім місті своєї служби, в Лисаветграді, про що й в штатах нової губернії сказано: «Учредить типографію, равно как в Киевопечерском монастыре, для тисненія духовных и светских книг»*. Як бачимо, мали на увазі закласти друкарню не для канцелярійних потреб, але як культурно-освітню установу.

Практики друкарської було тоді ще мало, а тому Мельгунов звернувся до Києво-Печерської Лаври з проханням порадити, як закласти друкарню; Лавра відповіла, але що саме, не знаємо**. Тоді генерал-губернатор Мельгунов просить Сенат, щоби «соблаговолено было для тисненія книг из Кадетскаго Шляхетнаго Сухопутнаго Корпуса один стан и наборщика одного, батырщиков двух, и учеников, одного пунсонщика и одного словолитца, с принадлежащими к тому литерами, повелеть отпустить»***. Сенат погодився і Корпус передав в червні 1764 р. на руки посланця поручника Л. Греча «один печатной стан с принадлежащими литерами, да из мастеровых людей одного тередорщика и одного батырщика», різних речей дано було на суму 556 карб. 62 коп.**** Всього цього, звичайно було занадто мало для доброго уладження друкарні, чому вона й не могла працювати так, як того хотів Мельгунов.

До нашого часу збереглася чи не єдина книжка лисаветградського друку, це комедія В. А. Черткова, що перейшов на службу до Мельгунова і певне управляв і тут його друкарню: «Кофейный дом. Комедія. Печатана в Новоросійской губернії в крепости Святыя Елисаветы». 1765 р. 61 с.***** Комедію цю поставили на лисаветградськім театрі*****.

В березні 1765 р. Новоросійську губернію поділено на три провінції: Лисаветградську, Катеринославську й Бахмутську; Лисаветград став лише провінціальним містом, а губерніальне управління перейшло в Кременчук; туди ж Мельгунов забрав і свою друкарню.

Про цю друкарню див:

Семенов В. Дополнительные материалы для истории провинциальных типографій XVIII и начала XIX века // Русскій Бібліофил. 1913. Кн. VII. С. 60—64, а також за 1911 р. Кн. VIII. С. 42—43. Троцькій П. Труды Кіев.

* Полное Собрание законов. Т. XLI. Ч. I. Книга штатів. С. 65.

** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189.

*** Русскій Бібліофил. 1913. Кн. VII. С. 61.

**** Там само. С. 62—63.

***** Там само. 1912. Кн. II. С. 48.

***** Там само. 1911. Кн. VI. С. 28.

Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189. Соколов Г. Историческая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского Общества истории и древностей. 1848. Т. II. Відд. I. С. 384—401. Трефолов Л. Н. А. П. Мельгунов, генерал-губернатор екатерининских времен // Русский Архив. 1865. № 8.

2. Кременчук

З 1765 р. Кременчук став центром управління Новоросійського краю, тут же містилася й губернiальна канцелярiя генерал-губернатора Мельгунова. Але друкарня не могла працювати тут так, як хотів того Мельгунов; звертався він до Синоду, щоб дозволено йому друкувати книжки духовного змісту, але відповіді не отримав, крім цього не знайшов він потрібних друкарів; лише 1770 р. Печерська Лавра прислала сюди одного свого складача — Опанаса Антонова*. Ось тому друкарня ця змушена була служити лише для потреб губернiальної канцелярiї**.

1775 р. Сенат докладав цариці Катерині про стан друкарства; в докладі сенатським про Новоросійське друкарство читаємо:

«В Новоросійской губернии, по апробованному в 1764 году той губернии штату, хотя для напечатания духовных и светских книг назначено учредить типографию, но заведен там только один стан и изданы в печать азбука и комедия, также тамошним купцам и поселянам пашпорты и карантинныя свидетельства; печатание ж духовных и гражданских книг, за неполучением о печатании первых от Святейшаго Синода на представление резолюции и за несыском типографских служителей, не происходило. Цензуру ж положено иметь губернским чинам; а чтоб к наблюдению касающагося до веры и духовных книг определен был протопоп Савурской, как ученой человек, о том представлено в Святейший Синод»***.

Яка була дальша доля цієї друкарні, не знаємо, але певне перейшла вона до відомства «Приказу общественного призрения». Про неї 1786 р. архієпископ Никифор писав Синодові:

«При Приказе общественного призрения здешняго Екатеринославскаго наместничества имеется типография на двух станах, в которой печатаются гражданской печати пашпорты для купечества, мещан и цеховых, подорожныя для разных приезжающих, да в откупщицью питейных сборов контору ярлыки и свидетельства; более же сего, как

* Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 190.

** Пізніше, з 1777 р., А. П. Мельгунов став Ярославським губернатором і заклав друкарню й тут.

*** Киев. Стар. 1900. Т. IX. С. 83—84.

гражданской, так и духовной печати, ничего другого не печатается, вольных же типографий не имеется» *.

Пізніше, коли на Україні працювала похідна друкарня кн. Потемкіна, вона три рази була в Кременчуці,— див. про це далі, с. 375. З 1789 р., коли постало місто Катеринослав, Кременчук помалу губить своє значення, ставши лише повітовим містом.

Про цю друкарню див.:

Семеновиков В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII-го и в начале XIX-го веков // Русский Библиофил. 1911. Кн. VI. С. 27—29. Кн. VIII. С. 42—43; Троицкий П. Труды Киев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 190; В. Д. Киев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 83—84.

3. Харків

Справа заснування друкарні в Харкові постала досить рано, ще 1767 р. В Харкові був Духовний Колегіум; при нім 1767 р. засновувались додаткові класи, на яких навчали також чужих мов. Харківський губернатор Щербинин писав тоді до Сенату про відкриття при Колегіумі друкарні, але його бажання чомусь не здійснили. 1769 р. Щербинин хотів знову писати до Сенату про відкриття друкарні і просив місцевого єпископа Самуїла Миславського підтримати його прохання. Єп. Самуїл визнав користь друкарства, бо «из всех учреждений, служащих к просвещению народа и к очищению вкуса ко всем знаниям, печатание книг есть наиболее полезнейшее» **, але додав, що він може писати лише до Синоду, а вже той мав би звернутися до Сенату. Справа кінчилась тим, що друкарні при Колегіумі таки не заклали.

Найпершу друкарню в Харкові засновано було лише в травні 1793 р.— це була друкарня «Приказу Общественнаго Призрения». Головним чином друкарня ця служила для потреб Губерніального Правління, але часом друкувала й книжки. Найпершою відомою нам друкованою в Харкові книжкою було «Слово на день коронаванія имп. Екатерины II» 1795 р. протоієрея Андрія Прокоповича. Крім цього, цей же Прокопович перекладав бердичівський «Kalendarz gospodarski» і друкував його в цій друкарні, напр. в 1797, 1799, 1808, 1809 рр. і др.

Друга друкарня в Харкові була університетська; її почали засновувати ще 1804 р. два чужинці, Гек і Дрегер, яких запросив до Харкова відомий діяч і фундатор універ-

* Русский Библиофил. 1911. Кн. VI. С. 28.

** Там само. С. 16.

ситету В. Н. Каразин. Через рік, 1805 р. університетська друкарня була готова, а 20 вересня того року надруковано її першу книжку — «Опыт риторики» ректора університету Ів. Рижського.

Про початкове друкарство в Харкові довідуємося ще з донесення куратора Харківської округи, що 28-го грудня 1803 р. писав:

«При Харьковском университете учреждается теперь одна (типографія), которая в течение следующего года будет в действии. В Харькове хотя и существует типографія под надзираніем директора училищ, но она поручена ему от тамошняго губернскаго правленія; при том же она столь маловажна, что едва заслуживает имя типографіи».

Університетська Харківська друкарня дуже добре розвивалася і скоро стала найкращою серед провінціальних друкарень; до неї часто зверталися інші друкарні чи за порадами, чи за друкарськими матеріалами.

Література: Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII и в начале XIX веков // Рускій Бібліофил. 1911. Кн. VI. С. 16—17. Кн. VII. С. 41—45; 1912. Кн. III. С. 36—42; В. Д. Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 84.

4. Миколаїв.

Голова чорноморського адміралтейського правління Микола Мордвинов (1754—1845) задумав закласти в Миколаєві друкарню. Для цієї справи він запросив відомого московського друкаря Семена Селивановського, котрий по 1796 р. (закриття вільних друкарень) остався без праці. Цей Селивановський і заснував друкарню в Миколаєві десь 1797 р., а вже з 1798 р. з неї почали виходити книжки: «Арфаксад, халдейская повесть» 1798 р., «Новый букварь французскій» 1798 р. і т. п. Друкарня ця звалася: «Черноморская Адмиралтейская Типографія». Про цю друкарню року 1809 17 травня губернатор Розенберг писав: «В Херсонской и Таврической губернской типографіи никаких не имеется, кроме одной в г. Николаеве», якою відає Чорноморське Адміралтейство.

Про цю друкарню див.:

Семенников В. Рускій Бібліофил. 1911. Кн. VIII. С. 35—37; 1912. Кн. III. С. 53—57; В. Д. Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88. Мурзакевич Н. Начало книгопечатанія в Новороссійском крае // Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. 1848. Т. II. С. 218.

5. Ясси та Дубоссари.

Друкарню в Яссах (були в російських руках під час російсько-турецької війни) заклав ще 1789 р. кн. Потьомкін⁵, власне його похідна друкарня була двічі в цій місті: з 11 грудня 1789 р. по 15. XI. 1790 р. і з 1 січня 1791 р. по 5 грудня того ж року. Крім цього, була тут друкарня й старообрядців.

Архієпископ Катеринославський Амвросій Серебренников ще 1790 р. почав клопотатися, щоби закласти в Яссах друкарню, але несподівана смерть кн. Потьомкіна (5 жовтня 1791 р.) припинила його заходи. Друкарню тут заклав вже протоіерей Михайло Стрельбицький. Хто був Стрельбицький — не відомо; Н. Мурзакевич пише, що здається був він з Полтавщини, з міста Миргороду, син тамошнього протоіерея; але скоріше був це «молдавський протопоп», бо ж він знав добре молдавську мову й друкував книжки цею мовою. Проте в Яссах М. Стрельбицький нічого не видрукував — з Височайшого наказу цю друкарню перенесено 1792 р. до Дубоссар.

Травня 16 1792 р. цариця Катерина видала на ім'я Катеринославського губернатора Каховського такого рескрипта:

«Молдавському протопопу Михаїлу Стрелбицькому в нагородження служби его, оказанной Нам в течение минувшей с турками войны, повелеваем отвести землю в Дубосарах для водворения его, и позволить ему завести тамо типографии для печатания книг на греческом, российском, молдавском и прочих языках, производя ему пенсию по 300 рублей на год из Екатеринославской казенной палаты».

Необхідні для друкарні матеріали — шрифт, гравюри і др. взяли з друкарні Києво-Печерської Лаври; до того ж і сам Стрельбицький вирізував потрібні йому гравюри, уміщуючи на них свого герба та підпис. З надрукованих книжок відомі: «Єктенарій» без року та Часослов 1794 р., обидві з молдавським заголовком.

1795 р. Михайло Стрельбицький переніс свою друкарню до Могилева-Подільського (див. вище с. 365).

Про цю друкарню:

Мурзакевич Н. Начало книгопечатания в Новороссийском крае//Записки Одесского Общества истории и древностей. 1848. Т. II. С. 217.

6. Полтава.

Була якась друкарня і в Полтаві, але ближче про неї нічого не знаємо. Про полтавське друкарство писав 9 січня 1804 р. генерал-губернатор Полтавський кн. А. Куракин:

«В Полтавской губернии никаких типографий не имеется, а хотя в самом городе Полтаве и есть один станок, но и сей за малостию литер остается без употребленія». Див. В. Д. в «Кіев. Стар». 1900. Кн. IX. С. 84—85.

7. Глухів.

Дуже рано хотів мати свою друкарню й Глухів. В Глухові містилася «Малороссійская Коллегія» і вона задумала закласти собі друкарню; для цього в 1765 р. звернулася вона до Києво-Печерської друкарні з проханням відпустити їй шрифту. Але Лавра відмовила, бо й сама тоді ще не мала гражданки, якої головно й потрібно було для Глухова; щоб поладити цю справу, Лавра пропонувала одного свого словолитника. Чим скінчилося все це — не відомо. Див.: Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189.

8. Мандрівна друкарня кн. Потьомкіна

Коли під час російсько-турецької війни на Україну виїхав світліший князь Григорій Потьомкін-Таврійський, то він взяв з собою й спеціальну друкарню. Друкарню цю заклав собі князь значно раніше, десь ще року 1779*. Потьомкінська друкарня була, здається, при Военній Колегії.**

Вибираючись в подорож, князь забрав 1 серпня 1787 р. з Военної Колегії свою друкарню і вона помандрувала за ним і побувала в багатьох містах України; таким чином кн. Потьомкін розпочав книгопечатання в декількох тих містах, де його до того часом й не було. Друкарня побувала в таких містах в Кременчуці по 6 червня 1789 р., в Лисаветграді по 11 грудня 1789 р., в Яссах по 15 1790 р., в Бендерах по 1 січня 1791 р., потім знову в Яссах по 5 грудня 1791 р., знову в Кременчуці по 9 травня 1792 р., в Архангельськiм шанці по 23 червня 1792 р. і втретє в Кременчуці по 28 червня 1793 р.***

* В книжці: «Сочиненія В. Петрова» (Спб., 1811) на с. 288—289 знаходимо такого вірша: «Его сіятельству князю Григорью Александровичу Потемкину. На случай пробы печатной машины, 1779 года февраля 22 дня».

** Грахов Я. О походной типографии князя Потемкина-Таврическаго // Записки Одесскаго Общества истории и древностей. Одесса, 1858. Т. IV. С. 470.

*** Там само.

Потьомкінська друкарня була досить велика; мала вона руський та грецький шрифти; перебуваючи в Яссах, друкарня набула собі зі Львова ще й латинського шрифту. Російського шрифту вона мала найбільше, а саме: так званого «парагон» на круговий лист, великого миттеля на 1 1/2 л., малого на 1 л., корпусу на 1/2 сторінки; курсиву парагону на 1 ст., великого миттелю на 1 ст. латинського шрифту на круглий лист, грецького — на дві сторінки. Прикрас було п'ять сортів, кожного потроху. Станків для друку книжок було 4, а крім цього один спеціальний станок для друку карт та картин, на яким друкувалися також і дворянські грамоти.

Управителем друкарні був Іван Генних, що до того працював в Военній Колегії — був друкарем паперів, що друкувалися чужою мовою, та словолитним майстром; мав 600 карб. річного утримання. При нім працювали: 1 коректор на 100 карб. утримання, 4 складачі по 60 карб., 1 тередорщик 50 карб., 1 батирщик 45 карб. і 1 сторож 25 карб.

Друкарня ця видрукувала такі книжки: 1) «Канон вопіючія в гріхах души ко Спасителю». Кременчук, 1791; передсмертний твір самого Потьомкіна. 2) «Изследование христіанства». Ясси, 1790; з англ. переклав Лука Січкарів. 3) Опыт о человеке. Поппе. Ясси, 1791.; з франц. переклав Микола Поповський. 4) Названія древних судов. Бендери, 1790.

По смерті князя Потьомкіна (5 жовтня 1791 р.) його мандрівна друкарня не вернула до Петрограду. Тайний совітник Василь Попов в кінці червня 1793 р. передав цю друкарню катеринославському губернаторові В. Каховському, а той віддав її «Приказу Общественнаго Призренія». За цей час в Катеринославі ця друкарня випустила дві книжки: 1) «Наставленіє сыну», твір Володимира Золотницького, 1796 і 2) «Начальное ученіє французского языка» Хведора Заставського, 1800.

«Приказ Общественнаго Призренія» не мав ніяких вигід від силою накиненої йому друкарні, не знав, що має з нею робити, і порішив знищити друкарню. Але заступилося губернiальне правління — йому треба було друкувати свої накази, а тому воно й прийняло утримання друкарні на себе, а з 1807 р. ця друкарня цілком стала його. Так постала Катеринославська губернiальна друкарня.

Черенки цієї друкарні в кінці попусувалися і 1807 р. зробили нові. Старих черенків було 24 пуди 20 хунтів; їх прийняв Харківський університет, що погодився дати за них 9 п. 7 1/2 х. нового шрифту.

Відомості про цю друкарню подає Я. Грахів в зазначеній на с. 375 статті. Крім цього див.: Лонгинов М. Походная типографія князя Потемкина // Современник. 1857. № 7; Мурзакевич Н. Начало книгопечатанія в Новороссійском крае // Записки Одесскаго Общества истории и древностей. Одеса. 1848. Т. II. Відд. I. С. 211—219.

ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

ХVII. ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Початків історії українського друкарства відповідно не зрозуміємо без доброго знання історії початків його серед слов'янських народів. Як ми бачили вже вище (с. 35), друкарство рано розпочалося на слов'янських землях, десь з 1475—1478 рр., і відразу ж почало впливати й на нас. Початок друкарства на сході безумовно знаходиться під певним впливом друкарства інших слов'ян. Правда вплив цей не був довгим і особливо помітним, бо вже з кінця XVI віку на землях України розпочинається постійне і вже самостійне друкарство. Ось через все це дослідник українського друкарства не може оминати й друкарства у інших слов'янських народів; тому й я подаю тут хоч найкоротші відомості про друкарство в інших слов'янських народів, відсилаючи за детальним описом його до спеціальної літератури, з якої головнішу подаю тут по змозі повніше.

Долі завгодно було, щоби кирилівське друкарство серед цілого слов'янського світу розпочали таки українці — це були відомі краківські видання 1491 р. Швайпольта Фіоля (німець, родом з Нейштадта в Франконії, а не з Франкфурта, як сказано вище на с. 40). Але Фіоль, як знаємо (див. вище с. 41) змушений був припинити свої видання «схизматичних» книжок в Кракові.

Проте друк кирилівських книжок не спинився з насильним припиненням його в Кракові; і справді, десь 1492 р. кирилівські друки розпочинаються вже поза межами слов'янської землі — в Венеції, де тоді було дуже багато різних друкарень.

1. Закордонні кирилівські видання

Кирилівська слов'янська друкарня заснована була в Венеції десь 1492 р., коли не раніше*, — зараз же по припиненні цього друку в Кракові. Першу кирилівську книжку в Венеції видав Андрій Торезанський 1493 р. Це був Часословець, але ми знаємо лише назву цієї книжки, сама ж вона зникла, а тому ми не маємо змоги порівняти її з друками Фіюлевими, щоби сказати, чи часом сам Фіоль по невдачі в Кракові не переніс своєї праці до Венеції.

Про венеціанські друки див. в дальшій літературі; тут лише зазначу: *Vandtkie J. Hist. druk. w Krol. Polsk.* 1826. Т. III. С. 222—228; *Титов Ф. И. Типографія Києво-Печерской Лавры.* 1918. С. 32—36; *Стасов В. В. Сочиненія.* Т. II. С. 157—160; Про графіку венеціанських видань див.: *Ровинскій Д. Русскіе граверы.* М., 1870. С. 6—8; *Його ж. Подробный словарь русских граверов.* 1895. С. 10—14; Про слов'янські кирилівські друки за кордоном взагалі писали: *Schnurrer. Slavischer Bücherdruck in Württemberg.* Тюбінген, 1799; *Дювернуа А. Тюбінгенскіе акты славянскої книгопечатни в Вюртемберге // Москов. Унив. Известія.* 1868. Кн. 3. № 4. С. 13; *Sa (wini cz). Drukarstwo serkiewno-słowiańskie zagraniczne // Энциклопедуя Powszechna.* Т. VII. С. 458—485; *Заграничныя типографіи для славянских книг // Ж.М.Н. Пр.* 1841. Ч. 29. № 1. С. 9—18; в додатку таблиця Срезневського; зазначено понад 80 друкарень в 59 містах.

2. Давнє кирилівське слов'янське друкарство.

Але з дуже давнього часу розпочалося постійне кирилівське друкарство й на слов'янській землі. З загальної про це літератури зазначу: *Евгеній Митр. О слов'янских типографіях // Вестник Европы.* 1813. Ч. 70; *Добровскій. Про слов'янське друкарство в Вюртемберзі // Ж.М.Н.Пр.* 1836. Кн. 9; *Šafarik. O staroslov. knihtiskárnách // Casopis Českého Museum.* Прага, 1842. Ця ж праця вийшла й російською мовою: *Шафарик П. I. Одревнеславянских, именно Кирилловских типографіях в южнославянских землях и прилежащих им краях, т. е., в Сербіи, Босне, Герцеговине, Черной Горе, Венеции, Валахії и Седмиградіи, в XV, XVI и XVII стол.* Читано в Филологическом отделеніи Чешскаго королевскаго Общества наук, 14-го октября 1841 года н. сч.

* Найпершою слов'янською книжкою, видрукованою в Венеції, була книжка 1483 р., але видрукувана т. зв. глаголицею.

З чеської мови переклав О. Бодянський // Чтенія в И. общ. исторіи и древн. росс. при Московск. унив. 1846. Кн. 3. С. 17—26. Тут коротко розказано про друкарні: Краків, Фіоль с. 20, з 1491 р.; Венеція з 1493 р., с. 21; Цетинне з 1494 р., с. 22; Братшів в Седмиградії, с. 22; Торговиця в Валахії з 1512 р., с. 22; Горажд в Герцеговині з 1529 р., с. 23; монастир Ружани з 1537 р., с. 23; монастир Милежова 1544 р., с. 23; Братшів в Седмиградії, с. 22; Торговиця в Валахії з 1512 р., 1562 р., с. 24; Скадар з 1563 р., с. 24; Шебеш в Седмиградії з 1580 р., с. 24; Довге Поле з 1635 р., с. 25. В кінці, с. 25—26 загальні висновки; Строев П. Первые типографіи у славян. Див.: Опыт або Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси Ивана Федорова. 1883. 4 с.; Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. 1889. Тут розділ IX, с. 175—190: слов'янське друкарство, зміст: угровлахійські видання; слов'янська друкарня Божидара й Викентія Вуковичів в Венеції; сербські друкарні; чеське друкарство; друкарство в Польщі; Примус Трубер та барон Унгнад; слов'янські видання друкарень в Урагу і Тюбингені; слов'янська друкарня в Стокгольмі. А в розділі VI: Краківські видання Святополка Фіоля; перводрукований слов'янський Октоїх; слов'янські інкуна — були в Венеції та Цетинні; Владимиров П. В. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія в XV и XVI веках // Чтенія в истор. общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 11—23. Урочиста промова з нагоди 400-ліття південно-слов'янського друкарства (1493—1893) — Черногорського Октоїха 1494 р., що вийшов з Ободі; Кирпичников А. Книга «Энциклоп. Словарь» Брокгауза. 1895. Т. XV. С. 453—455; Качановський В. Старопечатня славянскія изданія // Вестник Славянства. 1895. Кн. X. С. 120—125; Фр. Ян. Печатное дело // Энцикл. Словарь Брокгауза. 1898. Т. XXIII. С. 522—530; Титов Ф. Типографія Кієво-Печерской Лавры. 1918. С. 37—40.

3. Південно-слов'янське друкарство

Розпочавшись з Германії, друкарство зараз же занесене було й до Італії, де прищепилося дуже міцно й поширилось надзвичайно швидко. Звичайно, це повинно було вплинути й на сусідні слов'янські землі; так воно й сталося: перша південно-слов'янська книжка вийшла в Черногорії ще 4 січня 1494 р., цебто за три роки по українських краківських виданнях; це був Октоїх, що вийшов з Ободської друкарні, заснованої черногорським зетським господарем Юрієм Черноевичем за митрополита зетського Вавила. Першим друкарем південно-слов'янським був ієромонах Макарій. Цей

надзвичайно працювятий друкар «съставих форми, на них же в едином лето осмим человеком съвршити Октоих», як читаємо про це в післямові до цієї книжки. Десь перед 1495 р. Макарій переніс свою друкарню з Ободу до Цетиння і тут багато працював, аж поки напади турецькі не примусили його покинути батьківщину. Звичайно, південно-слов'янське друкарство жило під великим впливом друкарства венетіанського, звідки воно, певне, й прийшло до Чорногорії*.

Трохи пізніше друкарство поширилося по багатьох південно-слов'янських містах,— по Сербії, Чорногорії, Герцеговині і др.

Про південно-слов'янське друкарство див. літературу в покажчику: Kukuljević. Bibliografija Jugoslavenska. Загреб, 1860, а також: Новакович Стојан. Историја српске книжевности. Білград, 1867. Крім цього зазначу: Кукулевич-Сакчинський. Про південно-слов'янських друкарів XV і XVI в., в «Artiv za pověstnicu jugoslavensku. Загреб, 1851. Кн. 1; Jagić. Der erste Cetinjer Kirchendruk vom Jahre 1494. Denkschriften Kaiserlichen Akad. Wiss. Відень, 1894. Т. 43; Його ж: Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruk // Arch. f. sl. Fil. 1903. Т. XXV. С. 628—637; Ровинський. Ободска штампарија. Цетинне, 1893,— з нагоди 400-літньої річниці першого друку в цій друкарні. Про те ж саме див.: Владимиров П. Начало славянскаго книгопечатанія // Чтенія. К., 1894. Кн. VIII. С. 11—23; Карскій Е. Ф. Очерк славянскої кирилловскої палеографії. Варшава, 1901. С. 326—330; Ягич І. В. Die erste südslav. Typographie in XV Jahrh // Wiener Zeitung 1893. № 146; Руварац І. О цетинскої штампарији прије четири стотине година // «Гласн.» Білград. 1893. Т. 40; Прославна споменица четиристогодишнице Ободске штампарије. Цетинне, 1895; Малышевскій Ів. Торжество в ознаменованіе 400 летней годовщины славянскої типографіи в Черногоріи // Труды Киев. Дух. Акад. 1893. Кн. 8. С. 625—637; Царевскій А. По поводу славянскаго празднества в Черногоріи. Казань, 1893; Стојанович Л. Старе српске штампарије. Білград, 1902; Його ж: Прилози ка библиографији старих српских штампних книга // Гласник. Т. 46; Див. ще праці на с. 379. Про графіку південно-слов'янських видань див.: Ровинський Д. Русскіе гравери. М., 1870. С. 6—8; Його ж: Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 10—14.

---

* Про тісні стосунки Чорногорії до Венетії див.: Ровинскій П. Черногорія в ея прошлом и настоящем. Спб., 1888. Т. I. С. 421—432. З «Сборник» Акад. Наук.

Із всіх слов'янських земель найпізніше розпочалося друкарство в Болгарії. Найперша друкована болгарська книжка вийшла 1641 р. в Римі. Але на болгарських землях друкарство появляється тільки з ХІХ віку — першою друкованою книжкою тут було «Зерцало Христіанское», що вийшло в Будимі 1801 р. Про болгарське друкарство зазначу: Теодоров А. Болгарски книгопис: дел први, от временето на първата новобългарска печатна книга. 1641—1877 р. // Сборник за народни умотворения. Софія, 1893. Т. ІХ. С. 176; Срезневскій И. Очерк книгопечатанія в Болгаріи // Ж.М.Н.Пр. 1846. Кн. 2. С. 28; Дринов М. Първата Болгарска типография в Солун и некои от напечатанити в нея книги. 1890.

4. Молдаво-волоське друкарство

Молдаво-волоське кирилівське друкарство на початку своїм було в повній залежності від друкарства венеціанського та південно-слов'янського. Розпочалось воно досить рано: десь на початку ХVІ віку і було живим та гарним, не уступаючи кращим південно-слов'янським виданням. Друкарні в Торговищі, Шебежу, в Дельськім монастирі, пізніше в Довгім Полі дали достойні зразки молдаво-волоського друкарства.

Започаткував тут друкарство той самий друкар ієромонах Макарій, що працював в Чорногорії, але змушений був покинути рідну землю. За допомогою воеводи угро-волоського Басараби Макарій видрукував в Торговищі першу слов'янську книжку на румунських землях — Служебник 1508 р.

Підкреслю тут, що на друкарство молдавське був великий український вплив; так, друкарські матеріали до Молдавії часто йшли сюди зо Львова; тут же працюють українські друкарі, наприклад, А. Скульський (див. вище с. 158). Українські ж друкарі заклали тут в Довгім Полі добру друкарню за допомогою київського митрополита Петра Могили; про це в Требнику 1635 р., що його в Довгім Полі видали київські друкарі, читаємо в передмові Матвія Басараби таке:

«Бачив воевода Басараба, що на землях його нема духовної поживи, а тому задумав закласти друкарню. Бог послав йому «мужа пришеца преподобна священноинока именем Мелетія Македонска, пришедша от російских стран и глаголюща нам: «Увидех дило Типографско, и испытно приемши весть о цене, прійдох взвестити, аще угодно вам будет». Тогда мы абіе, свещавшеся с неким дружиною его, мужем ієромонахом, Нектарій Пелагонскій зовемым, и с ним вкупи отрока нашего

верна, Стефана Брзоходца нарицаема, по печатню в Малую Рбсію послахом, имуще с собою при типографной пленой цене и писанія убо особная от самага лица нашего, и общая от вещи общея, до настоящего митрополита Кіевскаго священнейшаго Петра Могилы, и до судія же и прочих старейшинствующих главнейшему граду оному, образ имущая молитвенейшій. При сих же и даров не сподобихом тому прислати выше именованному великому мужу, его же ходотайством и устроением сподобихомся... и рождение уже благополучнаго ислнения не по мнозем видети. Печатню глаголю цело свршенну пятовидных пиemen, такожде и искусна типографа с нею вкупе, Тимофеа именем [Вербицького], с прочіми, им же место на се отлученно показахом, Долгое Поле нарицаемый град, и повелехом тамо жити и градскою данію питажесе и одєяти»*.

Ось ці київські друкарі, з Тимофієм Вербицьким на чолі, і видрукували тут Требника, що вийшов у світ 30 червня 1635 р.**

Літературу про це друкарство див.:

Віану J. Bibliografia Românească veche. 1508—1830, Букурешт, 1903—1912. Т. I—III; Крім цього: Снегирев И. М. Древнейшіе памятники славянских типографій // Ученыя Записки Моск. Универс. 1835. Ч. IX. № 1, за липень; про угровлахійське Євангеліє 1512 р. і Слобідський Псалтир 1576 р., з двома знімками; Про стародруки з Довгого Поля (Кимполунг) на Буковині див.: Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 56—57; Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 687; О двух неизвестных изданиях, напечатанных в Долгом Поле // Библиографическія Записки. 1858. № 8. 5 с.,— про Анфологійон 1643 р. і про Псалтир 1650 р.; Голубев С. Т. Пётр Могила. К., 1898. Т. II. Додатки. № 54: у Львові роблять друкарню для Яс; Яцимирскій А. И. Первый славянскій печатный Служебник. Див.: Известія отд. русск. яз. и слов. Спб., 1896. Кн. 4. С. 792—797; Його ж: рецензії на труд Віану в «Известіях». Т. III. Кн. 4. С. 1051—1071; Т. V. Кн. 2; Новакович Ст., Српски штампари у Румунији // Годишнице. Кн. XVII. Белград, 1898.

5. Західно-слов'янське друкарство

Західно-слов'янське друкарство, чеське та польське, не мало на наше друкарство особливого впливу через те, що ці слов'яни не вживають кирилиці; але безумовно був вплив графічний, як чеський так і польський, на графіку наших стародруків; шкода тільки, що вплив цей у нас ще детально не просліджений.

* Примірник Національного музею у Львові. № 1071. Л. 4.

** Див. про це вище на с. 322.

Серед всіх слов'янських народів чехи найперші почали друкувати собі книжки; та це їм не дивниця — друкарство ступнево йшло з заходу на схід, а чехи ж були найближчими до колиски європейського друкарства (єсть навіть досить обгрунтована думка, ніби Гутенберг був чехом з гори Кутни, а не німцем).

Перша чеська друкована книжка (разом з тим — це перша друкована книжка цілого слов'янства) вийшла чи не 1475 р. в Пильзні, — це був *Nový Zakon*, видрукований в якійсь похідній друкарні. Безсумнівне чеське друкарство розпочалося вже в Празі з 1478 р. * Перводруковані чеські Біблії, з 1488 р. починаючи, ходили й по Україні і впливали й наші перші переклади Письма св. на українську мову, напр. на Пересопницьке Євангеліє 1556 р. Перші кирилівські східно-слов'янські видання Скорини, що в 1517—1520 рр. працював в чеській Празі, безумовно мають на собі графічні впливи чеських стародруків.

Дуже повну бібліографію літератури чеського друкарства подає: *Senek Zibrt. Bibliografie Ceske Historie*. Прага, 1900. С. 9—21 або № 110—405. Про впливи на графіку видань Фр. Скорини див.: *В л а д и м и р о в а П. Доктор Фр. Скорина*. Спб., 1888. Див. ще: *Václav Hanka. Prvotisklěsky a prvotisk polský // Casopis českého Museum* на р. 1840, XIX с. 77 sq; *H a n k a V. Bibliografia prvotiskuv českých od 1468 až do 1526 léta*. Ib. XXVI. 1853. Див. ще *Slovník naučný*. Прага, 1899. С. 449.

Друкарство в Польщі розпочалося так само досить рано, тільки було це друкарство латинське, а не польське. Вже на рік 1474 видається в Кракові *Almanach* і з того часу починаються й інші друки, але все мовою латинською. Напочатку в Кракові працювали якісь похідні друкарні, але вже з 1505 р. тут засновує першу постійну друкарню моторний друкар Ян Галлер. Як показала праця Бернацького, першою друкованою вже польською мовою книжкою був збірник релігійних пісень: «*Hortulus animae — Raj duszny*» якогось Берната з Любліна; книжка ця вийшла в Кракові з друкарні Флоріана Унглера, але вона без дати, і дослідник Бернацький багатьма доказами (не всі переконуючі) доводить, що книжка вийшла коло 1514 р. Початкове польське друкарство безумовно знаходилося під великим чеським впливом.

Повну бібліографію літератури польського друкарства

---

* Деякі чеські вчені за початок чеського друкарства вважають навіть рік 1468, коли ніби в Пильзні вийшла з якоїсь мандрівної друкарні «Історія Троянська».

подав М. Rulikowski *Literatura polska lub Polski dotycząca z zakresu grafiki*. Вид. 2-е. Варшава, 1922. II+56 с. № 1—660. Крім цього зазначу: С о б к о Н. Ян Галлер, краковський типографщик XVI века, его предшественники, товарищи и преемники // *Ж.М.Н.Пр.* 1883. Ч. 230. Кн. XI. С. 1—54; В е р п а с к і L. *Pierwsza książka polska, studjum bibliograficzne*, видання закладу ім. Оссолинських, Львів, 1918. С. VI+510, з 86 знімками; книжка дає головню сирий матеріал, так потрібного розділу про тогочасне друкарство тут нема; Той само заклад Оссолинських випустив дуже цінну книжку: *Monumenta Poloniae typografia*. Львів, 1922.— Автор дає багато цінних відомостей про початкове польське друкарство; цінна для цього також його праця: *Srascovia officium*. Краків, 1917; Давні праці про польське друкарство див. в мене вище на с. 37—38, 42—43.

XVIII. ДРУКАРСТВО МОСКОВСЬКЕ

Дослідник історії українського друкарства не може оминати друкарства московського, бо сотні ниток зв'язують докупи те й друге в історичнім розвитку. Початок постійного українського друкарства завдячуємо друкареві московському Івану Хведоровичу, який, полишивши свою батьківщину, прийшов до нас на Україну з готовими друкарськими зразками, а вже одне це примушує нас досліджувати й початок друкарства московського. Правда, вплив московського друкарства на українське оцим початком головню й проявився, а далі, аж по кінець XVIII віку бачимо великий і помітний вплив друкарства українського на московське; і тому знов-таки не може дослідник друкарства українського пройти мовчки коло друкарства московського — цікаво ж знати, як саме виявлявся цей український вплив і якої сили він був (див. в Доповненнях).

А з моменту федерації України з Москвою, з 1654 р., як знаємо, зміцнився культурний похід українців на Москву. І вже 1655 р. цілий Кутеїнський монастир, обсаджений переважно українцями, з своєю друкарнею переходить до монастиря Іверського новгородського і започатковує друкарство й тут. Культурними працівниками на Москві й по цілій Росії в великому числі стають українці, а тому їхньої праці дуже багато по тодішніх друкарнях російських. Отже дослідження московського друкарства не можемо оминати, бо воно часто освітлює нам також історію друкарства нашого. Крім цього, російські дослідники здавна втратили свою національну перспективу і все, що було на

землях політичної Росії ХІХ століття, все те підводили під розуміння національнo московське, а тому в їхніх дослідах часто знаходимо й досліди нашого, українського друкарства.

1. Початок друкарства на Москві

Коли саме розпочав Хведорович (тоді Хведорів) свою друкарську працю в Москві, цього докладно ще не знаємо. Але дослідники намагаються (і не без солідних підстав) довести, що ще до 1564 р., цебто до року виходу в світ «Апостола», в Москві видрукуване було Євангеліє, і це Євангеліє й було найпершою друкованою в Москві книжкою. Про це дивись:

Виктор о в А. Е. Не было ли в Москве опытов книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола 1564-го года? // Труды третьяго археологическаго съезда в Кіеве в 1874 г. К., 1878. Т. II. С. 211—220. В рефераті на цім з'їзді Віктор о в перший доводив, що ще до 1564 р., до Хведорова, в Москві видрукувано Євангеліє. Про те саме писав і Ар х. Ле о н и д в «Ж. М. Н. Пр.» (1884. Кн. V. С. 39—54), а також в «Кіев. Стар.» (1889. Кн. XI. С. 440—442): «Редкое старопечатное Євангеліє»; В л а д и м и р о в П. В. О московских первопечатных Євангеліях до 1564-го года // Чтенія в Историч. Общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 33—34; Г о л у б и н с к і й Е. Е. К вопросу о начале книгопечатанія в Москве // Богословскій Вестник. 1895. Кн. II; С н е г и р е в И. М. О сношеніях Датскаго Короля Христіана III с Царем Іоанном Васильевичем касательно заведенія типографіи в Москве // Русскій Историческій сборник. М., 1840. Т. IV. Кн. I. С. 117—131; Ле о н и д Ар х и м. Євангеліє, напечатанное в Москве 1564—1569 р. // Памятники Древней Письменности. 1883. Це Євангеліє ніби видрукував Іван Хведорів.

Про потребу друкарства на Москві голосно заговорили ще 1551 р., цебто на так званім Стоглавім Соборі. Цар Іван Грозний разом з митрополитом Макарієм жваво прийняли за цю справу; вже року 1553, як пише в післямові «Апостола» 1564 р. сам Хведорів, «начаша изыскивати мастерства печатных книг». Цар Грозний звернувся на Захід, щоб дістати звідти друкарів, але західня поміч дуже проволікала, бо Захід разом з друкарями все хотів накинути Грозному й нову віру. Здається, що в справі розпочаття друкарства на Москві найбільше допоміг датський король Христіян III, що в травні року 1552 прислав на Москву свого місіонера, друкаря Ганса Миссенгейма. От цей Миссенгейм, разом може з деякими італійськими друкарями,

що жили в Москві, і зорганізував першу друкарню на Москві. Звичайно, Ганс сам не міг справитися зо всею цією справою — йому потрібні були помічники.

Про початок московського друкарства маємо також і надзвичайно важне пряме свідоцтво; англійський посол Джон Флетчер, що побував в Москві в кінці XVI віку і написав записки про Москву, про початок московського друкарства оповідає в розділі 21 дослівно таке: «Декілька років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери, і тут засновано друкарню, з дозволу царя та на велику йому втіху». Отже, Флетчер ясно свідчить, звідки прийшло друкарство на Москву.

Але як розуміти це свідоцтво Флетчерове? Може справді сама Польща допомагала Івану Грозному заснувати першу друкарню? Звичайно — ні; стосунки Москви й Польщі були тоді дуже ворожими і скоро довели до запеклої війни. Безумовно, Флетчер під Польщею розумів православних підданців її — це були українці або білоруси, скоріше ті й другі разом.

На сході слов'янства, як ми бачили, українці першими розпочали друкарство — складачами у Швайпольта Фіоля, родом німця з Нейштадту в Франконії, що працював у Кракові ще 1491 р., безумовно були українці; пізніше бачимо друкарство в Вільні, де 1525 р. славний Скорина друкує дві книжки; ще пізніше, 1562 р. появляються друки в Несвіжу на Мінщині. Отже, як бачимо, за кордоном Москви, в православній Литві було вже друкарство ще до початку його на Москві; звичайно, були й друкарі, які, прочувши, що на Москві збираються закладати друкарню, потягли туди. Ось оці русини з Литви та Польщі — українці та білоруси, певне, й привезли на Москву першого друкарського станка та літери, як про це свідчить Флетчер.

Шриффт перших московських друків зроблено зовсім на зразок українського київського уставу. Прикраси до перших московських друків — «Апостола» 1564 р. та Часовника 1565 р. — робили можливо й українці, бо ці прикраси ведуть нас в певній мірі до тої волинської мистецької школи, звідки вийшли такі високохудожні твори, як, скажемо, Пересопницьке Євангеліє 1556 р. або «Загорівський Апостол»; звичайно, венеціанська графіка певне була перед очима перших друкарів на Москві (та про неї нагадував і знавець венеціанського друкарства, Максим Грек).

Таким чином безумовно українці з білорусами брали участь в заснуванні друкарства на Москві (див. с. 55). Багато допомогли також італійці — їх все було досить в Моск-

ві; пригадаймо хоча б, що італійці полишили свій помітний слід в першій московській друкарській термінології.

Цінну й велику літературу про початок московського друкарства див. вище, в розділі VII. С. 88—95. Літературу про московський першодрук, про «Апостола» 1564 р. подав я в «Старій Україні». 1924. С. 68.

2. Історія друкарства московського

Московське друкарство в давнину увесь час, особливо до XVIII віку, менше в XVIII віці, знаходилось під впливом друкарства українського; була б цікава розвідка — детально дослідити українські впливи на московське друкарство за весь давній час, до поч. XIX віку, особливо ж за час до XVIII віку.

Частину великої, але не все цінної літератури про історію друкарства московського див. вище в розділі про історію друкарства українського, с. 36, а також в розділі про Івана Хведоровича, с. 88. Подаю тут ще таку літературу (порядок хронологічний) з історії московського друкарства: Євгеній Митр. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовнаго чина. Спб., 1827. Т. I. С. 260—286; по вид. 1-му 1818 р., с. 273—302; Строев П. М. Обстоятельное описание книг Толстова. М., 1829. Передмова. С. I—XXIV: короткий нарис історії друкарства; Снегирев И. М. О первой Псалтыри Невежи Тимофеева и Никифора Тарасіева // Вестник Европы. 1830. № 13; Строев П. М. Описание книг Царскаго. М., 1836. Додаток. С. 431—453: три документи з історії друкарства; Строев П. Дополнение к описаніям библиотек Толстова и Царскаго. М., 1841. С. 241—253: матеріали до історії моск. друкарства; Макаров М. О сенатской типографіи в Москве // Моск. Губерн. Ведом. 1842. № 22; Снегирев И. М. Очерк истории типографіи Московскаго Университета с 1755 по 1812 г. // Моск. Ведом. 1844. № 111 і 117; Царскій А. И. Историческій взгляд на развитие книгопечатанія в Россіи // Моск. Губерн. Ведом. 1846; Казанскій. Исправление богослужбных книг при патриархе Филарете // Чтенія. М., 1848. № VII. 28 с.; Боричевскій. Историческій взгляд на историю книгопечатанія в Россіи // Ж. М. Н. Пр. 1849. Ч. 61. С. 162; Иванов П. О приказе печатнаго двора, в книжці: Описание государственнаго архива старых дел. М., 1850; Снегирев И. М. Краткій очерк истории Московской Синодальной типографіи // Моск. Ведом. 1853. № 152 і 153; Викторov А. Е. Историческая деятельность Московской Синодальной типографіи // Моск. Ведом.

1859. № 285, 288 і 291, також Наше Время. 1860. № 5, 8, 10 і 12; Русская Беседа. 1859. Кн. 5; Поруденскій М. Трехсотлетіе московскаго книгопечатанія // Соврем. Летопись. 1864. № 9; Филарет Арх (Ш-н Н.). О книгопечатаніи в Россіи до патріарха Никона // Черниг. Епарх. Ведом. 1867. № 8—9, С. 343—350, 367—374; Румянцов В. Древнія зданія Московскаго печатнаго двора. М., 1869. 38 с. і 5 листів малюнків; Гатцук А. Очерки исторіи книгопечатнаго дела в Россіи // Русскій Вестник. 1872. Т. 99. Кн. 5; Н. С. Очерк книгопечатнаго дела в Россіи // Русская Библиографія. 1878. Вип. II. 48 с. Тут 3 статті: 1) Наши библиографическіе указатели, 2) Книжное дело в Россіи до Петра Великаго і 3) Матеріалы для статистики книгопечатнаго дела; Огнев В. Страницы из исторіи книги на Руси. Вятка, 1881; Михневич Вл. Трехсотлетіе «Божьяго дела» на Руси. 5 с. Див.: Трехсотлетіе перваго друкера на Руси. Юбил. изданіе. 1883; Либрович С. Ф. Книгопечатаніе в Россіи после Федорова. 5 с. Див.: Трехсотлетіе перваго друкера на Руси. Спб., 1883; Мансветов И. Как у нас правились церковныя книги. Матеріалы для исторіи книжной справы в XVIII ст. по бумагам архива Типографской Библиотеки в Москве. Додаток до «Творенія св. Отцев». М., 1883. Кн. IV. 61 с; Из рукописей В. Е. Барсова. I. Акты, относящіяся к распространію богослужебных книг. М., 1884; Белокуров С. Сильвестра Медведева Известіе истинное о новоправленіи книжном // Чтенія. М., 1885. Кн. 4. С. XLI+87; Белокуров С. Московскій печатный двор в 1649 году // Чтенія. М., 1887. Кн. 4. 32 с.; Мальшинскій. Наша печать в ея историческо-экономическом развитіи. // Историч. Вестник. 1887. Т. 28; Кирпичников А. Очерк исторіи книги. Две публичныя лекціи. Виданія журналу «Пантеон Литературы». Спб., 1888; Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 238—252: Друкарство в Москві по Хведорові; с. 277—288: Московське друкарство з 1613 року; с. 295—350: Російське друкарство в XVIII віці; Бахтіяров А. Исторія книги на Руси. Спб., 1890. Видання Ф. Павленкова; Николаевскій П. Московскій печатный двор при патріархе Никоне / Христіан. Чтеніе. 1890. № 1 і 5; за 1891 № 1 і 4; 138 с; Лихачев Н. Документы о печатаніи книг и грамот в 1694 р. Спб., 1894; Божерянов И. Н. Из исторіи книгопечатанія в Россіи в XVIII ст. // Русскій Вестник. 1895. Кн. I; Божерянов И. Н. Историческій очерк русскаго книгопечатнаго дела. Спб., 1895. Видання «Общественная Польза». С. 1—61. Зміст: Початок і розвиток друкарства в Росії, с. 8; по-

ширення друкарень, 13; перша друкарня за кордоном, 17; підпорядкування «печатного двора» монастирському приказу і заведення гражданки, 20; заснування друкарні в Харкові, 46; Шрекник Е. Ф. Исторический очерк развития письменности и типографского искусства в России. Спб., 1895; компіляція з книги Булгакова; Полевой П. Н. История русской словесности. Спб., 1900. С. 192—206: короткий, але змістовний нарис історії моск. друкарства; Покровский П. История русской книги в очерках и образцах // «Известия» книгарні Вольфа. 1901; Либрович С. История книги в России. Часть I, с древнейших времен до конца XVII ст. Со снимками с древних рукописей, образцов первопечатных книг и позднейших редких изданий, с портретами, копиями картин, гравюр и пр. и пр. Спб. Видання М. О. Вольфа. 1913. С. 1—224.

Окремо зазначаю тут літературу про друкарство за час Петра I та про заведення гражданки (в березні 1708 р.): Д. К. Выписка из дел типографской конторы // Библиотека для чтения. 1834. Т. 3. № 3. Розд. 6; Снегирев И. М. Труды Петра I в книгопечатании // Библиотека для чтения. 1834. Ч. III. Розд. VI; Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II.: Известия о славяно-русских типографиях начала XVIII столетия. Тут на с. 633—675 маємо: Загальне управління друкарнями. Московська друкарня. Директор її Поликарпов. Зловживання. Заведення гражданського шрифту. Дереворитники. Похідна друкарня на Волзі. Гражданська друкарня в Москві під управою Василя Киприянова. Стан Петербурзької друкарні. Перша книгарня в Петербурзі. Книжна торгівля за Петра Великого. Інші друкарні в Петербурзі: Олександрівської Лаври, Сенатська й Морської Академії; Черты из истории книжного просвещения при Петре Великом // Русский Архив. 1868. 17 с., матеріал з 1715—1717 р.; Двухсотлетняя годовщина дня рождения Петра Великого. С приложением фотографических снимков гражданской азбуки с поправками, сделанными рукою Императора. Спб., 1872; Григорович Н. О введении гражданского шрифта в России. Азбука с исправлениями Имп. Петра Великого и указанием его о введении в употребление гражданского шрифта // Отчет Общ. любит. др. письменности за 1877 р., 12 с і 3 с. знімків; Дмитриев П. Шрифт гражданской печати времен Петра Великого // Российск. Библ. Гартъе. № 6—9; Азбука гражданская с нравоучениями, правлена рукою Петра Великого. Видання «Общ. люб. древн. письм.» 1877. № 8. Факсимиле з оригіналу.

3. Друкарство загальноросійське

Довгий час друкарство трималося Москви і тільки з кінця XVIII віку почало ширитися по цілій Росії, особливо з часу заведення т. зв. губерніяльних друкарень (див. вище с. 367). Подаю тут літературу про це друкарство в порядку географічним.

Астраханец (Н. Ф. Леонтьев). Список астраханських виданій // Труды Астрах. Губерн. Статист. Комитета. 1869. Вип. I. Додаток. Матеріали для історії Владимирской губернской типографії. К столетнему юбилею типографії. Володимир над Клязьмою, 1898; Список книг, напечатанных в Воронежской типографії // Воронеж. Губерн. Ведом. 1856. № 9; Вейнберг. Список книг, напечатанных типографією Воронежскаго губернскаго правління // Воронеж. Губерн. Ведом. 1883. № 88; Пантелеевскій Н. И. Типографія Воронежскаго губернскаго правління // Воронеж. Губерн. Ведом. 1887. № 75; Поликарпов Н. И. Столетіе Воронежской губернской типографії // Воронеж. Телеграф. 1898; Поликарпов Н. И. Воронежская губернская типографія; из історії печатнаго дела в Воронеже за истекшее столетіе // Труды Воронеж. Архивной Комиссії за 1905 р.; Празднованіе столетія Вятской губернской типографії; див.: Памятная книжка и календарь Вятской губерн. на 1899. С. 142—158; Лихачев Н. П. Книгопечатаніе в Казани за первое пятидесятилетіе существованія в этом городе типографій. Спб., 1895; Його ж: Мнимый первенец казанской печати. Спб., 1897; Чистоклетов Г. Опыт собранія матеріалов о типографіях в Калуге и о книгах, в ней напечатанных до 1807 г. Калуга, 1892; Танков А. А. Из історії печатнаго дела в Курске // Курск. Губерн. Ведом. 1897. № 228—234; Столетнее существованіе типографії Нижегородскаго губернскаго правління // Нижегород. Губерн. Ведом. 1891. № 33, 34, 40 і 41. Левин И. Столетіе Олонецкой губернской типографії // Олонецк. Губерн. Ведом. 1905. № 50—51; Пермская губернская типографія. Разказ о том, как получила начало и как устроивалась и развивалась типографія Пермскаго губернскаго правління // Перм. Губерн. Ведом. 1869. № 12—14; С (мышляев) Д. Типографія в г. Перми // Перм. Губерн. Ведом. 1882. № 23; Малченко В. С. Дело Пермскаго наместнич. правління о заведеніи в Перми типографії // Труды Пермской Ученой Архивной Комиссії». Пермь, 1903. Вип. IV. С. 153—155; Чистович. Сведенія о бывшей типографії Александро-Невскаго монастыря и о напечатанных в ней книгах // Христ. Чтеніе. 1857. Кн. V. С. 341—

354; Геннади Г. Н. Свидетельство о начале книгопечатания в Петербурге // Библиогр. Записки. 1858. № 12. С. 572—575; Пекарский П. П. Академическая типография в старину и ныне. Див.: Образцы шрифтов типографии и словолитни Имп. Академии Наук. Спб., 1870; Дьяконов И. Д. Краткий очерк истории и современного состояния С.-Петербургской Синодальной типографии. Спб., 1895. С. 1—57, за 1711—1830 pp.; Карамышев И. Краткия историческия сведения о Петербургских типографиях с 1711 года. Спб., 1895. С. 1—31; Хороманский В. Столетие типографии Саратовскаго губернскаго правления. Саратов, 1895; Дмитриев-Мамонов А. И. Начало печати в Сибири. Печать в Тобольском наместничестве в конце XVIII-го ст. // Памятная книжка Тобольской губернии на 1884 р., а також: Омськ, 1891: про сибірське друкарство з 1782 р.; вид. 3-е. Спб., 1900; Губерти Н. В. Первая типография в Сибири купца Корнильева (1789—1795 гг.) // Библ. Записки. 1892. № 12. С. 860; Матеріали для історії типографії при губернском правлені в Тамбові // Известія Тамбовской Ученой Архивной Комисіи. Вип. XIII; О некоторых изданиях Ярославской типографии // Ж. М. Н. Пр. 1838. Ч. XX. С. 343; Баргенов П. И. Заметка о сельских типографиях // Библ. Записки. 1859. (друкарні в губ. Тамбов., Пензен. і Рязанській в кінці XVIII в.).

Друкарство російське за кордоном: Оболенский М. А. Русская типография в Париже в 1790 годах // Библ. Записки. 1858. Т. I. № 5. С. 155—156; Пекарский П. П. О русских книгах, напечатанных в Галле в 1735 г. // Библ. Записки. Т. III. С. 35—45; Пекарский П. П. Литература и наука. 1862. Т. I. С. 10—13: про російські друкарні в Амстердамі.

Подаю тут ще хоч короткі відомості про друкарні Іверську та клинцівські, бо друкарні ці були в дуже близьких стосунках з друкарнями українськими.

4. Друкарня Іверського монастиря

Як я вже згадував вище (с. 64), року 1655 перевели Кутейнський монастир до Новгородського Іверського монастиря, що коло Валдаю. Разом з цим перенесено й Кутейнську друкарню також до Іверського монастиря. Монастир цей заснував патріарх Никон 1653 р., бажаючи створити собі певне культурне огнище; отже, Кутейнська друкарня та монахи українці були йому якраз до речі. Але друкарня ця проіснувала тут не довго — року 1665 її перенесено до

Нового Єрусалиму. Закрили потім й Іверського монастиря: як судили Никона, монастир його визнали еретичним...

Корнилович. Историко-статистическій очерк Иверскаго монастыря // Сын Отечества за 1839. Кн. 9; Сахаров И. Исторія типографіи Иверскаго монастыря; див. його «Русскіе древніе памятники». Спб., 1842. Т. I.; Сахаров И. Иверская типографія // Северная Пчела. 1849. № 157; Леонид Арх. Типографія Оршинскаго Кутейнскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей с 1630 по 1665 г. // Вестник Общ. древне-русскаго искусства. 1874. Розд. IV. С. 92—95; Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 173; Харлампович К. В. Малороссійское вліяніе. Казань, 1914. С. 437—439.

5. Старообрядчеські друкарні в Клинцях

Посад Клинци в давнину був Новгород-Сіверської губ., тепер він губернії Чернігівської, на півдні Суражського повіту. Населений цей посад тими старообрядцями, що втікли сюди після відомого стрілецького бунту. Хоч етнографічно Клинци й не належать до української землі, але я хоч коротенько розповім тут про цю друкарню, бо вона часто зв'язувалася з друкарнями нашими, а її видання часом продавалися і в нас.

Старообрядчеська друкарня в Клинцях постала ще 1781 р., але на початку працю провадила напівкриючись. Коли ж за цариці Катерини виданий був 15 січня 1783 р. закон про вільні друкарні, то цим законом поспішили скористатися й старообрядці. Два купці, Дмитро Рукавишников та Яків Желізняков урядили собі в Клинцях вільні друкарні й одержали на них, правда після тяганини, відповідний дозвіл 29 березня та 25 червня 1784 р.; трохи пізніше, 25 вересня 1786 р. дозволено відкрити тут друкарню й купцеві Хведору Карташову. Ось ці три друкарні діяльно взялися за передрук стародрукованих книжок, потрібних для церковного вжитку старообрядцям.

Але не довго працювали клинцівські друкарні. Старообрядчеські видання повезли 1787 р. в Макарів на ярмарку; там про них повідомили єпископа, а той про все написав в Синод. Закінчилася справа тим, що Синод 27 липня 1787 р. пояснив, що вільні друкарні не мають права друкувати церковних книжок, а тому в кінці всі три клинцівські друкарні були закриті й сконфісковані. Правда, пізніше сконфісковане майно вернули, і ці друкарні почали друкувати (напр. друкарня Рукавишникова) світські книжки.

Син Якова Желізникова, Василь Желізников, або просто Желізняк, 6 червня 1789 р. отримав сконфісковане в батька друкарське майно. Не маючи змоги друкувати церковні книжки в Клинцях, Василь Желізняк поїхав до Почаєва і там склав з василіанами умову на друкування старообрядчеських книжок (про цю справу див. вище с. 225, там і література). Але можливо, як думає Сопиков (Опыт. № 574), що старообрядці потайки таки друкували свої книжки й в Клинцях, та тільки зазначали на них не Клинци, а якісь інші друкарні.

Про це див.: Семенников В. Типографія раскольников в Клинцах // Русскій Библіофил. 1912. Кн. I. С. 58—63; Калугин И. К. Несколько слов о Клинцовой типографіи // Библ. Записки. 1858. № 5. Т. I. С. 157: про старообрядчеську друкарню 1781 р..

ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

ХІХ. ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ НА ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Дослідник українського друкарства ніяк не може оминати також історії друкарства тих інших національностей, що мешкали на етнографічних землях України. Переважно це було друкарство того народу, що панував над Україною, наприклад друкарство польське чи російське, або того народу, що в великій масі жив тут, наприклад друкарство жидівське. На жаль, ми ще не маємо такого покажчика стародруків, де б було описане все, що видрукуване на землях етнографічної України; такий покажчик для дослідника історії українського друкарства був би надзвичайно цінним — він ясно показав би, серед яких впливів жило наше українське друкарство, він показав би також і культурний рівень тих народів, що жили на землях наших. Досліди чужонаціонального друкарства на землях України значно збільшили б кругозір дослідника друкарства спеціально українського і показали б наочно, серед яких саме культур зростала культура українська. На жаль, тільки якихсь спеціальних дослідів про чужонаціональне друкарство на землях українських, — російське, польське, жидівське, — до цього часу ми ще не маємо.

1. Польське друкарство

Якраз в час, коли почало ширитися з Заходу друкарство, в цей час майже всі етнографічно українські землі опинилися під владою Польщі; проте польське друкарство на землях українських постійно було млявим і мало впливо-

вим. Правда, польське друкарство на землях українських різко ділиться на дві частини: на західноукраїнських землях, особливо в Галичині, де жило більше польського народу, польські друкарні були часом значними, постійними і мали певний вплив на українську людність. Зовсім не те бачимо на східноукраїнських землях — тут польського населення було надзвичайно мало, а тому й друкарні їхні не були тут постійними, а виникали тільки з бажання того чи іншого польського магната, що мав тут свої посілості; звичайно, якогось особливого впливу на український народ ці друкарні не мали.

Поскільки в XVI віці сильна була наша українська культура, показує той факт, що на своїх землях друкарство започаткували першими таки ми, українці (правда, за допомогою чужосторонньою, але в той час чужостороння друкарська допомога була звичайною; нагадаю, наприклад, що в Кракові друкарство розпочали німці). Найперша польська друкарня серед українського народу появилася у Львові, в 1578 р., але друкувала спочатку книжки латинські; отже ця друкарня почала свою працю на чотири роки пізніше української; започаткував цю друкарню краківський друкар, німець з походження, М. Шарфенбергер, а власне служачий його — Павло Щербець. І в той час, коли Галичина знає в XVI та на початку XVII віку декілька значних друкарень, що випускали поважні книжки (Львів, Стратин, Кринос), польські друкарні в той час містилися головню у Львові, а на провінції вони тільки животіли, — переважно були похідними, бо зникали по короткій праці, наприклад: Доброміль (1611—1616 рр., друкарня краківського друкаря Яна Шелиги), Ярослав (1618—1626 рр., того ж Шелиги).

Вже в XVIII віці постають в Галичині ще деякі друкарні, але знову-таки похідні, бо вони зникають по видрукуванні одної-двох незначних книжок, наприклад, Підгірці (1746 р.), Самбір (1790 р.) і тільки в Перемишлі з 1751 р. розпочинається поважніше польське друкарство, але це вже тоді, коли в Галичині працювала така поважна друкарня, як друкарня Унівська. Отже, як бачимо, польське друкарство трималося головню Львова, на провінції ж було воно зовсім малим та кволим.

Коли таким було польське друкарство в Галичині, де польське населення все-таки було значним, то на інших землях України польське друкарство було лише похідним, скороминулим. Так, на Волині ніколи не було поважної польської друкарні, а ті, що були, постали вже в кінці XVIII віку, наприклад, Луцька (див. с. 236) або Крем'я-

нецька (с. 245—246). Таким самим було польське друкарство й на Поділлі (див. с. 362—366), а на Київщині воно було вже зовсім непомітним, виключаючи тільки друкарні Бердичівської, що мала вплив і на українське населення (див. с. 331).

Без порівняння більшим і значнішим було своє власне польське друкарство, що існувало при українських друкарнях. Так, при Києво-Печерській друкарні був гарний польський відділ, і Печерська друкарня випустила багато поважних книжок польською мовою (див. с. 267—268, 287, 318); так само при друкарні Чернігівській, особливо за Лазаря Барановича, був добрий польський відділ (див. с. 339), а вже друкарні Почаївська (с. 226) та Унівська випускали такі польські книжки, з якими не може конкурувати ані одна з провінціальних польських друкарень.

Літературу про польське друкарство на землях українських див. вище на с. 37, 330—333, 362—366. У *Vandtkie* див. т. I: Добромиль, 72—77; Ярослав, 118—120; Львів, 389—423; т. II: Підгірці, 59—61; Перемишль, 96—102; Самбір, 129—130; На Волині; Т. II: Почаїв, 54—59; Т. I: Луцьк, 435; Кременець, 321; Київщина: Т. I: Бердичів, 40—44; Т. II: Махнівка, 3—4; Т. III: Фастів, 22—23; Поділля, Т. II: Мінківці, 5—6; Панівці, 29—38; Тульчин, 169—170; див. ще: Книшин, 137—138; Т. I: Венгрин, 247—250; Берестя, 55—58; Слуцьк, 136—137; Див. ще: *Bédnarski S. Materiały do historii o drukarhiach w Polsce, a mianowicie o drukarhiach Lwowskich i prowincjonalnych*. Львів, 1888. С. 1—136; до неї було й декілька додатків, але книжечка з додатками маловартна; *Jaworski Fr. Lwów stary i wczorajszy*. Львів, 1910. На с. 270—278; *Latający drukarz i pierwsza polska książka we Lwowie*, — про друкаря Павла Щербця і його львівські друки; *Lozinski Wl.* Див. нижче с. 405; *Jedrzejowska A. Drukarstwo i księgarstwo Lwowskie XVI wieku*. Див. короткий зміст цієї праці в «*Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie*». 1924. Зшиток 2. № 170. С. 67—69.

2. Жидівське друкарство

Жидівське друкарство в Європі розпочалося дуже рано. Найперші друки жидівські вийшли в Reggio та в Piave di Sacco в Італії 1475 р., а потім жидівські друкарні появилися у всіх кутках Європи, де тільки жили жиди в більшому числі. Друкарні ці постачали багато релігійних книжок, які розходилися по цілому світі.

Найпершу жидівську друкарню в Польщі засновано в Кракові. Три брати, родом з Галича, — Самуїл, Ашер та Еліяким, сини Хаїма Гелич чи Галич, роздобули собі привілея на друкарню, заклали її в Кракові і 13 травня 1534 р. випустили в світ найпершу друковану жидівську книжку в Польщі. На початку друкарня ця добре працювала і постачала потрібні книжки жидам на всю Польщу. Але не довго працювала так ця друкарня — брати Галичі скоро прийняли католицтво і перестали друкувати жидівські книжки; правда, жидівська друкарня ніколи не переводилася в Кракові.

В скорім часі по тому повстає жидівська друкарня в Любліні, в році 1547, і працює над постачанням релігійних та шкільних книжок для жидівства цілої Польщі. Але обидві ці перші друкарні — Краківська та Люблінська — працювали зле, бо їм важко було конкурувати з добрими закордонними друкарнями. Всі найважливіші видання йшли тоді для потреб жидів, що мешкали на етнографічних землях України, головню з-за кордону; але дрібні шкільні книжки друкувалися в себе вдома. Часом бувало й так, що якась закордонна друкарня доставала собі привілея на виключне право продажу в Польщі своїх жидівських видань.

Так, амстердамський друкар Uri Foebus Halewy роздобув собі такого привілея на продаж своїх видань в Польщі від Яна Собеського та від сейму жидівського. Але конкуренція в цім краю змусила цього друкаря покинути Амстердам і переїхати до Польщі, де він і оселився десь коло 1690 р. в Жовкві і тут заклав свою друкарню. Звичайно, Краківська та Люблінська друкарні відразу ж повели завзяту боротьбу з друкарнею Жовківською, бажаючи її знищити, але нічого вдіяти вони не могли, — їхні друки були дуже злими, тоді як видання жовківські були надзвичайно гарними. Про це в постановах жидівського сейму 1697 р. читаємо таке: «Бачили ми велике спустошення через упадок друкарства в нашім краю; через тих (недбалих) друкарів майже забули Тору в Ізраїлі, бо літери їхніх видань дурманили й осліпляли очі милих діток, що сидять над книжками. Звертали вже на те свою увагу вчені сеньори та князі чотирьох земель, але це не багато помогло, аж поки не прибув до наших країв Uri Foebus Lewita, щоб освітити землю та її мешканців» *. Цей же сейм жидівський взяв в свою опіку жовківську друкарню Урія, щоб оборонити її від нападів інших друкарень. Над друкарнями призначено тоді контролерів, і друкарню жовківську віддано

* Majew Balaban. Z historii Żydów w Polsce. Варшава, 1920. С. 76.

під догляд львівського рабина. Через два роки по тому, 1699 р., той самий сейм забороняє іншим друкарням передруковувати видання жовківські, а також спроваджувати з-за кордону жидівські видання розміром менше 10 аркушів.

По смерті Урія друкарня його перейшла двом його онукам, Арону та Герсону, що поділилися спадщиною, і тому в Жовкві було тоді дві жидівських друкарні. Дальші потомки Урія так само вели жидівські друкарні в Жовкві — пізніше стало їх тут аж три. З 1782 р., коли Австрія зайняла Галичину, жовківським друкарням наказано перебраться до Львова — і з того часу появилось жидівське друкарство і в Львові.

Крім зазначених жидівських друкарень 1782 р. занотовано ще дві друкарні жидівські в Самборі; друкарні ці мали привілея Августа III і друкували головно календарі та невеличкі книжечки. А з 1764 р. існувала ще жидівська друкарня в Турці над Стриєм*.

Ось це були найголовніші друкарні жидівські, що постачали потрібні книжки жидам всіх українських земель, підвладних тоді Польщі, пізніше Австрії. Але це були західноукраїнські жидівські друкарні. На східноукраїнських землях було жидівських друкарень значно більше, але були це друкарні малі і постали вони головно в кінці XVIII віку, або на початку віку XIX, вже по приєднанні Правобережжя до Росії.

Найбільше жидівських друкарень було на Волині; так, в різних покажчиках жидівських стародруків зазначаються видання волинські з таких років: Олексинець, 1760 р.; Корець, 1776 р.; Полонне, 1783 р.; Порицьк, 1791 р.; Славута, 1792 р.; Остріг, 1794 р.; Дубно, 1794 р.; Підбережці, 1796 р.; Судилків, 1798 р.; Слапкович, 1804 р.; Крем'янець, 1805 р.; Білозірка, 1806 р.; Заслав, 1807 р.; Межиріч, 1809 р.; Радзивилів, 1814 р. і др.; була друкарня і в Шепетівці.

На Поділлі жидівські друкарні існували: Мінківці з 1790 р., Межиріз (Літинського повіту) з 1790 р.; Калюс, 1809 р.; Збриж, 1812 р.; Межибож, 1817 р.; Тульчин, Немирів і др.; були тут і мандрівні жидівські друкарні, що працювали в Калюсі, Солобківцях і др. містах. Див. ще с. 00.

На Київщині жидівські друкарні працюють: Бердичів з 1798 р., Біла Церква з 1817 р., Богуслав з 1820 р. і др. Див. ще с. 332.

---

* Див.: Rozmaitości. 1834. С. 25. Див. ще: Słownik Geograf. 1892. Т. XII. С. 641.

Історія жидівського друкарства на землях українських ще зовсім не досліджена. З невеликої літератури про це друкарство зазначу: Balaaban M. Pierwsza drukarnia (жидівська) w Polsce i jej właściciele // Dziennik Nowy. Варшава, 1919. № 129 від 29 липня; Його ж: Drukarnie hebrajskie w Żołkwi i Lwowie // Chwila. Львів, 1920. № 445 від 11 квітня; Його ж: Próba założenia pierwrzej drukarni hebrajskiej w Warszawie // Tygodnik Nowy. 1919. № 13 від 18 вересня, Варшава. Всі три ці праці передруковано в книжці: Balaaban M. Z historii Żydów w Polsce. Варшава, 1920. С. 66—89; Dr. W. Wachstein. Katalog der Salo Cohuschen — Schenkungen. Відень, 1911. Т. I; в цім каталозі єсть видання й з друкарень на українських землях; Див. ще літературу на с. 247, 333, 366; Bantkie. Historia drukarń. Т. I. С. 423; Т. II. С. 150—151, 340—341; Benjacob. Ozar ha Sepharim. Вільна, 1880: тут бібліографія жидівських друків, (цю працю тепер продовжує син — J. Benjacob); Nissenbaum. Zur Geschichte der Juden in Lublin. Люблін, 1899 р.: про люблінські жидівські друки; Steinschneider. Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana. Берлін, 1852—1860; про жидівські друки до 1732 р.; Friedberg. Der hebräische Druck in Krakau. Краків, 1900; про жидівське друкарство в Кракові з 1530 р.; Idem. Zur Geschichte der hebr. Typographie in Lublin. Краків, 1900 р.; Dargewski J. Zur Geschichte. Бердичів, 1903; про жидівське друкарство на Київщині; Litniskij M. Korota Podolia (Історія Поділля). Одеса, 1895 р.; про жидівське друкарство на Поділлі; Про жидівське друкарство єсть також розділ в «Еврейской Энциклопедии» Брокгауза, а також в енциклопедії Ersch und Gruder. Сборник в пользу начальных еврейских школ. 1896*.

3. Російське друкарство

Спеціально російського друкарства на Україні не було — московська влада своїх друкарень на Україні на початку ніколи не засновувала. Але під кінець XVII віку, коли Москва почула себе міцнішою на Україні, вона починає все більше та більше впливати на українські друкарні. А з 1720 р. розпочинаються вже планомірні утиски на українське слово, — Петро I забороняє друкувати книжки, відмінні мовою від московських (див. с. 299—300). Власне,

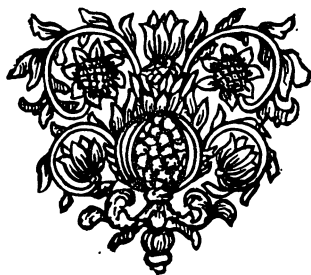
---

* За різні вказівки про історію жидівського друкарства складаю тут свою сердечну подяку Вп. пп. І. Бен-Якову, Др. М. Балабану і Др. І. Мюнцери.

1720 рік може рахуватися роком кінця старих українських друкарень на Сході,— з того часу всі вони стають поволі російськими. Як ми бачили, друкарні Київська та Чернігівська довго боронилися проти обмосковлення, але змушені таки були скоритися силі й стати російськими.

З другої половини XVIII віку на Україні постає багато різних друкарень, особливо під кінець цього віку (див. с. 367—377), але всі вони були вже мовою друків своїх — російські. Вплив російської культури та заборони російської влади спинили розвій спеціально українських друкарень.

ДОПОВНЕННЯ

Подаю ще деякі доповнення літератури до попередніх розділів.

С. 36 У А. С. Петрушевича. Сводная Галицко-русская летопись. Різні томи й доповнення, з 1600 по 1772 р., есть багато різних вісток з історії українського друкарства.

С. 39. Малышевский И. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Спб., 1895. Ч. I. С. 162—172: короткий огляд друкарства.

С. 40. З приводу 350-літнього ювілею українського друку київський журнал «Бібліологічні Вісти» присвятив ч. I—III за 1924 р. історії українського друкарства і випустив дуже цінний збірник, що складається з таких статей (статті ці вийшли й окремими відбитками): 1. Ю. Меженко: Ветуп; 2. Г. Тисяченко: 350 літ тому і тепер, 1574—1924. С. 7—12; 3. П. Попов: Початки друкарства у слов'ян, с. 13—30, цінна праця; 4. Сергій Маслов: Друкарство на Україні в XVI—XVIII. с. 31—67; дуже цінна праця; 5. В. Романовський: Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI, с. 68—74, поверхово; 6. К. Копержинський: Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі, с. 75—82,— варто б дослід цей поглибити; 7. М. Михайленко: Про київські стародруки XVII і поч. XVIII ст., 1616—1721 р., с. 83—91; 8. М. Макаренко: Мистецтво книжки, с. 94—101; Д. Щербаківський: Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні, с. 101—111; цінна праця; 10. П. Клименко: Українські ритодруки, с. 114—124; 11. В. Кульженко. Минула та сучасна техніка друкарська, с. 125—130, занадто коротко; 12. В. Барвінок: Загальний огляд стародруків київських бібліотек,

с. 132—149; 13. П. Попов: Слов'янські інкунабули київських бібліотек, с. 150—166. 14. Miscellanea, В. Перетц: Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари; с. 167—168; В. Перетц: Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету, с. 168—170 (зазначено й ніби чернігівське «Небо Нове» 1677 р., але ж такого ніколи не було! Див. вище с. 194—196 прим. 0; Є. Сіщинський: Стародруки Кам'янецького Історично-Археологічного Музею, с. 170—171; Г. Т.-ко: Казковий і реальний образ першодрукаря (Хведоровича), с. 171—173: Святування ювілею у Львові, Києві, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Лохвиці і Празі, с. 173—177. Книжку багато прикрашено різними знімками з українських стародруків (кліше головно з праці Хв. Титова про Печерську друкарню). Рец. О. Гермайзе в київській Україні». 1924. Кн. I—II. С. 189—190.

С. 40. Національний Музей у Львові в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні випустив велику й цінну працю: 1 л. Свенціцький: Початки книгопечатання на землях України. Зміст: I. Часть історична: 1. Початок печатання у німців і їх сусідів; 2. Слов'янські перводруки; 3. Іван Федоров Москвитин; 4. Львів 1573—1574; 5. Подвиг видавця, книгопечатання в Острозі 1580—1612 р.; 6. Дермань 1603—1605 р.; 7. Братська друкарня у Львові 1591 р.; 8. Дрібні друкарні Галичини і Волині; 9. Книгопечатання у Вільні і на Білій Русі; 10. Характеристика стародруків і 11. Монастирські книгопечатні. II. Видавничо-друкарська техніка: 1. Видавничий капітал; 2. Цехова організація, друкарський монополі; 3. Умови Львівського Успенського Братства з друкарнями на друк книжок; 4. Випосаження і челядь друкарні; 5. Зиск і страта видавців; 6. Папір. 7. Рісівники і різчики дереворитів; 8. Книжна торгівля у Львові і 9. Послів'я. Але цінність книги більше в тім великім Альбомі стародруків, який тут дано, — тут 560 знімків, багато в натуральну величину. Рец. Я. Гординського в «Старій Україні» 1924 р. Ч. XI. С. 165—169.

С. 43. (Wislocki). Рецензія на працю Я. Головацького про Фіоля. *Przegląd krytyczny*. Краків, 1877. Т. I. С. 18—20.

С. 43. Петров А. Первый печатный памятник... (див. с. 183), тут на с. 102 про перебування Фіоля на Угрії.

С. 43. Документи про Фіоля подає J. Ptasnik в своїй праці: *Srascovia artificum* та в *Srascovia impressorum*.

С. 44. Голубев С. О. первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове в 1491 г. Див.: Труды Киев. Дух. Акад. 1884. Кн. 2. Див. ще Чтенія Київські. Кн. II. С. 199—200. 1888. Был ли Швайпольт Фиоль немец или

славянин // Древняя и Новая Россия. 1880. Кн. 2. Т. XVI. С. 372—374.

С. 51. Малышевський Н. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Спб., 1895. Ч. I. С. 162—163: ніби Скорина був римо-католиком.

С. 54. Сумцов Н. Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию григорианский календарь // Киев. Стар. 1888; по окремім відбитці с. 17—18: про віленську друкарню Мамоничів.

С. 64. Про Кутеїнську та Буйницьку друкарню: Петрушевич. Сводная Галицко-русская летопись. Л., 1874. С. 465; Памятники православия и русской народности в Западной России. К., 1905. Т. I. Ред. Титова; Жудро Ф. Буйницький св. Духовський монастирь. Могилів, 1904; Жудро Ф. Іоил Турцевич, первый игумен Кутеенского монастыря. Могилів, 1891. Про Кутеїнську друкарню див. ще: Харлампович К. Малоросійське впливие. С. 437.

С. 73. Флетчер дає дуже цінну вказівку на початок друкарства на Москві; в розділі 21 в своїх записках про Москву він пише: «Декілька років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери і тут засновано друкарню, з дозволу царя і на велику йому втіху. Але скоро дім вночі підпалили і станок з літерами цілком погорів, про що, як думають, попилювало духовенство». Значення цього див. вище с. 387.

С. 95—98. Коротка біографія Ів. Хведорова в «Наука». Львів, 1884. Рік XIII. С. 16—18: Федоров Иван; тут і знімок з надгробного каменя (Уварівський); також у Малышевського. Западная Русь в борьбе за веру и народность. 1895. Ч. I. С. 164—172; літературу див. ще у Іконникова. Історіографія. Ч. I. С. 723; В газеті «Свобода» № 114 за 1924 р. передруковано з «Діла» № 10181 статтю І. Огієнка: Крашанка на могилу... (див. вище с. 97). В газеті «Prager Presse» № 241 за 1924 р. Др. Залозецький вмістив статтю: Das Jubiläum der Buchdruckerkunst in Lemberg — про Хведоровича на основі статті І. Огієнка в «Старій Україні». Ч. II — V; Свято української друкованої книги в пам'ять 350-ліття появи першої української друкованої книги у Львові. Львів, 1924. 62 с.; на с. 19—35 стаття проф. Іл. Свенціцького: Перший друкар України — Иван Федорів Москвитин. В Львівському журналі «Wiadomości Konserwatorskie». 1924 р., № 1 на с. 32 вміщено замітку про надгробок Хведоровича зо знімком з 1817 р. (все з «Старої України». 1924. С. 48—54); Крип'якевич Іван. Иван Федорович, перший україн-

ський друкар. Вид. «Просвіти». Львів, 1924. С. 1—8; передрук з «Письмо з Просвіти» 1909 р.; С пер а н с к і й М. Н. Иван Федоров и его потомство // Древности, Труды Имп. Моск. археол. общества. М., 1914. Т. 23. Вип. 2.

С. 125. Про Львівську братську друкарню: Р у д о в и ч І. Епископи Шептицькі // Богословській Вестник. 1901. Вип. IV — VI. С. 244—248: боротьба еп. Аф. Шепт. з Братством за видання. С. 289—297: боротьба Унівської друкарні з Братством; Losiński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. Львів, 1892. С. 345—349; Т и т о в Ф. Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 241—242: незадоволення П. Могили львівським «Служебником» 1639 р.

С. 139. Сльозка був ще мандрівним друкарем і з польською друкарнею побував в Яворові, а може і в Перемишлі.

С. 142. Р у д о в и ч І. Церков і монастир св. Юрія у Львові // Діло. 1900. Ч. 89 і далі: в ч. 93 про друкарню Шумлянського.

С. 144. В IV-й книзі «Метрики» 1686 р. на л. 24 б — 25 б єп. Шумлянський про свою друкарню пише таке: «А любо треба ей («Метрику») заплатити, и тому не дивуйтесь, чест. отцеве, бо ведаете добре, же и нам Друкарня не пришла дармо. Мусилисмо ей добре оплатити. Аже тую Друкарню не на свою якую прывату, ані примножене добре на кривных моих постаралемся выставити, тылко найпервей для умноженя книг ку помноженю хвалы Божой служачих. Повторе, для поправи и оздобы церкве ст. Вел. Муч. Хва гег оргіа катедралной, и для выживленя при той же Церкви ст. зостаючих законников, священников, діаконов, монахов, дыж жадной иншой до той церкве немащ маетности. Ани на свой теды пожиток, ани на кривных своих, тылко на помененную церков, и при ней зостаючих людей духовных всю интрату обертати хочу и обіцую. Ажебы то и по смерти моей непорушно трвало, и от катедры нашой Лвовской не отходило, тестаментом моим и актами гродзкими зтвердити того не понехаю, фундамент теж тоейже Друкарни маю, привилей наяснийшаго монархи Іоанна Третего, Кроля Пана, нам щасливе пануючого, з которого ласки по ласце Божой маю и без Друкарни клиба досыть на мою потребу». Метрика вийшла з «новозафундованой типографіи албо друкарни», л. 24. Примірник Національного Музею у Львові. № 667.

С. 146. Про Йосипа Городецького див. ще: П е к а р с к і й. Наука и литература. Т. II. С. 40.

С. 151. Про Касіяновича див. ще: Акты Археогр. Ком. Т. IV. Спб., 1851. С. 203: лист кн. Остріжського.

С. 151. Грамотою з 11 січня 1627 р. митрополит Київсь-

кий Іов Борецький повідомляв львівське Братство, що він «так честного житія иноческого, яко и друкарским мастерством книг божественных на свит выкущана в посполитый пожиток... уважаючи милостей ваших великоусильную прозьбу, нам добре знаемого, от милостей ваших залецоного и от духовенства кононне у престола метрополитанского свидительствованного, честного во иноцех брата господина Юсифа Кириловича чиновне по степенем — священосца, певца, четца, подиякона сотворило, диякона благословило, а на остаток и на высокій степень великія священическія презвитерскія чести іеромонаха рукоположило, и ведлуг усиленного желанія милостей ваших» благословляє його бути настоятелем Братської церкви та ігуменом св. Онуфріївського монастиря. Див.: Голубев С. Петр Могила. Т. I. Додатки. С. 290—291.

С. 152. На Анфорогоні 1642 р., виданім в Довгім Полі, в післямові в кінці підписався: «Іоан Кунітович, друкар рус.».

С. 154. Це Пафнутій Кульчич, що був в стосунках з П. Бериндою; пор. вище с. 251.

С. 158. Про А. Скульського див. ще: Lozinski W. Patrycyat. С. 344—349.

С. 163. Додати ще одного львівського друкаря, це Петро Черкавський, з передмістя Галицького; з ним Братство веде процеса за таємне друкарство. Lozinski. Patrycyat. С. 346.

С. 169. Післямова до «Лексикона» П. Беринди 1627 р. дає матеріал про Хведора Балабана; див. ще: Титов Ф. Т. II. С. 187—188.

С. 175. Вірші з угорцівського «Собранія» 1618 р. подає В. Перетц. Историко-литературныя изследованія и матеріалы. Т. I. Ч. II. С. 155.

С. 178. Каратаев И. Описаніе. 1883. № 685: зазначає Псалтир 1652 р., виданий в Уневі. Про Унівську друкарню див. ще: о. І. Рудович в «Богосл. Вестник». 1901. С. 248, 289—297.

Перемиська друкарня. Першу польську друкарню в Перемишлі заклав 1751 р. краківський друкар Адам Кляйн; друкарня ця працювала з 1751 по 1756 р. Пізніше працюють тут польські друкарні єзуїтська та Антонія Матяшевського (1783—1792), а з 1800 р. працює друкарня Яна Голембовського. Цю останню друкарню 1829 р. набув собі гр.-кат. єпископ Іван Снігурський, а з 1840 р. записав її гр.-кат. капитулі. Ось ця друкарня Снігурського першою почала українське друкарство в Перемишлі. На жаль, про перемиське друкарство не маємо якогось окремого досліду.

Застаріла література: В а n d t k i e. Т. II. С. 96—102; Z y b r z u s k i О. С. 57; В e d n a r s k i S. Materyaly do historyi o drukarniach w Polsce. Львів, 1888. С. 66—68; Lwowianin. 1840. С. 16; Słownik Geogr. 1888. Т. IX. С. 152.

С. 183. О. Ириней Кондратович. Стремленя за руську печатню на Подкарпатской Руси и памятники старопечатных церковных книг // Підкарпатска Русь. 1924. № 4. С. 97—100. Цінна замітка.

С. 206. Вірші з «Лекарство на оспалый ум» 1607 р. та з Часослова 1612 р. подає В. Перетц. Изследования. Т. I. Ч. II. С. 143—148; Детальний опис остріжського Часослова 1612 р. дає И. Ф. Бычков. Заметки о некоторых церк.-сл. старопечатных книгах. Див.: Отчет И. Публ. Библи. за 1886 р. С. 5—10; Про друкування Остріжської Біблії див. ще: Огієнко Іван. Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 // Стара Україна. 1924. № IX—X. С. 132—134.

С. 216. В а n d t k i e. (Т. I, с. 72) свідчить, ніби в Дермані друкували й по польському; те ж твердить і K a r d a s z e w i c z; але польських дерманських друків ми не знаємо. Див. ще: Огієнко Іван. Дерманська друкарня // Духовна Бесіда. 1924. № 6.

С. 227. Кінець Почаївської друкарні настав так. Під час війни дві друкарських машини вивезено в Одесу — там вони й лишилися, а 4 машини в Самгородок (містечко коло ст. Козятин), де було монастирське подвір'я, що збудував його архім. Віталій; звідси 1917 р. 2 машини перевезено в Здолбунів на подвір'я. В кінці 1918 р. одну машину привезено на ст. Крем'янець, друга лишилась в Здолбунові до весни 1919 р., коли її українська військова влада реквізувала до Рівного. Другу машину перевезли з Крем'янця до Почаївської Лаври, звідки в липні 1919 р. забрали її більшовики, а разом з нею й 450 пудів шрифту. Рештки шрифту та словолитну машину в 1923 р. забрано до Синодальної друкарні в Варшаві. Так сумно закінчила своє трьохвікове існування Почаївська друкарня...

С. 231. Проф. В. Перетц (Изследования: Т. I. Ч. II) подає вірші з «Зерцала Богословія» 1618 р. та з «Учительного Євангеліє». 1619 р. С. 156—157.

С. 249. Про О. Радишевського див.: Х а р л а м п о в и ч К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. С. 95, 100—101. Проф. І в а н Огієнко. Друкар — Волиняк Онисим Радишевський // Духовна Бесіда. 1924. № 3. С. 36—39.

С. 281. Крехівський рукопис № 63 тепер вже повернувся до монастиря.

С. 319. Церковъ в селе Пакуль и краткія историческія свѣденія о селе. Див.: Чернигов. Губерн. Вѣдом. 1853. № 48.

С. 325. В липні 1693 р. митрополит Ясинський з Братським монастирем клопочуться перед московським урядом, щоби дозволено Братському монастиреві заснувати друкарню. В Москві перевірили прохання, і виявилось, що попереднім митрополитам, Гедеону та Варлааму, друкування книжок при митрополичій кафедрі справді дозволялося, але не було відомостей, чи ці митрополити дійсно скористали з дозволу. Ось тому 11 січня 1694 р. митрополиту Варлааму відповіли з Москви, що в справі заснування друкарні при Братським монастирі в Києві нехай порадиться з гетьманом Мазепою, з чернігівським єпископом Феодосієм та з киевопечерським архимандритом Мелетієм Вуяхевичем.

С. 341. Шрифт та графічні прикраси «Перла Многоцінного» 1646 р. К. Ставровецького інші, як в його «Зерцалі» 1618 р. та «Євангеліє Учительное» 1619 р.

С. 361. Гравировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи. Див.: Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV-го Археол. съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. Тут і знімки.

С. 380. Щ е л к у н о в М. И. Искусство книгопечатания в его историческом развитии; издание московского Института Журналистики. М., 1923. Загальний огляд друкарства в Європі і в слов'ян.

С. 385. Х а р л а м п о в и ч К. Вліяніє. С. 783—786: український вплив на московське друкарство; с. 439—440: друкарня С. Полоцького в Москві; с. 785 sq.: українські гравери на Москві. Взагалі, див. тут с. 435—456: Типографіи і книги.

С. 402. На «Бібл. Вісти» див. ще рецензію проф. Івана Огієнка в «Старій Україні». 1924. Кн. XII.

ПІСЛЯМОВА

Закінчивши працю свою, вважаю за потрібне ще раз сказати, що я не мав на оці подати читачеві повної історії українського друкарства — я пильнував поставити тільки головні історично-бібліографічні віхи його. Історія українського друкарства — це надзвичайно широка ділянка з історії нашої культури, але ділянка зовсім мало опрацьована: джерельних матеріалів для неї видано обмаль, ґрунтовних монографій також не багато. Такий стан речі примусив мене поставити собі завданням бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим.

Я поставив собі завданням в міру можливості освітити всі головні моменти з історії українського друкарства, виразно намітити всі найважливіші віхи його. Уводячи читача в історію якоїсь частини нашого друкарства, я даю йому мінімум потрібного знання, переповідаю йому те, що ми вже знаємо з цієї ділянки, і скрізь виразно підкреслюю, чого ми ще не маємо, чого в нас ще не зроблено. Я робив це зумисне для тих, що будуть працювати над дослідженням нашого друкарства: їм відразу буде видно, куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці своєї, що саме потребує ще детального досліду та ґрунтовної перевірки. І тішу себе надією, що може ця праця моя дасть привід появи більшого числа спеціальних і ґрунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив.

Книжка моя виходить, як том I задуманої праці «Історія українського друкарства». Том II матиме назву «Історія української книги XV—XVIII віків*». Томи I та II мати-

* Короткий зміст його: Історія вивчення історії українського друкарства та книги. Друкар і його становище; друкарські привілеї, мо-

муть закінчену цілість. Томи III та IV присвячені Опису стародруків (всіма мовами) на землях українських (з передмовами та з бібліографією кожного твору). Томи V та VI міститимуть Матеріали для історії українського друкарства, яких так багато в нас ще не видано, а ті, що видані, звичайно розкидані по найрізніших, часто малодоступних виданнях. До тому VII увійде Альбом знімків з українських стародруків. І тільки по закінченні цілої цієї праці буде відповідно уторована дорога для того, хто захоче дати вже повний науковий огляд історії українського друкарства. Я ж тепер зробив, що було в моїй силі при теперішнім стані вивчення цієї важкої ділянки нашої давньої культури.

Працю свою писав я * в невідгядних обставинах емігрантського життя, писав її головню на селі, поза Львовом; та й у Львові багатьох потрібних книжок не знайшлося. Нехай же хоч це стане мені за оправдання можливої неповноти та невідгядних недоглядів в цій книжці моїй.

Закінчуючи працю, вважаю за прийнятний обов'язок свій найсердечніше дякувати на цім місці Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові в особі його президента Вп. Проф. Др. Кирила Студинського, що ласкаво дало змогу праці моїй побачити світ.

Сердечно дякую також п. директорів бібліотеки Наукового Товариства Ів. Кривецькому та помічникові його В. Дорошенкові, що постійно допомагали мені книжками. Дирекції Національного Музею у Львові складаю свою подяку за ласкавий дозвіл користати з їх цінної збірки стародруків.

Проф. Іван Огієнко.

Винники, 16.III.1924.— Львів, 23.XII.1924.

нополь, наука, праця, друкарі, письменники і т. п. Техніка давнього українського друкарства (друкарська техніка, термінологія, палеотипія, папірництво, переплетство). Давня українська книжка (зміст, зовнішність, книготоргівля, ціна на книжку, записи на ній і т. п.). Історія української гравюри. Знімки з стародруків. Історія цензури на Україні. Паління книжок. Описи стародруків (методологія, бібліографія). Списи стародруків по друкарнях. В тексті будуть потрібні знімки з стародруків. Доповнення до тому I.

* Філологічна секція Наукового Товариства, заслухавши працю отсю, ухвалила її друкувати 6 квітня 1924 р. Друк розпочався 25 квітня, а скінчився 31 грудня 1924 р.

ПРИМІТКИ

Текст книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора. Беззастережно виправлялися друкарські помилки. У випадках різночитання, строкатості й різною лексичних форм перевага надавалася літературній нормі.

Уникнено цілого ряду правописних анахронізмів. Зокрема, замість застарілих форм *нарід*, *різний*, *жадних*, *монастир*, *манах*, *катедра* подаємо *народ*, *різний*, *жодних*, *монастир*, *монах*, *кафедра*. В усіх без винятку словах, де це потрібно, вжито апостроф, чого не було в оригіналі, ймовірно, через технічні причини. За сучасним правописом подаються й такі форми: в іменниках жіночого роду родового, давального й місцевого відмінків однини закінчення *-и* замінено на *-і*: не *народности*, *цінности*, а *народності*, *цінності*; в іменниках називного відмінка множини закінчення *-е* замінено на *-и*: не *люде*, *селяне*, а *люди*, *селяни*; в іменниках називного відмінка однини — *-я* на *-а*: не *матеріал*, *патріарх*, *ініціятива*, а *матеріал*, *патріарх*, *ініціатива*; в дієсловах з префіксами *рос-* подано їх сучасне написання *роз-*: не *роспочалися*, *розпрощалися*, а *розпочалися*, *розпрощалися*. Суфікси прикметників і прислівників вищого та найвищого ступеня *-иц* замінено на *-иш*: не *визначніщий*, *пізніше*, *раніше*, а *визначніший*, *пізніше*, *раніше*. Прикметники на зразок *техничний*, *інженірний*, *полемичний* виправлялися як *технічний*, *інженерний*, *полемічний*. Осучаснено форми таких слів, як *антикар* (аптекарь), *голосовання* (голосування), *архив* (архів) тощо. Літера *ѣ* замінена відповідно на *е* або *і*.

Узгоджуючи із сучасними нормами пунктуацію книги, упорядник, однак, прагнув зберегти основний характер авторського синтаксису. Такий підхід застосовано й при підготовці до друку значного за обсягом бібліографічного апарату, що наскрізно проходить у тексті.

Імена, історичні події, географічні та інші назви, малозрозумілі слова, що коментуються в розділі «Примітки», позначені в тексті цифрами. Авторські посилання й примітки подаються, як і в оригіналі, пострінково й позначаються зірочками.

ВСТУП

¹ *Гутенберг Йоган* (1400—1468) — німецький винахідник, який поклав початок книгодрукуванню в Європі. Він першим застосував спосіб відливки шрифту в металевій ливарній формі й сконструював дерев'яний друкарський прес. Найвідомішим виданням Гутенберга є тритомна Біблія, надрукована в 1452—1455 рр.

² *Гадяцька угода* (угода) — йдеться про відомий в історії Гадяцький договір, укладений 16.09.1658 р. гетьманом І. Виговським із Польщею після приборкання ним бунту полтавського полковника М. Пушкаря і розриву з Москвою. За цим договором Україна, в межах воеводств Київського, Чернігівського і Брацлавського, мала входити як незалежне Велике князівство Руське на рівних правах у федерацію з Польщею і Литвою. В Україні мали бути засновані два університети, дозволялося відкривати колегії й гімназії, надавалася свобода друку. Однак при затвердженні польським сеймом цієї угоди з неї було вилучено ряд прогресивних положень, що не могло задовольнити козацтво.

³ *Виговський Іван* (?—1664) — гетьман України (1657—1659), найближчий соратник Богдана Хмельницького. Вихованець Києво-Могилянської академії. За обвинуваченням в участі в козацькому повстанні був страчений під Корсунем.

⁴ *Ставропігійський інститут* — культурно-освітня установа в Галичині, створена 1789 р. на базі Львівського успенського Ставропігійського братства (див. прим. до с. 105). При інституті були велика бібліотека, музей, архів, друкарня, палітурня, книгарня. З 1885 р. виходило періодичне видання «Временик Ставропігійського інститута», а з 1921 р. — «Збірник Львівської ставропігії». Інститут ліквідовано 1940 р., при цьому було втрачено багато цінних пам'яток української культури.

⁵ *Кирилиця* — один з давніх слов'янських алфавітів, названий за ім'ям проповідника православ'я Кирила. Створена кирилиця на основі грецького уставу, з якого виникли перші друкарські шрифти.

⁶ *Октоїх* (інша назва — *Осьмигласник*) — одна із церковно-богослужбових книг, яка містить співи (тропарі, кондаки, канони), розділені на вісім наспівів або голосів. Складання *Октоїха* приписується знаменитому співцю грецької церкви св. Іоанну Дамаскіну (VII ст.)

⁷ *Часословець* (Часослов) — церковно-богослужбова книга, яка служить для читців та співців на кліросі. У книзі міститься перелік усіх щоденних служб, окрім Літургії.

⁸ *Триодь пісна* — церковно-богослужбова книга, що містить молитвослови на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього. Слово «триодь» — грецьке і означає «триписенник». Назва книги походить від того, що в молитвословах є неповні канони, які складаються з трьох пісень, замість звичайних дев'яти.

⁹ *Триодь цвітна* — церковно-богослужбова книга, що містить співи від дня св. Пасхи до тижня Усіх Святих.

¹⁰ *Псалтир* — священно-богослужбова книга пророка і царя Давида, що має 12 розділів. Так називається тому, що більшість псалмів у ній належить святому пророкові Давиду. У псалмах, написаних у формі звернення до Бога, йдеться про людські радощі, печалі, каяття, уславлення Божих благодіянь, прохання про милування від гріхів. Тому Псалтир під час богослужінь вживається частіше від інших церковних книг.

¹¹ *Духовна інквізиція* — «*інквізиція*» в перекладі з латинської означає розслідування. Підпорядкована римському папі судово-карна установа католицької церкви, створена в XIII ст. для «виявлення, покарання й запобігання ересі». Інквізиція чинила розправи над передовими мислителями і вченими.

¹² *Комітат* — адміністративно-територіальна одиниця (область на території колишньої Австро-Угорщини).

Білорусько-українське друкарство

¹ *Велике Литовське князівство* — державне формування, що склалося в середині XIII ст. за рахунок білоруських і українських земель, що стало наслідком військових походів литовських князів Гедиміна й Ольгерда. На соціально-економічний і культурний розвиток князівства помітний вплив справили економіка й культура українських і білоруських земель. За Люблінською унією 1569 р. Литва і Польща об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту.

² *Вільна* — тепер місто Вільнюс, столиця незалежної держави Литва. В XVI — на початку XVII ст. Вільна, поряд з Києвом, Острогом, Львовом, була осередком спільного українського і білоруського руху. Тут здавна існувало православне братство, видавалися книжки, працювала братська школа (з 1585 р.), де вчилися українці. Пізніше зв'язки з Україною ослабли.

³ *Гаяльовський Іоаникій* (?—1688) — український письменник, філософ, громадсько-політичний і культурний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, з 1657 р. — ректор її. Автор збірок проповідей та оповідань: «Ключ розуміння» (1659), «Небо новое» (1665), ряду полемічно-публіцистичних трактатів.

⁴ *Братства* — релігійно-національні товариства, що створювалися при церковних парафіях. Напочатку ставили собі насамперед релігійні цілі: дбали про свої храми, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим. У період латинізації та колонізації західноукраїнських земель (XVI—XVII ст.) сфера діяльності братств помітно розширилася. Допомагаючи зберігати свою віру, обряд і давні звичаї, братства ставали активними оборонцями української національної самобутності. Зокрема, розгорталася культурно-освітня праця, відкривалися школи й друкарні, бібліотеки.

⁵ *Черенки* — друкарські шрифти.

⁶ *...латинська нагінка на православну віру* — йдеться про активний процес латинізації й ополячення західноукраїнських земель, що розпочався після прийняття Брестської унії 1594 р.

⁷ *Смотрицький Мелетій* (бл. 1578—1633) — визначний український церковний та культурний діяч. Після закінчення Острозької школи був викладачем і ректором Київської братської школи.

⁸ *Зизаній Лаврін* (?—бл. 1634) — церковний діяч, педагог. Наприкінці XVI ст. вчителював у братських школах Львова, Береста, Вільни, з 1619 р. — в Києві. Автор «Граматики словенской» та «Букваря», в якому було вміщено перший церковнослов'янсько-український словник.

⁹ *Беринда Памво* (між 50—70-ми рр. XVI ст.—1632) — визначний діяч української культури та освіти. Працював як друкар і гравер у Стратині, Перемишлі, Львові, з 1613 р. — у Києві. Очолював Києво-Печерську друкарню. Автор першого друкованого українського словника «Лексікон словенороскій або имен толкованіє» (1627).

¹⁰ *Ставровецький Кирило Транквіліон* (? — 1646) — український церковно-освітній діяч, поет, учений, друкар. У 80-х роках XVI ст. вчителював у Львові й Острозі, заснував власну пересувну друкарню. Найвідоміші його твори — «Євангеліє учительное» (1619) та «Перло многоцвітное» (1645).

¹¹ *Скорина Франциск* (бл. 1490 — бл. 1551) — визначний діяч білоруської культури, засновник білоруського книгодрукування. Народився в Полоцьку. У 1517—1519 рр. заснував друкарню у Празі, згодом — у Вільні, де видав Псалтир, Біблію, «Апостол» та інші книги.

¹² *Несвіж* — тепер районний центр Мінської області (Республіка Білорусь).

¹³ *Тяпинський Василь* (бл. 1540 — бл. 1603) — білоруський освітній діяч, письменник, друкар. У своїй мандрівній друкарні видав близько 1580 р. Євангеліє, перекладене на тогочасну білоруську мову.

¹⁴ *Хведорович Іван, Федоров Іван* (бл. 1510—1583) — фундатор постійного книгодрукування на українській землі.

¹⁵ *Заблудів* — тепер село Заблудове Білостоцького району на Гродненщині (Республіка Білорусь).

¹⁶ *Бурмістр* — виборний керівник міського самоврядування.

¹⁷ *«Апостол»* — книга, що в ній записані твори, проповіді апостолів та учнів — проповідників Христового вчення. Читається під час богослужінь на кожний день. Найстаріше українське видання — львівський «Апостол», надрукований Іваном Федоровим 1574 р. Далі йдуть видання XVII — XVIII ст. — у Києві (починаючи з 1620), Львові (1639), Луцьку (1640) та ін.

¹⁸ *Острог* — нині місто обласного підпорядкування, районний центр на Рівненщині. 1580 р. тут була заснована знаменита Острозька друкарня.

¹⁹ *Мстиславець Петро* (? — бл. 1580) — один з перших українських першодрукарів, сподвижник І. Федорова. Разом з ним видав у Москві «Апостол» (1564), у Заблудіві — «Євангеліє учительное» (1569).

²⁰ *Четвероевангеліє* (Чотириєвангеліє) — церковно-богослужбова книга, що включає всі чотири Євангелія (від Мафтея, Марка, Луки, Іоанна).

²¹ *Острозький Костянтин* (бл. 1526—1608) — один з найвідоміших представників давнього українського княжого роду, палкий охоронець православної церкви, меценат української культури. Будував і утримував храми, школи, друкарні, щедро допомагав Києво-Печерській лаврі. Там і похований.

²² *Сигізмунд III* (1566—1632) — король польський і великий князь литовський (з 1587 р.). В Україні його уряд жорстоко придушував селянсько-козацькі повстання під проводом С. Наливайка та ін. За допомогою Брестської унії Сигізмунд III намагався добитися колонізації України й Білорусії.

²³ *Катехизис* (Катехізис) — церковно-богослужбова книга, в якій подається короткий виклад християнського віровчення у формі запитань та відповідей.

²⁴ *Кальвініст* — прибічник протестантського віровчення, що виникло в XVI ст. й засновником якого був Ж. Кельвін. Суть його в ідеї про абсолютне передвизначення Богом долі людей.

²⁵ *Євангеліє* — одна з найголовніших священно-богослужбових книг, яка складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаних євангелістами Мафтеєм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо. Богослужбове Євангеліє має ту особливість, що, окрім звичайного поділу на глави та вірші, ділиться ще на особливі розділи, які називаються «зачинами». Наприкінці книжки вміщено покажчик: коли читати той чи інший «зачин».

²⁶ *Каштелян* — сановник, член польського сенату.

²⁷ *Служебник* — книга для священника та дякона. У ній подано порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та літургії. Міститься також список святих, які щоденно згадуються церквою.

²⁸ *Молитвослов* — збірник найуживаніших молитов православного християнина.

²⁹ *Супрасль* — містечко, тепер на території Польщі.

Частина друга

Друкарство на галицькій землі

¹ *Люблінська унія 1569 р.* — угода про об'єднання Великого Литовського князівства з шляхетською Польщею у федеративну державу — Річ Посполиту, що сталося внаслідок поразки Литви під час Лівонської війни з Росією. За цією угодою до Польщі відійшли й українські землі — Волинь, Брацлавщина, Київщина. Унія спонукала до загострення визвольної боротьби українського народу проти польського панування.

² *Балабан Гедеон* (1530—1607) — львівський єпископ, оборонець православної церкви. Виступав проти Брестської церковної унії 1594 р. й засилля католицизму на українських землях.

³ *Клярма* — дужка.

⁴ *Дерманський монастир* — у Дубнівському повіті Волині (тепер Рівненська область). Засновано, ймовірно, в першій половині XV століття. 1602 р. К. Острозький сприяв відкриттю при монастирі друкарні. У 1627—1631 рр. настоятелем обителі був письменник, церковний і культурний діяч Мелетій Смотрицький.

⁵ *Галич* — тепер районний центр на Івано-Франківщині. У давнину — столиця Галицького князівства.

⁶ *Новий Заповіт* — друга частина Біблії. Датується кінцем I — початком II ст.

⁷ *Поквітовання* — розписка.

⁸ *Рата* — термін платежу або частина плати, що припадає на даний термін.

⁹ *Саф'яник* — тут — книжковий палітурник.

¹⁰ *Склеп* — магазин, лавка.

¹¹ *Львівське Ставропігальне братство* — релігійно-національна організація, заснована у 80-х роках XVI століття. Львівське братство домоглося права ставропігії (непідлеглості місцевим православним митрополитам). 1586 р. організація заснувала школу, згодом — друкарню, де з 1591 по 1722 рр. було видруковано понад 160 тисяч примірників різних книг, здебільшого релігійного змісту.

¹² *Панегірик* — урочиста похвальна промова.

¹³ *Берестя* — колишня назва міста Брест, тепер обласний центр Республіки Білорусь.

¹⁴ *Могила Петро* — (1596—1647) — визначний український церковний і освітній діяч, митрополит Київський і Галицький (з 1632 р.) 1631 р. відкрив у Києві Лаврську школу, яку 1632 р. було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією, пізніше — Києво-Могилянською академією.

¹⁵ *Володислав IV* (1595—1648) — польський король (1632—1648). З тактичних міркувань домігся компромісного задоволення козацьких вимог у церковному питанні: визнання двох українських митрополій: православної й уніатської, але згодом не надав обіцяних пільг козакам. Помер на початку повстання під проводом Б. Хмельницького.

¹⁶ *Сльозка Михайло* (? — 1667) — український друкар і видавець. 1630 р. прибув до Львова з Литви і спочатку працював у братській друкарні, а з 1638 р. заснував власне друкарство.

¹⁷ *...розбивши козаків під Берестечком* — ідеться про одну з найтрагічніших сторінок в історії визвольних змагань українського народу. Неподалік цього містечка (нині — Горохівський район Волинської області) в червні 1651 р. сталася велика битва українських військ Богдана Хмельницького і татар з польською армією. Після перших успіхів козаків, у вирішальний момент, татари відступили. Частина оточеного

поляками козацького війська через болота була виведена Богуном, а решта — розгромлена. На місці бою збереглися козацькі могили.

¹⁸ *Супліка* — письмове прохання.

¹⁹ *Секвеструвати* — заборонити.

²⁰ *Шептицький Афанасій* (1686—1746) — церковний діяч, архіандрит Унівського монастиря. З 1715 р. — єпископ у Львові, з 1729 — київський митрополит. Дбав про освіту духовенства, боронив селян, чинив опір латинізації краю.

²¹ *Нунцій* — постійний, вищого рангу, дипломатичний представник папи римського при урядах держав, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини.

²² *Нунціатура* — управління вищого дипломатичного представництва папи.

²³ *Почаїв* — містечко Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Тернопільська область). У XVI ст. тут засновано монастир, що став одним з осередків боротьби проти католицизму. При ньому працювала друкарня. У 1713 р. монастир перейшов до уніатів. В першій половині XIX ст. царський уряд Росії відібрав монастир в уніатів і передав православному духовенству, перейменувавши його в Почаївську лавру. Історії заснування й діяльності Почаївської лаври І. Огієнко присвятив своє ґрунтовне дослідження — церковно-історичну монографію «Свята Почаївська Лавра», що вийшла окремим виданням у Вінніпезі (Канада) 1961 р.

²⁴ *Жовква* — тепер місто Нестерів на Львівщині.

²⁵ *Берестейський собор 1596 р.* (Брестська унія) — церковно-історична подія, що стала результатом домовленості між керівництвом українсько-білоруської православної та римської католицької церков. За умовами собору римський папа визнавав главою церкви із збереженням, у межах київської митрополії, церковно-культурної автономії. Ця подія розколола українську церкву й викликала довготривалу внутрішню боротьбу.

²⁶ *Екзарх* — у перекладі з грецької означає керівник. У православ'ї — глава церковної округи (екзархату).

²⁷ *Арцибіскуп* — католицький архієпископ.

²⁸ *Консисторія* — місце зборів, нарада кардиналів католицької церкви.

²⁹ *Требник* — церковно-богослужбова книга, що містить тексти богослужіння і моління, які виконуються для окремих осіб чи груп (треб). Вживається для чинів хрещення, покаяння, шлюбу, висвячень і різних треб (похорон, освячення дому тощо). В українській церкві Требник уперше виданий заходами П. Могили (1646).

³⁰ *Желіборський Арсен* (1618—1663) — православний єпископ Львівський, заснував друкарню при соборі св. Юра. Допомогає укладати договір з гетьманом І. Виговським у Гадячі.

³¹ *Номоканон* — збірник церковних і цивільних приписів щодо внутрішнього устрою церкви.

³² *Трифологон* — збірник церковних повчальних молитов.

³³ *Нелюбович-Тукальський Йосиф* (?—?) — православний єпископ, митрополит Київський (1663—1675). Неприхильно ставився до польських втручань в українські справи, а також до московських претензій на Київську митрополію.

³⁴ *Винницький Антон* (? — 1679) православний митрополит Київський та екзарх царгородського патріарха в Україні (з 1663 р.)

³⁵ *Тисарівський Єремія* (? — 1641) — церковний діяч, з 1607 р. православний єпископ Львівський. 1633 р. брав участь у хіротонії Петра Могили.

³⁶ *Унів* — колишня назва села Міжгір'я (тепер Золочівського району).

ну на Львівщині), у минулому важливий чернечий і друкарський осередок.

³⁷ *Шумлянський Йосиф* (1643—1708) — церковний діяч, єпископ Львівський (з 1647 р.), згодом прийняв католицьку віру.

³⁸ Ян III (1629—1696) — польський король з 1674 р. За його правління Польща воювала проти Османської імперії. Військо Яна III, в складі якого були українські козаки, примусило турків 1683 р. зняти облогу Відня.

³⁹ *...допоміг василіанам* — йдеться про членів чернечого постригу святого Василія, що ведуть монаше життя. Їхня діяльність проявилася в організації шкіл, друкарень, будівництві храмів.

⁴⁰ *...що жили при Юрі* — йдеться про монастир, який діяв при соборі св. Юри у Львові, спорудженому 1744—1770 рр. за проектом архітекторів Б. Меретина, С. Фессінгера.

⁴¹ *Adolescens* (нім.) — хлопець.

⁴² *Ктитор* — церковний староста.

⁴³ *Стрятин* — тепер село Рогатинського району на Івано-Франківщині.

⁴⁴ *Плетенецький Єлисей* (1550—1624) — визначний православний церковно-культурний діяч, архімандрит Києво-Печерської Лаври, керував її друкарнею. До багатьох книг, що вийшли з цієї друкарні, писав передмови. Автор низки шкільних підручників.

⁴⁵ *Крилос* — тепер село Галицького району на Івано-Франківщині.

⁴⁶ *Угорців* — тепер село Самбірського району на Львівщині.

⁴⁷ *Киновар* — речовина червоного кольору, що застосовується для виробництва художніх фарб.

⁴⁸ *Грушево (Грушеве)* — тепер село Тячівського району на Закарпатті.

⁴⁹ *Антиминс* — віддрукований текст єпископської грамоти, яка видавалася окремо для кожної церкви.

⁵⁰ *Коложвар* — теперішнє місцезнаходження населеного пункту не встановлено.

Частина третя

Друкарство на Волині

¹ *Володимир* — колишня назва міста Володимира-Волинського, тепер районний центр на Волині.

² *Ковель* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Волині.

³ *Дермань* — колишня назва села Устенське Друге, тепер Здолбунівського району на Рівненщині.

⁴ *Крем'янець* — тепер Кременець, районний центр на Тернопільщині.

⁵ *Рохманів* — тепер село Шумського району на Тернопільщині.

⁶ *Четвертня* — тепер село Маневицького району на Волині.

⁷ *Пересопниця* — колишнє місто, один із центрів Пересопницького князівства. Залишками його є городище на околиці села Білів Рівненського району на Рівненщині.

⁸ *Дворець* — тепер село, підпорядковане Степанівській селищній Раді Сарненського району на Рівненщині.

⁹ *Хорошів (Хорошки)* — колишня назва селища міського типу Володарськ-Волинського, тепер районний центр на Житомирщині.

¹⁰ *Чорна* — колишній населений пункт неподалік Рівного, тепер не існує.

¹¹ *Курбський Андрій* (бл. 1528—1583) — князь московський, боярин, воевода і письменник.

¹² *Пересопницьке Євангеліє* — унікальна рукописна книга, перший переклад конфесійного тексту українською літературно-писемною мовою. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського.

¹³ *Копистенський Захар* (?—1627) — визначний православний богослов. З 1624 р — архимандрит Києво-Печерської Лаври, автор ряду творів богословської тематики («Книга о вере», «Палидонія»).

¹⁴ *Смотрницький Герасим* (? — 1594) — письменник і педагог, один з передових діячів ученого Острозького гуртка. Перший ректор Острозької школи (Академії). Видавець «Острозької Біблії», до якої написав передмову.

¹⁵ *Олексій Михайлович* (1629—1676) — другий московський цар (1645—1676) з династії Романових. За його царювання відбулося укладення Переяславського договору між Україною і Росією 1654 р.

¹⁶ *Княгиницький Іов* (? — 1621) — вчений, ігумен, відомий відновленням православного чернецого життя, соратник Івана Вишенського.

¹⁷ *Борецький Іов* (? — 1631) — кнївський православний митрополит (1620—1631), оборонець українського православ'я. Мав великий вплив на козачину за часів гетьмана Сагайдачного.

¹⁸ *Август III* (1696—1763) — другий польський король саксонської династії. За його королювання посилюлися утиски українського селянства, що спричинило на Правобережній Україні гайдамацький рух.

¹⁹ *Посад* — торгово-промисловий центр у XVII — XVIII ст. в Росії, який зараховували до міст, а його населення — до складу посадських людей.

²⁰ *Князі Вишневецькі* — представники українського княжого роду з Волині. Найвідоміші з них: Андрій — каштелян волинський і воевода брацлавський, Дмитро — козацький отаман, Костянтин — староста жиитомирський.

²¹ *Замостя* — нині повітове місто Польщі.

²² *Кляштор* — католицький монастир.

²³ *...склав фундуша* — заснував фонд.

²⁴ *Кармеліти* — представники латинського чернецого чину, заснованого у XII ст. Монастирі кармелітів, разом з друкарнями при них, існували в ряді західноукраїнських міст у XVII — XVIII ст.

²⁵ *Полонне* — тепер районний центр на Хмельниччині.

²⁶ *Корц* — колишня назва села Корчак Житомирського району на Житомирщині.

²⁷ *Славути* — тепер районний центр Хмельницької області.

²⁸ *Дубно* — тепер районний центр Рівненської області.

²⁹ *...брат звісного Северина* — йдеться про Северина Наливайка (? — 1597) — керівника козацького повстання (1594—1596) за національне визволення українського народу. Зрадницьки виданий ворогам, був кинутий до варшавської в'язниці, де після нелюдських тортур четвертований.

Частина четверта

Друкарство на Київщині

¹ *Вербицький Тимофій* (? — ?) — власник друкарні в Києві, видавець Часослова 1625 і 1626 рр.

² *Миня* — збірник церковних співів (тропарів, кондаків тощо), які використовуються під час проведення святкових служб.

³ *Вакуватися* — бути бездіяльним.

⁴ *Анфологіон* — церковно-богослужбова книга, в якій вміщено пісні, що розспівуються в церкві двома хорами.

⁵ *Радомишль* — тепер районний центр на Житомирщині.

⁶ *«Палидонія»* — книга З. Копистенського, що є найґрунтовнішим викладом основ православного богослов'я київської школи, насичена історичним та богословським матеріалом.

⁷ *Імнологія* — збірник церковних гімнів із вказівкою стилю розспіву.

⁸ *Моровиця* — хвороба (морова виразка).

⁹ *«Бесіди на Діяння»* — збірник бесід з вірующими, своєрідний коментар до біблійної книги «Діяння святих апостолів».

¹⁰ *Путівль* — тепер місто, районний центр на Сумщині.

¹¹ *«...козацькі війни, що почалися тоді...»* — йдеться про козацькі війни 1648—1658 рр. проти польського поневолення, наслідком яких було утворення козацько-гетьманської української держави — Війська Запорозького.

¹² *Гізель Інокентій (?—1683)* — освітній і церковний православний діяч у Києві, ректор Києво-Могилянської академії. За дорученням Петра Могили керував Києво-Печерською друкарнею. З його іменем пов'язане видання «Києво-Печерського патерика» (1661 і 1678 рр.). Автор «Синописа» — першого підручника з історії України.

¹³ *«...церква українська таки остаточно опинилася під Москвою»* — йдеться про сумнозвісний торг Москви з Константинопольським патріархом Діонісієм (з 1686 р.), від якого залежала митрополія Київська, внаслідок чого Українська православна церква повністю передавалася під владу московського патріарха. Це сталося через 32 роки після Переяславської угоди між Україною і Росією.

¹⁴ *Тупталенко (Туптало) Дмитро (1651—1709)* — церковний діяч, учений, письменник. Понад 30 років був проповідником та ігуменом у ряді монастирів.

¹⁵ *«Четві-Миней» («Читані Миней»)* — чотирьохтомний збірник життя святих (перше видання — 1689—1705); у XVIII ст. — десять перевидань. Найвидатніший твір української агіографії, автором якого є Дмитро Туптало. Цей твір він писав 20 років.

¹⁶ *Яворський Стефан (1658—1722)* — церковний діяч, митрополит, літератор. Родом з Галичини. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом був її професором, пізніше — митрополитом Рязанським і Муромським. З прихильника Мазепи після падіння гетьмана став його очорнителем.

¹⁷ *«Патерик Печерський» («Києво-Печерський патерик»)* — пам'ятка оригінальної літератури, збірка оповідань про Києво-Печерський монастир. Створений в основному у першій чверті XIII ст., він прославляє будівників і живописців, окремих діячів (святих отців) монастиря. Надрукований 1661 р. в друкарні Києво-Печерської Лаври.

¹⁸ *Афон* — гора в північно-східній Греції.

¹⁹ *Петро I (1672—1725)* — російський цар (з 1682 р.), син царя Олексія Михайловича. Проводив активну політику щодо обмеження прав України, а згодом і справжнього терору проти козаччини.

²⁰ *«...Лавра просить царицю Анну...»* — йдеться про російську імператрицю Анну Іоанівну (1693—1740). За її царювання посилювалися утиски українського козацтва й селянства.

²¹ *«...цариця Лисавета (Єлизавета Петрівна) (1709—1761)»* — російська імператриця, донька Петра I. Захопила владу внаслідок дворцевого перевороту. Пізніше таємно обвинчалася з українським козаком Олексієм Розумовським, братом Кирила Розумовського. Відновила гетьманство в Україні.

²² *«За час цариці Катерини...»* — йдеться про Катерину II (1729—

1796) — російську імператрицю (з 1762 р.) Дружина імператора Петра III. Скинула його, спираючись на гвардійські полки. За вказівкою Катерини в Україні було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775), знищено рештки політичної автономії, посилили заборони щодо друкування книжок українською мовою.

²³ *Пакуль* — нині село Ріпкинського району на Чернігівщині.

²⁴ *Щербацький Тимофій* (1698—1767) — церковний діяч, архімандрит Києво-Печерського монастиря, митрополит Київський.

²⁵ *Бантши-Каменський Микола* (1737—1814) — археограф, управитель Московського архіву колегії закордонних справ, автор ряду історичних досліджень.

²⁶ *Махнівка* — тепер село Бердичівського району на Житомирщині.

²⁷ *Гр. Потоцький Станіслав* (1579—1667) — польський магнат і полководець. Брав участь у придушенні козацьких повстань (1637—1638), очолюваних П. Павлюком, Д. Гунею та І. Остриницею.

²⁸ *Фастів* — тепер районний центр Київської області.

²⁹ *Бискуп* — латинізована форма назви єпископа.

³⁰ *Бердичів* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Житомирської області.

Частина п'ята

Друкарство Чернігівське

¹ *Баранович Лазар* (бл. 1620—1693), за ін. даними (1593—1694) — церковний, політичний і літературний діяч, професор і ректор з 1650 р. Київської колегії. З 1657 р. — архієпископ Чернігівський. Будував школи, монастирі, обстоював незалежність українського духовництва від московського патріархату.

² *Новгород-Сіверський* — тепер районний центр на Чернігівщині.

³ *Мазепа Іван* (1644—1709) — гетьман України (1687—1709) — великий будівничий української державності. Дбав про розвиток української науки, культури, освіти. Після поразки козацького війська, що воювало проти Москви на боці шведського короля, опинився в Бендерах, де і помер.

⁴ *«Руно Орошенное»* — збірник оповідань про чудеса від Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (перше видання — 1680 р.). Автор твору — Дмитро Туптало.

⁵ *Ромни* — тепер районний центр Сумської області.

Частина шоста

Друкарство на Поділлі

¹ *Панівці* — нині село Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині.

² *Яришів* — тепер село Могилів-Подільського району на Вінниччині.

³ *Тулчин* — тепер районний центр на Вінниччині.

⁴ *Міньківці* — тепер село Андрушівського району на Житомирщині.

⁵ *Дунаївці* — тепер районний центр на Хмельниччині.

⁶ *Кам'янець* — колишня назва Кам'янця-Подільського, тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Хмельниччині.

⁷ *Дубоссари* — тепер районний центр Республіки Молдова.

⁸ *Могилів-Подільський* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Вінниччині.

⁹ *Янів* — колишня назва (до 1946 р.) села Іванів, тепер Калинівського району на Вінниччині.

¹⁰ *Межиріччя* (*Межирічка*) — колишня назва (до кінця XIX ст.) смт. Смілчине, тепер районний центр на Житомирщині.

¹¹ *Калюс* — тепер село Новоушицького району на Хмельниччині.

¹² *Збриж* — тепер село Борщівського району на Тернопільщині.

¹³ *Межибож* (*Меджибіж*) — тепер селище міського типу Летичівського району на Хмельниччині.

Частина сьома

Друкарство на інших землях Східної України

¹ *Глухів* — тепер районний центр на Сумщині.

² *Лисаветград* (Єлизаветград, Єлісаветград) — колишня назва (до 1934 р.) міста Кіровограда.

³ *Кременчук* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Полтавщині.

⁴ *Катеринослав* — колишня назва (до 1926 р.) міста Дніпропетровська.

⁵ *Потьомкін Григорій* (1739—1791) — російський державний діяч. Брав участь у перевороті 1762 р., після якого почалося царювання Катерини II. З 1774 р. був правителем південної України.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

До покажчика цього внесено власні імена друкарів, граверів, дослідників друкарства чи близьких до нього ділянок, діячів з історії друкарства і т. п. Цифра визначає сторінку книжки. Скорочень ужито таких: *арх.* — архімандрит, *архієп.* — архієпископ, *гр.* — гравер, *др.* — друкар, *еп.* — єпископ, *іг.* — ігумен, *мит.* — митрополит, *о.* — отець, *патр.* — патріарх.

- А. гр. 106
А. Б. гр. 230
А. Гр. 51
Абрамович Д. 189
Август II 221, 223
Август III 221, 223, 399
Аверкій др. 354
Адамович С. 336
Адріян патр. 289, 408
Алексеев П. А. 50
Алепський П. 285
Амвросій Арх. 218, 220—222, 224, 226, 228, 313
Амфилохій гр., др. 319
Анастасій гр. 319
Ангилейко Ф. гр. 63
Андрієвич Д. 235
Анна цариця 303, 316
Антипорківна Т. жінка др. 81, 251
Антипоркович Хв. 81
Антонів Оп. др. 371
Антоній 277, 296, 301
Армашенко др. 287
Арон др. 399
Архангельській А. 54, 61, 101, 209, 232
Аскоченкській К. 280
Астраханец 391
Афанасій гр. 319

Бабич Я. 49
Бакмейстер І. 208, 313
Балабан Геден еп. 70, 110—114, 153, 154, 164—171, 214, 314, 315
Балабан Дан. 258
Балабан Діон. мт. 136
Балабан Дм. 258
Балабан Ісаія арх. 154, 169, 177, 203, 204, 206, 214, 216, 314
Балабан Ол. 272
Балабан Хведір 165—170, 258, 315
Ballagi 182
Балудянський А. 180, 182
Bantkie J. S. 37, 42, 89, 103, 108, 124, 127, 128, 166, 215, 227, 363,
379, 397, 400
Бантиш-Каменський М. 328
Баранецький Гл. гр. 319
Баранович Лазар архієп. 38, 46, 285, 316, 334—342, 344, 346—349,
353, 359, 360, 397
Bapowski B. 92
Bapacz S. 162
Барановський Ст. о. 186, 187, 206, 207, 228, 237
Барвінок В. 402
Барсов В. Е. 389
Бартенев П. И. 365, 392
Басараба М. воєвода 322, 382
Баторій Ст. 82
Батюшков П. Н. 102, 186, 215, 247
Бахтіаров А. А. 39, 95, 389
Bednarski S. 397, 407
Benis A. 269
Bentkowski J. 42
Белґасоб 400
Беринда Лукаш 271
Беринда Памва др. 64, 120, 123, 145, 166, 168, 169, 259, 264—266,
271—277, 283, 284, 296, 297, 406
Беринда Ст. др. 259, 266, 283, 284, 320
Берклей Т. 34
Беркович Шм. др. 246
Бернавський М. воєвода 117, 158, 159
Бернат 384
Bernacki L. 385
Берх В. 54, 56
Бизантій Г. еп. 181
Бычков А. Ф. 124
Бычков И. Ф. 407
Bianu J. 383
Bielowski 248

Білдага Ів. 85, 86, 150, 151, 157, 199
Білецький В. гр. 319
Белокуров С. 389
Белорус 50
Білоусович Л. арх. 325
Біляков С. 319
Боголюбський А. 256
Бодянський О. 380
Божерянов І. Н. 39, 95, 389
Божичкович В. еп. 182
Болдирикович Л. др. 145
Борецький Іов. мт. 214, 231, 247, 259, 275, 276, 280, 281, 320, 406
Борзоходець Ст. 383
Борискович Ісак еп. 213, 247
Боричевський 89, 388
Борсаковський 92
Борсдорф Р. др. 41, 42
Bostel 69, 95, 151, 156, 217
Брадач Іван еп. 181, 182
Братщів 380
Брикович Од. 40
Брокгауз 380, 400
Бронський 193
Бударазський Іов. о. 283
Будилович Ал. о. 101, 102
Будний С. 58, 92
Бужинський Гавриїл 300, 351
Булгаков Ф. І. 35, 38, 51, 54, 56, 57, 61, 95, 102, 124, 206, 380, 389
Булич С. К. 210, 277
Буцманюк Ів. 178
Бучайський Л. 321

В. гр. 319
В. Д. 236, 330, 333, 360, 366, 375
В. Р. гр. 319
В. Р. А. гр. 319
В. Ф. гр. 319
Вавило мт. 380
Вагнер Юз. др. 365, 366
Валединський Діонісій мт. 215
Варфоломей папірник 83
Василевич Ів. 235
Василь Остріжський 148
Василь пресв. 193
Вахнянин Ан. 50

Вейнберг 391
Венцевич Ст. 336
Вербицький Т. др. і його друкарня 255, 259, 281, 297, 320—322, 383
Вербовий Хв. 364
Верещинський Йос. биск. 330, 331
Вержбовський Ф. 43
Верзилов А. В. 341
Виговський 35
Викторов А. Е. 50, 91, 386, 388
Винницький Ант. мт. 137
Віталій арх. 407
Вишневецька Ір. 230
Віктор др. 354
Вітвицький П. 325
Wiszniewski М. 38, 43, 89, 169, 206, 234, 237, 245
Владиміров П. В. 44, 51, 52, 58, 380, 381, 384, 386
Возняк М. 97, 98, 102, 126, 183, 210, 229, 232, 244, 249, 270
Wolyniak 229
Волович О. 57
Володислав IV 118, 128, 129, 245
Волошин Г. др. 145
Вольтер Е. А. 47
Вольф М. О. 39, 390
Воцанка В. гр. 63
Воцанка М. др. 46, 63
Вукович Б. 380
Вуяхевич Мел. арх. 289, 291, 318, 408

Г. гр. 319
Гавриїл гр. 361
Гавриїл; див. Бужинський
Газ В. 81
Галабурда Гр. 98
Галаховський Д. гр. 319
Галич А. др. 398; Г. Е. др. 398
Галлер Ян 43, 384, 385
Галятовський Іоан 45, 46, 63, 135, 137, 208, 316, 335, 348
Гануш, служник Хведорова 83
Гарабурда М. 190
Гатцук А. 90, 389
Гегин 332
Гейдеке 88
Гек др. 372
Геннади Г. Н. 392
Генних Ів. др. 376

Георгій архієп. 87
Георгій гр. 319
Герии, Геринк др. 329, 332
Гермайзе О., Герман; див. Кононович
Геронтій гр. 319
Герсон др. 399
Гершкович Х. др. 366
Гизель Ін. арх. 285—287, 316, 318
Гильд(т)ебрандт П. А. 47, 124, 169, 171, 186, 209, 314, 318
Глинський Г. 94
Глинський Ів. гр. 106
Гойська А. 218
Голембовський Ян др. 406
Голицин Д. 294
Голобойкович М. 84
Головацький Я. Ф. 50, 90, 104, 124, 277, 403
Голота А. гр. 220, 230
Голубев С. Т. 104, 116, 124, 125, 128, 133, 134, 139—145, 175, 234,
244, 257, 270, 271, 280, 281, 314, 315, 318, 322, 360, 383, 403, 406
Голубець М. 96, 106
Голубинський Е. Е. 95, 386
Голубникович М. 84
Голубухович М. 83, 252
Гординський Я. 403
Городецький Йосип др. 144—146, 405
Горський 209
Гошемський А. гр. 222, 230; Г. Йосип гр. 222, 230
Грахів Я. 377
Грек Максим 387
Греч Л. 370
Григорій гр. 319
Григорович Н. 390
Гриневицький М. о. 83
Гринь Іванович др., маляр 69, 107, 146—150, 155, 194, 196, 198, 217
Грінченко Б. 96
Грохов Я. 375
Гроховський Ст. арциб. 128, 130
Грушевський М. С. 55, 56, 60, 100, 182, 194, 203, 248, 249, 269, 270,
277, 315, 318
Губерти Н. В. 392
Гутенберг 94, 105, 384
Гяцц П. 234
Gwintar 43
Grabowski 42, 43
Gołowatzkij 43

Дамаскин 281
Darewskij 400
Даскович М. 149
Дахно 77
Денисович Іл. 265
Дерич др. 332
Джуса М. 77, 192, 211
Dziedzicki L. 91
Димет М. 226, 228
Дмитрий гр. 319
Димитрович М. 136, 138
Дідушицький В. 364
Діонисій гр. 106
Діонисій мт. 215
Дмитревський А. 92
Дмитренко Г. 40
Дмитрієв П. 390
Дмитрів-Мамонов А. І. 392
Добровський 379
Довнар-Запольський М. В. 59
Долмат К. 262
Домжив-Люткович Телиця Павло о. др. 172—176, 233—235, 237, 245, 249
Дорофей гр. 106
Дорошенко В. 98, 410
Дрегер др. 372
Древинський Л. 219, 245
Дринов М. 382
Дувидович М. др. 366
Дьяконов І. Д. 392
Дювернуа Л. 379

Евгеній мт. 88, 208, 250, 270, 276, 278, 279, 280, 313, 379, 388
Ессен Ів. 236
Estreicher К. 43
Эйнґорн В. 67, 286, 316, 335, 336, 339, 348, 361

Євстратій гр. 319
Єв'ю, Єв'є 46, 53, 62
Єзифович А. 216
Єремія патр. 87, 107, 112, 114, 115, 154, 193, 201
Єроним аптекар-книгар 82, 83

Жаткович Ю. 180, 182
Желіборський Арс. еп. 106, 132, 134, 140—142, 161, 176
Желізняков Я. 393
Желізняк В. 225, 394
Жикгмонт Авг. 67
Житецький П. 277
Жудро Ф. 63, 404
Жураківський Ір. еп. 341, 352, 353, 355—357

Забелин І. Е.
Заборовський Раф. мт. 303
Завадов Єв. гр. 319
Zawadzki W. 68
Завитневич В. З. 270
Загорський Я. 330
Закревський Н. 314, 316, 322, 324
Залозецький 404
Замойський Хома 323
Замочник Влас 79
Заріцький З. 52, 55
Засадкевич Н. 209
Заславський Д. 205
Заславський Хв. 376
Застирець Й. 140
Захарієвич Дм. коректор 266
Захарія ір. 233
Зверинський В. 215
Земка Тарас др. 259, 262, 265—267, 277—280, 294, 297, 318
Зигрович Ян 363
Зизаній Л. 46, 200, 282—284
Зильбер др. 42
Зілінський Ів. 62, 98
Зінькович Н. др. 266
Зогій М. книгар 358
Золотницький В. 376
Зосим арх. 309
Zubrzyski, Зубрицький Д. 89, 99, 108, 113, 115, 124, 173, 176, 220,
227, 252, 407
Зубрицький Н. гр. 319

Іван Грозний 386, 387, 404
Івановський Т. 148
Ігнат 185
Ієрофей гр. 319; еп. 211, 215

Іерусалимович Л. 266
Іконников 404
Ілля гр. 296, 319
Іоан гр. 319
Іоїль др. 249, 354
Іосафат др. 286
Іосаф о. 162
Іриней гр. 319
Іродіон еп.; див. Жураківський
Ісаія о. др. 265
Іванов П. 338
Істомин Ф. 320, 322

Іосиф свящ. 85
Іосіович Арон др. 246

Кавечинський М. 57
Кадмин Ераст 350
Казанській П. 250, 388
Какойлович В. коректор 249
Калайдович К. 42, 61, 88, 103, 208
Калиновський М. 248
Калист архієп. 171
Калугин И. К. 394
Калужняцькій Є. 228, 277
Кальнофойський Аф. 233, 258, 265, 270, 276
Каманин И. М. 70, 169, 170, 206, 215, 314
Камеліс Іосиф еп. 181
Кам'янчанин Ісаія 189
Каптерев 277
Каразин В. Н. 373
Каразін Н. 100, 209
Карамышев И. 392
Каратаев И. 43, 56, 57, 100, 116, 142, 152, 175, 199, 207, 215, 232,
234, 237, 244—246, 248, 250, 276, 281, 284, 314, 318, 319, 322, 324,
361, 406
Kardaszewicz 247, 248, 407
Карлочи Д. 117
Каролі Фр. 181
Карпович І. 235
Карпович Л. 53
Карскій Е. Ф. 58, 59, 96, 381
Карташов Хв. 393
Касіян кравець 77

Касіянович Тим. др. 150, 151, 200, 249, 405
Кассаниди Хв. 168
Катерина II 225, 308, 326—329, 358, 360, 365, 367, 368, 371, 372,
374, 393
Каховський В. 374, 376
Каченовський В. 42, 57, 92
Кеппен П. И. 89, 99, 208
Кизаревич Фил. 282
Киприянов В. др. 390
Кипрієвич Ф. др. 266
Кипріян Ф. 193, 249
Кирилович Йосип. др. 120, 151, 259, 281
Кирпичников А. 380, 389
Клименко П. 402
Клирик Остріжський 193, 201
Кляйн Адам др. 406
Княгиницький Іов 213, 249, 273
Коберський Сп. 224, 225, 249
Козачковський гр. 319
Козловський Іс. 265
Козубський Г. іг., др. 220—222, 249
Колгинин Я. др. 306
Комарзинський гр. 319
Kotraniewicz 37
Кондратович И. 407
Кононович Герман арх., др. 350, 353, 354, 403
Кончаковський Я. гр. 319
Копа Роман арх. 303, 316
Копач Ів. 68
Копержинський К. 402
Копистенський З. арх. 42, 192, 203, 205, 259, 263—265, 270, 271, 275,
278, 282, 284, 294, 297, 317
Копистенський М. еп. 264
Корендович В. 136
Корецький Сам. 231
Корнилович 393
Корницький Ів. 181
Коробкин 329
Корсуновський Г. 271
Корунка С. др. 53, 84, 86, 111, 151, 157, 194, 199, 217
Корчан др. 54
Косів С. арх. 245, 265
Коялович М. 92
Крайз Д. 366
Крालицький А. 182
Красинські 365

Красний В. кн. 211
Красовський Р. 116
Kraszewski 54
Кревецький 70, 98, 100, 104, 410
Кремінецький Г. 310
Кречетников 312
Кривий Хв. 185
Крыжановский Е. М. 169
Крыловский А. С. 113, 116, 121, 122, 125, 132, 135, 137, 140, 142, 152,
162, 273, 274, 276
Крип'якевич Ів. 96, 98, 100, 126, 404
Кришковський Л. 57
Кроковський Іосаф. 291, 292, 318, 324
Кросновський М. арциб. 132
Kuglin W. 44
Kukulevic 381
Кульженко В. 402
Кульчицький Д. др. 151, 152, 177
Кульчич др.; див. Пафнутій 272, 273, 276, 406
Кунотович Ів. др. 120, 152, 406
Куракин А. 374
Курбський А. кн. 76, 157, 158, 185, 188, 189, 191, 194
Курцбек Йосип о. др. 181
Кучовський 256

Л. М. гр. 319
Л. Т. гр. 319
Лабенський Ф. 140
Лазаревський А. М. 347, 360
Лангиш Г. 129, 131
Ларіон др. 354
Леванда І. проповідник 328
Левин І. 391
Левицький Гр. гр. 319
Левицький Ор. 59
Левицький Ст. еп. 226
Лежайський М. арх. 338, 340
Ленчевський І. 223
Ленчицький др. 54
Леонид Арх. 54, 57, 117, 234, 386, 393
Леонтій о. 158
Леонтъев Н. Ф. 391
Лесятинський В. 77
Либрович С. Ф. 389, 390
Лисавета цариця 197, 304, 308, 325, 326

Лихачев Н. П. 389, 391
Лінде С. 89
Лобода 248
Лозня Іван 84
Лонгинов М. 377
Лопатка Ів. еп. 164
Лукарис К. патр. 193, 281
Лукаш др. 56, 346
Лукашевич Л. 47
Луцький С. 155
Любомирський кн. 247
Люткович; див. Домжив
Ляхницький 92

Мазепа 347
Макаренко М. 402
Макарієвич П. др. 266
Макарій др. 380—382
Макарій мт. 386
Макарій мт. історик 90, 99, 209, 246, 280
Макарій патр. 282, 285, 322, 324
Макаров М. 388
Македонський М. др. 382
Максим Грек 94, 367
Максимович Іоан архієп. 348
Максимович М. 89, 99, 124, 134, 137, 139, 142, 145, 153, 169, 171, 172,
175, 176, 178, 186, 199, 209, 211, 212, 215, 228, 232, 233, 237,
244—246, 313, 314, 348, 352, 383
Малахівич Л. 363
Малаховський 246
Малевиц Ж. 314
Малеїн 105
Малинський Д. 245
Мальшевський І. І. 70, 78, 175, 202, 381, 402, 404
Малченко В. С. 391
Мальшинський 389
Мамонич К. 52, 81, 87, 149, 157, 199, 217
Мамонич Л. 52, 199
Мамоничі 52, 53, 55, 148
Мансветов І. 389
Мартин перепл. 251—253
Мархоцький Сц. 364—366
Масієвський Ів. гр. 230
Маслов С. Ів. 63, 232, 277, 402
Матяшевський А. др. 406

- Медокс К. П. 54, 56, 277
Медведев С. 389
Медзапета К. 160
Меженко Ю. 402
Мелетій патр. 169, 200
Мельгунов А. П. 369—371
Менжинський др. 287
Мигура Іл. гр. 319
Миколайович А. др. 259
Миловидов А. И. 48, 54, 56, 210, 229, 361
Мильчевський А. 152, 153
Мина о. др. 109, 111, 114, 120, 153, 154, 194, 272
Минчелевич Іван 81
Миславський Аф. арх. 292, 318; М. С. еп. 311, 313, 328, 372
Миссенгейм Г. 386, 387
Митрофан др. 305
Митура Ол. 261
Михаїл король 118, 138
Михайленко М. 402
Михайлов М. 90
Михайлович Б. 98, 104
Михайлович Т. 193, 195, 201
Михальчук К. 60
Михневич Вл. 389
Могила М. 158
Могила Петро мт. 117, 121, 124, 129—137, 139—141, 169, 228, 240,
241, 245, 265—268, 270, 271, 279, 282, 284, 285, 287, 294, 296, 297,
317, 318, 321, 322, 324, 362, 382, 383, 405, 406
Могілянка Ір. 230
Модест арх. 65
Модзалевський В. 40
Молковицький Парф. гр. 266
Мончаловський О. А. 126
Мордвинов М. 373
Моруховський Іван 149
Мошкова Е. друкарка 366
Мстиславець П. др. 52, 53, 55, 56, 59, 73
Мудрович А. 154, 169, 177
Мурзакевич Н. 373, 374, 377
Мюнцер І. 400
- Н. С. 389**
Нагородський М. 223
Наливайко Д. о. др. 193, 213, 214, 248; Нал. С. 248
Наумович Андр. др. 283

Негалівський В. 185
Неофит іг. 239, 240, 242
Нестор протопоп 252
Нехорошевський М. гр. 319
Никифор о. 150; Н. протосингел 193; Н. архієп. 371
Никон. патр. 389, 392, 393
Николаєвський П. 389
Новакович Ст. 381, 383
Новиков 368
Новицький 208
Новоструєв 209

Оболенський М. А. 392
Огієнко Іван 62, 97, 98, 170, 183, 197, 208, 250, 270, 277, 280, 287,
295, 304, 317, 323, 324, 326, 328, 348, 404, 407, 408, 410
Огінська А. 63
Огінський Б. 62
Огнев В. 389
Олексій Михайлович 335, **360**, 361
Ольшанський М. єп. 181
Он'ків Б. 49
Орловський 366
Осталовський Ів. єп. 76, 164; див. Лопатка
Остапкович П. 79, 251
Остріжська Анна 321
Остріжський В. 185, 216
Остріжський К. Ів. 185
Остріжський К. К. 53, 70, 76, 77, 87, 115, 150, 151, 167, 185, 188,
190—192, 195—198, 200—202, 211, 214, 216, 248, 250, 256, 263, 407
Остріжський Ол. 213, 216
Остріжський Януш 204, 214
Остроглазов 51
Отрепів Гр. 214
Отроковський В. М. 278, 280, 318
Охрімівський Хв. гр. 230

П. Афанасій гр. 63
Павленков Ф. 389
Павло 172, 233, 235, 239
Павло I 226
Палагонський Н. др. 382
Палеолог Софія 72
Пантелеєвський Н. И. 391
Папков А. А. 54, 95, 125, 154, 158, 237, 244, 246

Парфеній патр. 130
Пафнутій Кульчич др. 120, 154, 155
Пекарський П. П. 124, 126, 300, 316, 318, 336, 337, 360, 361, 390,
392,405
Первольф 50
Перетц В. Н. 210, 216, 251, 270, 277, 403, 406, 407
Перлштейн А. 186, 228
Перфецький Е. 180, 181, 183
Песковський М. 94
Петро І 120, 287, 298, 299, 302, 349, 350, 359, 390, 400
Петров А. 179—181, 183
Петров Н. И. 175, 206, 229, 271, 296, 310, 311, 319, 361
Петрович Т. гр., др. 259
Петровський Н. 369
Петрушевич А. С. 92, 99, 104, 106, 113, 115, 124, 129, 139, 145, 146,
151, 152, 154, 162, 169, 173, 175, 178, 182, 212, 218, 226—228, 232,
237, 244—246, 274, 276, 280, 281, 402
Пигас Мел. патр. 166, 170, 202, 261
Пилип др. 298
Пилипович Іван гр., др. 156
Пилипович Лаврін маляр, гр. 81, 99, 147, 148, 150, 155, 156, 196
Пинхасович М. др. 247
Платон архієп. 310
Платон мт. 325
Плетенецький Єлисей арх. 169, 207, 257—265, 269, 270, 273, 274, 276,
278, 281—284, 314, 317
Плисс В. 58
Площанський В. М. 93
Погодин М. П. 47
Покровський П. Н. 390
Полевой П. Н. 93, 96, 390
Поликарпов Н. И. 390, 391
Половецький Ст. др. 120, 156, 161
Половкович Арт. др. 266
Полумеркович Ст. 235
Попов А. Н. 58, 209
Попов В. 376
Попов П. 402, 403
Поповський М. 376
Поруденський М. 90, 389
Поссевин 201
Потебня 60
Потій еп. 201, 214
Потоцький Пр. 332
Потоцький Ст. 329, 363
Потоцький Щенний 364

Потоцький Ян 363
Потьомкін 374—377
Похилевич Л. 332
Почаський С. др. 267
Примус Трубер 380
Прокопій гр. 319
Прокопович А. 332, 372
Прокопович З. еп. 334
Пташицький С. Л. 69, 78—86, 91, 93, 96, 99, 198, 199, 210, 216,
251—253
Пузина Ол. 219
Пушкар Данило 82, 83

Радивил К. 65; Р. М. 57; Р. Сирітка 57
Радивилівський А. 288
Радишевський Он. др. 214, 249, 250, 407
Раковецький Гн. 331; Р. Хв. гр. 331, 332
Раковцій Юрій 180
Рахманів П. гр. 361
Решка Сг. 240
Рижський Ів. 373
Рямша Ан. 201
Риндфлеш П. 85
Ровинський Д. А. 52, 56, 95, 106, 230, 277, 319, 332, 336, 359, 361,
379, 381
Рогатинець Ю. 200
Рогатинський Ів. др. 364
Рогоза Михаїл мт. 114, 151, 166
Родоский А. 139
Рожанський др. 246, 250
Рождественський Ф. 329
Розенберг 373
Rolle 331, 332, 362, 364, 365
Романовський В. 402
Ростовський Д.; див. Туптало
Руvaraц И. 381
Рудницький А. гисер 157; Р. Ст. 60; Р. Сильв. еп. 224, 236
Р. Феод. еп. 219, 221, 222, 250
Рудович І. 405, 406
Рукавишников Д. 393
Rulikowski M. 385
Румянцев В. Е. 56, 90, 104, 250, 289
Рурмистр Гр. 83, 252
Русаков Ев. 56
Рутський В. мт. 117

С. Т. 232
Сабов 181, 182
Савурський 371
Сазанський др. 349
Сакчинський 381
Самойлович Ів. 338, 339, 344
Самуйлович З. др. 319
Сапіга Б. 114
Сафяник Яцько 149
Сахаров И. П. 56, 99, 100, 199, 208, 276, 393
Свенціцький Іл. С. (Свенцицькій) 120, 123, 126, 140, 141, 150, 151, 162,
200, 230, 316, 404
Свидзинський К. 246
Свистун Ф. И. 150
Святополкович Ол. 232
Селезнів С. 329, 333
Селецький А. 215, 248, 251
Севивановський С. др. 373
Семенів Т. інквізитор 354
Семенников В. 246, 329, 330, 369, 370, 372, 373, 394
Сенютович Іоан. арх. 292, 303, 318
Сербиновна М. 272
Серебренников А. архієп. 374
Сестренцевич мт. 226
Сидоров А. А. 47
Сильвестр архієп. 306
Сильвестр о. др. 174, 233, 234—237, 239—245, 250
Симон учитель 84
Синицький М. гр. 361
Сычевская Ант. Ів. 277
Сідляр Єфимія 82
Сідляр Сачко др. 77, 83, 111, 157, 194, 199, 217, 252
Сідляр Семен 79, 151, 153
Сімяскович Ант. 148
Сінник М. 79
Сіциньський Є. о. 403
Січинський В. 98
Січкарів Л. 376
Скорина Фр. 44, 47, 48—52, 57, 67, 99, 108, 196, 207, 384, 387
Скоропадський. 349, 360
Скульський А. (Скольський А.) др. 117, 120, 125, 127, 131, 140—142,
158—162, 176, 382, 406
Скумин Хв. 114, 115
Сливка А. 84
Сльозка Варвара 136, 138
Сльозка Іван 136

Сльозка Мих. др. 106, 118, 120, 125—140, 142, 160—163, 172, 267
Сльозка С. 136, 138
Сльозка Яків 136
Смотрицький Гер. 193, 194—197, 201, 202, 250
Смотрицький Мел. 46, 53, 193, 209
Смышляев Д. 391
Снегирев И. М. 90, 383, 386, 388, 390
Снегирев Л. 95
Снігурський І. еп. 406
Собеський Ян 398
Собко Н. 385
Соболевський А. І. 44, 60, 203, 206
Соболь Сп. др. 46, 172, 255, 322—324
Соколов Г. 371
Соколов П. 208
Соловьев А. 96
Соловьев С. М. 90, 94
Сольський С. М. 209
Соминович Гр. 235
Сопиков В. С. 88, 144, 146, 208, 250, 313, 365, 394
Софія Олекс. 287
Софонович Ф. іг. 339
Сперанський М. Н. 216, 405
Сребницький Н. архієп. 357
Срезневський І. 379, 382
Срібний Ф. 125
Ставницький В. др. 120, 143, 145, 163
Ставницький С. др. 120, 143, 145, 152, 162, 163
Ставницький П. др. гр. 163
Ставровецький Транквіліон Кирило іг., др. 46, 63, 128, 218, 219, 221,
228, 230—232, 251, 338, 340, 341, 360, 408
Стасов В. В. 52, 90, 106, 207, 209, 319, 379, 393
Стаховський Антоній архієп. 349, 360
Степан о. др. 291
Степанов Ів. др. 306
Степанчук 241
Стегкевич Б. 324
Стороженко А. 331
Стоянович Л. 381
Страдомський 340, 360
Стрельбицький о. М. др. 365, 374; Стр. Ів. гр. 319, 361
Стр. Хв. гр. 230
Стрипський Г. 179, 183
Строев П. М. 100, 206, 208, 215, 232, 233, 250, 277, 280, 313, 380, 388
Студзинський Ст. 67, 119, 135
Студинський К. 266, 410

- Сумцов Н. 327, 335, 340, 341, 348, 360, 404
Суражський В. 248
Сурмин А. ревізор 351—354, 360
Суслопарів М. 363—366
- Танков А. А. 391
Тарасевич Л. гр. 291, 296, 319
Тарнавський 94
Текелі 180
Телиця др.; див. Домжив.
Теодорович 186
Теодоров А. 382
Терлецький К. еп. 113
Тернавіот С. 325
Терновський С. 315
Тисаровський Єремія еп. 128, 231, 272, 273
Тисяченко Гр. 317, 402
Титов Ф. И. о. 51, 96, 125, 140, 166, 170, 207, 257—264, 266—268,
270, 271, 274, 276, 277, 279, 282, 283, 286, 288, 295, 298, 315—319,
322, 324, 327, 329, 380, 405, 406
Тиховський Ю. 219, 229
Тихон о. др. 298
Тишкевич-Скумин Хв. 115
Тишкевич Ян 331
Токмаков И. 104
Томаш пан 79
Томашівський С. 183
Торезанський А. 379
Тормасов А. 329
Транквіліон; див. Ставровецький
Трефолев Л. Н. 371
Тризна Йос. арх. 284, 318
Трипольський Н. Н. о. 186, 206, 212, 215, 228, 232, 234, 237, 246
Тромонин К. 89
Троцький о. П. 256, 262, 293, 313, 318, 319, 327, 329, 370, 372
Троцькевич гр. 331
Трубер Примус 380
Туптало, Тупталенко Д. (Д. Ростовський) 208, 288, 291, 304, 348
Тур. Н. арх. 258
Турцевич І. 404
Тустановський; див. Зизаній.
Тюбинген 379
Тяпинський В. 47, 52, 57—59, 67, 172

Уваров А. С. 83
Уланов В. 90
Унглер Фл. др. 384
Унгнад 380
Ундольскій В. 208, 209, 365
Урій 398, 399
Урсул—Рудецький А. 238—243
Устинов М. 91
Ушакевич В. гр. 106

Федорів; див. Хведорович.
Феликсов С. 94
Феодосій преп. 277, 296, 301
Феодосій еп. чернігівський
Феолог справщик 355, 356
Феофан патр. 261
Филарет Арх. 50, 170, 209, 270, 389
Филарет Бронський 193
Філарет патр. 232, 275, 276
Филип К. гр. 319
Филипович, Пилипович 106
Фирлей А. 219
Фіоль Швайпольт др. 40—44, 49, 99, 108, 179, 183, 185, 378, 380,
387, 403
Флеров І. 124, 139, 237
Флетчер Д. 387, 404
Фойнацький М. гр. 266
Фр. Ян. 380
Франко Ів. 185, 190, 207, 210

Харлампович К. В. 95, 121, 122, 125, 150, 187, 190, 193, 199—201, 210,
216, 232, 247—249, 251, 273, 277, 282, 283, 285, 288, 322, 324, 393,
404, 407, 408
Хведорович Іван 52, 55, 59, 68—105, 107, 111, 146—151, 153, 155,
157, 158, 163, 165, 186, 190, 191—199, 211, 213, 217, 248, 250,
251—253, 257, 281, 385, 386, 389, 403, 404
Хведорович-син 78, 80—84, 251, 252
Хмельницький Б. 341
Ходкевич А. 74
Ходкевич Гр. 59, 74, 75, 77, 147
Ходкевич Ол. 74
Хойнацький А. Ф. о. 228, 229
Холота А. гр. 230
Хороманскій В. 392
Христіан Ш. 386

- Царевскій А. 381
Царскій А. И. 388
- Черевко В. 207
Черкавський П. др. 406
Черкашенин А. 322
Черноевич Ю. 380
Чертков А.; Ч. В. А. 370
Четвертинський Г. мт. 287; Гр. 233; Ол. 233
Четыркин 209
Чистович И. 47, 54, 68, 91, 124, 139, 186, 210, 244, 316, 327, 360, 391
Чистоклетов Г. 391
- Шарфенбергер М. 396
Шафарик П. І. 379
Шейвахович М. др. 366 Ш. Х. др. 366
Шелига Ян др. 128, 396
Шембек В. 81
Шептицький Аф. мт. 119, 177, 178; Ш. Варл. 152, 176, 177;
Ш. Ол. 173—175, 244
Шимонович Г. др. 247
Ширков 256
Широцький К. 39
Ширяев 100
Шицик Л. арх. 134
Шиянів др. 262
Шляпкин И. 51
Шпак Іван 77
Шрекник Е. Ф. 390
Шумлянський Йосиф еп. 106, 142—145, 163, 405
Щеглова С. А. 210
Щелкунов М. И. 408
Щербаківський Д. 402
Щербацький Т. мт. 304, 305, 310, 311, 319
Щербець П. др. 396, 397
Щербинин 372
Щирський Ін. гр. 296, 361
Щурат В. 98, 159, 162, 244
Щуровський А. 229
- Юрій І Раковцій 180
- Яворський Ст. 291
Яворський Ю. А. 175, 187, 237, 244
Ягич І. 381
Яким патр. 110, 114, 287, 288, 360

Яковлев В. А. 47
Якубович Ізраїль 80, 84, 108, 109, 112, 165, 198, 251
Якубович Йона др. 247
Ялинський С. др. 335—342, 344, 346—348, 360, 361
Ян III король 143, 152
Яневський П. 216
Яремченко О. 51
Ярмолинський Ів. 219
Ясинський Варл. арх. мт. 287—289, 291, 318, 324, 408
Ястребов В. 94
Яцимирській А. І. 271, 383
Яцківна В. 235

ЗМІСТ

НЕВТОМНИЙ СІВАЧ НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ <i>(М. С. Тимошик)</i>	7
ВСТУП	34
I. Загальна історія українського друкарства	36
II. Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль	40

Частина перша

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

III. Білорусько-українське друкарство	45
IV. Перший «руський» друкар Франциск Скорина	48
V. Огляд білорусько-українських друкарень	52
1. Віленські друкарні	52
2. Петро Мстиславець	55
3. Несвіжська друкарня	57
4. Друкарня Василя Тяпинського	58
5. Заблудівська друкарня	59
6. Друкарня в Єв'ю	62
7. Друкарня Могилівська	62
8. Кутейнська друкарня	63
9. Буйницька друкарня	64
10. Супрасльська друкарня	65

Частина друга

ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

VI. Друкарство на галицькій землі	66
VII. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на українській землі	68
A. Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича. Літопис життя та діяльності	72
1. Друкар Іван Хведорів у Москві	72
2. Іван Хведорович на Білій Русі	73

3. Іван Хведорович у Львові	75
4. На службі у князя К. Остріжського	76
5. Знову у Львові. Смерть	82
6. По смерті Івана Хведоровича	83
<i>Б. Іван Хведорович у науковій літературі . . . . .</i>	<i>88</i>
1. Початкова література	88
2. Оживлення вивчення діяльності Хведоровича у зв'язку з 300-літньою річницею друкарства на Москві	90
3. Література про Хведоровича, викликана 300-літньою річницею з дня його смерті	91
4. Дальша література	95
5. Українське зацікавлення Хведоровичем	97
6. Іван Хведорович у Львові	99
7. Знімки з друків Хведоровича	101
8. Плита на могилі Хведоровича	103
VIII. Огляд галицьких друкарень	105
<i>Друкарні міста Львова . . . . .</i>	<i>105</i>
1. Друкарня Львівського Ставропігіального церковного Братства	106
2. Михайло Сльозка і його друкарня	126
3. Друкарня єпископа Арсенія Желіборського	140
4. Друкарня єпископа Йосифа Шумлянського	142
5. Львівські друкарі	145
<i>Друкарство позальвівське . . . . .</i>	<i>164</i>
1. Стратинська друкарня	164
2. Крилоська друкарня	170
3. Угорцівська друкарня	171
4. Унівська друкарня	176
IX. Друкарство на Підкарпатській Україні	179

Частина третя

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

X. Друкарство на Волині	184
XI. Огляд волинських друкарень	187
1. Остріжська друкарня	188
2. Дерманська друкарня	210
3. Костянтинівська друкарня	216
4. Почаївська друкарня	217
5. Рохманівська друкарня	230
6. Четвертинська друкарня	232
7. Луцька друкарня	234
8. Чорненська друкарня	237
9. Крем'янецька друкарня	245
10. Житомирська друкарня	246
11. Жидівське друкарство на Волині	246
12. Волинські друкарі	247

Частина четверта

ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

XII. Друкарство в Східній Україні	254
<i>Друкарство в київській землі</i>	255
1. Києво-Печерська друкарня	255
а) Початок Києво-Печерського друкарства. 1616—1624.	255
б) Доба розквіту Києво-Печерського друкарства. 1624—1648	263
в) Вчений гурток перших печерських друкарів	269
г) Києво-Печерське друкарство під час «Руїни» і початок московського впливу. 1648—1686	284
д) Перші наскоки Москви. 1686—1700	287
е) Передишка. 1700—1720.	291
є) Давнє Києво-Печерське друкарство. 1616—1720	292
ж) Обмосковлення Печерської друкарні. 1720—к. XVIII в.	298
2. Друкарня Тимофея Вербицького	320
3. Друкарня Спиридона Соболя	322
4. Недозволена друкарня митр. Тимофея Щербацького	324
5. Друкарня Київської Духовної Академії	327
6. Київська губернiальна друкарня	329
XIII. Провiнцiальне друкарство на Київщині	330
1. Фастiвська друкарня	330
2. Бердичiвська друкарня	331
3. Махнiвська друкарня	332

Частина п'ята

ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ

XIV. Друкарство Чернігівське	334
1. Новгород-Сіверська друкарня	334
2. Чернігівська друкарня	340

Частина шоста

ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

XV. Друкарство на Поділлі	362
1. Друкарня Панiвецька	363
2. Яришiвська друкарня	364
3. Тульчинська друкарня	364
4. Мiньковецька друкарня	364
5. Дунаєвецька друкарня	365
6. Могилiвська друкарня	365
7. Янiвська друкарня	365
8. Кам'янецькi друкарнi	366
9. Жидiвське друкарство	366

Частина сьома

ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

XVI. Друкарство на інших землях Східної України	367
1. Лисавецград	369
2. Кременчук	371
3. Харків	372
4. Миколаїв	373
5. Ясси та Дубоссари	374
6. Полтава	374
7. Глухів	375
8. Мандрівна друкарня кн. Потьомкіна	375

Частина восьма

ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

XVII. Друкарство у слов'янських народів	378
1. Закордонні кирилівські видання	379
2. Давнє кирилівське слов'янське друкарство	379
3. Південно-слов'янське друкарство	380
4. Молдаво-волооське друкарство	382
5. Західно-слов'янське друкарство	383
XVIII. Друкарство московське	385
1. Початок друкарства на Москві	386
2. Історія друкарства московського	388
3. Друкарство загальноросійське	391
4. Друкарня Іверського монастиря	392
5. Старообрядчеські друкарні в Клинцях	393

Частина дев'ята

ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

XIX. Друкарство інших національностей на етнографічних землях України	395
1. Польське друкарство	395
2. Жидівське друкарство	397
3. Російське друкарство	400
Доповнення	402
Післямова	409
Примітки (М. С. Тимошик)	411
Іменний покажчик	422

Пам'ятки історичної думки України

Огієнко Іван Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Художник обкладинки *О. Г. Григір*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Л. Ф. Іванова, Т. А. Лукашина*

Здано до складання 23.12.93. Підп. до друку 19.04.94. Формат 84×108^{1/2}.
Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 23,52. Ум. фар-
бовідб. 23,84. Обл.-вид. арк. 28,08. Вид. № 3527. Зам. № 194.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика
256400 Біла Церква, Леся Курбаса, 4

Огієнко І. І.

- О-36 Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик.— Либідь, 1994 — 448 с. («Пам'ятки історичної думки України») ISBN 5-325-00510-3.

Видана 1925 р. (у Львові) монументальна праця визначного діяча українського відродження Івана Огієнка «Історія українського друкарства» більше ніж шість десятиліть зберігалася в бібліотечних спецсховах і тому практично була недоступною навіть для фахівців.

У книзі переконливо й аргументовано простежується не лише розвиток специфічної друкарської галузі в Україні від початків її заснування, а й доля самої української культури, непроста, почасти трагічна історія українського друкованого слова, яке в умовах заборон, обмежень усе ж пробивалося до читача, будило його думку, піднімало народ з колін.

Для студентів вузів, усіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4502030000-042

О _____ БЗ-25-15-93

224-04

ББК 76.11

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУЖАРСТВА

